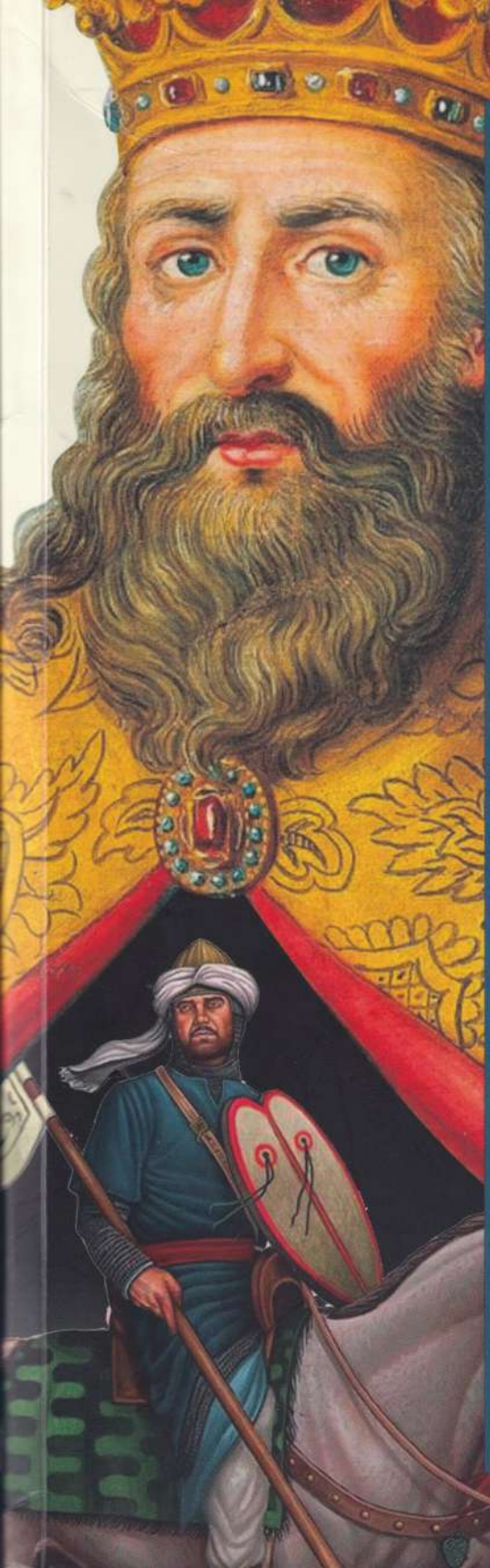

İKTİSAT

Şarlman, Hz. Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri

Gene W. Heck
Çeviri: Öznur Özdemir

alBaraka
Yayınları

GENE W. HECK

Golden Gate ve Ürdün Üniversitelerinde yüksek lisans derecelerine sahip olan Heck, Michigan Üniversitesi'nde de üç ayrı dalda master yapmış ve doktorasını iktisat alanında vermiştir. Uzun yıllar ABD ordusunda Askerî İstihbarat Subayı olarak görev yapmış ve ABD ordusunun Etiyopya, Türkiye ve Ürdün'deki üslerinde bulunmuştur. Arap diline hâkimiyeti sebebiyle İslam toplumları üzerine çalışmalarında kaynakları rahatça kullanabilen Heck, hayatının önemli bir kısmını bugün hâlâ ikamet ettiği Orta Doğu'da geçirmiştir.

Dr. Heck, kariyeri boyunca eyalet ve yerel ekonomik kalkınma programlarının tasarımıyla iştigal etmiştir. Bu projelerin neticesinde birçok ödüle layık görülmüştür. Hâlen Suudi Arabistan ve Orta Doğu'da faaliyet gösteren kıdemli bir iş geliştirme ekonomistidir. Ayrıca Maryland Üniversitesi'nde de dersler vermektedir.

ÖZNUR ÖZDEMİR

1985 yılında Sevim ve Abdulhamit Dedeler'in üçüncü kızları olarak Kahramanmaraş'ın Elbistan ilçesinde doğdu. 2009 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini tamamlayarak mezun oldu. Aynı yıl Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Bölümü'nde yüksek lisans eğitimine başladı. "Fatih Döneminde İstanbul'un İslâmlaşma Süreci (İskân, İdare ve İmar Açısından)" adlı tezi ile mezun oldu. 2016-2018 yılları arasında İngiltere'de Leeds Üniversitesi'nde araştırma için bulundu ve SLCS bölümünde eğitim gördü. 2019 yılında Sakarya Üniversitesi'nde "Modern Dönem Batı Literatüründe Abbâsî İhtilâli" adlı tezi ile doktor unvanını aldı. Hâlen Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak bulunan Özdemir, evli ve iki çocuk annesidir.

ALBARAKA YAYINLARI – 81
İKTİSAT DİZİSİ – 16

Şarlman, Hz. Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri

ORİJİNAL ADI Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism

© Walter de Gruyter GmbH Berlin Boston. All rights reserved.
This work may not be translated or copied in whole or part without the written permission of the publisher.

YAZAR Gene W. Heck

GENEL YAYIN YÖNETMENİ Ahmet Faruk Çağlar
YAYIN KOORDİNATÖRÜ Samet Tınas
ÇEVİRİ Öznur Özdemir
EDİTÖR Mclih Oktay
TASHİH Ezgi Demir
MİZANPAJ DBY Ajans
KAPAK TASARIMI Burak Tığlı

TÜRKİYE YAYIN HAKLARI © 2021 Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık A.Ş.
Sertifika No: 41640

ALBARAKA YAYINLARI 1. Baskı, Haziran 2021
ISBN 978-625-7312-30-1
BASKI VE CİLT BPC Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi Sertifika No: 48745
Osmangazi mah. Mehmet Deniz Kopuz cad. No:17/1 Esenyurt/İstanbul

Albaraka Yayınları, neşrini gerçekleştirdiği metinleri aslına sadık kalarak çevirir. Açıklamalı görüşlerini gerek gördüğünde önsöz ve dipnot aracılığıyla aktarır. Bu ve benzeri vasıtalarla görüş belirtilmeyen hususlara Albaraka Yayınları'nın katıldığı varsayılamaz.

ALBARAKA KÜLTÜR SANAT VE YAYINCILIK A.Ş.
Kuloğlu Mahallesi, Turnacı Başı Caddesi, No: 2/1A/1, 34433, Beyoğlu / İSTANBUL

www.albarakakultur.com

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak gösterilerek yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Şarlman, Hz. Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri

Gene W. Heck

Çeviri: Öznur Özdemir

alBaraka Yayınları

Doğu ve Batı arasında
güçlü bağlar kurmak için...

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ 11

TEŞEKKÜR 15

SUNUŞ 17

GİRİŞ 19

I. İslami Ekonomik Görüşlerin Dışa Aktarımı 19

A. Tarih Yazımı Sorunu 19

B. İslam ve Hristiyan Avrupa'nın Ekonomik Dönüşümü 22

II. Analitik Metot 29

KISIM I
HRİSTİYANLARIN DÜŞÜŞÜ

1. Bölüm
Orta Çağ Hristiyan Avrupa'sının Durağanlığı 33

1.1. Galya'nın Girişimci Ruhunu Yok Eden Neydi? 33

A. Sosyoekonomik Faktörler 34

B. Kilise 36

1.2. Sosyoekonomik Dönüşümün Siyasi Sonuçları 55

KISIM II
İSLAMİ YÜKSELİŞ

2. Bölüm
Müslümanların Orta Çağ'daki "Ticari Patlaması" 61
2.1. İlk Dönem Arap Ticaretinin Sınai Temelleri 61
2.2. İslami Ticaretin Dönüşümü 72
A. Raşid Halifeler Döneminde Arap Ticaretinin Genişlemesi 72
(i) Erken Dönem İslam Ticaret Geleneği 72
(ii) Erken Dönem İslami Ticaretin Dinamikleri 75
B. Emevîler ve Müslümanların Ticaretinin Kuzeye Kayması 79
A. Ticarette Zirve: Abbâsîler 86
(i) Bağdat: Küresel Ticaretin Birleşme Noktası 86
(i) Abbâsî Ticaretinin Yönü ve Dağılımı 92
2.3. Abbâsîlerin Fâtımîler Tarafından Gölgede Bırakılışı 98

3. Bölüm
Pragmatistçe Uygulanan İslami "Serbest Pazar" İlkesi 101
3.1. Özel Kâr ve Sermaye Artırımı Arzusu 102
A. Özel Mülkiyet Sahipliği ve Kişisel Kazanım Arayışı 102
B. Kişisel Kazanç Arayışında "Kâr Güdüsü"nün Rolü 103
C. Kârın Optimize Edilmesinde "Fiyat Hassasiyetinin" Rolü 107
3.2. Kurumsal Kapitalizmin "İş Aletleri" 110
A. Faiz ve Kredi Konuları 110
B. Sermaye Taahhüdü için Kurumsal Mekanizmalar 112
C. Ticari Ortaklıklar ve Şirketler 117
D. Bankacılık ve İlişkili Güven Araçları 129

4. Bölüm
Fâtımî Mısır'ında "Ticari Kapitalizm"in Yükselişi 135
4.1. Fâtımîlerin Mısır'ı Fethedişi 135
4.2. Fâtımîlerin "Nil Merkezli" Makroekonomik Ortamı 140

4.3. Fâtımî Mısır'ında "Ticari Kapitalizmin" Mükemmelliği 147
A. Özel Kâr Güdüsü ve Sermaye Kazancı Arayışı 147
(1) Özel Mülkiyet Sahipliği 148
(2) Kişisel Kazanç Peşinde 150
(3) Kaliteli Sermaye Arayışı 156
B. Özel Sermaye Yatırımında Etkili Kurumsal Mekanizmalar 163
C. Ticari Kapitalizmin "Güven Araçları" 170

KISIM III
İSLAM VE HRİSTİYAN CANLANIŞI

5. Bölüm
Ticaretin Şartları ve Avrupa'nın Dönüşümü 179
5.1. 5./11. Yüzyıl Avrupa Ekonomik Canlanması 179
5.2. Henri Pirenne ve Avrupa "Doğu-Batı" Ticaret Tartışması 182
5.3. Erken Orta Çağ "Doğu-Batı" Ticaretinin Gerçekte Nasıl Olduğuna Dair Deliller 196
5.4. Fatîmî-Avrupa Ticaretinin Yapısal Boyutları 209
5.5. Haçlı Seferlerinin İtalyan-Müslüman Ticaretine Etkisi 217
A. Avrupa Mallarının Levant'a İhracatı 217
B. Avrupa'ya Levanten İhracatı 221
C. Levant İçinde Batının Ticari Gelişimi 222
D. Levant'ta Batı "İş Aletlerinin" Gelişimi 224
E. Hristiyan Avrupa Üzerindeki Ekonomik Etkilerin Ortaya Çıkışı 226

6. Bölüm
Orta Çağ Avrupa'sının Dönüşümü: "Fikirlerin Zaferi" 229
6.1. Doğudaki Ticari Uygulamalar ile Batı Ticaretinin Dönüşümü 229
6.2. Ticari Terminolojinin Aktarımı 234
6.3. "Serbest Pazar"ın İşletme İdeolojilerinin Aktarımı 239

6.4. Yeni "Parasal Modellerin" Aktarımı 245
6.5. Yeni İş Ortaklıklarının Aktarımı 253
6.6. Yeni İş "Ticaret Araçları"nın Aktarımı 266
6.7. Geçmişe Bakarak Arap-İtalyan "Ticari Devrimi" 273

SON SÖZ
İslam ve Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik Gelişimi 275

EKLER
Ek A: Avrupa'nın Erken Orta Çağ Müslüman Algısı 283
Ek B: İslami Küresel Ticaretin Dağılımı 291
Ek C: İslam'ın Şafağında Hicâz'a Giden Ticaret Yolları 307
Ek D: Serbest Piyasada "Özel Kazanç" Üzerine İslam Doktrini 315
Ek E: "Mudârebe"nin İlk Türleri ve "Muhâtara" Sözleşmeleri 319
Ek F: Radhanit Yahudilerinin Başlıca Ticaret Yolları 323
Ek G: Başlıca Erken Dönem İslami Deniz Çarpışmalarının Bir Özeti: 25/645-291/904 325
Ek H: Ticaretin Zorunlulukları ve Avrupa'nın Dönüşümü 333
Ek I: "Mancus"un Türetilmesi ve Kullanımı Üzerine Düşünceler 337
Ek J: İlk Dönem Hristiyan Protestan Reformcu Düşüncesinde "İslami Tefsirin" Yankıları 339

KAYNAKLAR 353

BİBLİYOGRAFYA 359

İNDEKS 399

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne* (Muhammed ve Şarlman) adlı eserini ilk kez 1937 yılında yayınladığında, özellikle Batı dünyasına önemli bir tez sunuyordu. Ona göre Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı İslam'ın yükselişi ile bağlantılı idi ve İslam fetihleri Avrupa ekonomisini çöküşe mahkûm etmişti. Yani Pirenne öne sürdüğü bu tezde "Muhammed olmasaydı Şarlman olmazdı" diyordu bir bakıma. Onun bu tezinin Batı'da geniş yankı buluşundan sonra, kitabında kullandığı başlık, artık Doğu-Batı karşılaştırmasının sembolü hâline geldi. Avrupa'nın büyük bir bölümüne hükmederek 800 yılında Kutsal Roma İmparatoru sayılacak olan Şarlman, Müslüman dünyasında Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd ile aynı dönemde yaşamış ve hatta bu iki isim arasında bazı benzerlikler kurulmuştu; fakat asıl Pirenne'nin adı geçen eserinden sonra, Doğu-Batı veya Hristiyan Avrupa-Müslüman Doğu, Muhammed ve Şarlman isimleri birbirleri ile birlikte anılır oldu.

Bu kitap da bu türün örneklerindendir. Gene W. Heck, meşakkatli bir çalışmanın ürünü olan bu kapsamlı eserinde, Pirenne'nin ortaya attığı ana teze karşı çıkmaktadır. Ona göre İslam fetihleri Avrupa ekonomisinin, dolayısıyla da Roma Avrupa'sının çöküşüne sebebiyet vermemiş, bilakis İslam'ın yükselişi, yayılışı ve iktisadi alanda ortaya koyduğu teknikler, Avrupa'yı büyük bir yıkımdan kurtarmıştır. İslam dünyasının yükselişi sırasında kadim medeniyetlerden devraldığı miras ile geliştirdiği bilim ve metotlar, Avrupa ile olan ticari ilişkiler ve hatta Haçlı Seferleri sayesinde buraya aktarılmış ve ardından Avrupa karanlık çağlardan sıyrılarak Rönesans'ını başlatabilmiştir.

Müslüman "Doğu"nun, asırlar boyu korunmasını ve geliştirilmesini sağladığı bilim ve tekniğin Avrupa'ya aktarımı konusundaki görüşler, birçok isim tarafından gündeme getirilmiş tezlerdendir. Bu noktada merhum Prof. Dr. Fuat Sezgin'i en başta anmak gerekir. Onun bu tezin doğruluğunu ispatlamak için alanında ortaya koyduğu çok önemli çalışmalar bulunmaktadır. Fakat ne yazık ki bugün, birçok Batılının bile bunu kabul etmesine rağmen Müslüman "Doğu"nun insanlığın geri kalışının müsebbibi olduğunu düşünen oldukça fazla insan olduğunu üzülerek müşahede etmekteyiz.

Elbette Heck bu eserinde, Müslümanların Kur'an'ın prensipleriyle birebir uyumlu bir iktisat politikası geliştirdikleri ve bunu da Batı'ya bu şekilde aktardıkları şeklinde bir görüş sunmaz. Müslüman Doğu, her ne kadar Kur'an'ın getirdiği emir ve yasaklara bağlı kalmaya çalışsa da asırlar boyu farklı medeniyetler içinde birçok farklı görüş, yaklaşım ve uygulama ortaya çıkartmıştır. İşte tam da bu noktada Heck'in ana tezi belirmektedir: Hristiyan Batı, kilisenin gerek faiz yasağı gerekse dünyalık zenginliği yermesi sebebiyle ekonomik çıkmazlar içinde boğuşurken, Müslüman Doğu'da âlimlerin yasakların çevresinden dolaştıran yaratıcı çözümleri ile ekonomi dünyasının kapıları sonuna kadar aralanmış ve bu da kapitalizmin kökenini oluşturmuştur. Fakat burada bir noktanın altını çizmek gerekir. Heck bu teorisinde özellikle Fâtımî Devleti bünyesinde geliştirilen teknikler ve uygulamaları vurgulamaktadır. Başka bir ifade ile Müslümanlar veya İslam'ın kendisi değil, özellikle Fâtımî İslam Devleti kapitalizmin temellerini atmış ve bunu Batı'ya sunmuştur. Bu sebeple eserin orijinal ismi *Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism* olduğu hâlde, kastedilen tarihî bağlam göz önüne alındığında "Arap" kelimesi "İslami" olarak tercüme edilebilirdi ancak bu uygun görülmemiştir. Yazarın da tercih ettiği şekilde "Kapitalizmin Arap Kökenleri" şeklinde çevrilmiştir.

Aksi takdirde, kapitalizmin kökenleri İslam'a atfedilmiş olunurdu ve bu da doğru olmazdı. Bu noktada çeviri editörü Melih Oktay hocamla ortak kanaate sahip olduğumuz, yazarın önemli bir hatasına dikkat çekmek de isabetli olacaktır. Yazar, "Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler." mealindeki Fatir Sûresi 29. ayeti oldukça tarafgir şekilde "Allah'ın, halkıyla kapitalist antlaşmasını yapması" şeklinde yorumlamıştır. Fakat burada aşikârdır ki 'kapitalist'/'dünyevi'

bir ticaret anlaşmasından değil, geçici dünya hayatını satarak kalıcı ahireti satın alan uhrevi bir ticaretten bahsedilmektedir. Buradaki kâr ise çok az bir değeri olan dünya karşılığında ahiret hayatının satın alınmasından doğan 'sonsuz kâr'dır. Yazarın eser boyunca verilere ve ana kaynaklara dayalı bilimsel yaklaşımıyla bu çıkışı bağdaşmamaktadır, ancak bu yorumu iki ayrı yerde vermek suretiyle düşüncesindeki ısrarını göstermiştir. Dolayısıyla onun bu yanlışına işaret etmek gereklidir.

Sözü daha fazla uzatmadan metinde tercih edilen bazı kullanımlara değinmek isterim. Çalışma boyunca tespit edilen yazara bağlı hatalar veya farklı kullanımlar orijinal şekliyle Türkçeye aktarılmış, gerekli görülen yerlerde çeviri notu (Ç.N) eklenmiştir. Nadir örneklerde ise; sık kullanım yapıldığı için, ilk geçtiği yerde belirtildikten sonra, Türkçede doğru kabul edilen ifade tercih edilmiştir. Fakat örneğin Mukaddesî yerine, doğruluğu kabul edilmiş Makdisî yazılmamış, yazarın verdiği şekilde bırakılmıştır.

Yine çalışmada yer alan kişi ve yer isimlerinin başında yer alan belirlilik takısında söz konusu kişinin veya yerin bilinirlik durumuna göre tasarrufta bulunulmuştur. Örneğin et-Taberî yerine Taberî, el-Basra yerine Basra kullanımı, akışı hantallaşmadan kurtarmak için bilinçli olarak tercih edilmiştir. Fakat çoğunlukla "el" takısı Arapça orijinallerinde de olduğu için yazarın kullandığı gibi bırakılmaya çalışılmış, meşhur olanlarda bu takı tercih edilmemiştir. Arapça kullanımlarda, örneğin kitap veya şahıs isimleri gibi, ilk kelimenin ilk harfi büyük diğer kelimelerin ilk harfleri küçük olarak verilmiştir. Yine bu ayrımda da yazarın kullanımına sadık kalınmaya çalışılmış, ilk kelimeden sonra da büyük harflerin kullanıldığı yerler olmuştur. Transkripsiyonda yapılmış hatalar ve tutarsızlıklar var ise bunlar şahsıma aittir ve okurdan bu noktada özür dilerim. Uzatmalar ve kesmeler haricinde, özellikle sessiz harflerin noktalı şekilde gösterilmesine dayalı transkripsiyon kuralları da yine yukarıda bahsedilen kaygı sebebiyle kullanılmamıştır. Son olarak, "Hz." kelimesinin bir saygı ifadesi olarak gerekli yerlere eklendiğini belirtmek isterim.

Kitapta kapsamlı bir Avrupa iktisadi tarihi yanında, İslami ticaret literatürüne dair önemli ayrıntılar bulabilmek mümkündür. Yazar kaynak çeşitliliğine önem vermiş ve tekrara düşmek pahasına mühim bulduğu noktaların defaatle altını çizmiştir. Yalnızca bibliyografya bile okura geniş bir

malzeme sunmaktadır. Bu yönüyle eser, dönemin ticaret merkezleri, ticari ürünleri, kullanılan ticari yöntemler ve anlaşmalar gibi birçok noktada önemli açıklamalar sunan, Arapça ve Latince kavramlar ile zenginleştirilmiş, tekrar tekrar başvurulabilecek bir başucu kitabı niteliğindedir. Bu sebeple, özellikle İslam Tarihi, İslam İktisat Tarihi, Orta Çağ Avrupa İktisat Tarihi alanlarına ilgi duyanların ve araştırma yapanların yararlanabileceği önemli bir kitaptan bahsettiğimizi söylemeliyim.

Bu kapsamlı eseri çevirmem konusunda bana sundukları teklif ve imkândan dolayı öncelikle Albaraka Kültür Yayıncılık'a teşekkür ederim. Bu noktada süreci son derece nezaketle takip eden Sümeyra Altınok ve Samet Tınas'a bilhassa teşekkür etmem gerekir. Çeviri editörlüğünü üstlenip oldukça titiz bir çalışma ile düzeltmeler ve yorumlar sunan Melih Oktay'a da şükranlarımı sunarım. Her zaman olduğu gibi bu süreçte de yanımda olan aileme ve çok değerli eşim Dr. Mücahit Özdemir'e minnettar olduğumu bilhassa belirtmek isterim. Bizim payımıza düşen, naçizane bu eseri Türkçeye kazandırmaktı; ancak eserin kendisi değil ama çalışmanın kendisi birilerine ithaf edilebilirse, emeğimi 2020 yazı boyunca beni tercüme başından kaldırmaya çalışan ve bu noktada çoğunlukla başarılı olamayan beş çocuğa, yani yeğenlerim ve çocuklarıma ithaf etmek isterim. Onlar bizim geleceğimiz ve bir anlamda tüm gayretimiz onlar için ve gayret bizden, takdir Allah'tan.

Dr. Öznur Özdemir

TEŞEKKÜR

İslami İlimler alanında meşhur âlim Prof. Dr. Lawrence Conrad'a, bu çalışmayı hem sunumunda makul ve hem de okunabilirliğinde açık hâle getirmedeki danışmanlığı ve editoryal uzmanlığı için derin şükranlarımı sunmak isterim.

De Gruyter'in güzide yazı işleri personeline de, hem bu eseri yayınlamak üzere seçmelerinden mütevellit şerefi bahşetmelerinden ve hem de sonraki yayın hazırlıklarında gösterdikleri daimî rehberlik ve destekten dolayı minnettarım.

Son olarak ve en önemlisi de bu işin uzun hazırlığı sırasında bilgece tavsiyeleri, sarsılmaz desteği ve arkadaşlığı için eşim Adrienne'e derin minnettarlık duymaktayım. Hepinize teşekkür ederim!

Gene W. Heck, Ph.D.

SUNUŞ

"Avrupa'da ve Asya'da kafa karışıklığına sebep olan Arap fetihleri emsalsizdi. Kazandığı zaferin sürati ancak Attila'nın, Cengiz Han'ın ve Timurlenk'in kurmak üzere yola çıktığı Moğol İmparatorlukları ile karşılaştırılabilirdi. Ancak İslam fetihleri ne kadar kalıcıysa bu imparatorluklar da o kadar geçiciydi. Bugün, ilk halifeler tarafından ulaştırılan hemen hemen her ülkede hâlâ bu dinin inananları mevcuttur. Doğrusunu söylemek gerekirse, İslam'ın şimşek hızıyla yayılışı, Hristiyanlığın nispeten yavaş temposuyla karşılaştırıldığında gerçek bir mucizeydi."

1920'lerin Belçikalı âlimi Henri Pirenne
Muhammad and Charlemagne, 6. Basım
(Londra 1974), s. 149.

GİRİŞ

I. İslami Ekonomik Görüşlerin Dışa Aktarımı

A. Tarih Yazımı Sorunu

Küresel komünizmin -ticari kapitalizmi dünyanın en kalıcı ekonomik sistemi olarak geride bırakarak- son yirmi yıldaki dramatik ölümü, Batı'nın ideolojik evriminde bir dönüm noktası olarak telakki edildi. Ticaret, politika, akademi ve basın gibi muhtelif sektörlerden, muazzam bir "Batı icadı" olarak tanımlanan serbest piyasa sisteminin olağanüstü zaferine övgüler yükseldi ve sadece çok az bir kesim bu başarıyı inkâr etti.

Bununla birlikte, benmerkezci yaklaşıma rağmen, kapitalizmin kökenleri oldukça kötü tanımlanmış olarak kalmakta devam ediyor. Batı'da yükselen "serbest piyasa sistemi", geleneksel Avrupa ticari tarihinde iddia edildiği gibi, Orta Çağ Avrupa'sının uzun "Karanlık Çağlar"ının küllerinden Anka kuşu gibi mi doğdu? Ya da diğer kaynakların iddia ettiği gibi, "Protestan Reformasyonu"nun tamamlayıcı doğal bir parçası mıydı?

Bu çok sözü edilen "Batı" kapitalizmi ilk olarak nerede kök saldı? Daha önceki kültürlerden ve dinlerden -özellikle de Yakın Doğu'da hüküm sürenlerden- kaynaklanmadı mı? Kökene odaklanmış bu tür ciddi bir sorgulama, hem Batı hem de Doğu'nun ekonomi tarihçiliği için oldukça önemli neticeler doğurmaktadır.

Acı ama gerçektir ki, özellikle de Yakın Doğu'ya odaklanan bu Orta Çağ tarihçiliği son yarım yüzyıla kadar ayırt edici bir "bilimsel yaklaşım" ile

yapılmadı. Aslında bugün "gerçek" olarak kabul edilenlerin çoğu, bir yüzyılı aşkın bir süre önce, sadece belirli niteliklerden değil, aynı zamanda sıkı bilimsel tekniklerden mahrum kişiler -asker, kâşif, misyoner, din adamı, iş adamı ve diğer sözde "Arap uzmanları"- yani tarihçi olmayan amatörler tarafından yazıldı.

Bu süreçte, aslında o şekliyle hiç var olmayan bir Orta Çağ İslam medeniyeti portresi çizmek için hata üzerine hata yapıldı. Lewis'in ifadeleriyle[1]: "Arapların tarihinin Avrupa merkezci bir yaklaşımla Arapça bilen veya Arap dili ve edebiyatı uzmanı olan tarihçiler tarafından yazılması, ancak bu tarihçilerin tarih bilmemesi dikkat çekicidir."

Cahen, Ehrenkreutz, Simon ve diğerleri, benzer şekilde, Orta Çağ İslami sosyoekonomik tarihe ilişkin olarak bilimsel araştırmayı olumsuz etkileyen bu hâkim yaklaşımdan yakınmışlardır.[2]

Bu tür iddialar, talihsiz bir şekilde yapılan yanlışları ortadan kaldırmak, anakronik yorumları yeniden yazmak ve Orta Çağ "Arap-İslam sosyoekonomisi" hakkında hüküm süren algıları düzeltmek için erken İslami ekonomik ve ticari başarıların klasik kaynaklarını yeniden gözden geçirmek için zorlayıcı bir ihtiyaç doğuruyor. Çünkü böylesi ilmî standartların ve hâlen devam eden hatalı çıkarımların doğrudan bir sonucu olarak, Arapların Orta Çağ ekonomi tarihini ve özellikle de Orta Çağ Avrupa ekonomik serüvenini etkilemedeki rolü, birçok modern Batı kaynağında olumsuz şekilde yansıtılıyor.

Bu konudaki örnekler hayli fazladır. Bunların belki de en ziyade öne çıkanı, 1920 ve 1930'ların sonlarında Henri Pirenne tarafından yazılanlardır.

---

1 B. Lewis 1954, s. 16. R. Hodges ve D. Whitehouse, ufuk açıcı çalışmalarının giriş kısmında şu gözlemi paylaşmışlardır: "Orta Çağ tarihinde, büyük sorunların üstesinden gelmek artık moda değil ve çoğu tarihçi ormanın bir bütün olarak analizinden ziyade ağaçların ayrıntılı analizleriyle uğraşmaktadır." *Mohammed, Charlemagne, and the Origins of Europe* (1983, s. 7). Ancak bu revizyonizm karşıtı eğilime çoğunlukla şu şekilde bir tenkit eşlik etmektedir: Bu çalışmalarda birincil kaynakların katkılarına, onların modern kaynak olarak değerlendirilmelerinden daha az güven duyulması gerekir, yani modern serbest piyasa analizinin Orta Çağ serbest piyasa ekonomik modellerine uygulanamayacağı tabiî bir neticedir.

2 Bkz. C. Cahen 1955, C. 3, s. 93-115; A. S. Ehrenkreutz 1972, s. 104; R. Simon 1989, s. 17-18.

Belçikalı bu meşhur ilim adamı, Orta Çağ uzmanlarının durgun dünyasını derinden karıştıran bir çıkış yaparak, Roma medeniyetinin Avrupa'da Orta Çağ'ın erken dönemlerinde hüküm süren iktisadi karanlık tarafından örtülüp düşüşüne yönelik ilmî araştırmalara, son derece çarpıcı yenilikte kronolojik ve coğrafi boyutlar ileri sürmüştür.

Pirenne'ye göre, bu düşüşün getirdiği büyük kırılma, hem Akdeniz dünyasındaki birliğin şiddetli bir şekilde bozulmasına ve hem de o zamana kadar son derece kârlı nitelik taşıyan ticari operasyonların yavaşlamasına sebep oldu. Bu "Pax Romana" birliği, Arap ordularının yıkıcı istilası ve müteakiben uzak Batı'daki İspanya'dan Doğu'daki Suriye'ye kadar Akdeniz'in güney kıyılarında denizin en stratejik bazı adalarının da aralarında yer aldığı bir bölgede İslami egemenliğin kurulmasıyla bozuldu.

Avrupa kıtasını aşan ticari boyutlar üzerine yoğunlaşmış bu yenilikçi yorum, yarım asırdan fazla bir süre boyunca çetin uluslararası tartışmalara yol açtı. Avrupa Orta Çağ iktisat tarihçisi R.S. Lopez'e ait 1955 tarihli bir ifade şöyledir:[3] "Son yirmi beş yıldır, erken Orta Çağ ekonomi tarihi üzerine yazılanların neredeyse tamamı, Henri Pirenne'nin tezi üzerindeki hararet yansıtmaktadır."

Ancak Pirenne'nin açık ve net anlatımına rağmen -bu çalışmanın da göstereceği gibi- İslam İmparatorluğu'nun yükselişinin Orta Çağ Hristiyan Avrupa ekonomisini önemli ölçüde olumsuz etkilediğini doğrulamak için Doğu ya da Batı Orta Çağ kaynakları içinde herhangi güçlü bir delil yoktur.

Müslümanların eliyle kurulan imparatorluğun, klasik antik ticaret modellerini değiştirmiş olabilecek bazı yerli ekonomik talepler geliştirdiği inkâr edilemez olsa da meydana gelebilecek muhtemel ticari bir sapmanın doğrudan Müslüman düşmanlığından kaynaklanmadığına dair çok güçlü deliller bulunmaktadır. Nitekim Avrupa'nın tüccarları, çağdaş Yakın Doğu'da gelişen taze Müslüman tüketici talebinden faydalanmış da olabilirler.

Diğer taraftan, bazı oryantalist bilim adamlarının iddia ettiği gibi, Arap Müslümanlar sadece Orta Çağ Avrupa'sını erken Orta Çağ ekonomik uçurumuna itmemiştir. Avrupa'yı "Karanlık Çağlar"ın boğucu etkisinden yukarı çekmeye yardımcı olan çok sayıda ticari enstrümanın yanı sıra, üç ila dört

[3] R. S. Lopez 1955, s. 74.

yüzyıl sonra bile ekonomik teşviklerin çoğunu Müslümanların sağladıklarını gösteren güçlü kaynakların mevcut olduğunu söyleyenler de vardır.

Keza ilk Müslümanlara bakarsak, onlar ticarete karşı değillerdi. Gerçekten de Hz. Muhammed ve onun ilk üç halifesi faal tüccarlardı ve Kur'ân'da ticarete 370 yerde işaret edilmişti. Bu dinamik nitelikli ilk üç yüzyıl içinde, aslında İslam âleminin (Dârü'l-İslâm'ın) hükümdarları ve tüccarları, Doğu'da Japonya'dan tutun da Asya ve Afrika'nın tamamına, Batı'da ise Avrupa'ya ulaşan yekpare bir ticaret imparatorluğu kurmuşlardı.

Ne yazık ki 21. yüzyılın başlangıcında, 1./7. yüzyılda[4] İslam'ın askerî ve siyasi başarılarının ardından ortaya çıkan Yakın Doğu toplumlarının muhteşem ticari ve ekonomik başarılarına hâlâ çok az dikkat çekiliyor. Akdeniz havzasının güneydoğu kesimi, Orta Çağ ekonomik tarihinin seyrini etkilemede oldukça önemli sınai bir rol oynamış ancak çok az çalışmada buna odaklanılmıştır.

B. İslam ve Hristiyan Avrupa'nın Ekonomik Dönüşümü

Bu çalışma, daha fazla geç kalınmadan bahsedilen eksikliğin giderilmesinde bir adım atmayı hedeflemektedir. Hipotezlerimizi geliştirirken hareket edilecek nokta şudur: Müslümanların Orta Çağ iktisat tarihinin şekillenişindeki önemli rolünün bilimsel çerçevede bugüne dek çok büyük ölçüde gözden kaçmış olmasının sebepleri; ilk olarak, o çağların "küresel" gerçekliklerinin temelde yanlış anlaşılması, başka bir deyişle Yakın Doğu'daki ticari ve sınai gelişmelerin öneminin uygun bağlamlar içinde tam olarak algılanamaması; ikinci olarak da somut fizikî deliller; Orta Çağ kaynaklarının zorunlu şahitliklerine ve belgesel desteğe başvurmada, bunları eleştirel gözle değerlendirmede ve bunlar arasında ilişki kurmada gözlenen yetersizlik ve başarısızlık...

Zira Orta Çağ'ın İslami Doğusu ve Hristiyan Avrupa'sındaki ekonomik olaylar bir ticari boşlukta gelişmedi. Aksine, karmaşık bir uluslararası ticaret ağına kaçınılmaz olarak bağlandı. Sonuç olarak Orta Çağ Yakın Doğu ve Batı Avrupa ekonomileri, ikincisi için yaklaşık bir-iki yüzyıl "gecikme süresi" olsa da çarpıcı biçimde paralel yörüngeler izledi. Bu nedenle kilit soru şudur:

---

[4] 1. yüzyıl Hicrî, 7. yüzyıl Miladî takvimi göstermektedir. Yazar bununla ilgili bilgiyi "Analitik Metot" başlığı altında vermektedir.

Bu yakın benzerlikler tamamen tesadüf müydü, yoksa devam eden ticaretin hayati bir rol oynadığı genel nedensel sürecin bir parçası mı?

Bu araştırmanın bulguları, gelişmelerin "nedensel" olduğu gerçeğini güçlü bir şekilde desteklemektedir. Öyle ki, ticari kapitalizmin kendine has bir biçimde Orta Çağ İslam İmparatorluğu'nun pazar yerlerinde yavaş ama amansız şekilde gelişmekte olduğu görülmektedir. 3./9.-6./12. yüzyıllarda zirve noktasına ulaşan bu kendine has icra tarzının *(modus operandi)* dinamiği, büyük bir Yakın Doğu ticaretinin genişlemesini mümkün kıldı.

İtalyan şehir devletleri ile ticari temaslarının bir neticesi olarak Müslümanlar, son derece gelişmiş yenilikçi iş tekniklerini, birçok modern ekonomi tarihçisinin tam da "Batı" kapitalizminin doğduğu muhitler olduğunu iddia ettiği şehirler olan Venedik, Cenova, Amalfi, Gaeta, Pisa ve Marsilya'ya aktardılar.

Nitekim, ticarî taleplerle üretilen güçlü ekonomik teşviklerden faydalanırken, İtalyan tüccarlar doğrudan Müslüman imparatorluğundan ödünç alınan iş yöntemlerini kullandılar. Dolayısıyla Müslümanlar, Orta Çağ Avrupa'sının 5./11.-6./12. yüzyıllarda başlayan ve bu kıtanın "Karanlık Çağ ekonomisi"ndeki talihsiz üç asırlık tecrübesinden nihai olarak çıkmasının temel faktörü olan ticari rönesansına son derece büyük katkıda bulundular.

Objektif olunursa, Orta Çağ Müslümanlarının şu anda Avrupa'ya aktardıkları ticari araçların çoğunu kendilerinin "yaratmadığı"; miras aldıkları, benimsedikleri, uyarladıkları ve geliştirdikleri anlaşılmalıdır. Likyalılar, Yunanlılar ve Romalıların yaptıkları gibi malî bir ekonomi icat etmediler. Dârü'l-İslâm'ın en eski para birimleri ve ilk malî sistemleri Bizans ve Sâsânîlerden ödünç alınmış gibi görünmektedir. Üstelik "faiz" (riba) üzerindeki İslami yasak nedeniyle, Yakın Doğu'daki başlıca bankacılık işlerinin tamamı, öncelikle Yahudiler tarafından uygulanmıştır.[5]

Müslümanların daha sonra İtalyan tüccarlar tarafından Hristiyan Avrupa'ya tanıtılan en eski toplu ortaklık biçimlerinin birçoğu, benzer şekilde faizli işlemlere yönelik dinî yasaklara uygun doğrultuda geliştirildi. Bu anlamda, o dönemde Orta Çağ "Arap kapitalizminin", başlangıçta bilhassa böyle bir uyarlamanın belli başlı bir yan ürünü olarak geliştiği söylenebilir.

---

5 Krş. El-Makrîzî 1967, "Bölüm I", birçok yerde.

İkinci bir uyarı ise, yaygın olarak kullanılan "Müslüman ticareti" teriminin de yanlış bir isimlendirme olmasıdır. Çünkü İslam dünyasının ticareti, Arap Müslümanların yanı sıra başka ticari aracılarla, -Yahudiler, Kıptiler, İtalyanlar, Persler ve Hindular gibi- çok renkli bir kesim tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yine de İslam dünyasındaki ticaret, İslam hukukunun klasik prensiplerine uyumlu bir idare yürüten Arap halifelerinin himayesinde gerçekleştirildi denilebilir. Çünkü bu imparatorluklar, birçok millet ve inancın topluluklarını kapsayan geniş bir siyasi ve sınai hegemonya kurmuştu. Geleneksel/tarihsel olarak "Müslüman ticareti" şeklinde sınıflandırılan bu ticaret, daha sonra halifelik bayrağı altında faaliyet gösteren geniş bir tüccar ağı tarafından yürütülmüştür.[6]

Orta Çağ Müslümanlarının iktisadi gücünün temelinde, onların uzlaştırma, benimseme ve formüle etme konularında çok iyi olmaları yatmaktaydı. Tıpkı "Karanlık Çağlarda" Yunan ve Roma sanatı ile bilimlerinin korunmasını da sağlamış olarak eski Batı felsefesini kendi ideolojilerine dâhil ettikleri gibi, şimdi de karşılaştıkları diğer kültürlerin kendilerine uyan ekonomik uygulamalarını sistemlerine uyarladılar.

Bu prensiplerle İslam doktrinleri arasında -"faiz" örneğinde olduğu gibi- çatışmaların olduğu her yerde, ayrıca din âlimleri tarafından İslami doktrin ve güncel pazar talebini uzlaştırmak için hazırlanan "Hileler ve Sahtekârlıklar Kitabı" (*Kütübü'l-hiyel ve'l-mehâric*) aracılığıyla, özel hukuki gerekçeler etkili bir şekilde meşrulaştırıldı. Bu sayede antik çağın iktisadi prensiplerini başarıyla koruyup zenginleştirdiler ve daha sonra da kendi temel ideolojik değerleri doğrultusunda genişlettiler.

Bu çalışma aslında, kendi inanç prensiplerini ekonomik gerçekliğin diktelerine uyarlama ve sentezleme konusunda olağanüstü mahir olan Orta Çağ Müslümanlarının, önemli ticari başarılarını henüz erken bir dönemde kusursuz şekilde ortaya koyduklarını göstermektedir.

Tıpkı Yunan ve Roma ideolojilerini aldıkları ve daha sonra onları 5./11.-7./13. yüzyıllarda Batı'ya geri sundukları gibi, serbest pazar tabanlı ticari kapitalizmin benzeri görülmeyen usulünü de aynı dönemde İtalyan şehir

6 Bu konu hakkında bkz. D. Abulafia 1987, s. 408-409.

devletleri üzerinden Hristiyan Avrupa'ya aktardılar. Böylece, modern kapitalist uygulamanın ilk tohumları kök saldı. Haçlı Seferleriyle ortaya çıkan "verimli girişimci" profili, toprak üzerinde zengin bir şekilde beslendi ve kısa zamanda bütün kıtada filizlendi.

Buna göre, bu çalışmada "Pirenne tezinin" tersine çevrilebileceğini güçlü bir şekilde öne süren üç temel revizyonist görüş ileri sürülmektedir. Bunlar:[7]

(1) Pirenne ve diğerlerinin iddia ettiği gibi Araplar Batı Avrupa'yı sadece 1./8.-3./9. yüzyılların "Karanlık Çağları"na düşmekten kurtarmış olmadılar; asırlar sonra 5./11.-7./13. yüzyıllarda Avrupa kıtasını "Karanlık Çağlar"dan çıkartmaya yardımcı olan birçok ticari enstrüman geliştirdiler. Bunun yanı sıra, hatırı sayılır bir ekonomik talep de sağladılar. Böylelikle modern kapitalizmin numuneleri olacak araçların çoğunu Batı'ya naklettiler.

(2) "Karolenj"[8] Batı Avrupa'sının, Orta Çağ feodalizminin bataklığına derin bir şekilde batmasına karşın İslam İmparatorluğu, Müslüman hukukçuların süregelen ticari ihtiyaçlar için bireysel dinî öğretilerini faizli sermaye işlemlerine uyarlamak ve kutsal metinlerine dayalı gerekçeler geliştirmek suretiyle Hristiyanlara göre zenginleşmişti. Zira her iki kesim de bu işlemleri faiz çatısı altında sınıflandırmaktaydı.

(3) Orta Çağ Hristiyan Avrupası, nihayet "Karanlık Çağlar"dan çıktığında, bu çıkış büyük ölçüde Arap ticaretinin artan taleplerinden kaynaklanıyordu. Çünkü Avrupalı tüccarlar, faiz yasağını süregelen ticaretin piyasa zorunluluklarına uyarlamış ve böylece ilk kapitalist enstrümanları Rönesans Batı'sına iletmiş olan Müslüman hukukçulardan, kurumsal yapıları, bankacılık enstrümanlarını ve diğer güvene dayalı araçları ödünç almışlardı.

---

7 Bu, kültürler arası transfer sürecini göstermede de bilhassa faydalı olan, Genizalar içinde yer alan gerçek Orta Çağ "Doğu" ticari enstrümanlarını, İtalyan şehir devletlerinin analitik "noter kayıtları"nda korunan "Batı" muadilleriyle karşılaştırabilme yeteneğidir. Aynı metodolojik kabiliyet ve erişim, bu araştırmanın ulaşabildiği Orta Doğu ve Batı mahkeme belgeleri için de geçerlidir.

8 Karolenj İmparatorluğu, 8. ve 9. yüzyıllarda Frank kökenli Karolenj Hanedanı üyesi krallar tarafından idare edilmiş ve başkenti Metz olan bir imparatorluktur.

Ticari teknolojinin bu aktarımı da karşılığında köklü bir ekonomik dönüşüm doğurdu. Çünkü yerli tüccarların kâr güdüsü ile restore edilen Batı Avrupa'nın 5./11.-7./13. yüzyıl ekonomisi, daha sonra modern Batı ticari araçlarına dönüşen erken Doğu "ticaret araçları" tarafından büyük ölçüde dramatik bir yükselişe geçti.[9]

Tam da bu sebeplerden dolayı -ve "Hz. Muhammed olmadan Şarlman'ın (Charlemagne) mevcudiyetinin düşünülemeyeceğini" savunan Henri Pirenne'den farklı olarak- bu çalışmada, İslam'ın Orta Çağ Hristiyan Avrupa'sını İmparator Şarlman ve haleflerinin ticari olarak yıkıcı sosyoekonomik politikalarından kurtarmaya yardımcı olduğu görüşü ileri sürülmektedir.

Ayrıca bu, başarının tarihsel bir rastlantı olmadığını göstermektedir. Ancak dikkate değer "fikrî katkıları" destekleyen temel ekonomik faktörler, ilim alanında hâlâ büyük ölçüde keşfedilmemiş hâldedir. Bu önemli tarih yazımı gerçeklerinin farkında olan yazar, onların ilmî başarılarını muazzam kılan hayati önemdeki sosyoekonomik temelleri araştırmaya yönelmiştir.

Bu nedenle takip eden bölümler, ekonomik ve kurumsal kültürler arası etkilerin izlenmesinin zaman zaman zor ve karmaşık bir süreç olabileceğinin tamamen farkında olarak, metodolojik olarak ilerlemektedir. Herhangi bir araç veya teknik, doğrudan ödünç mü alındı ya da oldukça benzer veya paralel şartlar altında bağımsız olarak mı gelişti? Her durumda, "nedensellik" ilkesinin tesadüfle karıştırılmamasını sağlamak için bulgular dikkatle araştırılmalıdır.

Bu nedenle, takip eden analizlerde önemli bir detay dikkati çekmelidir. Ulaşılan sonuçlar orijinal olduğu için, Orta Çağ Avrupa'sının ticari faaliyetlerinin başlangıçta dramatik bir biçimde küçülmesinin ve bunun müteakip nüksedişlerinin altını çizmek, Pirenne ve diğer Orta Çağcılar tarafından sunulan politik-askerî ve sosyoekonomik tezlerden daha akla yatkındır. Akdeniz havzasının güneydoğusuna analitik şekilde daha fazla odaklanıldığı için, bu bölgenin ekonomik dönüşümü artık daha ikna edici ve tutarlı bir şekilde anlaşılabilir.

---

9 Bkz. S. Bolin 1953, birçok yerde; R. Hodges 1982, s. 6 vd.

Yakın Doğu üzerine çalışan Orta Çağ araştırmacı ve nümizmatisti A.S. Ehrenkreutz'in dediği gibi[10] "Bugün 'Pirenne tartışması' söz konusu olduğunda, Orta Doğu'daki Yakın Doğu ekonomik gelişmelerinin doğasına ve sonuçlarına daha fazla dikkat edilmesi gereken zaman gelmiştir. Arap fetihlerinin ardından Akdeniz ticaretinin çetin meselelerini tartışmak yerine, Pirreneci polemikçiler ticaretin bizim denizin (mare nostrum) doğusundaki konumunu düşünmelidir. Her şeyden önce, Pirennecilik tartışmasındaki bazı sorunların köklerinin, tam da Arap fatihlerin ilerici ve yapıcı politikalarında bulunabileceği ihtimalini kabul etmelidirler."

Bu çalışma, söz konusu amaçlar için, oryantalist tarihçiliğin kaçırdığı kritik bir boyuta -tipik katalizör ekonomik itici güce- odaklanarak, Hristiyan Batı'nın ekonomik rönesansını şekillendirmede Orta Çağ Müslümanlarının hayati rolünü araştırıyor. Orta Çağ İslam medeniyetinin ilmî parlaklığı genel anlamda burada daha fazla açıklamaya gerek duymayacak kadar yeterince belgelenmiştir, fakat onun muazzam bilimsel başarılarının hiçbiri çağdaş bilimlere ve sanata yatırım yapmak isteyen varlıklı hamiler olmadan gerçekleşemezdi.

O hâlde araştırılması gerekenlerden geriye kalan, bu tür bir medeni gelişmeyi mümkün kılan sosyal sabit sermayenin -ve onu üreten ekonomik dinamiğin- sessiz ama etkili gücüdür.[11] Böylece, klasik İslam döneminde ticari ve sınai gelişmelere geniş bir jeopolitik ve ekonomik bakışla bakmalı, Haçlı Seferleri'nin olumlu ekonomik ve entelektüel yan ürünleri ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmeli, erken dönem Orta Çağ Müslümanlarının dinî temelli ekonomik doktrininin yapısal dayanakları ve belgelenmiş başarısı gözden uzak edilmemelidir.

Çünkü bunlar, Orta Çağ Müslümanlarının özgün "serbest piyasa" ilkeleri olarak, Orta Çağ'ın sonlarındaki ekonomik karakteri önemli ölçüde etkileyeceğinden, Rönesans Batı'sının şekillendirilmesi ve sonuçta yeni ortaya çıkan piyasa talebini ve aynı zamanda Hristiyan Avrupa'ya "Karanlık Çağ" feodalizminden kaçmasına büyük ölçüde yardımcı olan sermaye odaklı iş araçlarının çoğunu sağlaması bakımından gerçekten önemli ilmî gelişmelerdi.

---

10 A.S. Ehrenkreutz 1972, s. 104.

11 Orta Çağ Müslüman medeniyetinin muazzam bilimsel başarısı için bkz. S. N. Nasr 1976, birçok yerde.

6.2. bölümde belirtildiği üzere, Batı'nın iş dünyası ve ticari ideolojisi olan "kâr motivasyonu" kavramı, şirket birliği sözleşmeleri ve kârlı "ticaret araçları", Avrupalı tüccarların İslami Doğu'nun üstün ekonomik usullerinden öğrenilmiştir. Hatta ilk elden maruz kalınarak derinden ve geri döndürülemez biçimde değiştirilmiştir ki, bu muazzam dönüşümün birincil yan ürünü Hristiyan Batı'da gerçekleşen geç Orta Çağ "ticari rönesansı"dır.

Hodges ve Whitehouse'un ufuk açan eserleri *Hz. Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri*'nde belirtildiği gibi, Orta Çağ tarihinde büyük meseleleri çözmeye çalışmak artık moda değildi ve çoğu tarihçi, ormanın bir bütün olarak analizinden ziyade ağaçların ayrıntılı analizleriyle uğraşıyordu.[12]

Bu revizyonizm karşıtı eğilime, çoğunlukla "bu çalışmalarda birincil kaynakların katkılarına onların modern ikincil kaynak olarak değerlendirilmelerinden daha az güven duyulması gerekir"; yani "modern serbest piyasa ekonomi analizinin Orta Çağ serbest piyasa ekonomi modellerine uygulanamayacağının tabii bir netice olduğu yönündeki" görüş eşlik etmektedir.

Bununla birlikte, bu gözlemler birçok ekonomik bağlamda geçerli olsa da mevcut araştırmanın değerlendirme odağı ile ilgili olan temeldeki mesele, sınai modeller arasındaki "tür" ayrımı değil, aynı iş türlerindeki "derece" sorunudur. Böylece sorulara daha iyi cevapların aranması için, modern ekonominin analitik tekniklerle uygulanmasına izin verilmesi gerekir.[10]

Öyleyse bu çalışma, daha kesin ekonomik cevaplar için bir arayışa yönelmektedir denilebilir. Analiz, hem Hristiyan Avrupa'nın erken Orta Çağ'daki düşüşünü hem de sonraki dönemde ticaretin yeniden canlanışını araştırmakla işe başlayıp, onun heyecan verici iktisadi hareketliliğindeki kritik İslami rolü incelemektedir.

Bu da mevcut yirminci yüzyıl tarihçiliğinin temellerine dayanarak, kritik soruya değinmeyi zorunlu kılar: İslam İmparatorluğu'nun ("Dârü'l-İslâm") yükselişi Orta Çağ Avrupa'sının "Karanlık Çağlar"daki ekonomik boğulmasına sebep olmadıysa, ne oldu?

---

12 R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 7.

II. Analitik Metot

Bu noktada, aynı şekilde birkaç metodolojik not da vardır. Bunlar:

- Metin boyunca, şu anda yaygın olarak kullanılan bazı isimler dışında, ABD Kongre Kütüphanesi Arapça tercüme usulü tercih edilecektir; yani Mısır'ın şimdiki başkenti "El-Kahire" değil, "Kahire" olarak verilecektir.
- Bütün Orta Çağ tarihlerinde "Hicrî yıl", ardından doğrudan Gregoryen eşdeğeri verilmiştir; yani, 8 "Hicrî" ve 630 "Milâdî" yılı içinde gerçekleşen "Huneyn Savaşı"nın meydana gelme tarihi 8/630 olarak sunulmuştur.
- Metindeki referanslar, bölüm ve ana bölüm olarak belirtilmiştir. Örneğin: Bölüm 1, Kısım 2'de sunulan analize yapılan atıf şu şekilde belirtilmiştir: "Bkz. Bölüm 1.2."

KISIM I

HRİSTİYANLARIN DÜŞÜŞÜ

1. BÖLÜM

ORTA ÇAĞ HRİSTİYAN AVRUPA'SININ DURAĞANLIĞI

1.1. Galya'nın Girişimci Ruhunu Yok Eden Neydi?

Henri Pirenne ve diğerlerinin görüşlerinin aksine, Orta Çağ'ın başlarında Müslüman Doğu ile Hristiyan Batı arasında devam eden bir ticaret akışı sağlandıysa, bu çalışmanın öne sürdüğü gibi, Orta Çağ Galya'sının girişimci ruhunun bozulmasını (bu yaygın Arap ticaret ambargosuna atfedilen bir olgudur) hızlandıracak ne gelişti?

Bu çalışmayla ulaşılan kesin deliller, Pirenne tarafından ortaya konulan 'Orta Çağ Müslümanlarının Batı Avrupa'da ekonomik canlılık kaybında önemli bir rol oynadığı' teorisinin yanlışlığını göstermektedir. Nitekim, tam tersine, daha sonra Hristiyan âleminin feodalizmden kurtarılmasına yardımcı olacak olan Müslümanlar, ticareti yönlendiren parasal ve ticari metotlarla teknoloji transferinin gerçekleştirmiş, hem ekonomik talebin çoğunu temin etmiş hem de itici finansal bir ideoloji sağlamışlardır.

Bu tespitlerin doğruluğunu itiraf kolay olmasa gerek ancak Hristiyan Avrupa'da o çok sözü edilen "Karanlık Çağlar"ın başlayışını, tamamıyla harici faktörler değil, neredeyse tamamen sosyoekonomik ve dinî faktörlerin neden olduğu iç gelişmeler tetiklemiştir.

Nitekim, yapılan analizde görüleceği gibi, Roma İmparatorluğu'nun altyapısındaki önemli çürüme belirtileri, genç bir Müslüman tüccar olan

Hz. Muhammed'in peygamberlik görevine başlamasından tam dört yüz yıl önce, M.S. üçüncü yüzyıl kadar erken bir dönemde ortaya çıkmaya başlamıştı.

A. Sosyoekonomik Faktörler

Seçkin bir Orta Çağ tarihçiler grubu tarafından uzun zamandır analiz edilen Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ve bu çöküşün çeşitli nedenleri, özet bir şekilde anlatılamayacak kadar uzundur.[1] Onların katkıları, burada tekrarlama veya alıntılama ihtiyacını ortadan kaldıran niteliktedir ve kendi alanları bakımından yeterince kapsamlıdır. Ayrıca anlatılar da iyi şekilde belgelenmiştir.

Bunun yerine, mevcut analizin hedefleri için gerekli olan bu katkılarda belgelenen gerçeklerin oluşturduğu sentezle, "Roma İmparatorluğu"nun parça parça olan eski kalıntılarını etkileyecek sosyoekonomik bozulmanın 1./7. yüzyılda Dârü'l-İslâm'ın yükselişinden uzun zaman önce başladığını tespit etmek gerekir.

Bu tür otoritelerin fikir birliği sağladıkları husus, Hristiyanlığın galebe çaldığı ilk iki yüzyılda İmparatorluğun sınırları dâhilinde geniş çaplı bir barış ve refah içinde yaşanıldığı gerçeğidir. Fakat bu, birinci yüzyılda ölçüsüz ve beceriksiz imparatorların olmadığı manasına gelmez. Ancak ikinci yüzyılda, yetenekli, akıllı idareciler iş başındaydı denilebilir. Bu asırda, İmparatorluğun hudutları büyük ölçüde sağlam tutulmuş, içeride istikrar sağlanmış ve üretken işletmeler için elverişli şartlar temin edilmişti. Bu olumlu ekonomik ortamda, büyük toprak sahipleri gibi tüccarlar, yatırımcılar ve finansörler de boy göstermişti.[2]

Sonraki dönemde zayıflama, veba, iç savaş ve barbar saldırılarının İmparatorluğun hemen hemen her eyaletinin sosyoekonomik altyapılarını sarsması sebebiyle, Rostovtzeff tarafından "Üçüncü Yüzyılın çilesi" olarak ağıt yakılan travmatik siyasi ve fiziki gelişmeler ortaya çıkmaya başladı. İşçiler güvensizlik ortamından dolayı iş yerlerinden kaçmakta ve çoğu ticari

---

1 Bunların başında gelenler elbette E. A. Gibbon 1969; F. Lot 1927; M. Rostovtzeff 1926; H. St. L. B. Moss 1936-37; W. Bark 1958; G. Luzzatto 1961; ve A. Bernardi 1970'dir.

2 Bu konuda, bkz. H. Heaton 1948, s. 53 vd.

faaliyet, eş zamanlı olarak azalmaktaydı. Böylece iş gücü, artık zor bulunan bir hâl almıştı.[3]

Bu dönemde, yıkıcı bir mali paradoks da gelişti. Çünkü dış güvenliğe yönelik tehditleri azaltmak için her zamankinden daha büyük bir ordu gerekmekle birlikte, bu orduyu artık savaş, veba ve "iş gücünün uçuşu" ile küçülen bir gelir tabanından uzaklaştırmak icap ediyordu. Bunun için gereken emperyal vergi kaynaklarına yönelik talepler de vergiyi daha zahmetli ödenir hâle getiriyordu. Ancak giderek artan bu vergi yükünün yol açtığı huzursuzluk, iç güvenliği daha da zayıflatıyordu.

Klasik dönemin büyük tarihçisi Ferdinand Lot'a göre, ekonomik açıdan bakıldığında, bu "Üçüncü Yüzyıl krizi", Orta Çağ'ın habercisiydi. Zira o, devam eden mali krizin bir sonucu olarak, Roma'nın kökleşmiş nakit ekonomisinin, "doğal hâline" gerilediğini savunmaktadır.[4]

Benzer şekilde, bu tür gelişmeleri özetleyen ünlü İtalyan iktisat tarihçisi Aurelio Bernardi ise şunları öne sürmektedir:[5]

> "Bununla birlikte, tehlikeli bir kısır döngü de başladı. Ordu, bürokrasi ve sosyal devlet kalemlerindeki artan harcamalar, dayanılmaz vergi baskılarına neden oldu. Vergi baskıları ağırlaştı ve yüksek memurlar ile büyük toprak sahipleri tarafından -yasadışı veya meşru- vergi kaçırma eğilimi arttı. "Nüfuzlular" kısmında vergi kaçırma devam etmekteydi ve vergilendirme baskısı, devlete haraç ödemeyi şu veya bu yolla reddeden orta sınıflar üzerinde yoğunlaşmaya başladı.
>
> Bu kısır döngü, beşinci yüzyılda kendini gösteren bir sonuca yol açtı. Büyük devletin iflasıyla, bu küçük imtiyazlı grupların vergi ödemekten kaçıp, mal varlıklarını toplaması ve malikânelerinin etrafında merkezî otoriteden tamamen kopuk ekonomik ve sosyal mikrokozmozlar kurması aynı zamana denk geldi. Bu ise Roma dünyasının sonuydu. Aynı zamanda Orta Çağ'ın da başlangıcı."

Bununla birlikte, böyle ciddi sosyoekonomik ve sosyal müdahalelere rağmen, Roma İmparatorluğu'nun ekonomisine gerçek "öldürücü darbe", I.

---

3 Bu gelişmeler hakkında, bkz. G. Luzzatto 1961, s. 3 vd.; H. Heaton 1948, s. 53 vd.; H. Adelson 1962, s. 20; S. Clough 1968, s. 70 vd.; A. Bernardi 1970, s. 32-38; R. La-Touche 1967, s. 20 vd.; J. Thompson ve E.N. Johnson 1937, s. 14 vd.

4 F. Lot 1927, s. 96, 259.

5 A. Bernardi 1970, s. 81.

Konstantin'in dördüncü Gregoryen yüzyılın ortasında Konstantinopolis'te yeni bir başkent oluşturma kararı ile vurulmuş oldu. Böylece I. Konstantin, eski imparatorluğu ikiye böldü ve zengin eyaletlerinden bazılarını da yanına aldı. Bundan sonra Roma'nın çöküşü "acaba" değil, sadece "ne zaman" denecek bir hadise hâline geldi.[6]

Bu nedenle, 1./7. yüzyılın başlangıcında, antik "Batı İmparatorluğu" siyasi ve ekonomik parçalanmasının son aşamalarındaydı. Sanayi karmakarışıktı ve ticari çürüme o kadar kötüydü ki, çağın kilise vakanüvisi Gregorius, altıncı Gregoryen yüzyılın ortalarında Verdun Piskoposu'nun, kentin tüccarlarını mutlak mali çöküşten kurtarmak için Kral Theudebert'ten 7.000 altın peni kredi almak zorunda kaldığını belirtmektedir. Piskopos, bölgenin azalan ekonomik gücünü korumakta öylesine çaresizdi ki, kilisenin kanunlarına taban tabana zıt olmasına rağmen, onu faizle geri ödemeyi vaat etmişti.[7]

Roma İmparatorluğu'nun Büyük Çöküşü ve Düşüşü adlı eseri ile konuya önemli bir katkı sunan kişi olarak kabul edilen E. A. Gibbon, klasik Roma'nın ölümünü şu şekilde değerlendirir:[8]

> "Roma İmparatorluğu'nun neden yıkıldığını sormak yerine, bu kadar uzun süre nasıl dayandığı için şaşkınlık duymalıyız."

Kadim Avrupa bilgini M.P. Charlesworth da buna katılmaktadır:[9]

> "Hayret edilecek şey, İmparatorluğun dördüncü yüzyılda bir devlet olarak çok fakir olması değil, bir şekilde hâlâ devlet olabilmesi idi."

B. Kilise

İmparatorluk Roma'sının hızlı düşüşünün sebepleri, üçüncü Gregoryen yüzyılın başlarında ortaya çıkan dâhilî sosyoekonomik ve kurumsal faktörlere atfedildiğinde, artık Müslümanlar, Hristiyan Avrupa'nın -Pirenne tarafından iddia edildiği üzere- 1./7. yüzyıllardaki ölümcül ticari ve ekonomik

---

6 Bu konu hakkında bkz. W. Bark 1958, s. 34-35.

7 Gregory of Tours 1986, 3. bölüm, no. 34; R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 169; R. LaTouche 1967, s. 167.

8 E. A. Gibbon 1969, S. Dill 1900'de zikredildiği gibi, s. 129.

9 M.P. Charlesworth, H. Heaton 1948, s. 53'ten naklen.

hastalıklarının birçoğunun başlangıcı olmaktan temize çıkarılacaktır. Nitekim, bölgenin iç şartları bozulmaya daha da devam etmektedir.

Roma, Avrupa iktisat tarihçisi Robert LaTouche tarafından "kusursuz Merovingianlar" olarak tanımlanan halef hanedan rejimi altında iken, dağılmakta olan İmparatorluğun ekonomik varoluşu en cömert şekilde, sadece genel gerilemeyi durdurmayı amaçlayan bir eylem olarak adlandırılabilir.[10]

Artık büyük bir ticari toparlanma olmayacaktır. Duraksayan ekonomiyi canlandırmak için tasarlanmış bir "büyük strateji" de yoktur. Doğrusunu söylemek gerekirse, Merovenjiyen yönetiminin bütün kayıt sistemi, mutlak bir mali pervasızlık, devam eden ekonomik düşüş ve harcama aşımlarını finanse etmek için sikke tağşişi ile doludur.[11] Şüphesiz bu gelişmelerin bir kısmı İslam'ın yükselişiyle birlikte gerçekleşmiştir. Ancak daha önceki analizlerin de gösterdiği gibi, bunlara eşlik eden ekonomik bozulmanın bariz bir şekilde Müslümanların eseri olduğunu söylemek doğru değildir.

Bununla birlikte, Merovingianlar zamanında başlayan ve kendilerine atfedilemese de Galya ekonomisinin derece derece yok edilmesini hızlandıran bir yenilik, ciddi analiz ve yorumu hak ediyor. Bu gelişme, kilisenin bugüne kadar devletin dünyevi işlerine sürekli artan müdahalesinin ta kendisidir.

Şaban 114/Ekim 732'de meydana gelen "Puvatya Savaşı", Hristiyan tarihlerinde Paris belediye başkanı Charles Martel'in Orta Çağ Avrupa'sını yaklaşan İslam tehdidinden kurtardığı son derece önemli bir olay olarak anlatılmaktadır.[12] Fakat geçmişe bakıldığında aynı olay, Batı Avrupa'yı Karanlık Çağlardaki *ekonomik* boyun eğişe mahkûm eden tek olay olarak da görülebilir. Pirenne tarafından 2./8. yüzyılın başlangıcında ortaya çıktığı tespit edilen ve sonradan bütün kıtayı etkisi altına alan olumsuz ekonomik olayların birçoğu, Martel'in bu unutulmaz zaferiyle harekete geçirilen bir dizi gelişmeye doğrudan bağlanabilir.

---

10 R. LaTouche 1967, s. 137.

11 Bu gelişmeler hakkında, bkz. R. LaTouche 1967, s. 97 vd.

12 Bkz. Ez-Zebbî 1884-1885, s. 353; P. Hitti 1970, s. 500-501.

"Puvatya Savaşı"nı insanlık tarihinin bir dönüm noktası olarak anan tarihçi Sir Thomas Arnold, onu "yüzyıllarca insanlığa umut veren kurtuluş işaretleri arasında" kabul etmektedir. [13] E.A. Gibbon, önceki yüzyılın Arap askerî başarılarına dikkat çekerek, benzer bir görüş ileri sürmektedir: [14]

> "Muzaffer bir askerî ilerleyiş hattı, Cebelitarık Kayası'ndan Loire Nehri kıyısına kadar binlerce mil ileriye götürülmüştü. Buna eşit bir alan daha alınacak olsaydı bu olay, Arap Müslümanları Polonya'nın sınırlarına ve İskoçya'nın dağlık alanlarına taşıyacaktı. Ren; Nil veya Fırat'tan daha geçilmez değildi ve Arap donanması deniz savaşı olmadan Thames Boğazı'na yelken açmış olabilirdi.
>
> Belki de bugün Oxford okullarında Kur'an tefsiri öğretilecek ve onun okunduğu minberler, sünnetli insanlara Muhammed'in vahyinin kutsallığının ve gerçekliğinin anlatıldığı yerler hâline gelecekti."

"Hristiyanlık bu tür felaketlerden" diye ekliyordu Gibbon, "bir adamın dehası ve talihiyle kurtarıldı." [15] Bu adam elbette Charles Martel'di.

Askerî açıdan, "Puvatya Savaşı"nın tarihî önemi çok, belki de pek çoktur. Ancak Arap vekayinamelerinde bundan bahseden Arap tarihçiler, bunu çok da ehemmiyet taşımayan bir savaş olarak zikretmektedirler.

Arapların Kuzey Afrika'yı ele geçirmesi hakkında en önemli eser olan *Fütûhu Mısr ve'l-Magrib ve Ahbâruha (*Mısır ve Kuzey Afrika'nın Fethi ve Onların Haberleri)'nın yazarı İbn Abdü'l-Hakem, Kuzey Afrika ve Endülüs'ün Müslüman valisi Ubeyde b. Abdurrahman'ın başarısını anlatırken bundan bahseder: [16]

> "Ubeyde, Franklar'a karşı seferler düzenleyen önemli bir isim olan Abdurrahman b. Abdullah el-Akkî'yi görevlendirmişti. Onlar İspanya'nın en büyük düşmanlarıydı. Büyük ganimet kazandı ve onların üstesinden geldi... Sonra başka bir sefere çıktı ve arkadaşları ile birlikte İslam için şehit oldu. Vefatı 114 (732)'dir."

---

[13] T. Arnold, *A History of the Later Roman Commonwealth*, M. Enan'dan naklen, 1939, s. 68.

[14] E. A. Gibbon 1969, C. 5, s. 52. Bölüm, s. 398-399.

[15] E. A. Gibbon 1969, s. 398-399.

[16] İbn Abdü'l-Hakem 1922, s. 216-217.

Diğer taraftan, dünyaca meşhur tarihçi Taberî ve Müslüman İspanya'nın ilk Arap tarihçisi İbnü'l- Kûtiyye gibi diğer Arap tarihçiler ise bu münasebetten hiç söz etmemiştir. Yine de bir Hristiyan bakış açısıyla, bu olay Pirenne'nin Müslümanlara atfettiği yıkıcı "Karanlık Çağ felaketinin" hem nedeni hem de öncüsüdür.

Çünkü Charles Martel ve haleflerinin himayesinde -Martel ve halefleri tarafından İngiltere'den ve kuzeybatı Avrupa'nın diğer bölgelerinden imparatorluğun vatandaşlarının örgütlenmesine ve "uygarlaşmasına" yardımcı olması için getirtilen Piskopos Boniface, St. Wilfred ile diğer piskoposlar ve keşişlerin kontrolündeki- kilise, devletin dünyevi yönetiminde gittikçe önemi artan bir rol oynamaya başladı. [17]

Kilisenin temel muhafazakâr kurallarına geri dönerek büyük bir reform hareketine öncülük eden kişi ise St. Boniface'in bizzat kendisiydi. St. Boniface, kararı danışmak üzere Papa'ya bir elçi gönderildikten sonra, 133/751'de ilk Karolenj kralı olarak Charles Martel'in oğlu III. Pepin'i tahta çıkararak işe başladı. Böyle bir güce sahip olduğu için onun "kral" unvanına da sahip olması doğru değil miydi?

Papalığın onayıyla, III. Pepin, Soisson'da bir Frank meclisi topladı. Orta Çağ Kilisesi tarihleri bunu şöyle aktarmıştır: [18]

> "Papa'nın emriyle ona 'Frankların Kralı' adı verildi ve Boniface tarafından bu yüce mertebeye resmî olarak tayin edildi."

Kaynaklar, Karolenj hanedanının vârislerinin belirlenmesindeki başrolü oynadığı için St. Boniface'e mükâfat olarak devletçe 'ömür boyu koruma sağlayan resmî bir belge' verildiğini iddia etmektedir. [19]Böylece usulüne uygun olarak kendisine yetki verilmiş oldu. Bundan sonra o, Karolenj dünyasını dinî olarak yeniden şekillendirmeye yönelik öncü çalışmalarına başladı ve onun kontrolü altında MS 740'ların başlarında gerçekleşmek üzere; kilise meclisleri, para sıkıntısı ve faizden uzak durma konusunda ekonomik temel ilkelere dönüşü de içerecek şekilde Ortodoks öğretilerin tam restorasyonu için çağrıda bulundu.

---

17 Bkz. Thompson ve E.N. Johnson 1937, s. 218-219; N. F. Cantor 1967, s. 209 vd.; J. Strayer ve D. Munro 1959, s. 86 vd.; C. Oman 1959, s. 234.

18 *MGH: Annales Regni Francorum* 1895, s. 9; R.H.C. Davis 1970, s. 131 vd.; M. Scott 1964, s. 26 vd.

19 *MGH: Epistola Selectae: Boniface*, C. 1, s. 212; J. Wallace-Hadrill 1975, s. 147.

St. Boniface'in Galya'daki dinî tertibatı ve daha sonraki siyasi katkıları, Orta Çağ Avrupa tarihinde büyük bir değişimin habercisiydi. Orta Çağ tarihçisi James Westfall Thompson, onun kıtanın sosyoekonomik anayasasını yeniden şekillendirmedeki önemli rolü hakkında şunları yazmıştır:[20]

> "Tarihte sekizinci yüzyılın ilk yarısının iplikleri St. Boniface'in ellerinden geçti ve bu ipliklerle Avrupa'nın geleceği örüldü."

Gerçekten de Pirenne'nin tanımladığı üzere; 2./8. yüzyılın ilk yıllarındaki Karolenj hâkimiyeti önceki Avrupa ile sonraki Avrupa arasındaki zıtlıkları içeren dünyevi ve ruhbani bir toplum arasındaki zıtlıktı:[21]

> "Sonuçta, onun ("Krallık" = regnum Francorum'un) kilise ile olan ilişkileri tamamen değişti. Merovenjiyen Devleti, Roma İmparatorluğu gibi laikti. Merovenjiyen kralı *rex Francorum*'du. Karolenj kralı *Dei gratia rex Francorum*'du."

Yine de Pirenne, bu büyük bürokratik gelişmenin lisanî önemine dikkat çekerken, kokusu sonradan çıkan derin siyasi dönüşümün sosyoekonomik sonucunu ise tamamen gözden kaçırmıştı. Şarlman'dan önce Batı Avrupa toplumu, iddia edildiği gibi gerçekten de sekülerdi. Roma İmparatorluğu'nun himayesinde, Hristiyanlık ilk varoluşunu I. Konstantin'e ve varlığını devam ettirişini devletin iyi niyetine borçluydu. Bu nedenle, "Kilise"nin varlığı "Devlet"in varlığına, din adamlarının varlığı ise devlet bürokrasisinin varlığına bağlıydı. Fakat dinî hiyerarşi seküler bürokrasi üzerinde 2./8. yüzyıl boyunca aşamalı olarak üstünlük kazandığı için, şimdi bu rol tam tersine çevrilecekti. Bir yandan Piskopos Boniface ve Northumbrian Keşişi Alcuin yönetiminde hareket ederken, diğer yandan Papalığa sadık şekilde bağlı olan Anglo-Sakson ve İrlandalı kilise adamlarından oluşan rahipler sınıfı, Galya'nın yönetim kademelerini "Tanrı'nın iradesine" göre yeniden tanzim edeceklerdi. Yaklaşımları "Saray Okulu" müdürü Alcuin'in sözleriyle Şarlman'a hitaben şu şekildedir:[22]

> "Kilisenin idarecisi, dosdoğru biçimde sizin tarafınızdan yönetilsin. Ey Kralım, siz de Yüce Allah'ın sağ eli tarafından yönetilesiniz."

---

20 Bu gelişmeler hakkında, bkz. J. W. Thompson 1959, C. 1, s. 210 vd.

21 H. Pirenne. *Muhammad and Charlemagne*, A.F. Havighurst'te 1958, s. 34; ayrıca bkz. H. Trevor-Roper 1965, s. 95 vd.

22 *MGH: Epistolae Karolini Aevi*, 1891, C. 2, no. 93; R.H.C. Davis 1970, s. 146.

Şarlman'ın kilisenin rolüne ilişkin algısı, Alcuin tarafından da tanımlandığı üzere, onun Papa'ya yazdığı 180/796 tarihli mektupta açıkça görülmektedir: [23]

> "Bizim görevimiz, 'İlahi dindarlığın' yardımıyla, 'Mesih'in Kutsal Kilisesi'ni', paganların saldırılarına ve sadakatsizlerin yıkımlarına karşı savunmak ve Katolik inancının getirdiği tecrübeyle, içeriden takviye etmektir.
>
> Papa olarak senin görevin ise, askerlerimize yardım etmek için Musa gibi ellerini kaldırmaktır. Böylece şefaatinizle; Hristiyanlar, Tanrı onların liderleri olarak, her zaman ve her yerde, O'nun Kutsal isminin düşmanlarına karşı muzaffer olabilirler. Böylece Rab İsa Mesih'in adı tüm dünyada yüceltilebilir."

Böylece bu önemli açıklama ile Kilise, daha sonra Şarlman ve dinî danışmanları tarafından tanımlandığı üzere, "Hristiyanlığın inanç bilgisinin" tam olarak uygulanmasını desteklemek için kurulan "İlahi Şefaat Bakanlığı" olarak bir devlet kurumu seviyesine yükseltildi.

"İtikadî bilginin tanımlayıcısı" olarak bu görev, kısa bir süre sonra Keşiş Alcuin'in vazifesi oldu. Çünkü "Saray Okulu" onun sorumluluklarından biriydi. Eş zamanlı olarak hükümdarlığın "eğitim danışmanı" olarak hizmet veriyor ve bu yüce rolde kural koyma otoritesinden yararlanıyordu. Nitekim, yıllık Kilise Konseyleri'nde ilan edilen bir dizi ferman aracılığıyla, o ve Şarlman, Galya'yı teokratik bir devlete dönüştürme sürecini başlatmışlardı.

Onların çabaları, 800 yılının Noel Günü'nde (3 Zilhicce 184/25 Aralık 800) Papa III. Leo tarafından Şarlman'ın ilk "Kutsal Roma İmparatoru" olarak tayin edilmesiyle sona erdi. O gün, "Kutsal Roma İmparatorluğu" doğdu ve hükümdarı da Papalık ile rütbece ve iktidarda birleştirildi. [24]

Bu oldukça önemli bir dönüşümdü. Artık hükümdarın resmî fermanları (capitularia) fiilen kilise doktrini ile harmanlanmıştı ve sonuçlar oldukça

---

[23] Bununla ilgili olarak bkz. M. Scott 1964, s. 31 vd.; R.H.C. Davis 1970, s. 148 vd.; H. Trevor- Roper 1965, s. 95 vd.; J. Strayer ve D. Munro 1959, s. 86 vd.; Cantor 1967, s. 209 vd.; F.L. Ganshof 1963, s. 16 vd.

[24] Krş. H. Trevor-Roper 1965, s. 96-100; J. Strayer ve D. Munro 1959, s. 88-90; J. Strayer 1955, s. 47 vd.; C. Umman 1959, s. 324 vd.; N.F. Cantor 1967, s. 210 vd.; H. St. L. B. Moss 1965, s. 201, 233 vd.; F.L. Ganshof 1963, s. 16 vd.; M. Rowling 1968, s. 26-27.

ses getiriciydi. Seküler meseleler, din adamlarınca gasp ediliyor ve Galya ticaretine dayatılıyordu. Bunun iktisadi bünyedeki potansiyel boğucu etkilerini anlamak için, İncil'deki kutsal yazı ve öğretilerin rastgele hatırlanması yeterlidir.[25]

Örneğin, "zenginlerin lanetlenmesi" hakkında İncil'deki uyarılar şöyledir:

> "Ama zenginlerin vay hâline, sen ise kendi tesellini aldın."[26]
>
> "Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin bir adamın Cennetin Krallığı'na girmesinden çok daha kolaydır."[27]
>
> "Benden sonra kim gelecekse, nefsini inkâr etsin ve çarmıhını alıp beni takip etsin."[28]

"Dağdaki Vaaz (Sermon on the Mount)"da yansıtıldığı gibi, "yoksulluğun nimetlerinin" resmî mükâfatı da vardı:

> "Fakirlere ne mutlu, çünkü Tanrı'nın Krallığı onların olacak."[29]

Zengine de nasihat şöyledir:

> "Eğer iyi biri olmak istiyorsan, elindekini sat ve fakirlere ver, böylece cennette hazinen olur."[30]

Aynı zamanda, "Lazarus ve Zengin Adam" gibi İncil'deki kıssalar, insan vicdanına derinlemesine işliyordu.[31] İncil'de yer alan bu tür sade öğütlere, ticari işlemlerde faize kesin yasaklar getiren ifadeler eşlik ediyordu:

> "Kardeşine faizle ödünç vermeyeceksin; paranın faizi, gıda maddelerinin faizi veya ödünç verilen herhangi bir şeyin faizi dâhil;"[32] ve

---

25 Öyleyse, Müslümanlar ve Orta Avrupa arasındaki ticari ilişkilerde eş zamanlı bir düşüşün yanı sıra Arap Yarımadası'nın değerli metal üreten bölgelerinde şiddetli bir sivil huzursuzluğun başlaması ile Avrupa'daki bu önemli dönüşümün MS 820'lerde gerçekleşmesinin çakışması, sadece tesadüf olmayabilir (Bu gelişmeler hakkında, bkz. R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 160 vd.).

26 Luke 6:24.

27 Matthew 19:24.

28 Matthew 26:24.

29 Luke 6:20.

30 Matthew 19:21.

31 Luke 19-31.

32 Exodus 22:25.

"Fakir olan herhangi bir insana para ödünç verirseniz, ona karşı bir faizci olmayın ve ona faiz de dayatmayın." [33]

Buna göre, "adil birey" şöyle tanımlanır:

"Parasını faizle vermeyen, masumlardan kazanç beklemeyen;" [34]

"Faize bulaşmayan ve ondan herhangi bir kâr elde etmeyen kişi, Tanrı'ya yakın olacak kişidir." [35]

Daha da önemlisi, ticari bir bakış açısından, bu Kutsal Kitap öğütleri, bir dizi kilise meclisi fermanı aracılığıyla dinî muhtevalı uzun bir "idari hukuk" sistemi oluşturmuştu. Dördüncü Gregoryen yüzyılı gibi erken bir tarihte, "Elvira Konseyi"nin 'Yirminci Kanonu' aşağıdaki hususlara hükmetmiştir: [36]

"Eğer bir din adamı tefecilik yapmaktan hüküm giydiyse, azledilir ve aforoz edilir. Diğer taraftan, rahip olmayan biri faizle suçlanırsa ve bu durum ispatlanırsa, uygulamayı durdurması ve suçu tekrarlamaması şartıyla affedilir. Eğer bu günahı tekrarlarsa, o zaman kiliseden menedilir."

538 yılında "Orleans Konseyi" de benzer şekilde bütün din adamlarına parayı faizle borç vermeyi yasakladı; onları "profesyonel tüccarlık" ya da "kirli para için açgözlülükten uzak" ticaret yapmakla yükümlü kıldı. [37] Şarlman'ın en sevdiği yazar olan, beşinci Gregoryen yüzyılda yaşamış Hristiyan teolog St. Augustine (ö. 430), meşhur eseri *De Civitate Dei* (Tanrı'nın Şehri)'de, kendi çağını tanımlayan, yoksulluk ve manastır üzerine sade bir yaşayış peşinde olan prensipleri canlı bir ifade ile sıralamıştır: [38]

"Yeterli yiyeceğimiz ve giyeceğimiz olduğunda, bunlardan memnun olmaya bakalım. Zenginleşenler, günaha ve tuzaklara ve en nihayetinde onları ölüm ve ebedî yıkıma sürükleyecek olan zararlı arzulara düşerler. Çünkü açgözlülük tüm kötülüklerin anasıdır."

---

[33] Deuteronomy 23:19.

[34] Psalms 15:5.

[35] Ezekiel 24:12.

[36] *MGH: Canones Apostolorum ve Conciliorum Saecularum*, 1839, IV, V, VI, VII, "Pars Altera" C. 1, s. 5.

[37] *MGH: Canones Apostolorum ve Conciliorum Saecularum*, 1839, C. 1, s. 82; A. Dopsch 1937/1953, s. 345, 376.

[38] St. Augustine. *Die Civitate Dei* 1941-46, C. 1, s. 32; R. LaTouche 1967, s. 50–51. La Touche'ye göre, beklendiği surette, St. Augusine'in yazıları daha sonra "Şarlman'ın favori okumaları" hâline gelecektir.

Geçici hayat, tanım gereği geçici ve hakirdir.[39] Ahirette bir yarar sağlamadığı için, servet elde etmek tamamen ortadan kaldırılmalıdır.[40] Hâkim olan genel görüş, 5. yüzyıl Gregoryen Kilisesi'nin önde gelen bir başka figürü olan St. Jerome tarafından da toptancı bir hükümle örneklendirilmiştir:[41] "Bir tüccarın Tanrı'nın rızasını kazanması çok ama çok zordur."

Kilisenin faiz getiren tüm işlemlere olan mutlak yasağı, 'kilise babaları'nın yazıları tarafından kanunlaştırıldığı gibi, eskiden beri süregelen köklü İncil prensipleriyle de çerçevesi çizilmiştir. 6./12. yüzyılda Keşiş Gratian tarafından ifade edildiği gibi, "faiz/tefecilik" günahının yasaklığı, aşağıdakileri içeren *mutlak bir kaideydi*:[42]

> "Sadece paradan değil, aynî bir şey için de ödünç alınan asıl tutardan fazlasını talep etmek... Talep edilen fazlalık, küçük bir hediye olsa da faizdir."

Kanonik hukuk[43] ile -borcun bir miktar faiz ile ödenmesinin faydasını kabul eden Jüstinyen Kodeksi'nde olduğu gibi- seküler hukuk arasında bir uyuşmazlık söz konusu olduğunda; kilise müfessirleri, kanonik hukukun üstün dinî temeli nedeniyle tüm diğer sivil kanunlara göre öncelikli olduğunu ileri sürmekteydiler. Gerçekten de sermayenin "kısır" olduğu ve meyve veremeyeceği iddiasına dayanarak, bir kilise kanunu "ticaretin Tanrı'yı razı edebilmesinin imkânsız olduğunu" iddia edecek kadar ileri gitmişti.[44]

Her şeye rağmen, "münzevi bir hayat"ın büyük faziletleri, Orta Çağ boyunca kilise tarafından örnek olarak gösterildi. Mesela, 4./10. yüzyıl Kontu St. Gerald of Aurillac, kendi tanımıyla "yoksulluk yemini"ndeki hayat tarzına oldukça bağlıydı. Öyle ki, Roma'da perakende aldığı bir pelerin için Venedikli bir tüccarın Konstantinopolis'te toptan satış yaptığı fiyattan daha az ödediğini sonradan anladığı zaman, "haram bir kazanç" elde etmesin diye derhâl tüccara kalan miktarı ödeme görevi verilen bir elçi gönderdiği söylenmektedir.[45]

---

39 St. Augustine. *Die Civitate Dei* 1941-46, C. 1, s. 31; Latincesi: "*Temporalem vitam quam boni contemnere debent.*"

40 St. Augustine. Die Civitate Dei 1941-46, C. 1, s. 32; Latincesi: "Nihil enim intulimus in hunc mundum, sed ne auferre aliquid possumus."

41 H. Pirenne 1974a, s. 123.

42 Bu konuda, bkz. T.P. McLaughlin 1939-40, b. 1, s. 81-147, b. 2, s. 1-22.

43 Kanun temelli kilise hukuku (Ç.N).

44 N.J.G. Pounds 1974, s. 405-406.

45 *Patrologiae Cursus Completus, Latina Serisi:* 1844-1864, C. I s. 27, No. 123, Sütun. 658, çeşitli yerlerde.

Böylece yeryüzünde sefalet içinde yaşarken cennette güvenli bir yer kazanmak üzere daimî gayreti karakterize eden dinî çabanın dalgasına kapılan birçok sıradan vatandaş, şimdi tüm mülklerini ve eşyalarını satacak ve gelirlerini kiliseye bağışlayacaktı. Aynı şekilde, pagan Roma dönemlerinde onlarla birlikte defnedilen 'vefat eden kişilerin mal varlıkları', şimdi onların cennette bir yer kazanmaları niyetiyle sıklıkla kiliseye bağışlanır hâle gelecekti.[46]

Dolayısıyla, kâr güdüsü ve anaparadan faiz kazanma yetisi, aynı şekilde serbest piyasa sisteminde tüm üretken ekonomik çabayı yönlendiren maddi kazanç arayışı; artık kitlelere yoksulluğun kurtarıcı yönünü vaaz eden bir **kilise tarafından kendi hazinelerini artırmak üzere acımasızca söndürülüyordu.** İlginç bir şekilde, ilk Hristiyan babaları, kutsal kitaptaki bir hüküm nedeniyle, sadece Yahudileri borç veren taraf olarak faiz getiren sermaye işlemleri için yetkilendirmeyi kabul ettiler:[47]

> "Bir yabancıya faizli borç verebilirsiniz ama kardeşinize faizli borç veremezsiniz."

Buna göre, 2./8. yüzyıl Galya'sının Hristiyan iş adamları, kendilerini Yahudi meslektaşlarından faizle borç alabilecekleri ve onların adına ticari işlemler yapmaları için Yahudilere ve diğer ticari aracılara para ödedikleri tuhaf bir pozisyonda buldular. Ancak kendi ekonomik çıkarlarına hizmet etmek için kendi sermayelerini kullanamazlardı; çünkü kapitalist çabanın peşinde koşmak -tüm ticaretin daimî can damarı olan kâr güdüsü- dinî inançları tarafından yasaklanmıştı.

Avrupa iktisat tarihçisi Robert LaTouche, *Batı Ekonomisinin Doğuşu* adlı eserinde bu gelişmelerin ekonomik bakımdan yıkıcı etkilerini şöyle değerlendirmiştir:[48]

> "Batı Avrupa, yüzyıllar boyunca finansörlerinden, bankacılarından, büyük tüccarlardan ve yüklenicilerinden; diğer bir deyişle, üretim ve alışveriş uzmanlarından mahrum bırakıldı. On birinci yüzyıla kadar da yani askerî aristokrasinin ön yargısından kurtulan yeni ve varlıklı veya en azından hâli vakti yerinde bir sınıfın *-burjwazinin-* bu hakir görülen faaliyetleri yeniden saygın bir yapıya kavuşturacağı ana kadar böyle devam etti."

---

46 A. Dopsch 1937/1953, s. 319-321; G. Duby 1974, s. 231-232.

47 Deuteronomy 23:20; G. Duby 1974, s. 231–232.

48 R. LaTouche 1967, s. 47.

Daha sonra şöyle devam etmektedir; bu tür girişimci niteliklerin yok edilmesi hususunda:[49]

> "Kilise tarafından daha önceki yüzyıllarda günümüzden daha kapsamlı şekilde yaptırımlar uygulandı ve takipçilerine dünyevi mülklere karşı mutlak bir nefret aşılandı."

Böylece kilisenin artık kanondan hukuka dönüştürülen "kurumsal ahlakı" ile Hristiyan ahlakının zaferi tamamlandı. Ancak Hristiyan ahlakının bu büyük zaferi, aynı zamanda pratik olarak Yahudilerin ekonomik kurtuluşu oldu. Gerçekten de kilise bile, zaman zaman Yahudi iş dünyasından "haram" sermaye kazanımlarını ödünç almaktan daha iyi bir yol bulamadı.[50]

Yahudilerin, Yunanlıların ve Suriyelilerin Hristiyan Avrupa ticaretinin başlıca aracıları hâline gelmeleri şaşırtıcı değil. "Galya'nın doğal girişimci ruhu"nun artık gizlendiğine şaşmamak lazım. Çünkü onun profesyonel ticaret sınıfı ya yok edildi ya da Avrupa en azından yüzeysel olarak, "temel ögesi takas olan doğal bir ekonomiye" geri döndü. Gerçekte böyle bir takas, Tanrı'dan korkan Hristiyanlar için etkin bir ticari alışveriş sağlayacak olan tek iktisadi yoldu.[51]

---

[49] R. LaTouche 1967, s. 47. Sonuç olarak, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kilise-devlet müşterek yönetiminin faiz getiren işlemlere uyguladığı toptan yasak dolayısıyla, sonraki üç yüzyıl boyunca Orta Çağ Hristiyan tüccarları, dış ticarete katılmak için ihtiyaç duydukları çok çeşitli esnek sermaye, kredi ve güvene dayalı transfer araçlarını topyekûn reddedeceklerdi. "Kredi kurumunun ticari devrimin merkezinde olduğunu" öne süren Orta Çağ Avrupa iktisat tarihçisi N.J.G. Pounds (1974, s. 405-406), kökleşmiş problemi şu şekilde tanımlamaktadır:

> "Eski dünyada ticaretin gelişmesinin önündeki en ciddi engellerden biri, klasik medeniyetlerin yeterli kredi araçlarını geliştirememeleriydi. Eğer böyle yapmış olsalardı, faiz uygulaması hakkında kilise babalarının eleştirileri daha az şiddetli olabilirdi. Çünkü uzun vadede, Hristiyan ahlaki değerleri her zaman kendilerini ekonomik zorunluluğa göre uyarlamaktaydılar."

Pounds şöyle devam ediyor:

> "Orta Çağ'ın büyük bir kısmında, kilise resmî olarak bir krediden faiz alımını kınadı, bu kredi gizlenebilirdi fakat en temel ve zorunlu uygulamalarla kilise öğretilerini uzlaştırmak için kanonik hukukçular tarafından gösterilecek büyük bir yaratıcılık gerekiyordu."

[50] Bkz. G. Duby 1974, s. 231-232; R. LaTouche 1967, s. 164-169; P. Boissonnade, 1987, s. 109 vd.; L.K. Little 1983, s. 42 vd.

[51] Bu konuda, bkz. H. Pirenne 1974b, s. 172-173; Aynı yazar, 1974a, s. 46; ayrıca bakınız R. S. Lopez 1987, C. 2, s. 258; M. Bloch 1961, C. 1, s. 66 vd.

Çünkü kilisenin böylesine boş dünyalık meslekler için ortaya attığı hakir görüş nedeniyle Hristiyan Avrupa, yerli yatırımcılardan, finansörlerden, bankerlerden, birikmiş sermayenin altında yer alan ticari kurullardan ve serbest piyasa ekonomisinin işlemesi ve ilerlemesi için gereken kapitalist üretim ve değişim araçlarının tamamından mahrum bırakılmıştı. Tarihçi Ferdinand Lot'un ifadesiyle Orta Çağ'ın iktisadi tanımı özetle şuydu: [52]

"La maladie religieuse (din hastalığı)."

Bu olgu, benzer şekilde Batı Avrupa ekonomisinin neden "Karanlık Çağlar"ın derin sefaletine battığını, sefilliğin ve yokluğun "kutsamalarına" kurban edildiğini açıklıyor. Kısacası Hristiyan Galya ekonomisi, Arap Müslümanlarının etkisiyle değil, doktrin ve inancın çok şiddetli şekilde uygulanmasıyla, Orta Çağ'ı karakterize eden ve peşinden de kaçınılmaz sonucu feodalizmin ortaya çıkacağı çalkantılı bir ekonomiydi.

Kilisenin gücü ve ahlaki otoritesi, 3./9. yüzyılın ilk çeyreğinde istikrarlı bir şekilde büyüdükçe, değişmez dinî tedbirlerin uygulama kabiliyeti de arttı. Aslında, bu dönemde sadece toplumsal ve ekonomik etkisi sürekli olarak artmakla kalmadı. Bunun yanı sıra hükûmetin seküler süreçlerine katılan din adamları, yavaş yavaş kilisenin doktrinini krallığın "anayasası" olarak ilan eden Karolenj Hükümdarları altında resmî görevliler olarak konumlandırıldı. Örneğin 173/789 tarihli "Admonitio Generalis" adlı fermanında Şarlman, faiz ödünç verme konusunda "cezai müeyyide" gerektiren yasağın sadece rahiplere değil, evrensel olarak herkese karşı uygulanması gerektiğini ifade etmiş[53] ve 190 Rebiü'l-ahir/Mart 806 tarihli *Capitulary of Nijmegen*'de "faiz" suçunu açıkça tanımlamıştı: [54]

"Madde 11: Faiz, verdiğinizden fazlasını geri istemekten ibarettir. Örneğin on peni verdiyseniz ve daha fazla talepte bulunursanız veya bir buğday başını verir ve bir tane daha talep ederseniz bu faiz olur.

Madde 14: Açgözlülük, diğer insanların mallarına imrenmekten ve bunları elde ettiklerinde başkalarına vermemekten ibarettir. Havarimiz bunu tüm kötülüklerin kökü olarak ilan eder.

---

52 F. Lot 1927, s. 59, 211; S. Clough 1959/1968, s. 74-75.

53 *MGH: Legum Capitularia Regum Francorum*, 1883/1897, C. 1, b. 1, s. 54.

54 *MGH: Legum Capitularia Regum Francorum*, 1883/1897, C. 1, b. 1, s. 132; G. Duby 1974, s. 109; R. LaTouche 1967, s. 309.

> Madde 15: Çeşitli hilekârlıklarla ve kolay yoldan para kazanmak maksadıyla her türlü malları namussuzca toplayanlar "haram kazançlar" elde etmektedir.
>
> Madde 16: Borç verme, bir şey sağlamaktan ibarettir: *Kredi yalnızca sağladığınızdan daha fazlasını talep etmediğinizde adil olabilir.*[55]
>
> Madde 17: Hasat zamanında veya üzümler toplandığında, ihtiyaç duymadığı hâlde mısır veya şarap edinen ve bunu sadece açgözlülükle kâra dönüştüren herkes; örneğin, iki denyeye bir fıçı satın alan ve onu altı denye ya da daha fazlasına satana kadar tutan, 'dürüst olmayan kazanç' dediğimiz şeyden suçludur.
>
> Öte yandan, bunu kendilerine saklamak veya başkalarına vermek için ihtiyaç duydukları için satın alırlarsa, bu bir 'ticari muamele'dir ('*negocium*')."

Nitekim 193/809'da imparatorluk fermanı ile Şarlman, bu iğrenç "faiz suçu"nun cezasını altmış solidi[56] olarak standartlaştırdı.[57] Dahası Şarlman'ın oğlu ve halefi Dindar Louis, bu fermanları çoğaltttı ve hatta genişletti. Aynı zamanda Yahudilerin kendi kanunlarına tabi olduğunu ve dolayısıyla Hristiyanların faiz yasaklarına bağlı olmayacaklarını taahhüt etti.[58]

Avrupa'nın yerli girişimcileri, kârlı girişimlerde bulunma isteği doğuran ekonomik teşvikleri kasıtlı olarak ortadan kaldıran Kilise tarafından etkili bir şekilde baltalandı. Bunun bir sonucu olarak, yerli girişimciler tarafındaki sınai ve ticari girişimlerde, anlaşılır bir şekilde "takas" görüntüsü veren gizli ve faizli ticari işlemler oldukça yaygın hâle geldi. Bu çalışmanın sonraki bölümlerinde bu durum daha açık bir şekilde gösterilecektir.

Örneğin bir atın tahıl karşılığında veya bir çift çizmenin baharat karşılığında verilmesini sözde belgeleyen ticari sözleşmeler, sermaye odaklı herhangi bir ticari faaliyeti devam ettiriyordu. Hristiyanların "kâr sistemi" bu şekilde aşınmaya devam ettikçe, zamanla Pirenne'nin kendisinin de iyi şekilde gözlemlediği gibi, doğrudan doğruya dayandığı şehir hayatı sistemi de aşınmaya devam etti.[59]

---

55 Yazar bu cümleyi "italik" olarak verdiği için aynı şekilde muhafaza edilmesi tercih edilmiştir (Ç.N).

56 Bizans İmparatorluğu'nda altın sikkeye karşılık gelen bir para birimi (Ç.N).

57 *MGH: Legum Capitularia Regum Francorum*, 1883/1897, C. 1, b. 1, s. 219. Ayrıca bkz. G. Duby 1974, s. 107-108.

58 *MGH: Formulae Imperiales e Curia Ludovici Pii*, 1886, s. 309-310.

59 Bkz. H. Pirenne 1974a, s. 42 vd., S. 60 vd.; R.S. Lopez 1987, C. 2, s. 212-213; R. La-Touche 1967, s. 97 vd.; P. Boissonnade 1987, s. 159 vd.; A. Wildavsky ve C. Webber 1986, s. 148 vd.

Sonuç olarak kilise, kendi doktriner katılığı ile oluşturduğu idari, ticari ve sınai boşlukları doldurmak için etkili bir şekilde harekete geçse bile, özenle kurulmuş emperyal Roma'nın yerel yönetim sistemi, fermanların ve dinî kurumun giderek yaygınlaşan etkisinden önce çoktan düşüşe geçmişti.

"Kilise" ve "Devlet" arasında kurulmuş olan garip operasyonel birlikteliğe gelince; resmî belediyenin idari altyapısı, üzerinde bulundukları ekonomik sistemlerde, yukarıda belirtilen bozulmaların yol açtığı hızlı bir irtifa kaybına uğradı. Kilise ise bir zamanların emperyal yerel yönetimleri çerçevesine eklemlenerek kendi yönetimini güçlendirmeye devam etti. Aynı zamanda hükûmetin sürekliliğini sağlamak üzere ilçelerde yeni piskoposluklar kurdu. Bütün Hristiyan âlemi egemenliği altında olduğu için, bu da yeni bir kıtasal sosyoekonomik devrimin temelini oluşturdu.

Nitekim bu feodal temelden yola çıkarak, kilise tarafından sahip olunan mülkler, -hem askerî hem de sivil- hizmetleri kraliyet için kritik olan kontlar ve lordlar tarafından idare edilecek beneficia ("faydalar") olarak kabul edildi. Bu interaktif gelişmelerin -özel sektörün azalması, kilisenin yükselişi ve kilise mülkünün "kiraya verilişi" gibi- yarattığı birlikteliklerin bir sonucu olarak, yeni bir melez "Kilise-Devlet hükûmeti" gelişti ve Orta Çağ Avrupa feodalizmi böyle doğdu.[60]

Pirenne'nin kendisi de neden-sonuç ilişkisi bakımından bazı tezatlar ortaya koymuş olsa da, din adamlarının Karolenj sivil ve ticari işlerinde operasyonel bir rol oynadığını isabetli bir biçimde belirtmiştir:[61]

> "Frank kralları kendi lehlerine düzenledikleri dokunulmazlık imtiyazlarını daha da belirginleştirdi. Bu imtiyazlar sayesinde piskoposlar, kontların kiliseye müdahalelerinden kurtuldu.
>
> Bunun yerine, o zamandan beri insanları ve mülkleri üzerinde tam ve eksiksiz bir hükümranlık ile yatırım yaptılar. Din adamlarının zaten sahip oldukları "dinî yargı yetkisine", doğal olarak ikamet ettikleri kasabada, sabit bir mahkemeye emanet edilen yeni bir "seküler yargılama yetkisi" eklendi.
>
> Dokuzuncu yüzyılda ticaretin kaybolması şehir hayatının son kalıntılarını imha etti ve belediye hukukuna tabi nüfustan geriye kalanlara bir son verildiğinde,

[60] Bu gelişmeler hakkında, bkz. Thompson 1959, C. 1, s. 214-217; H. Pirenne 1974a, s. 64 vd.; R. LaTouche 1967, s. 103 vd.; P. Boissonnade 1987, s. 154–155.

[61] H. Pirenne 1974a, s. 65-66.

zaten geniş olan piskoposların etkisi rakipsiz hâle geldi. Bundan böyle kasabalar tamamen onların kontrolündeydi. İçlerinde, şöyle veya böyle, sadece doğrudan kiliseye bağımlı olan kişiler bulunmaya başladı."

Aynı zamanda manastır ve manastırdakiler, ekonomik ilişkilerin yürütülmesinde giderek daha önemli roller oynamaya başladılar. Rahipler yerel sanayiin kaptanları oldular. Tarımsal üretimi geliştirdiler. Belediye hizmetlerinin çoğunu devam ettirdiler. Ticaret arayışına girdiler ve ticaret panayırları düzenlediler ve benzer şekilde, ticari teşebbüslerinde kendilerine yardımcı olmak için seküler tüccarlar istihdam ettiler. Kısacası kilise, şimdi başlıca ekonomik işlevlerin çoğunu üstlenmişti ve aslında herkesten önce bu alanı ele geçirmişti.[62]

Aynı şekilde devlet, ticaretten elde ettiği geliri daha da artırması için kiliseye resmî ticaret ve özel vergi imtiyazları vermişti. Örneğin Kral III. Pepin tarafından 2 Muharrem 136/8 Temmuz 753'dc yayımlanan bir kraliyet fermanı ile, Paris'in yıllık "St. Denis Festivali" sırasında toplanan pazar vergilerinin tamamı St. Denis Manastırı'na bağışlanmıştı.[63]

Şarlman tarafından 183/799'da yayımlanan bir başka ferman, St. Germain des Prés Manastırı'na pazar vergilerinden muafiyet sağladı ve ayrıca Villeneuve'nin pazar vergilerinden elde edilen tüm gelirleri de bağışladı.[64] 228/843'te Cormery Manastırı; Loire, Seine, Marne ve Sarthe nehirlerindeki ticari vergilerin tamamından muaf tutuldu.[65] 238/852'de Tours yakınlarındaki St. Symphorian Kilisesi'ne de Loire Nehri'nin her kıyısında özel liman tesisleri tahsis edildi.[66]

239/853 yılında St. Wandrille Manastırı, devletten Seine Nehri üzerindeki "Caudebec Limanı"na ilişkin bütün hakları satın aldı.[67] 245/859 sene-

---

62 Bkz. J. W. Thompson 1959, C. 1, s. 264-266; aynı yazar. 1915, s. 870 vd.; D. Munro ve G. Sellery 1914, s. 133-135; R. LaTouche 1967, s. 89 vd., 192 vd.; G. Luzzatto 1961, s. 20-21, 112 vd.

63 *Diplomata Karolinorum I: Pépin le Bref, Carloman, Charlemagne* 1940, C. 1, no. 6, s. 6-10; bu konuda ayrıca bkz. D. Munro ve G. Sellery 1914, s. 135 vd.

64 *Diplomata Karolinorum I: Pépin le Bref, Carloman, Charlemagne* 1940, C. 1, no. 122, s. 170-171.

65 *Recueil des Historians des Gaules ve de France* 1760, C. 8, s. 450.

66 Aynı eser., C. 8, s. 520.

67 Aynı eser., C. 8, s. 522.

sinde ise St. Germain d'Auxerre Kilisesi, kendi bölgesinde uygulanan tüm ticari vergilerden muaf tutuldu[68] ve Beaulieu rahipleri de aynı yıl vergilerden muaf kılındı ve özel pazar haklarına sahip oldu.[69]

246/860 yılında Urgel Kilisesi, piskoposluk sınırları dâhilinde yapılan ticaretten elde edilen kamuya açık gelirlerin üçte birini aldı.[70] 248/862'de St. Urbain Manastırı, piskoposluğun sınırları içinde "haftalık pazarlar" kurmak ve yönetmek için özel haklar elde etti.[71]

250/864 yılında Aziz Denis Manastırı, Pontoise'de pazar hakları elde etti ve 253/867'de St. Vaast Manastırı'na, devlet tarafından "Berneval Limanı"nın tüm ticari hakları bahşedildi.[72] Böylece 3./9. yüzyılın sonunda, kilise kurumu sadece kilise hukukunu seküler yasa olarak dayatma yetkisini değil, aynı zamanda önemli miktarda önceden devlete ait olan iktisadi altyapıyı ve devletin eski vergi kapasitesini de elde edebilmeyi başarmıştı.

Nitekim ticari, sınai ve zirai teşebbüsleri sayesinde kilise, şimdi hem kitleler hem de devlet giderleri ile aşırı derecede zenginleşmişti. Diğer taraftan ticari, sınai ve vergi gelirlerine de ek olarak, aynı zamanda kiliseden ilham alarak kendilerini yoksulluk hayatına adamış olan sivil vatandaşların kişisel katkılarından da destek alınmıştı.

Kilise, bütün Hristiyanlara uyguladığı yüzde on öşür vergisini de hazinesine kattı. "Peter Akçesi (*Peter's Pence*)" adı verilen yıllık dinî vergiyle eş zamanlı olarak tüm Hristiyan hanelere bu sistem uygulandı ve günahlarına karşılık olmak üzere "günahkârlardan" aylık ödemeler hâlinde alınan ücretlerle büyük gelirler sağlamaya devam etti.[73]

Ayrıca kilise, yalnızca kilise tarafından sunulabilecek özel dinî muafiyetleri ve garantileri arayan hanedandan da toprak mülkiyeti hibeleri aldı. Yasal olarak, bu tür maddi hibeler devredilemez olarak kabul edildi ve iptal edilmedi. Böylece hanedanlar *mortmain* ("ölü el") prensibi ile bütün miras vergilerinden muaf tutuldu.

---

68 Aynı eser., C. 8, s. 59-60.
69 Aynı eser., C. 8, s. 555.
70 Aynı eser., C. 8, s. 562.
71 Aynı eser., C. 8, s. 584.
72 Aynı eser., C. 8, s. 59.
73 H. E. Barnes 1937, s. 119-121; A. Dopsch 1937/1953, s. 314; R. LaTouche 1967, s. 179-180; P. Boissonnade 1987, s. 26-27.

Bu sayede başkalarının ölümüyle kilise, asla ölmeyen bir "şirket" hâline geldi. "Günahlardan azat işi" şüphesiz "büyük iş" idi ve kilise kendi faaliyetlerini finanse etmek için her türlü gelir kaynağını kullanmaktan çekinmiyordu. Nitekim Orta Çağ'ın zirvesinde, sadece bölgesel olarak Katolik din adamları sınıfı 500.000'den fazla üyeye ulaşmıştı ve Avrupa topraklarının çoğu dinî grupların ve tarikatların elindeydi.[74]

Ayrıca 3./9. yüzyıl boyunca, kilisenin varlıkları daha da büyümeye devam etti. Kralların ve arazi sahibi seçkinlerin cömertliğinden, "kurtuluşun bedelini ödemek" isteyen sıradan halkın sadakalarına, hatta resmî toprak kolonizasyonu ve ıslah projelerine kadar olan gelirleri ile Papalık şimdi Karolenj'in en büyük toprak sahibi olmuştu.

Yalnızca tek bir manastır, Paris yakınlarındaki St. Germain des Prés, 84.637 akrelik bir alana sahipti. Toprakları 1.727; Rheims Saint Remi'ninki ve Saint Wandrille'inki ise sırasıyla 693 ve 4.824 adet mülkten oluşuyordu. Orta Çağ ekonomi tarihçisi David Herlihy'nin belirttiği gibi 3./9. yüzyılın ortalarında kilise, Avrupa kıtasının neredeyse üçte birine sahipti.[75]

Görüldüğü üzere kilisenin gayrimenkule ait zenginliğinin çoğu vatandaşlardan ve asillerden geldiği için, emtia genellikle antika, süs eşyası ve ziynetten oluşuyordu. Ancak bu tür hazineler sadece onları eritip para şeklinde basılarak mobil hâle getirilebilirdi. Bu tür "*dethesaurized*" (halk arasında dolaşıma sokulan) paraya çevirme işlemi, dinî kurumlar tarafından önceden satın alınmış olan gelir tabanlarının önemli bir kısmından yoksun kalan krallar ve lordların, devam eden ticari faaliyetlerini garanti edebilmek için kiliseden borç almaya çalıştıkları zamanlarda gerçekleştirilirdi.

Bu tür krediler ya kredi anaparasını düşürmek için gelecekteki vergi yükümlülüklerinin tahsisi ile (örneğin, "canlı teminat" olarak bilinen bir rehin üzerine kurulu çok erken bir "vergi artışı finansmanı" formu); ya da dönüşümlü olarak, ölümü üzerine borçlunun mülkünün tasfiye garantisi ile (örneğin, 'ölü (mort) teminat (gage)' olarak bilinen bir rehin yoluyla bir Orta Çağ "ters emlak kredisi") güvence altına alınmıştır. Böylece modern "ipotek" (mortgage) kavramı Orta Çağ Hristiyan Avrupa'da doğmuştur.[76]

---

74 Bkz. Önceki dipnotta belirtilen kaynaklar.

75 Bu konuda, bkz. D. Herlihy 1978, b. 5, s. 81 vd.; ayrıca bkz. P. Boissonnade 1987, s. 83 vd.; R.H.C. Davis 1970, s. 186 vd.

76 L. K. Little 1983, s. 4 vd.

Bununla birlikte, sermaye faiziyle bu tür işlemlerin resmî bir parçası olmasa da devletin resmî finansörü olan kilise, yine de birçok şekilde, özellikle de bu tür borçların Kraliyet Mahkemesi'nde kazandıkları hava parasından yararlanmıştı. Dolayısıyla, kilise hâlihazırda uygulanan çeşitli ekonomik işlevler ve mali haklar listesine ek olarak, resmî bir devlet bankacılığı işlevi de gerçekleştirmişti.[77]

Bu önemli görevi yerine getirirken kilise, 3./9. ila 5./11. yüzyıllar arasında güçlü bir materyal biriktirmeye başladı. Bu birikmiş zenginlik, aslında Karolenj Avrupa'sının sosyoekonomik hayatında gittikçe artan bir rol oynamasına ve sonuç olarak 5./11. yüzyıla yakın bir tarihte Haçlı Seferleri'ni başlatmak ve finanse etmek için gerekli yatırım sermayesinin temin edilmesine sebep oldu.[78]

Diğer taraftan mevcut araştırmanın en önemli bulgusu, Orta Çağ'ın başlarında Hristiyan Avrupa'nın ticari faaliyetleri önleyerek özel sektörün ekonomik bakımdan perişan olmasına sebep olan şeyin, dönemin Arap Müslümanları olmadığı gerçeğidir.

Onlardan ziyade, büyük ölçüde baskın bir yerli kurum olan kilise, orta sınıfların yoksul olması gerektiği konusundaki yoğun ısrarıyla, devlete bir ekonomi-politik olarak sermayenin çıkarına olan faiz yasağını uygulatmıştır. Böylece "kâr motivasyonunu" ve yerel girişimciler için üretilecek diğer tüm finansal teşvikleri reddederek, Avrupa'nın profesyonel ticaret sınıfını yok etmiştir.

Ticari sözleşmelerdeki takas işlemlerinin ortaya çıkması ve Avrupa'da sözde "doğal ekonomi"ye olan geri dönüş, ticarette mutlak bir düşüş nedeniyle değil, daha ziyade -özel ticari girişimlerin can damarı olan- sermayeden elde edilen kârın özel ticari işlemler gerçekleştirilirken Hristiyan tüccarlar tarafından sözleşme altına alınamayacağı için ortaya çıkmıştır.

Böylece, ortaya çıkan yıkıcı özel ticari ve sınai altyapı boşluğunu doldurmak suretiyle kilise, giderek ekonomik olarak zayıflatılmış Karolenj devletindeki tarım uzmanları, sanayiciler, tüccarlar ve finansörlerin kendisi

---

77 S. B. Clough 1959/1968, s. 74-75; G. Duby 1974, s. 54-55; H. E. Barnes 1937, s. 119-121; A. Dopsch 1937/1953, s. 314; R. LaTouche 1967, s. 179-180.

78 Bkz. G. Hodgett 1972, s. 47; G. Luzzatto 1961, s. 20-22.

olmuştu. Öyleyse Orta Çağ kaynaklarının, bu çalışmada belgelenen Yakın Doğu tüccarları tarafından gerçekleştirilen büyük ticari işlemlerinin hepsi değilse de çoğunun, Avrupa'nın dinî kurumları tarafından yürütüldüğüne dair göstergelerle dolması şaşırtıcı değildir.

Bu durum ayrıca Pirenne tarafından başvurulan -esas olarak kökeni ve odağı kilise olan ve dönemin başlıca tarihçesi olarak hizmet veren- kaynaklarda, Hristiyan tüccarların dünyevi işlerine ve özel sektörün devam eden ticari işleyişine neden yeterli miktarda yer verilmeyişini de açıklamaktadır.

Kilisenin, ilk önce özel sektörü ticari işlerden uzaklaşmaya zorlayarak ve nihayetinde Avrupa'nın birincil iç ticari kurumu olarak onları yerinden ederek, "tefecilik" adı altında tüm faiz getiren işlemleri yasaklaması, süregelen girişimciliğin her türünü etkili bir şekilde yok etmişti. Diğer taraftan, dış ticaret de Ek B'de görüldüğü gibi, Yahudiler, Yunanlılar, Suriyeliler ve diğerlerinin eline geçmeye başlamıştı.[79]

Bu arada kilisenin, devletin "ekonomik ortağı" olarak artan rolüyle birlikte, Karolenj İmparatorluğunu yönetmeye başlamış olan bu siyasi müşterek hâkimiyetin ikiz kurumları arasında, ek yasal düzenlemeler de uygulanmıştı. Bu düzenlemeler arasında kraliyetin, genellikle askerî ve diğer önemli devlet işlevlerini yerine getirmek için hizmetlerine ihtiyaç duyduğu lordlara ve soylulara, kilisenin mülkünü imtiyaz ile ve ücret olarak da son derece uygun şartlarda kiralaması vardı. Kraliyet aynı zamanda, özel sektör ile doğrudan rekabette olduğu için, kendi ticari ve sınai gelişiminin finansmanı da dâhil olmak üzere, birçok önemli seküler yükümlülüğün üstesinden gelmek için kiliseden sıklıkla borç para almıştı.[80]

Buna karşılık kraliyet ailesi, kilisenin desteğini kazanma ve sadece onun sağlama yetkisine sahip olduğu manevi kurtuluşu satın almak için "peşinat"

---

79 Bu gerçeklik, belki de herhangi başkasından daha fazla olarak, aslında çok erken dönem Orta Çağ ekonomik tarihçiliğini etkileyen bir eksikliği grafiksel olarak göstermektedir. Belirli bir zaman diliminde, umulmadık bir kaynakta görünebilecek veya görülemeyecek belirli bir ticaret biçiminden bahsedilmesi, kendiliğinden bu kaynağı mutlak bir çalışma kılmaz. Diğer taraftan, böyle bir çalışmada bir ürüne atfın kesilmesi, ürünün ticari hayattan çekildiği anlamına da gelmez.

80 S. B. Clough 1959/1968, s. 74-75; H.E. Barnes 1937, s. 101 vd.

verme gayesiyle, kiliseye genellikle bağışlar, özel vergiler ve ticari imtiyazlar vermişti. Sonraları bu devlet-kilise ilişkisinin etkisi, şimdi Batı ekonomik tarihlerinde "feodalizmin şafağı" olarak bilinen, Hristiyan Avrupa'da tamamen yeni bir idari ve sosyoekonomik düzenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu ekonomik gerçeklik, her ne kadar efsanevi de olsa Pirenne tarafından tanımlandığı şekliyle, ticari/ekonomik eğilimleri kötüleştiren ve kronolojik olarak 2./8.-3./9. yüzyıllarla uyuşan Müslüman ticaret ambargosu hakkındaki bir varsayımdan çok daha iyidir.[81]

Şüphesiz, Darü'l-İslam'ın yükselişiyle doğrudan çakışan böyle bir Batı Avrupa, Pirenne'nin doğru bir şekilde ifade ettiği gibi, antik çağlardan Orta Çağ'a geçişi gerçekleştirmişti.[82] Ancak bu geçişin ciddi ekonomik sonuçları, Müslüman Araplarla hiçbir ilgisi olmayan sebeplerden ortaya çıktı. Çünkü Pirenne, bu çalışma boyunca alıntılanan eserlerinde, ilgili delillerin belirli yönlerini inceledi. Bununla beraber sebep ile sonucu karıştırdı ve daha sonraki analizlerin tartışılmaz bir şekilde ortaya koyduğu gibi, eksik olmalarına bakmadan doğrudan birincil kaynaklara başvurmadan kusurlu neticelere ulaştı.

1.2. Sosyoekonomik Dönüşümün Siyasi Sonuçları

Böylece, erken Orta Çağ Hristiyan Avrupa'sında "yeni bir teokrasinin" dramatik yükselişini tarif ettikten sonra, geriye sadece bu yükselişin sonraki evrimini ve sonucunu göstermek kaldı.

Önceki analizler, girişimci ruhu bölge genelinde söndürerek o uzun süren "Karanlık Çağlar"a katkıda bulunmakla, kilisenin 2./8.-3./9. yüzyıllar boyunca giderek artan etkisinin son derece önemli olduğunu ortaya koydu. Karolenjlerin emperyal ekonomik hedefleri, Orta Çağ Batı Avrupa'sının siyasi ve sosyal yapılarını hızla değiştirdiğini açıkladı.

Bu kıtanın doğal sosyoekonomik dokusu üzerinde devam eden etkilere dair kısa bir inceleme, meydana gelen ekonomik dönüşümün büyüklüğünü

---

81 Bkz. önceki dipnotta belirtilen kaynaklar.

82 H. Pirenne 1974a, s. 23-25; aynı yazar, 1974b, s. 152–153, 164.

algılamak için gereken bağlamı ortaya koymaktadır ki bu, geçici bir eğilim değildir.

Belirtildiği gibi, o dönemde kilise tarafından yaratılan ekonomik tahribatın doktrin bakımından temeli; onun, yoksulluğun kalıcı erdemlerine, herhangi bir malı toptan değerinden daha fazla satmanın yanlış olduğunu savunan "adil fiyat (*just price*)" teorisine bağlılığına ve faiz getiren herhangi bir ticari işlemle eşleştirdiği "tefecilik"e karşı istikrarlı muhalefetine dayanıyordu.

Orta Çağ Avrupa'sında profesyonel ticari sınıfın yıkılması ve buna eşlik eden piyasa temelli ekonominin boğulması için kilise tarafından uygulanan başlıca kutsal emir, İncil ayetleri üzerine kurulmuştu:

> "Ondan faiz alma ya da artırma"[83]; "Karşılığını beklemeden borç ver."[84] ve "Mesih'in zenginlere sahip oldukları her şeyi fakirlere vermeleri konusundaki nasihati" gibi.[85]

Daha önce de belirtildiği gibi, bu tür açık sözlü tedbirlere, bir de Orta Çağ Kilisesi'ndeki uzmanların Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki ticaretin yürütülmesindeki "kâr güdüsü"nü yok etmek üzere kutsal metinler üzerine yaptıkları güçlü ekonomik yorumlar eşlik etti. Bu tür görüşlerin tipik bir örneği, İtalyan keşiş Gratian'ın sözleri ile şöyledir:[86]

> "Değiştirmeden ve bütün hâlinde satmak için bir şey -bu bir ürünü şekillendirmek için gerekli bir madde olabilir- alan tüccar değildir. Fakat bir ürünü değiştirmeden ve satın aldığı şekliyle kâr elde edebilmek için satan kişi tüccardır. O kişi ki Tanrı'nın tapınağından atılan alıcı ve satıcılardandır."

Yine Langensteinli Henry'nin teorisi de şu şekildedir:[87]

> "İsteklerini yerine getirecek kadar yeterli miktara sahip olduğu hâlde, yine de sosyal bir konum elde etmek için ya da çalışmadan da yaşayacak kadar mala sahip olabilmek veya oğullarının zengin ve itibarlı insanlar olabilmesi için daha fazla zenginlik elde etmek üzere durmaksızın uğraşan kişi, lanetlenen açgözlülük, şehvet veya gururla kışkırtılmaktadır."

---

83 Leviticus 25:26.

84 Luke 6:35.

85 Mark 10:21-25.

86 Monk Gratian, S. Clough ve C. Cole'dan naklen 1952, s. 67-68.

87 Langensteinli Henry, S. Clough ve C. Cole'dan naklen 1952, s. 67.

Ayrıca Thomas Aquinas'ın görüşü olan ve "açgözlülük günahı" olarak tanımlanabilecek husus, yalnızca hayatta kalmak için gerekenden fazlasını elde etmeye çalışmaktan kaynaklanabilir. [88]

Böyle bir doktrin ve yorumdan tahmin edileceği üzere, yüzyıllar boyunca Orta Çağ Kilisesi, normal ticari kâr ve kazancın tüm kalıntılarını ortadan kaldırmayı taahhüt etmeye devam etmiştir. Nitekim, 575/1179'da "faizciliğin yasal bir girişim olarak gelişimini" kınayan "Üçüncü Lateran Konseyi", bütün "faizcilerin" kiliseden atılmasına karar vermiştir.

Benzer duyurular ile, bu kimselerin Hristiyan cemaatinden ve cenaze törcnindcn menedileceği, kiliseye verdikleri hediyelerin reddedileceği, gerçek inananların onlara herhangi bir yardım sunmayacakları ve tefeciliğin günah olmadığını düşünen herkesin sapkın sayılacağı ilan edilmişti. [89]

Buna göre, 3./9-5./11. yüzyıllar boyunca kilise, özel sektörün tüm ticari faaliyetlerinden şüphelenmeye devam etti. Çünkü normal "kâr arayışı" açgözlülük ile karıştırılıyor ve her türlü ticari spekülasyon günah olarak kabul ediliyordu.

Gerçek bir mümin, bir ürünü asıl fiyatından veya edinilme değerlerinin toplamından daha yüksek bir fiyata, ancak kendi emeğiyle bir şekilde maddi bakımdan değiştirmişse -ve sadece sembolik bir kâr oranıyla- satabilirdi. Gerçekten de 520/1126 yılına kadar geçen zaman diliminde, Avrupa yöneticileri hâlâ para biriminden tek gayenin "yoksulların daha özgürce sadaka alabileceği" bir araç sağlamak olduğu inancına sıkı sıkıya bağlıydılar. [90]

---

88 Aziz Thomas Aquinas. *Summa Theologiae* II, q. 118, md. 1, M. Rodinson 1978, s. 108, 275'te zikredilmiştir. Aziz Thomas'ın belirttiği şekliyle:

"Homo secundum aliquam mensuram quaerit habere exteriores divitias, prout sunt necessaria ad vitum eius secundum conditionem. Et ideo in excessu huius mensurae consistit peccatum; dum scilicet aliquis supra debitum modum vult eas vel acquirere vel retinere."

89 *Histoires des Conciles* 1907–1908, C. 5, b. 2, s. 105; S. Clough ve C. Cole 1952, s. 69 vd.; K. L. Little 1983, s. 37. Örneğin 533/1139 tarihli "İkinci Lateran Konseyi" "Kanun No. 13", tefecileri "kilisenin yardımından" menetmiştir. 575/1179 tarihli "Üçüncü No.'lu Konsey"in ortaya çıkmasıyla, "Kanun No. 25"te, çok sayıda kişinin ona katılmak için uygun bulunan diğer ticaret biçimlerini terk ettiği ("*et multi aliis negotiis prae- termissis quasi licite usuras exerceant*") "tefecilik" uygulamasının bu kadar yaygın kullanımda olduğunu ortaya koyan bir ihbar, ilgili kişiyi açıkça tüm cemaatlerden mahrum edecektir ("*in omnibus fere locis tantum usurarium ita inolevit*").

90 O. Cox 1959, s. 97.

Öylesine aşağılayıcı bir noktaya varacaktı ki bu tutum, artık parayı faizle ödünç veren Yahudilerle ilgilenen kiliseler onları, lanetlenmenin göstergesi olarak sarı kıyafetler giymeye zorlayan Fâtımî uygulamasını benimsemişti.[91]

Özetle kilisenin resmî görüşüne göre, Kutsal Roma İmparatorluğu tarafından kanunlaştırıldığı gibi, herhangi bir emeğin amacı kazanç arayışı değil, sadece geçimlik üretimdi. Ekonomik refahı artırmada özel sektör sermayesinin rolü her zaman hakir görüldüğü için, bu faaliyetleri yasa dışı şekilde yürütmeye karşı bir istek uyanıyor; bunun sonucu olarak da Avrupa'nın zenginliği, varlıklı toprak sahipleri ve zengin manastırların eline geçiyordu. Kilise, sermaye biriktirmeye devam etmesine rağmen, bu sermayeyi kutsal alanlardaki süs eşyaları ve şövalyelere sofra gereçleri görevi için kullanmayı tercih etmiş; böylelikle sermaye âtıl kalmıştı.

Bu nedenle, özel sektördeki ekonomik teşebbüsün tahrip edilmesiyle ticari altyapıda söz konusu olan boşluğu doldurmak için, kilise daha önce iş adamları tarafından gerçekleştirilenden daha fazla sayıda sınai ve ticari işlev yürütmeye başladı. Böylece, Avrupa'nın Orta Çağ'daki en zengin kurumu hâline geldi.

Geniş servetini zenginlik ve müspet ticari faaliyetler karşılığında bölgenin dünyevi liderliğine harcayan kilise, böylece Hristiyan Avrupa'nın erken dönemlerindeki feodalizmin hayatiyetini sağlayan hem teorik çerçeveyi hem de sınai temelleri ortaya koydu. Bu toplum, sonraki analizlerin ortaya çıkaracağı gibi, kıtanın 5./11. yüzyılda başlayan "ticaret devrimi"ne eşlik eden ekonomik değişimlerden en çok etkilenen baskıcı feodalist toplumdu. Bu çalışmanın açıklayacağı şey de Orta Çağ Müslümanlarının bu devrimi tetiklemedeki katalizör rolünün ayrıntılı bir analizi olacaktır.[92]

---

91 G. Duby 1974, s. 259-260; G. Luzzatto 1961, s. 236-237; M. Canard *EI2*, 1986, C. 3, s. 856.

92 Bu gelişmeler hakkında, bkz. H.F. Barnes 1937, s. 120-123.

KISIM II

İSLAMİ YÜKSELİŞ

2. BÖLÜM

MÜSLÜMANLARIN ORTA ÇAĞ'DAKİ "TİCARİ PATLAMASI"

2.1. İlk Dönem Arap Ticaretinin Sınai Temelleri

İslam'ın 1./7. ilâ 4./10. yüzyıllardaki hızlı yükselişi, insanlık tarihinde bir dönüm noktası idi. 2./8. yüzyılda zirve noktasına ulaşan İslam İmparatorluğu'nun (Dârü'l-İslâm) sınırları, Roma İmparatorluğu'nun ulaştığı sınırlardan daha büyüktü. Hatta bu sınırlar, o döneme kadar tek bir yönetim altında birleştirilen en büyük toprak parçasıydı. Bu yüzden bazı kaynaklar, sadece bu toprak bütünlüğünün askerî ve dinî önemini araştırmışlardır.

Nitekim, erken dönem iktisadi modeller üzerine kurulu olan Dârü'l-İslâm'ın yükselişinin ekonomik etkileri ciddi bir şekilde analiz edilmediğinden yetersiz kalmış ve bu çabalar önemli ölçüde hatalı ve kusurlu bir tablo ortaya koymuştur. Cahen [1] ve Ehrenkreutz [2] gibi pek çok meşhur oryantalist, bu yetersizlikten yakınmışlardır. Bu nedenle İslam'ın Orta Çağ dünyası üzerindeki makroekonomik etkisi hâlâ araştırılmaya devam edilmektedir.

Abdülazîz ed-Dûrî [3], W.C. Heyd [4] ve Râşid el-Berrevî [5] gibi usta tarihçiler, hanedanların ticari başarılarını belirli bölgelerde ve zamanlarda analiz

1 C. Cahen 1977a, s. 218-219.
2 A.S. Ehrenkreutz 1972, s. 104.
3 'A. Dûrî 1974, birçok yerde.
4 W. Heyd 1885, birçok yerde.
5 R. El-Berrâvî 1948, birçok yerde.

etmişlerdir. Ne var ki, konunun hak ettiği bölgesel ve küresel çıkarımlarla titiz ve derinlemesine çalışılması epey zaman sonra yapılacaktır. Ancak 1./7. yüzyıldaki bu yeni Akdeniz "siyasi süper gücünün" ortaya koyduğu ekonomik durum anlaşılmadan bu büyük güç de tam manasıyla anlaşılamayacaktır. Fakat bu durum, çoğu zaman ciddi bir akademik araştırmadan ziyade sezgisel bir kurguya tabi tutulmuştur.

Üstelik bu tür spekülasyonlar, maalesef İslam İmparatorluğu'nun bir Orta Çağ ticari gücü olarak kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak yerine, daha çok bu anlayışı zayıflatmak için yapılmıştır. Bu sebepledir ki, 3./9.-4./10. yüzyıllar arasında Dârü'l-İslâm'daki iş piyasasında jeopolitik, ticari ve ekonomik katalizörlerin incelemesiyle başlayan bir soruşturma, ilk İslam devletini harekete geçiren ekonomik dinamiğin mutlak bir incelemesini tarihsel zorunluluk hâline getirmiştir.

Bu büyük ticari ilerleme, Orta Çağ Müslümanlarının ticari ve ekonomik ideolojilerinin piyasaları harekete geçirme kabiliyeti ve daha sonra 5./11. ilâ 8./14. yüzyıllarda diğer kültürlerin ekonomik dönüşümlerinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu etki gücünün verdiği mesaj, gerek ulaştığı kitleler ve gerekse tesiri bakımından müessir bir mesaj olduğunu göstermektedir.

Yine de Arapların 2./8.-4./10. yüzyıllardaki küresel çapta ticari genişlemesini tam anlamıyla idrak etmek için, ticaret yapısının tâ temel üretim girdilerine -yani sanayi köklerine- kadar araştırılması gerekir. Çünkü şimdi olduğu gibi o zamanlarda da transit ticaret haricinde, bir bölgenin ihracatının ekonomik temelde sınai üretimi, büyük ölçüde satışa dönük çıktılarının aksiyomatikiyle ilgiliydi.

İlk dönem İslami fetihler sırasında şehirlere yerleşimlerin artışı, elbette İslami yükselişin ilk üç yüzyılında, Arap hâkimiyetindeki Yakın Doğu'nun ekonomik olarak yenilenmesinde temel bir etkendi. Bu şehirlerin kurulması, Müslümanların fetihlerini pekiştirmek için, fethedilen bölgelere askerî garnizon yerleştirme zorunluluğuyla paralel devam etti. Bu ordugâhlardan en önemlileri, 14/634 ve 20/641 yılları arasında kurulan Irak'ta Vâsıt, Basra, El-Kûfe ve Mısır'da El-Fustât'tır.[6]

---

6 El-Belâzürî 1978, s. 387, 463; El-Ya'kûbî 1892, s. 210-211; Yakût 1866-1873, C. 1, s. 430-440.

Garnizon kasabaları ekonomik büyüme için kendi başlarına güçlü katalizörlerdi. Sadece büyük ölçekli yapılaşmayı değil, aynı zamanda onları iyi entegre etmiş bir askerî ağa bağlamak için yaygın ulaşım tesislerinin geliştirilmesini de hızlandırdılar. Büyük nüfusları kolayca finanse edebiliyorlardı. Çünkü fatihler olarak Arap savaşçılar, çevrelerindeki çok sayıda tarım alanından makul fiyatlı gıda maddeleri elde edebilmişlerdi. Ayrıca bu ilk yapılanma, yalnızca ticari ve sınai faaliyeti teşvik etmekle sınırlı kalmadı. Kısa sürede, şehir hayatını sürdüren oldukça büyük bir tüketici nüfusun ve beraberinde makul fiyatlı iş gücü rezervinin gelişmesine de imkân verdi. Akabinde, şehir sakinlerinin ev, dükkân, depo ve bu kasabalar arasında güvenliği ve ticareti kolaylaştırmak için yollara olan ihtiyacı dolayısıyla, inşaat sektörünün canlanmasına büyük katkı sağladı. İslamiyet'in bu topraklarda yayılması ile, cami inşaatı ve seccade yapımı, kırsal sanayii geliştirdi.

Bu hızlı sınai genişleme, fethedilen illerde hazır bulunan çok sayıda inşaat malzemesi (demir, mermer, yanmaz taş, zift, katran ve bitüm) ile daha da kolaylaştırılmıştı.[7] Bu yeni garnizon kasabaları ve bunların destekleyici ekonomik altyapılarını sürdürebilmek için, büyük yol ve su şebekelerinin geliştirilmesi yoluna gidildi ki bu metot, günümüzdeki sisteme çok benziyordu. Yollar tamiratlarla mükemmel bir şekilde korundu; rota ve mil işaretleri ile yol istasyonları kuruldu. İşlek yollar boyunca su kuyuları ve rezervuarlar yapıldı.

Örneğin, İslam'ın üçüncü halifesi Osman b. Affân, Mekke-Basra arasındaki hac/ticaret yolu boyunca, kuyu ve kanal ağı kurmuştu. Aynı şekilde, ölümcül saldırıların yaygın olduğu bu dönemde, kervanları haydutlara karşı korumak için özel "güvenlik güçleri" tesis edildi. Kısacası, özel sektörün büyümesini desteklemek için, pazar bölgesinin tamamında kamu sektörünce kapsamlı çalışmalar yürütüldü.[8]

Tüketici talebi, *'atâ* olarak bilinen devlet yardım sistemi tarafından daha da teşvik edildi. Bu devlet desteği, vergi gelirlerinin devlet hazinesinde âtıl

---

7 El-Belâzürî 1866, s.450-455; El-Mâverdî 1909, s. 175-179; İbn Tıktakâ 1895, s. 116; et-Tartûşî 1901, s. 115-117; Ebû Yûsuf 1927-1928, s. 50–54; İbn Sad 1904-1927, C. 3, b.1, s. 213-214; El-Mukaddesî 1877, s. 184, 470; İbn Havkal 1872, s. 328; İbnü'l-Fakîh 1885, s. 254.

8 Bu konuda, bkz. El-Harbî 1969, s. 309 vd., 643-653; El-İsfahânî 1927–1974, C. 2, s. 71, C. 21, s. 233, 238, C. 22, s. 287; El-Bekrî 1945, C. 2, s. 275.

durmaması ve "müminler topluluğu" arasında dağıtılması gerektiğini düşünen İslam'ın ikinci halifesi Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644) tarafından hayata geçirilmişti.

'Atâ ödemesi, yıllık ödemelerden farklı olarak, bütün Müslümanlara 300-12.000 dirhem arasında değişen miktarlarda verilen, basit nakit ödemelerden oluşmaktaydı. İslam devletinin ilk döneminde bu tür ödemeler, kendi başlarına ciddi bir satın alma gücü üretmede önemsiz bir faktör değildi. Bu nedenle, tüketici talebini teşvik ederken, genel ekonomik istikrar da teşvik edilmiş oldu.[9]

Çok küçük bir azınlık dışında, fethedilen şehirlerde bulunan Arap göçmenlerin büyük çoğunluğu, özellikle fetihlerden sonra sürekli olarak siyasi ve sosyal huzursuzluğa sebep olabilecek vasıfsız işçiler olan Bedevi savaşçılardı.

'Atâ sistemi yalnızca bu askerleri geçimlerini kazanma zorunluluğundan kurtarmakla kalmadı, aynı zamanda askerî becerilerini geliştirmeye konsantre olmalarını da sağladı. Ayrıca ekonomik çıkarlarını çeşitlendirmeleri için yeterli miktarda üretken sermayeyi temin ederek onları güçlendirdi. Geçmişte olduğundan farklı olarak, yeni göçmenler, sermaye likiditeleri dolayısıyla, yerleştikleri bölgelerin ekonomilerine ayak bağı olmadı; aksine üretken yatırımları, yerel tüketim malları ve hizmetlerin satın alınması yoluyla ekonomiyi canlandırdı.[10]

Şunun da belirtilmesi gerekir ki bu tür 'atâ ödemeleri, Ömer b. el-Hattâb ve haleflerinin böyle etkili bir gelir tabanından yararlanma yolunu açması sayesinde, Arap yöneticilerin emrinde bulunan maddi kaynaklar nedeniyle mümkün olabildi.

Başlangıçta ilk fetihlerle beraber ele geçirilen ganimet, birincil bir gelir kaynağı oluşturdu. Aynı şekilde kıymetli metaller ve diğer hazinelerin, fethedilen bölgelerdeki eski manastırlar, kiliseler, mezarlar, kraliyet ve özel

---

9 El-Mukaddesî 1877, s. 184, 303; İbn Abdü'l-Hakem 1927, s. 95; İbn Havkal 1872, s. 363; El-İstahrî 1870, s. 203; El-Belâzürî 1866, s. 450 vd.; aynı yazar. 1978, s. 435 vd. ve özellikle s. 439; El- Mâverdî 1909, s. 178-180; İbn Tıktakâ 1895, s. 115; Ebû Yûsuf 1927-1928, s. 70; M. Watt 1974, s. 49-50.

10 Bkz. Önceki dipnotta geçen kaynaklar.

koleksiyonlardaki istiflerin Arap ordusu tarafından başka bir yere nakledilmesiyle büyük çapta *dethesaurization* [11] yaşandı.

Arap vakanivüsler, 16/637'de Tizpon'un fethi üzerine ele geçirilen ganimet değerini -savaşa katılan her bir kişiye 12.000 dirhem- toplamda 9 milyar dirhem tayin etmişlerdi. Aynı yıl Mısır'daki İskenderiye'nin Müslümanlarca ele geçirilmesi de benzer bir ganimet geliri temin etmişti. Bu kasabanın teslim olması üzerine, muzaffer Müslüman komutan Amr b. As'ın halife Ömer b. el-Hattâb'a yazdığı söylenen mektupta şöyle denilmiştir: [12]

> "Öyle bir şehir ele geçirdim ki şimdi onu tasvir etmekten kaçınıyorum. Bunu anlatabilmek için bu şehirde 4.000 villa, 40.000 hamam, 40.000 cizye mükellefi Yahudi ve 400 kraliyet eğlence sarayı ele geçirdiğimi söylemek yeterlidir."

Kaynaklar ayrıca, ganimetin çok fazla olmasından dolayı, muhtemelen uydurma olarak, kısa bir süre sonra Kuzey Afrika'daki bir sefere dâhil olan her süvari için 3.000 miskal altın getirisi olduğunu bildirmektedir. [13]

Elde edilen mülk, İslami hazine tarafından iki kategoride sınıflandırıldı. Beşte dördü savaşanlara ait olan taşınır mülk "ganimet", geliri İslam toplumunun tamamına ait olan taşınmaz mülk ise "fey" olarak adlandırıldı. Toplam ganimet değerinin beşte birinin alıkonulması (*humus*) usulü de tüm ganimet gelirlerine uygulandı. [14] Bu ganimet sistemi aracılığıyla, ele geçirilmiş bölgelerde yaşayan eski "yönetici elitlerin" serveti, Arap fatihlerine geçti. Böylece çok büyük ölçekte satın alma gücü olan yeni bir "para aristokrasisi" ortaya çıktı.

---

[11] Yeniden yapılandırma, örneğin kıymetli eşyaların para değerinde kullanılabilecek emtialara dönüştürülmesi gibi (Ç.N).

[12] Taberî 1879-1901, C. 1, s. 2436; İbnü'l-Esîr 1864, C. 2, s. 400; El-Belâzürî 1978, s. 299; İbn Abdü'l-Hakem, P. Hitti 1968, s. 34; E. A. Ashtor 1976, s. 23-24.

[13] Taberî 1879-1901, C. 1, s. 2436; İbnü'l-Esîr 1864, C. 1, s. 400 vd.; El-Belâzürî 1978, s. 299 vd.; M. Lombard 1975, birçok yerde.

[14] Bkz. El-Mâverdî 1909, Bölüm 12, birçok yerde; Ebû Yûsuf 1927-1928, s. 21-32; Bu vergi toplanışının dinî dayanağı için, bkz. Kur'an 8:42 ve 59: 6-10. O dönemde gerçekleşmekte olan *dethesaurization* için bkz. M. Lombard 1947, s. 148; B. Lewis 1966b, C. 4, s. 632.

Bu yaygın yeniden yapılandırma sürecine ek olarak, 1./7. yüzyılda Arap fetihleri, Müslümanlara Batı Arabistan, Urallar, Orta Asya, Yukarı Nil bölgesi, Habeşistan, Sudan'daki geniş altın birikimlerine erişme imkânı vermiş ve aynı zamanda Necd, Pers İmparatorluğu ve Orta Asya'da özellikle Hindukuş'taki gümüş madenciliğine yoğun bir şekilde el konulması neticesini intaç etmişti. 4./10. yüzyılda Arap coğrafyacı el-Hamdanî, ilk Arap yayılmasıyla Dârü'l-İslâm'ın ulaştığı bol miktardaki kıymetli madenlerin kaynaklarını belgeleyen geniş bir envanter sunmaktadır.[15]

Böylece, fethedilen illerdeki kıymetli madenler, -hâlihazırda Arap Yarımadası'nda madenciliği yapılan zengin yerli maden rezervleri ile birleştiğinde- sadece Dârü'l-İslâm sınırları içindeki temel ticaret için değil, geniş ve hacimli dış ticaret için de maddi altyapı oluşturmuş oldu. Aynı zamanda bu, halifelerin dengeli mali ve nakdî uygulamalara katılmalarını sağlayan Arap para politikasının ilk dönüşümü ve uygulanmasıdır. Demir, bakır, nikel, çinko ve kurşun rezervleri gibi temel sınai madenlerin yanı sıra taş yatakları ve yarı değerli madenler, özellikle Afrika ve Hicaz'daki lav yatakları, aynı şekilde fatih Müslümanların yerli doğal kaynak servetine eklenmiştir.

Belâzürî tarafından tespit edilip Tablo 1'de sıralandığı gibi, Halifeliğin elindeki servetin bir göstergesi olan arazi vergisi (haraç), verimliliğin yıllık değerlerini sunan kısmi bir liste hâlinde gösterilmiştir. Bu servet, Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) dönemindeki ilk fetihlerin ardından İslami emperyal genişlemenin vardığı zirve noktayı teşkil eder.

[15] El-Hamdânî 1987, birçok yerde (ayrıca bakınız C. Brockelmann 1937, C. 1, s. 409 vd.); El-Ya'kûbî 1892, s. 334 vd.; İbn Havkal 1872, s. 327; İbnü'l Esîr 1851-1856, C. 9, s. 116 vd.; El-Mes'ûdî 1893, s. 243-244, 265; İbn Rüsteh 1892, s. 146; İbnü'l-Fakîh 1885, s. 206; B. Lewis 1966a, s. 87. Aslında, mutlak kalitede paralel bir para birimi oluşturmalarını sağlayan şey, kıymetli bir madenin külçe değerlerine nispetle, birinci sınıf kalitesiydi.

Tablo *1*: Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) Dönemindeki Haraç Gelirleri

Bölge:	Gelir:
Irak	130.000.000 dirhem
Semerkant	2.200.000 dirhem
Mısır	12.000.000 dinar ve 48.000.000 dirhem
Filistin	400.000 dinar
Ürdün	180.000 dinar
Dımeşk	400.000 dinar
Humus, Kınnesrîn ve Avâsım	800.000 dinar

Kaynak: Belâzürî, *Fütûh el-Büldân*, birçok yerde.

Fethedilen bölgelerdeki döner sermaye birikimi, verimli ve uygun maliyetli iş gücü havuzlarının toplanmasıyla paralel ilerliyordu. Zira yeni garnizon kasabalarına yerleşim, sadece Arap göçmenlerle sınırlı değildi. Yerli tüccarlar ve zanaatkârlar da hizmetlerinin gittikçe artan bir şekilde talep gördüğü, bu hızla genişleyen şehir merkezlerine akın etmişti. Bunun karşılığında şehir nüfusunun artması, hem özel kuruluşlara hem de tüketici taleplerine ivme kazandıran silah, alet ve ev eşyaları için sürekli artan ihtiyaçları karşılamak üzere üretim tesislerinin geliştirilmesini teşvik etti.

Aynı şekilde gıda maddelerine yönelik güçlü ihtiyaçlar da mülk edinimi ve spekülatif tarım girişimlerine yol açan iç hizmet ticaretine benzer şekilde, bu canlı ekonomik faaliyetlerden ölçülebilir biçimde faydalanılmasını sağladı. Zira artan zirai ürün miktarı, sayıları giderek çoğalan şehirli tüketici kitlelere perakende satış için kırsal üreticilerden toptan satın alındı. Böylece hızla artan ekonomik talepler, yepyeni bir sanayi ve tarım ekonomisi oluşturdu ve Yakın Doğu'da bu iktisadi sistem hızla gelişti. Nitekim çok zengin kaynak temeli göz önüne alındığında, gelişmiş sınai ve zirai üretkenlikler, Dârü'l-İslâm'ın ilk dönemindeki ekonomik refahına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Arap Yarımadası'nda tüccarların varlığına ek olarak, profesyonel ustaların geniş bir kesimi tarafından aktif olarak kıymetli metal madenciliği, altın ve gümüş işlemeciliği, ince işçilikli mücevher ve süslü kılıç üretimi yapılıyordu. Özellikle silah, çiftlik teçhizatı ve muhtelif alet ve ev eşyaları imalatı, metal işleme, marangozluk (mobilya yapımı dâhil), taş heykelciliği ve duvarcılık işleri, dokuma ve dokunmuş kumaşların boyanması gibi çeşitli ana üretim sektörlerinde de çeşitli faaliyetlerde bulunuluyordu. Kaynaklar

Emevî döneminde resmî piyasa müfettişlerinin kaliteli işçiliği sağlamak ve sahtekârlığı önlemek için çıktıların denetlendiğini bildirmesine rağmen bu üretimin emekçileri, genellikle "kâr amaçlı" bir temelde çalışan serbest meslek ustalarıydı.[16]

Arap vakanivüsler, fethedilen bölgelerde faaliyet gösteren ve gelişmekte olan imalat sanayilerini de oldukça ayrıntılı bir şekilde tespit etmektedir. Örneğin el-Mukaddesî, Mâverâünnehir'in temel üretim maddeleri arasında sabun, lamba, halı, kürk, kılıç, yay ve ok, bıçak, iğne, makas ve pelerinlerden bahseder.[17] Tabii tekstil endüstrileri de özel bir öneme sahipti. Dârü'l-İslâm'ın içindeki pamuk üretiminin ana merkezleri el-Cezire, Horasan, Mâverâünnehir, Kirman, Basra, Herat, Nîşâbur, Rey ve Dimyat'tı.[18] Aynı şekilde keten de Tus, Fars, Azerbaycan, Tinnîs ve Magrip'te üretilirken[19] pazen Merv'de istihsal edilmekteydi.[20]

İpek endüstrisi ise Magrip, Azerbaycan, Horasan ve Kuzistan bölgelerinde toplanmıştı.[21] Kuzistan bölgesi aynı zamanda saten ve "Şam işi" üretiminde de uzmanlaşmıştı.[22] İran ve Irak'ta parfüm üretimi yapılırken[23], un değirmenciliği Kirman ve Basra'da önemli bir endüstri kaynağı olmuştu.[24] Levant'ta cam üretimi öne çıkmış; metal işleme ise bölge genelinde yoğun bir şekilde sürdürülmüştü.[25]

---

16 İbn Sad 1904-1927, C. 4, b. 1, s. 114, 127, C. 5, s. 134, 324, 393, 404, C. 8, s. 364; El-Belâzürî 1938, C. 4, pt. 2, s. 221; El-İsfahânî 1927-1974, C. 2, s. 360, C. 5, s. 65, 114, C. 8, s. 277, C. 9, s. 262, C. 16, s. 149, C. 18, s. 11, C. 22, s. 38, 139; Mâlik b. Enes 1905, C. 5, s. 380, C. 9, s. 24, 131, C. 11, s. 388-392, 491, C. 16, s. 231; El-Ezrakî 1858, s. 455, 466; El-Kayravânî 1953, s. 67-68; İbn Kuteybe 1970, s. 470, 485; aynı yazar. 1966, C. 1, s. 439-440; ez-Zübeyr b. Bekkar 1961, C. 1, s. 372, 458, 474, 476; İbn Rüsteh 1892, s. 216; ez-Zübeyrî 1953, s. 178, 278; İbn Kesîr 1966, C. 1, s. 65, 78, C. 8, s. 207, 214, 345.

17 El- Mukaddesî 1877, s. 323-326.

18 El- Mukaddesî 1877, s. 201, 433; İbn Havkal 1872, s. 150, 223, 261, 312, 354.

19 El- Mukaddesî 1877, s. 203, 433, 435; İbn Havkal 1872, s. 58, 102, 185, 242; E. A. Ashtor 1976, s. 95 vd.

20 El- Mukaddesî 1877, s. 324.

21 El-İstahrî 1880, s. 153; aynı yazar. 1927, s. 212; El- Mukaddesî 1877, s. 442-443.

22 El-İstahrî 1880, s. 153; aynı yazar. 1927, s. 212. *Damask*, adını da buradan aldığı üzere "Şam" da üretilen lüks bir bezdi.

23 El-İstahrî 1880, s. 153; aynı yazar. 1927, s. 153; El-Mukaddesî 1877, s. 443.

24 El-Mukaddesî 1877, s. 125; İbn Havkal 1872, s. 222.

25 Krş. es-Se'âlebî 1867, s. 95; E. A. Ashtor 1976, s. 98-99.

Aynı şekilde tarım, Dârü'l-İslâm'ın ilk dönemdeki sınai üretkenliğine de katkıda bulunmuştu. İslam devletinin kuruluşunda tarımsal faaliyetler, verimli toprakları ve geniş zirai gelişmişliği bakımından Arap Yarımadası ile sınırlıydı. Kuyular, barajlar, sulama kanalları, yollar ve benzeri inşaat işleri ise, özellikle yarımadanın batı bölgelerinde yaygındı. Hayvancılık da bu dönemde Müslüman topraklarının sürdürülebilir ekonomik canlılığına katkıda bulunan önemli bir sektördü.

İlk fetihlerin ardından özellikle "bereketli hilal" ve Levant'ta, büyük miktarlarda verimli çiftlik arazileri, İslam devletinin tarım üssüne dâhil edildi. Buralarda hurmalar,[26] zeytinler ve zeytinyağı,[27] üzüm, elma, limon, kavun ve diğer meyveler,[28] şeker kamışı, bal[29] ve çeşitli boyaları içeren belli başlı tarımsal üretimler[30] yapılmaktaydı.

Bu çeşitlendirilmiş üretim üssünün olağanüstü çıktısı, daha sonraki analizlerde de görüleceği gibi, İslamlaştırılmış bölgeler ile Doğu, Hindistan kıtası, Güneybatı Asya, Afrika ve Avrupa arasında eş zamanlı olarak hacimli ve kârlı bir uluslararası mal alışverişini mümkün kılmıştı. Böylece finansal servetler, pazar fırsatları ve bu fırsatlardan yararlanmak için Arap ve gayr-ı Araplardan müteşekkil bir uluslararası tüccar sınıf ile Dârü'l-İslâm'ın içinde zuhur ederken, dinamik, sermaye temelli, yeni bir "küresel" ekonomi de böylelikle ortaya çıkmıştı.

Yeni finansal araçlar ardı ardına gelişmiş, çoğunlukla da çok sayıda girişimcinin sermaye kaynakları, büyük ölçüde yeni ticaret ve bankacılık şirketleri oluşturmak üzere büyük sermayeye sahip olan ve sözleşmeye yön veren ham madde girdileriyle toptan satış yapılmıştı. Yeni endüstriler kuran, ticari spekülasyon için para kazandıran ve ürünleri için yeni satış yerleri bulmak üzere piyasa girişimlerini yönlendiren tüccarlar ile de bir araya getirilmişti.[31]

---

26 El-Mukaddesî 1906, s. 228.

27 El-Mukaddesî 1906, s. 174.

28 İbn El-Fakîh 1885, s. 125; es- Se'âlebî 1867, s. 129; İbn Havkal 1872, s. 160, 355 vd.; El-Mukaddesî 1906, s. 117-118.

29 es- Se'âlebî 1867, s. 107; El- Mukaddesî 1906, s. 162,180.

30 El-İstahrî 1892, s. 188, 190; İbn Havkal 1872, s. 124, 328 vd.; El-Mukaddesî 1877, s. 174, 184; B. Spüler 1960, s. 52-53.

31 Bununla ilgili olarak, bkz. M. Sharrâb 1984, s. 321 vd.; H. A. R. Gibb 1962, C. 1, s. 42.

Aynı zamanda, devletin yüksek değerdeki sermaye likiditesi, ekonomiyi de canlandıran teşvik edici mali politikalara girmesini mümkün kılmıştı. Bu maliye politikalarının kilit unsurlarından biri olarak karargâh, cami ve saray inşaatı; yol, baraj ve kanal yapımı; tarım arazileri ıslahı, bataklık drenajı ve su kuyusu, rezervuar ve sulamanın genişletilmesi hususundaki projelerin yaygın şekilde uygulanışı, Dârü'l-İslâm dünyasında büyük ekonomik altyapının inşa edilmesini temin etti.[32]

Aynı zamanda, bazı kamu sektörü mülklerinin özel sektöre aktarımı da bu dönemde başlamıştı. Halife Osman b. Affân (ö. 35/656), devlete ait mülklerin verimli kullanımlarını sağlamak için, arsa bağışı (*iktâ*) şeklinde sivil vatandaşlara mülk kiralanması konusunda bir usul başlattı. İktâ uygulaması daha sonraları Emevîlerin ilk dönemlerinde de sürdürüldü. Bu hanedanın ilk halifesi Muâvîye b. Ebû Süfyan'ın (ö. 64/684), özel sektörün gelişimini kolaylaştırmak için Medine'deki Binât Nâ'ilah kanalını kazdırmak üzere 3.000'den fazla işçi kullandığı söylenmektedir.[33]

Aslında bu tür yeni altyapı inşaları, Arap hükümdarlarının erken ekonomik kalkınma programlarını etkileyici bir unsurdu. Arap fetihleri, daha önce bahsedilen Levant, Fars ve Mısır'daki ilk büyük garnizon kasabalarından ayrı olarak, mevcut şehirlerde de tesislerin genişlemesi ve şehirlerin yenilenmesini sağladı. El-Medâin, 16/637'de Müslüman kuvvetlerinin üssü olarak kuruldu. Aynı zamanda Sad b. Ebi Vakkas, el-Anbâr'da bir cami ve bir garnizon tesis etti. El-Mevsil, 19/640 yılında yeni bir bölgesel başkent olarak inşa edildi. Diğer askerî üsler ise Bâlis, Dera, el-Hadîsa, Celûlâ, Meyyâfârikīn, Nusaybin, Re'su'l-ayn, Rakka ve Ruha'da kuruldu.[34]

Yukarıda bahsedilen ilk Emevî halifesi Muâvîye b. Ebu Süfyan -idari sorumluluklarını üstlenmeden önce arazi planlayıcısı olarak- aynı şekilde

---

32 Yâkût 1906, C. 8, s. 332-337, 341–342, 345, 380; Taberî 1879-1901, C. 1, s. 2380; C. 3, s. 645; El-Hemedânî 1885, s. 190; El-Ezdî 1967, s. 24-25, 88-101; El-Vâsıtî 1967, s. 37; İbn Hallikan 1843-1861, C. 1, s. 449-450; I. Lapidus 1981, s. 177 vd., 182-189; P. Hitti, 1970, s. 220–221, 349-350.

33 Yâkût 1906, C. 1, s. 341; C. 2, s. 258; C. 3, s. 234; C. 4, s. 707; Taberî 1879-1901, C. 1, s. 2473-2474; C. 2, s. 504, 635, 1195-1196; El-Yâkûbî 1892, s. 322; El-Hemedânî 1885, s. 128-129; El-Ezdî 1967, s. 24-25, 88-101; El-Mes'ûdî 1861-1867, C. 5, s. 466; I. Lapidus 1981, s. 178-180; Sharrab 1984, s. 339 vd.

34 Bir öndeki dipnottaki kaynaklar.

barajlar yaptırmış ve onları Taif ve Medine'deki büyük sulama kanallarına bağlatmıştı. Yine, 1./7. yüzyılın sonlarında Abdülmelik b. Mervân'ın yerine geçen oğlu Velîd, Kudüs'teki meşhur "Kubbetü's-Sahra"yı içine alan devasa bir cami inşaatı programını başlatmıştı. Velîd'in kardeşi ve halefi Hişâm, benzer şekilde birçok saray ve bahçe inşa ettirmişti. İbn Hübeyre şehri ve İbn Hübeyre sarayı, Mervân b. Hakem (ö. 65/785) döneminde kurulmuştu. Haccac'ın (ö. 95/714) Irak valiliği döneminde Nil ve Vâsıt şehirleri tesis edilmişti. Ayrıca Haccac, Dicle ve Fırat'ı birbirine bağlayan Vâsıt yakınına Sin kanalını, Nil bölgesi yakınına da Nil ve Zabi kanallarını yaptırmıştı.[35]

Bu çok güçlü kamu sektörünün şehir için oluşturulan inşaat programı, Abbâsî döneminin başlarında da devam etmişti. Örneğin Kûfe'nin inşa edilmesinin ardından, toplu olarak "Haşimiyye" olarak bilinen ve sırasıyla İbn Hübeyre Sarayı, Anbar ve en sonunda Bağdat civarında bulunan karargâhlar, Abbâsî'nin bölgesel başkentleri olarak kuruldu. Bahnasa, Barad, Caferiyye, Mühevvel, Muvaffakiyye, Ketul, Râfika, Rahba, Rusâfe, Samarrâ ve Şamasiye gibi diğer büyük idari merkezler de inşa edildi ve bunları yol, kanal, toprak ıslahı, bataklık drenajı ve sulama altyapısı gibi kapsamlı destek projeleri takip etti.[36]

Yeniden ifade edilmesi elzemdir ki Irak'taki bu muazzam altyapı geliştirme projeleri ve İran ile İslam âleminin herhangi bir yerinde eşit derecede yaygınlaşan diğer gelişmeler, o dönemde İslam Devleti hazinesine akan büyük gelir akışı nedeniyle mümkün olmuştur.

Böylece bu mali bolluk -yukarıda belirtilen iş gücü artışına paralel olarak- ilk dönem İslam Devleti'nin ekonomisini karakterize eden "ticari kapitalizm" dinamiğini şekillendirmeye yardımcı olurken, sürekli artan pazar talebini de oluşturmuştu.[37] Sonuç olarak, Emevîlere uyum sağlamaya başlayan yeni bir "burjuvazi sınıfı", doyumsuz yeni tüketici talebi, büyük ölçekli ticarete yönelik talepleri her zamankinden daha fazla arttırdığı için Abbâsîlerin ilk dönemlerinde de bu artış sürekli olarak devam etmişti.

---

35 Bir öndeki dipnottaki kaynaklar.

36 El-Ya'kûbî 1892, s. 266, 309; Yâkût 1906, C. 4, s. 208; Taberî 1879-1901, C. 3, s. 364; El-Hemedânî 1885, s. 132; I. Lapidus 1981, s. 177-181.

37 Bu gelişmeler hakkında, bkz. H. A. R. Gibb 1962, C. 1, s. 42; S. D. Goitein 1957, birçok yerde.

Süreç içinde Müslüman tüccarlar, "yerel ve bölgesel tüccarlardan", artık garnizon kasabaların pazar taleplerini ve yaygın olarak ele geçirilen bölgelerin -gelişen ticaretin bütünü ile filizlenen dinamik ticari evrimin- ihtiyaçlarını gideren uluslararası tüccarlara dönüştürüldü. Daha sonraları ise bu sürekli genişleyen Arap ticaret ağı, batıda Atlantik'ten doğuda Pasifik'e kadar uzandı. İslam pazarında üretilen bu ekonomik gelişme projelerinin ticari pazar talepleri karşısındaki incelenmesi, bu çalışmanın şimdi yöneleceği konudur.

2.2. İslami Ticaretin Dönüşümü

A. Raşid Halifeler Döneminde Arap Ticaretinin Genişlemesi

(i) Erken Dönem İslam Ticaret Geleneği

İslamiyet öncesi Arabistan'da üretim ve ticaret paradigmaları, daha önceki çalışmalarda detaylı bir şekilde incelenmişti.[38] Endüstrinin kaideleri, Hz. Peygamber'in 11/632 yılında vefatından sonra otuz yıl boyunca sürecek -Ebû Bekr, Ömer, Osman ve Ali- "Raşid Halifeler" döneminde kurulan köklü ekonomik sistemlere dayanıyordu. O hâlde, mutlak ticari bir bakış açısıyla bu geçiş, İslam'ın yarattığı derin dinî dönüşüme rağmen, en iyi ihtimalle yapısal bir ekonomik havza olarak değil üretim ve ticaret sürekliliğinin ayrılmaz bir parçası olarak görülebilir. Bu dönüşümün gözden geçirilmesi aydınlatıcı olacaktır.

Karşıt oryantalist görüşler ileride ele alınacaktır ancak, şunu söylemek gerekir ki Müslüman fatihler sadece ticaretin süregelen rutinini değiştirmekle kalmadı; aynı zamanda dönemlerinin kâmil tüccarları olmalarını sağlayan güvenli ve istikrarlı pazar yerlerini de oluşturdular. Sosyoekonomik ve coğrafi olmak üzere birçok tarihî faktör, bu "ticari mucizeyi" ortaya çıkarmak için bir araya geldi. Çünkü İslam'ın doğduğu Arap toplumu, kapitalist ticaretin öncüsü ve ana destekçisi olarak uzun ve zengin bir mirasa sahipti.

Gerçekten de Mekke'nin su[39] ile kutsanmış, üç kıtanın -Asya, Afrika ve Avrupa'nın birleşimine oturmuş birincil ticari bir bağlantı noktası olarak hizmet veren- merkezî ticari faaliyet alanı, Arap kapitalizminin gelişmesi

38 Krş. G. Heck 2003, s. 91-169 birçok yerde.

39 Buradaki sudan kasıt zemzemdir (Ç.N).

için uygun bir yerdi. Batıdaki Arap tüccar kabileleri, Suriye, Mısır, Habeşistan, Güney Arabistan ve Hindistan yarımadası ile ticaret ilişkilerinde uzun ve üretken bir geçmişe dâhil olmuştu. Böylelikle coğrafya, Yemen ve Levant arasında Doğu ve Batının uzun süredir devam eden uluslararası ticaretini birbirine bağlayan, klasik antik çağın en ünlü ticaret yollarından biri üzerinde istasyon olarak özel bir önem kazanmıştı.

Bölge selefleri Petra ve Palmyra gibi geleneksel kervan konaklarının en büyüklerinden bir durumundaydı ve MS 5. yüzyıldaki Roma İmparatorluğu'nun dağılmasına kadar sahip olduğu zenginliği, Akdeniz çevresinde toplanan ekonomik üst sınıfların, fildişi, boynuz, baharat, tütsü, aromatik, mür, ipek, köleler, altın, gümüş, değerli metal takılar ve yağ ürünleri gibi lükslere olan tükenmez arzularına borçluydu.

Eski uygarlıklar genişletilmiş transit ticaret durakları zincirindeki kilit bağlantılarda kurulduğundan, Mekke tüccarları için Levant ve Güney Avrupa pazarlarına sevk edilmek üzere Güney Arabistan'dan değerli sınai ürünler, aynı zamanda da Hint alt kıtası ve doğudan yüksek birim değerdeki emtia ve egzotik sanat objeleri geliyordu.[40]

Mekke ve Medine'yi çevreleyen Hicaz çevresine farklı ekonomik avantajlar sağlayan çeşitli faktörler vardı. Bunlar:

(i) Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan büyük kervan yollarının birleşmesindeki stratejik rol;

(ii) Hem tüccarlar hem de diğer tüketiciler bakımından, köklü bir geçmişe sahip olan İslam öncesindeki Tanrıların huzurunda dinî vecibeleri yerine getirmek için kutsal alan olmasından kaynaklı önem;

(iii) Ticareti sadece avantajlı bir geçim kaynağı değil, aynı zamanda zorunlu hâle getiren son derece sert fiziki ortam;

ve son olarak

(iv) Diğer yerel doğal kaynaklarına nazaran hayat tarzlarını daha zengin kılan ve bol miktarda "sermaye fazlası" elde etmeyi sağlayan altın ve gümüş gibi yerli değerli metallere olan kolay erişim.

---

[40] Bu konuda bkz. *Nihâyatü'l-Arab fi Ahbâr al-Furus ve'l-'Arab*, British Museum, MS. Add. 23298, fol. 174A.

Arap coğrafyasındaki kara ve deniz rotalarını birbirine bağlayan karmaşık ticari ağ, bu stratejik faktörlerin bir sonucudur. Bu da aslında Orta Çağ Arap kaynaklarında açık bir şekilde belirtilmiştir:

(i) 1./7. yüzyıl Mekke'sinin hem bir bağlantı noktası hem de trans-Arap bölgesel ticaretinin kaynağı olduğu; ve

(ii) Cidde, el-Câr ve es-Sirreyn gibi birincil limanları Tâif, Yemâme, Medine, Hayber, Vâdilkurâ, Teym, Hacer ve Arap Yarımadası'ndaki diğer şehirlere bağlayan girift, yerel bir ticaret ağı vardı.

Böylece Mekke'nin merkezî konumdaki pazarlarına Yemen, Aden, Umman ve Bahreyn'den ve yine İran, Irak, Büyük Suriye, Mısır, Habeş ve ötesine kadar olan bölgelerden birçok tüccar giriyordu. Zaten İslamiyet öncesi zamanlarda, şehrin kutsal mekânları, özellikle mevsimlik fuarlarda Tanrılarına tapınmak ve aynı zamanda ticaretlerini sürdürmek için, Arap Yarımadası'nın birçok bölgesinde farklı tüccarları çekiyordu.

Şimdi İslam'ın hızlı yükselişiyle birlikte bu hac ziyaretlerinin kapsamı, çok daha uluslararası bir dine dâhil edilecekti. Kısa sürede, kıtalar arası hac ve ticaret yollarının karmaşık ağı (Ar. Darb, Çoğulu. Durûb) Ek C'de detaylandırıldığı üzere, bir teker üzerinde merkezden kenarlara uzanan ve bağlanan teller gibi yayılacak, tüccarları ve onların mallarını yakın Asya ve Afrika'nın her yerinden kendisine çekecekti.

Zira içmeye uygun suyu olan önemli kuyuların bulunduğu bir yer olarak Mekke, Şam'dan güneye doğru; Afrika'dan Cidde, El-Câr ve Es-Sirreyn limanları boyunca kuzeydoğuya yani Irak ve İran'a doğru ilerleyerek, Arap Yarımadası'ndan geçen ve güney Arabistan'dan kuzeye doğru taşınan mallarla kervanlar için misafirperver bir buluşma yeri olmuştu.

Bu tür avantajlarla Mekke'de Aden, Umman, San'a, Şam, Basra, Kûfe, Bağdat, Suhâr, El-Kulzüm, Ayzâb ve Fustât gibi yakın pazarlarla ticaret yapma imkânı hasıl olmuştu. Tam da bu ideal mevkide bulunuştur ki, kadim mevsimlik banliyö pazarlar olan Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz'ın ortaya çıkmasını sağlamıştır. İslam'ın yükselişinden sonra da şehrin doğal kaynaklarındaki eksikliğe rağmen, yine aynı durum Mekke'nin ticari karakterini şekillendirmeye devam etti.

Aslında Mekke'nin bazı yerli doğal kaynaklarının görece azlığı, onun Hindistan, Afrika ve Akdeniz bölgesi arasındaki uzun mesafe rotalarında bir aktarma noktası olarak hizmet vermesinde olduğu gibi, ticarete yönelmesinde de itici güç oldu. Bunun yanı sıra şehir, kendi sakinlerinin ihtiyaçlarına yönelik mal tedariği sağlaması bakımından da ticaret ağında önemli bir son durak hâline geldi.

Çoğu büyük kervan durağının aksine, Mekke'nin merkezi büyük bir vaha veya tarım alanına sahip değildi. Bu nedenle, çoğu temel ham maddenin ithal edilmesi gerekiyordu. Ayrıca su kuyuları, yolcuların imdadına bir dereceye kadar yetişse de yoğun tarımsal sulamayı desteklemek için tamamen yetersizdi. O dönemler, hayatta kalmak için, hurma, kuru üzüm, meyve, sebze, tahıl ve hububat gibi hayati gıdaların Yemen, Tâif, Yemame, Medine (Yesrib), Hayber, Vâdîlkurâ, Teyme gibi kuzey vaha yerleşimlerinden getirilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla İslam öncesi dönemlerde olduğu gibi ihtiyaç faktörü, İslam âleminin ilk döneminin de hem sınai altyapısını hem de ticari karakterini şekillendirmede önemli bir faktör olmaya devam etmişti.

(ii) Erken Dönem İslami Ticaretin Dinamikleri

Batı Arabistan'ın kaynakları ve stratejik konumu göz önüne alındığında, ilk dönem İslam devletinin iktisadi dinamiğini daha iyi kavrayabilmek için, ilk olarak ticari girişimlerini sürükleyen ekonomik zorunlulukları anlamak gerekir. İlk Müslümanlara gelince, saygı duyulması gerekir ki, bölgelerinin coğrafi avantajlarından ve kendilerine bahşedilenlerden hızlı bir şekilde yararlanırken, aynı zamanda ticari potansiyellerini optimize etmek için bölgesel dezavantajlarını azaltmışlardır. Gayet tabii bir şekilde, (Hz.) Muhammed'e Peygamberlik geldiği andan itibaren en eski mühtediler Kureyş kabilesinin üyelerini de içerdiği için bölgenin yıllar boyu sürdürülen ticari uğraşlarına dayanan tecrübi mirası İslam'ın ilk oluşum yıllarında da devam ettirildi.[41]

Sonuç olarak, İslam'ın yükselişi ve ona eşlik eden fetihler, Batı Arap ticaretinin bölgesel sınırlarını sonsuza dek değiştirmiş olsa da başlangıçta ticaretin uzun vadeli taahhüdü durmadan devam ettiğinden, ne operasyonel

[41] Bu noktada, bkz. İbn Cübeyr 1907, s. 67.

parametrelerini ne de ekonomik motivasyonlarını önemli ölçüde değiştirmedi. Çünkü daha önce zikredilen başlıca kervan yollarına ek olarak ilk dönem Arap ticareti, antik çağlardan beri Asya-Afrika'nın deniz ticaretinin ana kanalı olan Kızıl Deniz'e odaklandı.

Romalılar, en önemli ticari kanalları "Arabia Felix"[42] ile ticaret yaptıklarından, onu *Erythraean Sea* ("Kızıl Kralın Denizi")[43] olarak adlandırdılar; oysa Orta Çağ Arap tarihçileri, Mekke'yi çevreleyen bölge için ticari ehemmiyetine bağlı olarak, onu genellikle *Bahrü'l-Hicâz* ("Hicâzî Deniz") olarak isimlendirmekteydiler.[44]

İlk dönem "Mekke Devleti" daha önce belirtildiği gibi, Kızıldeniz'de üç ana limana sahipti. Bu devletin kuzeybatısına el-Câr, batısına Cidde ve güneybatısına es-Sirreyn limanları hâkimdi. Bu limanlardan, en önemlisi Cidde'ydi. Mekke'ye yakınlığı nedeniyle ve daha sonra (Hz.) Muhammed'in İslam devleti oluşumunu buraya taşımasıyla Medine (ki bu başkente Câr tarafından daha iyi hizmet edilmiştir) ve Cidde'de sadece Ayla aracılığıyla Levant'a doğrudan taşımacılık yapılmasına izin verildi; aynı zamanda el-Faramâ' (Pelusium), el-Kulzüm ve Ayzab ile Mısır'a ve Afrika'nın diğer doğu sahil limanları ve Hint Okyanusu'na açınıldığı için doğuya da erişim sağlandı.[45]

4./10. yüzyıl coğrafyacısı el-Mukaddesî, Cidde'yi ve el-Câr'ı; "Mekke'nin ikiz ambarları" ve küresel erişim kapasitesinin bilincinde olarak genellikle Bahrü's-Sin (Çin Denizi) şeklinde adlandı. Bu isim, Kızıldeniz aracılığıyla Mısır ve Yemen'in "pazarı" (*matrah*, kelimenin tam anlamıyla "-döküm alanı" anlamına gelmektedir) olarak bilinmekteydi. Bir denizcilik sezonunda, Mekkeli hacılara yiyecek sağlamak için Cidde'ye gönderilmek üzere, Mısırlı değirmenci köyü el-Meştûl'dan, liman şehri olan el-Kulzüm'e yaklaşık 3.000 deve yükü tahıl ve un gönderildiği tahmin edilmektedir.[46]

---

42 Güney Arabistan (Ç.N).

43 Bkz. Periplus 1927, s. 50.

44 Ebû Şâme 1879, C. 2, s. 35, 37; İbn Vâsıl 1957, C. 2, s.12; İbn İyâs 1960, C. 4, s. 109.

45 (Hz.) Muhammed, 1 Eylül 622 yılının başlangıcında Mekke'den Medine'ye yerleşti. İbnü'l-Mücâvîr 1951-1954, s. 52; El-Haşimî 1915, s. 69; A. Süleyman 1973, s. 192; aynı yazar. tarihsiz, s. 97; M. El-Kusî tarihsiz, s. 95.

46 El-Mukaddesî 1906, s. 18, 79, 97; ayrıca bkz. İbn Hurdâzbih (Hurradâzbih) 1889, s. 153.

el-Ezrakî bu sebeple (daha sonra Dar Mısr olarak anılacak) özel bir bölgenin sadece Mısır ticaretine ayrıldığını belirtir. Ticareti korumak için İslam donanmasının Kızıldeniz'deki önemli nakliye şeritlerinde güvenlik devriyeleri bulundurduğunu da bildirmiştir. Cidde ve eş limanı el-Câr hakkında el-Mukaddesî şunları ifade etmiştir: [47]

> "Suriye ve Irak'a pazar girişi sunarak bölgeyi Mısır'ın ve Vâdîlkurâ'nın iç pazarlarına bağlayan ve böylece bölgenin ticari faaliyetlerini destekleyen Kızıldeniz sahilindeki iki liman, Cidde ve el-Câr'dı."

Cidde'nin kuzeyinde bulunan el-Câr, Mekke'den geçen kara yollarına ve aynı zamanda kuzeydoğudaki Medine'ye hizmet veren başlıca Kızıldeniz limanına destek sağlayan bir yan kuruluş olarak hareket etti. Gerçekten de ticari önemi nedeniyle ilk halifeler, büyük mal hacimlerini karşılayabilmesi için bu limanı yenilemek ve donatmak için önemli kaynaklar harcadı. Orta Çağ Arap coğrafyacıları Arrâm es-Sülemî ve İbn Havkal, buranın Medine'den yaklaşık üç günlük bir yolculukta bulunduğunu ve Etiyopya, Mısır, Bahreyn ve Çin gibi uzak bölgelere giden gemiler tarafından da sıkça ziyaret edildiğini belirtmektedir.

Buna karşılık İbn el-Fakîh ve İbn Hurdâzbih, gemilerin Kuzey Afrika, Hindistan ve Doğu gibi çok çeşitli yerlerden geldiğini ve aslında Kızıldeniz'in genellikle Bahrü'l-Câr (el-Câr Denizi) olarak anıldığını belirtmektedir. İbn Abdü'l-Hakem ise Ömer b. Hattâb'ın halifeliği sırasında (13/634-23/644) Mısır'dan el-Câr'a tahıl taşıyan gemilerin gelişi ile bağlantı kurmuştur. [48]

Günümüzde bulunmayan ancak o zaman üçüncü bir liman olan es-Sirreyn, Cidde'nin güneyinde yaklaşık "dört ila beş günlük uzaklıkta" idi. el-Mukaddesî'ye göre kaliteli hurmaları, bal ve diğer doğal lezzetleri ile tanınıyordu. Bu ürünlere ek olarak, Yemen'den Mekke, Medine ve diğer Batı Arap şehirlerine tahıl sevkiyatları gerçekleştirilmekteydi. Diğer taraftan Habeşistan'la özellikle de köle konusunda, önemli ölçüde bir ticaret yapıldığı da bildirilmektedir. [49]

---

47 El-Ezrakî 1858, s. 474; El-Mukaddesî 1906, s. 18, 97.

48 Arrâm es-Sülemî 1953, s. 398; İbn Abdü'l-Hakem 1961, s. 31, 223; İbnü'l-Fakîh 1885, s. 78; İbn Hurdâzbih 1889, s. 153-154; el Mukaddesî 1906, s. 97.

49 Bkz. El-Mukaddesî 1906, s. 8; H. El-Câsir tarihsiz, s. 5.

Orta Çağ Arap coğrafyacıları, ürünlerin Kızıldeniz boyunca Levant ve Avrupa'dan başlayıp Akdeniz üzerinden İskenderiye'ye, daha sonra da deve yoluyla Mısır'ın doğu Kızıldeniz sahilindeki ana liman olan el-Faramâ'ya geçtiğini; bu güzergâh boyunca deniz yoluyla Cidde'ye gönderildiğini ayrıntılı olarak anlatmaktadır. İbn Hurdâzbih, aralarında köleler, deriler, kürkler, sırmalı ipek kumaşlar olmak üzere, bu rotadan geçen çok çeşitli ürünlerden bahsetmektedir. [50]

Birikmiş olan ticari miras; Ayzab, İbn Hurdâzbih, el-Mukaddesî, İbn Havkal ve diğerleri tarafından övülerek anlatılır. Bu mirasın bir başka önemli temerküz merkezi de Mısır Kızıldeniz limanıdır. Yâkût ise bu mirası, Doğu Afrika'dan Cidde'ye, oradan Yemen limanlarına, doğuda ise Hindistan ve Doğu ülkelerine bağlayan birincil bağlantı olarak tasvir etmektedir. [51]

Arabistan'da İslam'ın yükselmesinden sonra Cidde'nin batı kıyısında ve Cidde'ye hizmet veren bir diğer başlıca Mısır limanı el-Kulzüm'dür. Firavun dönemlerinde inşa edilmiş ve daha sonra Roma imparatoru Trailer tarafından restore edilmiş olan, Nil'i Kuzey Babil'e bağlayan bu önemli liman ile eski Babil kanalını temizlemek ve yeniden açmak, Mısır'ın Müslüman fatihi ve valisi Amr b. As'a nasip oldu. Bazı kaynaklara göre, açılışından sonra bu önemli su yolu "Emir el-Müminin Kanalı" olarak da isimlendirildi. el-Ya'kûbî, Mısır'ın 20/641'deki ilk fethinden iki yıl sonra meydana gelen bir olaydan bahsederken, Mısır'dan gelen ürünlerle dolu yirmi gemiden oluşan bir filonun, Arap yarımadasındaki limanlara giden bu kanaldan geçtiğini zikretmiştir. [52]

Bu sırada Cidde'nin bir başka önemli deniz ve kara yolundaki ticaret ortağı, Arap yarımadasını Doğunun limanlarıyla birleştiren, Güney Yemen'in tarihî liman şehri Aden'di. Bu liman genellikle Orta Çağ kaynaklarında dehlîzü's-sîn (Çin Dehlizi) olarak adlandırılır. Bu şehrin güzergâhından gemiler doğrudan Kanton'a yelken açabiliyordu. [53]

---

[50] İbn Hurdâzbih 1889/1906, s. 54 vd., 153; El-Mukaddesî 1906, s. 91-92; M. El-Kûsî tarihsiz, s. 33.

[51] İbn Hurdâzbih 1889/1906, s. 153-154 vd., 153; El-Mukaddesî 1906, s. 18-19; Yâkût, 1877, C. 4, s. 171.

[52] El-Ya'kûbî 1892, s. 240; aynı yazar. 1893, C. 2, s. 177; İbn Abdü'l-Hakem 1922, s. 220; El-Zübeyr b. Bekkâr 1961, C. 1, s. 487; El-Mukaddesî 1906, s. 197.

[53] El-Mukaddesî 1906, s. 79; El-Ensârî 1923, s. 216; El-Sayrafî. *Ahbarü's-Sîn ve'l-Hind*, C. 1, M. El-Kûsî tarihsiz s. 46, 114.

Orta Çağ Arap kaynaklarına göre, o dönemde Aden üzerinden Cidde'ye ulaşan belli başlı ürünler arasında ipek, misk, karabiber, baharatlar, hindistan cevizi, sandal ağacı, aloe ağacı, çeşitli diğer ağaçlar, seramikler, porselen, abanoz, çeşitli iksirler ve son olarak da kâğıt vardı. Buna karşılık fildişi, arap zamkı, aromalar, atlar, tekstil ürünleri ve çeşitli metal mamüller gibi yerel ürünler de Doğuya sevk edilmekteydi.[54]

Bu Orta Çağ Arap limanlarını geçen hacimli mallar, Ek C'de ayrıntılı olarak açıklandığı üzere uzun trans-Arap (trans-Arabia) kara yolları ağına entegre edildi. Çünkü ilk Müslümanlar eş zamanlı olarak önemli bir kara ticareti faaliyetine de başlamışlardı. Gerçekten de, o zamanki kervan ticareti şüphesiz "büyük iş"di. Çünkü daha önce de gösterildiği gibi, Mekke ve Medine gibi ikiz şehirler, Güney Arabistan'ı Irak ve Suriye ile Akdeniz ve Doğu Afrika'yı, Orta Asya ve Doğuya bağlayan son derece önemli geleneksel kervan rotalarının üzerinde yer alıyordu. Böylece bu kilit ticaret hatları -ticaret trafiğinin altında yatan fiziksel ve ekonomik faktörlerle birleştiğinde- Batı Arabistan'ın ilk Müslüman yöneticilerine köklü bir ticari altyapı ve onların yerine gelecek yeni halifelerin, pek yakında üzerine yenilerini inşa edeceği bir miras bırakmak için birleşmişti.

Öyleyse bu, -yeni başlayan girişimcilik ve ticaretin "Petrie Dish"[55]i- İslam dininin doğduğu ve üzerinde dört "Raşid Halife"nin otuz yıllık yönetiminin başkanlık ettiği, Emevîlerin takiben 89 yıllık saltanatı boyunca ve daha sonra neredeyse tam bir asır boyunca hanedan vârisleri Abbâsîlerce sürdürülecek dinamik ekonomik sistemi oluşturan kapitalist bir ortamdı.

B. Emevîler ve Müslümanların Ticaretinin Kuzeye Kayması

Trans-Arap ticareti, devam ettiği süre boyunca kazançlıydı. Ancak İslam halifeliğinin ilk "Raşid Halifeler"den Ocak 40/Ramazan 661 ayında Emevîlere aktarılması ve bununla birlikte başkentin Medine'den Şam'a kayması, dönemin ticari akışında önemli değişikliklere sebep oldu. Ayrıca Levant, Dârü'l-

[54] İbn Abdü'r-Rahim tarihsiz, vrk. 71-73; El-Mukaddesî 1906, s. 79–80, 97. Arapça "porselen" kelimesi, es-sînî, aslında doğrudan Arapça "Çin" = es-sîn kelimesinden türetilmiştir. [E.N. Türkçede "çini"]

[55] Laboratuvarda kullanılan ve üzerinde bakteri üretilen özel bir kap; yazar burada özel bir benzetmede bulunmuştur (Ç.N).

İslâm'ın ekonomik kalbi ve devam eden uluslararası ticaretin bağlantı noktasıydı. Çünkü 2./8. yüzyılın başlangıcından itibaren, Arap yarımadası siyasi ve ticari olarak iyice zayıflamıştı. Artık Mekke ve Medine, büyük kervan ticaretinin başlıca merkezleri arasında yer almıyordu. Emevî halifeleri daha verimli Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin denizcilik rotalarına sahip olunca, zorlu Arap çölünü geçmek için kullandıkları meşakkatli paralel kara yollarını terk etti.

Dahası, Doğu Afrika'nın ana ürünleri de benzer şekilde yavaş yavaş Arabistan'dan çekildi. Ancak mallar, Kızıldeniz ve Arap Körfezi boyunca Suhâr ve Basra'ya uzanan daha dolambaçlı fakat ekonomik deniz rotaları üzerinden taşınır hâle geldi. Ancak dinî yönden, haccın sembolü olan Mekke ve Medine, 1./7. yüzyıldan sonra da eski zamanlara benzer bir üstünlüğü devam ettirdi.

Emevî idaresinde meydana gelen büyük ticari genişlemelere, Arap fetihlerinin yol açtığı ekonomik birlik ve iç güvenlik eklendi. Arap yarımadasındaki geleneksel küçük ticaret yapıları olan Gassânîler, Hîreli Lahmîler ve Yemenî Güney Arapları artık Müslüman beylikler hâline gelmişti. Aynı zamanda, Doğu-Batı ticaretinin devam eden akışını çoktandır etki altında tutan Roma ve Perslerin uzun süredir devam eden mücadelesi, etkili bir şekilde sona erdirilmiş; Atlantik'ten Orta Asya'nın bozkırlarına uzanan bölge, şimdi tek bir merkezî idareye tabi olarak birleştirilmişti.

Kızıldeniz ve Basra Körfezi artık rakip değildi. Ancak Hint yarımadasının yanı sıra Uzak Doğu'ya uzanan alternatif yollarla, Orta Afrika'daki altın ve fildişi, Doğunun baharat ve porselenleriyle birlikte artık Avrupa ve Batı Asya'ya ulaşıyordu. Daha önce Bizans'ın en zengin eyaletleri olan Suriye ve Mısır sanayileri, Yakın Doğu ihracatına katkıda bulunmak üzere, kaliteli cam, pirinç ve gümüş eşyalar, tekstil ürünleri ve diğer başlıca tüketici mallarını üretmeye devam ediyordu.

Kısa süre sonra Müslümanların kontrolünde birleşen kıtalar arası ticaret yollarının ana kavşaklarında büyük şehirler oluşmuştu. Şam, Orta Asya'dan gelen kara kervanlarının Akdeniz'e ulaştığı ana hatta yer alarak Mısır, Suriye ve Kızıldeniz trafiğinin mallarını almaktaydı. Fustât, üretilen malların yanı sıra ham madde üretim girdileri olan bir pazar olarak tanınmaya başladı. Ayrıca batıdan Mısır'a doğru, Güney Akdeniz sahili boyunca zengin ticaret

kasabalarıyla tesis edilen ağ, ülkenin pazarlarını Kuzey Afrika ve İspanya'daki pazarlara bağlamıştı. Aynı zamanda Fırat üzerindeki Basra, Arap Körfezi'ni ve Doğuya giden ticaret yollarını daha iyi kontrol etmek için 16/637'de Sâsâni İmparatorluğu'nun fethinden kısa bir süre sonra inşa edilmişti.[56]

Aynı derecede önemli olan bir başka şey, bugüne kadar Bizans'ın ana tersanesi olan Mısır'daki İskenderiye'yi 20/641 yılında ele geçiren Arapların burası üzerinde kontrol sahibi olması ve bu avantajı ilk büyük Müslüman filosunu oluşturmak için kullanarak Emevî yönetimi altındaki Dârü'l-İslâm'ı çağın en büyük deniz kuvveti hâline getirmesiydi. Bu yeni gemi filosu 28/648'de Kıbrıs'ı ele geçirerek deniz operasyonlarını başlattı. Üç yıl sonra, bir Bizans filosunu püskürttü. Ardından Rodos Adası'nı yağmaladı ve 34/654'te 500'den fazla gemiden oluşan bir Yunan deniz kuvvetini yok etti.

Bu savaşlar, Bizans'ın Orta Doğu denizciliğinde uzun süredir devam eden egemenliğini sona erdirdi ve nihayetinde bu, Afrika topraklarının kaybedilmesi anlamına da geliyordu. Sonra da bir zamanlar Roma'nın "*mare nostrum*"u[57] artık Pirenne'nin tanımladığı gibi "Müslüman gölü" hâline geldiği için, Akdeniz'in en önemli deniz rotaları ve Levant'ın limanlarını Müslümanlar kontrol eder olmuştu.[58]

Dahası, büyük bölgesel genişlemelerinin hemen ardından Müslümanlar, beraberinde hem sağlam bir ideolojik bağlılık hem de deniz üstünlüğü ile, deniz ticaretine pratik bir yaklaşım getirdiler.[59] Kur'an, kişinin geçim kaynağını denizden kazanmanın yararlarını, bu ödülü öven birçok ayetle açıkça ortaya koymaktadır. Bunlardan bazıları:

> "Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indi-

---

[56] Daha sonra, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde, elbette Bağdat'ın inşasıyla; ayrıca şehri Küçük Asya, Suriye ve Mısır'dan gelen ana karayollarına bağlayan Dicle ve Fırat arasında bir kanal kazılmasının da katkısıyla, bu şehrin ticari kapasitesi daha da artacaktı. Orta Asya'dan gelen büyük kervanlar da şimdi Bağdat'ın kapılarına mal teslim etmek için Rusya, İskandinavya ve İran'dan gelmekteydi.

[57] Romalıların "bizim deniz" anlamında kullandıkları bir ifade (Ç.N).

[58] Bu gelişmeler hakkında, bkz. İbn Abdü'l-Hakem 1922, s. 189-191; H. Pirenne 1974a, s. 23-25; aynı yazar 1974b, s. 152-153.

[59] Krş Taberî 1879-1901, b. 1, C. 3, s. 1135, 1181–1182, 1640–1641, 1645, 1685-1686; Kur'an 6:97; 10: 23-24; 11: 40-41; 16:14; 25:55; 35:13; 54:12.

rerek onunla ölü hâldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde akıl sahibi bir topluluk için elbette nice deliller vardır (Bakara Sûresi, 164. ayet).

"Taze etinden yemeniz ve mücevherini çıkarıp takınmanız için denizi hizmetinize veren de O'dur. Gemilerin denizi yararak gittiklerini görürsün ki, bu da O'nun lutfuna nâil olmanız ve O'na şükretmeniz içindir" (Nahl Sûresi, 14. ayet).

"Gökleri ve yeri yaratan, gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü ürünler çıkaran Allah'tır; izni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize veren, nehirleri sizin için faydalı olacak şekilde yaratan O'dur." (İbrahim Sûresi, 32. ayet).[60]

"Lutfuna nâil olasınız diye denizde gemileri sizin için yüzdüren Rabbinizdir." (İsra Sûresi, 66. ayet).

"Görmüyor musun ki, Allah yeryüzündekileri ve O'nun emriyle denizde akıp giden gemileri sizin hizmetinize verdi." (Hac Sûresi, 65. ayet).

"Gemilerin denizi yararak gittiklerini görürsün ki bu da O'nun lutfuna nâil olmanız ve O'na şükretmeniz içindir." (Fatır Sûresi, 12. ayet).

Öyleyse açıkça, Müslümanların deniz bazlı ekonomi arayışlarına olan ilk ilgileri, hem kutsal hem de pragmatik bir temele dayanıyordu denilebilir. Üstelik doktrinden beslenen ticari arayışlara dayalı bağlılık, kısa zaman sonra "Raşid Halife"ler tarafından da teyit edilecekti. Ömer b. Abdülaziz (d. 101/720), devlet finansmanını düzenleyen meşhur bir fermanında:[61]

"Denize gelince, bunun kuru toprak gibi bir geçim yolu olduğunu düşünüyoruz. Allah: 'Gemilerin komutasıyla yelken açabileceğiniz ve onun lütfunu arayabileceğiniz denizi size vermiş olan Allah'tır.' demiştir. Bu nedenle, orada herkese dilediği gibi ticaret yapabilmesi konusunda izin vermiştir; onunla halk arasında herhangi bir engel koymamamız gerektiğini düşünüyorum. Çünkü kuru topraklar ve deniz Allah'a aittir. Her ikisini de kendileri için büyük lütuf arayışında kullarına boyun eğdirdi. Öyleyse Allah'ın hizmetçileri ve onların geçim kaynakları arasına nasıl girebiliriz?"

Görünüşe göre bu ferman, girişimci hükümdar için önemli bir tavizdi. Çünkü bazı Arapça kaynaklar ikinci halife Ömer b. El-Hattâb ve onun hemen ardından gelen haleflerinin, çöle alışık olmaları nedeniyle başlangıçta

---

60 Kitabın orijinalinde sehven 14. ayet olarak yazılmış olan bu ayet aslında 32. ayet'tir (Ç.N).

61 İbn Abdü'l-Hakem 1964, s. 98; aynı yazar. 1994, s. 86-87.

denizden korktuklarını ifade etmiştir.[62] İbn Haldun bu büyük korkuyu ve üstesinden nasıl gelindiğini şöyle açıklıyor:[63]

> "Müslümanlar Mısır'a sahip olduklarında Ömer b. El-Hattâb, Amr b. As'dan denizi tarif etmesini istedi. Amr şöyle cevapladı: 'Üzerinde zayıf yaratıkların odun parçasının üzerindeki solucan gibi gittiği dev bir yaratıktır.' Sonra Müslümanların denizcilikten uzak tutulmasını tavsiye etti. Hiçbir Arap, Ömer'in izni olmadan deniz yoluyla seyahat edemezdi, buna itaat etmeyenler onun tarafından cezalandırılırdı.
>
> Böylece, Halife Muâvîye'nin hükümdarlığına kadar, Müslümanların deniz yoluyla seyahat ve gemilerle 'cihad' etmesine izin verilmemiştir. Bunun sebebi, bedevi eğilimleri nedeniyle, ilk Arapların başlangıçta navigasyon konusunda yetenekli olmamasıydı; oysa Bizans ve Frank Hristiyanları, deniz tecrübeleri ve gemilere aşina olmaları nedeniyle suya alışık ve denizcilik konusunda eğitimliydiler."

Bununla birlikte, Emevî hâkimiyetinin ilk dönemine gelindiğinde, Müslümanlar sadece denizde ustalaşmakla kalmadı; hem Hint Okyanusu'nda hem de Akdeniz'de etkin hâle geldiler. Yeni elde ettikleri denizcilik güçlerini hızla imparatorluk sınırlarında kullanmaya başladılar.

Ömer b. Abdülaziz ve ondan sonra gelen halifeler ticaret ufkunu, denizde olduğu kadar karada da çok çeşitli uluslararası cephelerde genişletmeye karar verdiler ki, aralarında karşılıklı olarak gönderilen ve doğuda Çin ve Hindistan, batıda Bizans ve İspanya gibi çeşitli bölgelere uzanan siyasi ve ticari diplomatik yazışmaların kayıtları ilk İslam vakayinamelerinde yer aldığı için Orta Çağ Arap kaynakları aslında bu yönelişi açığa kavuşturmaktadır.[64]

Bu uluslararası ticaret girişimlerini desteklemek için, Dârü'l-İslâm'a deniz nakliyat gemileri, tersaneler ve denizcilik ekipmanı sağlanarak, iki ana Müslüman denizcilik kompleksi ortaya çıkaracak şekilde, devasa yeni liman tesisleri ve cephaneler inşa edildi:[65]

---

62 Bkz. Yâkûbî 1892, C. 2, s. 180; İbn Tıktakâ 1895, s. 114.

63 İbn Haldûn tarihsiz., s. 253.

64 Bkz. İbn Kesir 1932, C. 8, s. 102; İbn Abdürabbih 1965, C. 2, s. 201-202; El-Câhîz 1943, C. 7, s. 113; İbn Kuteybe 1963, C. 1, s. 199.

65 Krş Taberî 1879-1901, C. 4, b. 1, s. 2023; C. 5, s. 2383, 2546-2548; El-Mukaddesî 1906, s. 18-19, 198; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 3, s. 40 vd; İbn Hurdâzbih 1889/1906, s. 153-154. A.Walmsley (2000, s. 265 vd.), Ayrıca, Emevîlerin ticari ve sınai destek altyapılarının inşa edilmesine yönelik tam bağlılıklarının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunan arkeolojik deliller sunmaktadır.

(1) Hint Okyanusu'na açılan Basra Körfezi'nde ve Kızıldeniz'de, hem Basra hem de buraya komşu eski Pers limanı olan El-Ubullâh'ta liman tesisleri genişletildi. Ayrıca bu çıkışlar, hem Dicle ve Fırat'taki nehir tekneleri hem de Arap Yarımadası'ndaki kervanlardan oluşan bir ağa entegre edildi; ve

(2) Akdeniz'de Mısır ve Suriye limanları, başta İskenderiye olmak üzere Nil'deki nehir tekneleri ve geniş bir besleme kanalı ağı ile zenginleştirildi.

Daha sonra Sicilya ve Cebel-i Tarık Boğazı, üçüncü ana denizcilik kompleksini oluşturacaktı. Bu deniz ağları -Ek C'de detaylandırıldığı gibi- batıda El-Magribü'l-Aksa'dan Afrika, Arap Yarımadası, Levant ve Orta Asya boyunca Hindistan alt kıtasına ve doğuya uzanan kara yollarıyla artırıldı.

Bu ana denizcilik ve kara temelli kervan yolları boyunca büyük ölçekli ticaret, sadece Arap sulh bölgesinin (Pax Arabia) geniş ve yeni ortak pazara sağladığı kayda değer güvenlikle değil, ayrıca -uluslararası yeni ticari dil Arapça da aynı derecede önemli olarak- ortak ağırlık ve ölçü sistemlerinin yanı sıra İslam İmparatorluğu'nun kullandığı para birimi ile de kolaylaştırıldı.[66]

Bu lojistik altyapıyı canlandırmak için El-Beyhakî'nin kaydettiği üzere, halife Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) hem para birimi kalitesi hem de ölçü birliği, küresel ticaretin temelini oluşturmada önemli roller üstlendi.[67] Şüphesiz ekonomik açıdan vizyon sahibi olan hükümdarın öncülüğündeki para reformları, bu çerçevede İslam'ın üç metali bazında -altın dinar, gümüş dirhem ve bakır (fels)- dönüm noktası niteliğinde bir gelişmeydi. Bu İslami para hareketliliği devasa bir ölçekte yürütülürken, hem Dârü'l-İslâm içinde hem de canlı uluslararası ticaret üzerinde kapsamlı ekonomik yansımalar yaşanmamış olamazdı. Bölgede hâkim olan Bizans, Müslümanların iktisadi üstünlüğüne meydan okumak için, Akdeniz havzasını çevreleyen coğrafya içinde kendi ticari üstünlüğünü elde etme niyetini açıkça ilan etti.[68]

---

66 İbnü'l-Mücâvir 1951-1954, s. 9, 12–13; El-Mukaddesî 1906, s. 99; El-Makrîzî 1957, s. 53-57; aynı yazar. 1967, s. 8 vd.

67 El-Beyhakî 1961, s. 235.

68 El-Beyhakî 1961, s. 232-235; Taberî 1879-1901, C. 1, s. 239 vd.; El-Makrîzî 1967, s. 11. Ayrıca bkz. A. S. Ehrenkreutz 1972, s. 102-103; aynı yazar. 1970, s. 39; P. Grierson 1960, s. 241 vd.; M. Lombard 1947, s. 143 vd.

Daha önce de belirtildiği gibi ilk Müslüman fetihleriyle, fethedilen eyaletlere yatırım sermayesi güçlü bir şekilde zerk edildi; bununla birlikte kaynaklar, Abdülmelik'in para reformlarını güncel piyasa talebine ölçülü olarak getirdiğini göstermektedir. Müslüman fatihler ve göçmenlerin elinde bu kadar bol nakit bulunması; kentsel büyüme, hayati üretim ve tarımsal taleplerin yanı sıra kaliteli para birimi ihtiyaçlarını da büyük ölçüde teşvik etti. O zaman farazi olarak küçülen bir yapının geri çekilmesi gibi, hızla genişleyen bir ekonomi de para hacminde artışa neden oldu.

Gerçekten de Orta Çağ kaynaklarında geçen deliller, İslam'ın hızla genişlemesi ve onu izleyen ticari büyümenin canlandırdığı ekonomik büyümeyle, dolaşımda olan sikkeler için muazzam bir talep artışı gerçekleştiğini açıkça belirtiyor. İhtiyaç aşikârdır, burası net. Ehrenkreutz[69], Lombard[70], Grierson[71] ve diğerlerinin nümizmatik çalışmaları, hem niceliksel hem de niteliksel olarak, bu önde gelen yeni Müslüman para biriminin önemli bir ekonomik etkiye sahip olduğunu gösteriyor. Maurice Lombard, o anda piyasaya sürülen sikkenin hacmi hakkında yorum yaparken, bunun sadece İslami fetihlerden önce kilise hazinelerinde birikmiş olan değerli metaller ve bunlardan yapılmış sanat eserlerinin önemli miktarlarda yeniden dolaşıma sokulması ile mümkün olduğunu iddia etmişti. Bu kapsamlı hazine tasfiyesi, ilk Müslümanların 1./7.-2./8. yüzyıldaki müthiş askerî genişlemesine öncülük eden büyük hacimdeki para birimini üretmek için gerekli ham madde girdilerini sağladı.[72]

Uluslararası alanda, bu yeni ve ilk madenî para sistemi, şüphesiz Müslüman ticaretinin hızlı bir şekilde çıkışını, eşsiz kalitede bir para birimi ile üstlenerek ilerletti. Aslında cazibesi o kadar büyüktü ki, aşağıda belgeleneceği gibi uluslararası pazarlara girişlerini kolaylaştırmak için bu para birimini kasıtlı olarak taklit eden 2./8. yüzyıl Avrupa hükümdarları tespit edilmişti.[73]

Yurtiçinde de benzer şekilde sınai üretim ve bölgenin her yerine entegre olmuş tüm satış ve perakende pazarlama yolları, canlı ekonomik aktiviteyi

---

69 Bkz. A. S. Ehrenkreutz 1966, s. 226 vd.; aynı yazar. 1959, s. 135 vd.

70 M. Lombard 1947, birçok yerde.

71 P. Grierson 1960, birçok yerde.

72 M. Lombard 1947, birçok yerde. Özellikle s. 156.

73 Krş C. E. Blunt 1961, s. 50-51; Schacht 1931, s. 106.

uyaran İslam idaresinin ilk yüzyıllarını karakterize etti. Daha önce zikredilmiş büyük ticaret ve inşaat patlamalarına da büyük bir ivme kazandırdı. Bu nedenle, "paranın dolaşım hızı"nın, herhangi bir zamanda dolaşımdaki para miktarı ve kalitesinin, piyasaya sürüldüğü bölgede devam eden ekonomik faaliyet düzeyini yansıttığı şeklindeki modern malî doktrinin burada da geçerli olduğunu öngörmek gerekir. Doğru bir şekilde ifade edilebilirse; İslami zamanlarda Abdülmelik'in cesur para reformları, kendisinin ve Emevî hanedanından haleflerinin neredeyse yüzlerce yıl boyunca başkanlık ettiği güçlü ve dinamik ticari dönemin göstergesi olmuştur.

A. Ticarette Zirve: Abbâsîler

(i) Bağdat: Küresel Ticaretin Birleşme Noktası

132/750'de İslam hilafetinin Emevîlerden Abbâsîlere geçmesi ve bununla birlikte, idarenin Suriye'den Irak'a intikaliyle Dârü'l-İslâm, kendisini artık doğrudan doğruya kıtalar arası ticaretin birleşme noktasında buldu. Profesör Dûrî bu stratejik konumu şöyle anlatıyor:[74]

> "Irak'ın coğrafi konumu, onu bir taraftan İran, Hindistan, Orta Asya ve Çin; diğer taraftan Arap Yarımadası, Suriye, Mısır ve Batı arasında bir kara köprüsü hâline getirdi. Böylece, Irak sakinleri, söz konusu uygun koşullar altında, medeni dünyanın ticari faaliyetlerinde etkili aracı rolünü üstlenebildiler."

Nitekim Abbâsîlerin ulaştığı zirvede İslam imparatorluğu, doğuda Ceyhun Nehri'nden batıda Trablus'a kadar uzanan; güneyde Yemen'den kuzeyde Hazar ve Karadeniz'e kadar o güne dek tek bir yönetim altında toplanan en büyük kara kütlelerinden birini içeriyordu. 365/975 dolaylarında eserini yazan Arap coğrafyacı İbn Havkal şunları söylüyor:[75]

> "Doğusunda Hindistan ve Hint Okyanusu (Bahrü'l-Faris = "Pers Denizi") bulunmaktadır. Batısında Atlantik Okyanusu'nda yaşayan "Siyahlar Krallığı" bulunur. Kuzeyinde Bizans ve güneyinde de yine Hint Okyanusu yer alır."

Çağdaş bir isim olan el-Mukaddesî, en ücra köşesinden yani doğuda Kaşkar'dan Afrika'nın batı ucundaki el-Sus'a ulaşmanın yaklaşık on ay sür-

---

74 A. Dûrî 1974, s. 179.

75 İbn Havkal 1872, s. 10-11.

düğünü tahmin etmektedir.[76] Abbâsî halifeliğinin merkezinde, Irak ve İran'ın başlıca sekiz eyaleti bulunmaktadır:

1. Beylikleri Bağdat, Vâsıt, Kûfe, Basra, Rakka ve el-Mevsil olan Mezopotamya;
2. Tebriz ve Erdebil'i içeren Azerbaycan;
3. Hemedan, Rey ve Isfahan dâhil el-Cibâl;
4. Şuşter ve Ahvaz dâhil olmak üzere el-Cibâl'in güneyi Huzistan;
5. Şiraz, Siraf ve Yezd'e ev sahipliği yapan Huzistan'ın doğusundaki Faris;
6. Kirman ve Hürmüz şehirlerine ev sahipliği yapan Faris'in doğusundaki Kirman;
7. Kirman'ın tam karşısındaki Sistan;
8. Sistan'ın kuzeybatısında Nişabur, Merv, Herat ve Belh'ten oluşan Horasan.

Bağdat, bu devasa yeni imparatorluğun idari başkenti olarak inşa edilmişti. Kaynaklar, 145/762 yılında kurulan bu merkezin, ticari potansiyelini göz önünde bulundurarak seçildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Taberî, şehrin kurucusu el-Mansûr'a ithafen şunu söyler:[77]

> "İşte, bizi Çin'e kadar olan topraklarla ticarete dâhil etmek ve Mezopotamya'nın besinlerinin yanı sıra denizlerin getirdiği her şeyi bize getirmek üzere Dicle. İşte Suriye'nin, Rakka ve çevresindeki bölgelerin sunması gereken her şeyi taşıyacak Fırat."

İlk dönem Orta Çağ Arap tarihçisi el-Ya'kûbî, Bağdat'ın stratejik ulaşım konumunun planlanmasına dair, benzer bir bakış açısıyla şunu ifade etmiştir:[78]

> "Dicle ve Fırat arasında bir adadır. Doğuda Dicle ve batıda Fırat, dünya için ikiz su kaynağıdır. Vâsıt, Basra, el-Ubullâh, Faris, Umman, Bahreyn ve diğer yakın yerlerden gelen her vasıta, gidip Dicle'ye demirleyebilir. Aynı şekilde Dicle'deki

[76] El-Mukaddesî 1906, s. 64.
[77] Taberî 1879-1901, C. 3, s. 272.
[78] El-Ya'kûbî 1892, C. 7, s. 237.

> teknelerde el-Mevsil, Diyar-ı Rabia, Azerbaycan ve Ermenistan'dan ne taşınırsa taşınsın ve Fırat'ta Diyar-ı Mudar'dan, Rakka ve Suriye'nin yanı sıra sınır kasabalarından ("thughur"), Mısır ve Mağrib'den şimdi bu terminale gelip burada boşaltılabilir. el-Cibal, Kur ve Horasan halkı için önemli bir buluşma yeridir... Burası kesinlikle dünyanın en gelişen şehri olacak."

Mukaddesî ise, Halife el-Mansûr'un bu bölgeyi, yerel sakinler tarafından stratejik olarak ve ticari bir bakış açısıyla ikna edildikten sonra, kasıtlı olarak seçtiğini bildirir:[79]

> "Her zaman palmiye ağaçları ile çevrelenecek ve suya yakın olacaksınız. Böylece, bir ilçe kuraklıktan muzdaripse veya hasat mevsiminde hasatını veremezse, diğerinden destek gelecektir. el-Sart'ın (kanal) kıyısındayken, Fırat'a uzanan nehir teknelerindeki tedarikler size ulaşacaktır. Mısır ve Çin'den gelen kervanlar çöl yoluyla gelecek ve her türlü ürün size deniz yoluyla Çin'den, Yunan diyarından ve Dicle yoluyla el-Mevsil'den ulaşacak. Düşman, Dicle veya Fırat üzerinden bir gemi, belki de bir köprü dışında, nehirlerle çevrili bu şehre yaklaşamayacak."

Buna göre Bağdat, ideal olarak hem büyük bir ticaret hem de güvenli bir idare merkezi hüviyetiyle konumlandırıldı. Kaynaklar, Mansûr'un şehrin inşaatında 4.883.000 dirhem harcadığını ve 100.000'den fazla işçi çalıştırdığını gösteriyor. Ayrıca ticareti teşvik etmek için, özel tüccarlar kiraladığı, kamu gelirleriyle finanse edilen çok çeşitli dükkânlar inşa ettiğini bildirmektedir. Büyük bir şehir merkezi olması hedeflenen Bağdat, 3./9. yüzyılda 25 mil karelik bir alanı kaplıyor ve Konstantinopolis'in iki katından fazla, yarım milyon insana yaklaşan bir nüfusa sahip bulunuyordu.[80] Ticaret için en iyi şekilde konumlandırılmış -üç büyük nehir ve beş büyük kara güzergâhının kesiştiği noktada yer alan- şehrin, suya dayanan yapısı şunları içeriyordu:

1. Kuzeyi el-Mevsil ve Ermenistan'a götüren yukarı Dicle rotası;
2. Kuzeybatı Suriye'ye doğru giden İsa ve Fırat nehirleri;
3. Güneyde Arap Körfezi'ne akan ve Hint Okyanusu'na açılan aşağı Dicle.

---

79 El-Mukaddesî 1906, s. 119-120.

80 Taberî 1879–1901, C. 3, s. 276, 326; Belâzürî 1866, s. 117–118; Yâkût 1866-1873, C. 1, s. 683; I. Lapidus 1988, s. 69.

İbn Hurdâzbih tarafından tarif edilen ana kara yolları: [81]

1. Bağdat'tan batıya doğru, Sâlihîye, el-Anbâr, Hît, Rakka, Hıms, Damascus, Taberîyye, Remle ve Fustât el-Magrib;
2. Bağdat'ın kuzeyinden, el-Mevsil üzerinden Rakka boyunca ve el-Bardan üzerinden Kâdisîye, Samarrâ, el-Kerh, el-Zâbü'l-Asgar ve Nusaybin
3. Bağdat'tan doğuya Nahrevan, Isfahan, Hemedan, Kazvin, al-Şâş, Merv, Buhârâ, Semerkand, Fergâna ve Belh üzerinden Horasan;
4. Bağdat'tın güneyinden Vâsıt ve Basra;
5. Kuthah, el-Uzeyb ve el-Kâdisîye aracılığıyla güneybatı Bağdat'tan Mekke.

Bağdat ayrıca, kara ve deniz yoluyla Irak içindeki karmaşık ticaret merkezleri ağına da bağlandı. Bunların arasında, Abbâsî yönetiminin yükselişinden kısa bir süre sonra, Hint Okyanus ticaretine ulaşan yeni sermayeye doğrudan erişimi sağlamak için, Basra ve ona komşu El-Ubullâh'ta büyük ve yeni liman tesisleri inşa edildi. Bu limanlardan veya alternatif olarak Fars sahilindeki Sîrâf'tan gelen ticaret gemileri, batıya doğru Doğu Afrika, Zanzibar ve Komor Adaları'na veya doğuya doğru Hindistan, Malezya ve Çin'e kadar iki büyük ticaret yolundan biri ile Uman ve Yemen'e doğru ilerleyebilirlerdi. el-Cahiz'e sıklıkla atfedilen bir çalışma, benzer şekilde bu dönemde Basra'yı, "dünyanın on büyük şehri arasında" olmak üzere "büyük sanayi ve ticaret şehri" olarak ifade eder. el-Mukaddesî ise ticaretin esasını oldukça güzel ifade etmiştir: [82]

> "Basra'nın ince ipekleri, pamukları ve olağanüstü mallarını duymadınız mı? Basra, bir inci ve mücevher madeni, bir liman ve bir ticaret merkezi..."

el-Mirbad, Basra'yı -onu diğer ana ticaret merkezlerine de bağlayan çeşitli kara yolları ile- iç ticaret ile birleştiren ana pazardı. el-Mevsil ise Dicle üzerinde bulunan Kuzey Irak'ta büyük bir şehirdi. Yâkût burayı Irak ve

---

81 İbn Hurdâzbih 1889, 18-38, 93-95, 125.

82 Bu dönemde Basra ve diğer başlıca Irak şehirlerinin ticareti konusunda bkz. El-Cahiz 1935, s. 25 vd.; El-Mukaddesî 1906, s. 33, 128, 206-207; Taberî (1879-1901) cC 4, b. 1, s. 2023; El-Ubullâh'a "*fercü'l-Hind*" ("Hindistan'a giriş") denmektedir.

Horasan'a açılan kapı olarak kabul ediyordu. Aynı şekilde burası Azerbaycan, Ermenistan ve Şam'dan da büyük miktarlarda tahıl ve diğer gıda maddelerinin ithal edildiği en önemli ticaret durağıydı.[83]

Başlıca hac güzergâhında önemli bir mola yeri olmasının yanı sıra, mühim bir kervan ticaret merkezi olan Fırat'taki Kûfe de büyük bir ticaret merkeziydi. Daha önce garnizon kasabası Vâsıt da aynı şekilde, Kûfe ve Basra arasında bir orta istasyon olarak inşa edilmişti.

Çok daha sonra 221/836'da Bağdat'tan Dicle'ye 100 kilometre kadar mesafedeki Samarrâ'nın yeni Abbâsî başkenti olarak ikmal edilmesi ile, bu şehir de benzer şekilde büyük bir ticaret şehri olacaktı. Kâğıt, kumaş, halı, cam üreticileri ve diğer zanaatkârlar, üretken geçim kaynakları aramak için ona akın etmekteydi. Özetle Mes'ûdî'nin, "İslam'da kurulan büyük şehirlerin yedinci ve sonuncusu" şeklindeki özlü sözleriyle ifade edilmişti bu güzide şehir.[84]

Bu büyük metropoller içinde ticaret gelişti ve doğal kaynakların bolluğu sayesinde, Dârü'l-İslâm'da üretilen çok çeşitli el sanatları ve becerilerle birleştiğinde bu ticari emtia, hem ihracat hem de ithalatta çok hızlı bir alım-satım potansiyeli sağladı. Üretim merkezlerinin ve işlem gören ana malların kapsamlı bir listesi Profesör el-Dûrî tarafından kayda alınmıştır. Abbâsîlere ait on dört büyük ihracat merkezi, aynı zamanda aktif olarak faaliyet gösteren Müslüman ithalatçılar için on dört mühim "uğrak limanı"[85] idi. Dûrî bu durumu *Tarîhü'l-Iraki'l el-İktisâdî fil-Karni'r-Rabî el-Hicrî* adlı çalışmasında çok güzel açıklamaktadır.[86]

Orta Çağ Arap kaynakları da Dârü'l-İslâm'ın ücra bölgelerinin son derece üretken çıktılarına atıfta bulunur. Tekstil ve tarım ürünleri, hem büyük hacimleri hem de çeşitliliği ile karakterize edilen diğer ticari malları içeren özellikleriyle şunları ihtiva etmketedir:[87]

---

83 Yâkût 1866-1973, C. 4, s. 683; El-Mukaddesî 1906, s. 138; İbn Havkal 1872, s. 215.

84 El-Mukaddesî 1906, s. 117, 138; İbn Rüsteh 1892, s. 171 vd.; El-Ya'kûbî 1892, s. 258-263; İbn Havkal 1872, s. 217; El-Mes'ûdî 1893, s. 357 ve diğerleri; 17/638'de kurulan Irak, Basra ve Kûfe şehirleridir; 20/641 yılında kurulan Fustât; 13-14/634-636'da kurulan Remle ve Vâsıt ve 145-146/762-763'te kurulan Bağdat'tır.

85 Buradaki ifade kitapta "ports of call" şeklindedir. (Ç.N).

86 A. Dûrî 1974, s. 138 vd.

87 Bu konuda, bkz. İbn Hurdâzbih 1889, s. 18-38, 93-95, 125 vd.; El-Mukaddesî 1906, s. 128-129, 138-145; Nâsır-ı Hüsrev 1945, s. 70; İbn Havkal 1872, s. 217; El-Câhiz

Tablo II: İslam Devleti'nin Ücra Bölgelerindeki Üretim Maddeleri

Bölge (ler)	Üretilen ürünler
Dimyat, Tinis ve İskenderiye (Mısır)	çarşaflar ve tiraz
Cürcân ve Sistân (Fars)	ipek ve ipek ürünler
El-Ahvâz, Nişabur ve Merv	ipek ve pamuk dokuma
Taberistân ve Ermenistan	
Hemedân	keçeler, yünler, paspaslar, paket eyerleri ve halı kaplamaları, peynir ve safran
Fâris	parfümler, şuruplar, merhemler, keten giysiler, halılar ve brokarlar
Şuşter ve Azerbaycan	meyveler, meyve bahçeleri ve üzüm bağları tarım ürünleri, iğneler, taraklar, kaseler, takım elbise, keten kumaş, yün pelerinler, deri ürünler, dizginler ve eyerler ve okçuluk yayları
Rey	tarım ürünleri (özellikle hurma), ipek, gül suyu, kına ve çiçekler
Basra	
Rakka	
Hulvân	zeytinyağı, kalem kamışları ve ayvalar nar, incir ve sirke sosları
Kirmân	
Belh	çivit, kimyon, üzüm ve yer mantarı
	bal, ayvalar, meyve ve şuruplar, safran, soda, tuz ve kurşun perdeler, pamuklu ürünler, tahıllar, süt ürünleri, bal, bıldırcın ve tuzlanmış et hurmalar, boyalar ve ipek fularlar şeker kamışı ve kürkler

1935, s. 25-35; El-Se'âlabî 1867, s. 426-428; İbn Rüsteh 1892, s. 149 vd.; A. Dûrî 1974, s. 138-141; J.W. Thompson 1959, s. 352-355. Kumaş çeşidi olarak kullanılan modern sözcük muslin, aslında doğrudan Arap "müslüman" kelimesinden türemiştir.

3./9. yüzyılda yaşamış olan Arap edebiyatçısı el-Câhiz, çoğunlukla kendisine atfedilen *et-Tebassur fi't-ticâre*[88] adlı eserde, doğuda Çin'den batıda Afrika'ya kadar farklı bölgelerde üretilen, çeşitli mallardan oluşan ve Abbâsî halifeliği tarafından ithal edilen malların kaynaklarını listeler.[89]

4./10. yüzyıl bilgini Ebu'l-Fazl ed-Dımeşkî, çağındaki muhtelif uluslararası pazarlardan Dârü'l-İslâm'a ithal edilen çok çeşitli ve yüksek kaliteli ürünleri not etmiştir. Baharat ve kâğıt gibi piyasaya sürülmüş olan diğer "Doğu" ürünlerinin kaynakları ve kalitesinden de benzer şekilde bahsetmiştir.[90]

Özetle, Bağdat merkezli hilafet, artık İslami yönetimin ticari faaliyetlerini destekleme ve kullanma konusundaki yoğun taahhüdü ile, muazzam ticaret pazarının gerçek bir odak noktası hâline gelmişti. Şimdi ise çalışmada ele alınacak konu, Abbâsîlerin ticarete olan ilgisi ve bunun dağılımıdır.

(i) Abbâsî Ticaretinin Yönü ve Dağılımı

Belirtildiği gibi, Bağdat, sadece Abbâsî İmparatorluğunun idari merkezi değil, aynı zamanda pazarları ve tüm yönlere uzanan ticaret yolları sayesinde iktisadi faaliyetlerin de bir bağlantı noktasıydı. Yine daha evvel zikredildiği üzere, İslam toprakları içinde Mezopotamya'nın birçok önemli şehri, entegre bir şekilde nehir ve kanal ağına irtibatlandırılmıştı. Dicle, Bağdat'ı kuzeyde Mevsil'e, güneyde Basra Körfezi yakınlarındaki Basra'ya bağlıyordu.[91] Fırat Nehri, kuzeybatıda kervan şehri Rakka ile Irak'ın orta bölgeleri arasının irtibatını kurmuş, ardından Basra'nın kuzeyindeki Dicle Nehri ile birleşmişti. Bağdat'ın çevresinde Dicle ve Fırat arasındaki taşımacılık, el-İsa kanalı ve yan kuruluşları aracılığıyla mümkün olmuştu. Güney Irak'ta ise Nil kanalı, bu iki tarihî su yoluna katılmıştı.[92]

---

88 Câhiz'e atfedilen bu eser *Kitâbü 't-Tebaṣṣur bi 't-ticâre* adında bir kitaptır ancak yazar tarafından bu şekilde verildiği için aynı şekilde yazılmıştır (Ç.N).

89 El-Câhiz 1935, s. 25 vd.

90 Ebu'l Fazl ed-Dımaşkî 1977, s. 12 vd.

91 İbn Esîr 1851-1876, C. 8, s. 15; İbn Rüsteh 1892, s. 122-123; El-Mukaddesî 1906, s. 124; İbnü'l Cevzî 1923, s. 24.

92 El-Mukaddesî 1906, s. 124; El-Ya'kûbî 1892, s. 250, 269, 324; Yâkût 1866-1873, C. 4, s. 432; İbn Havkal 1872, s. 176; İbn Hurdâzbih 1889, s. 18-38, 72-84, 93-95.

Bağdat'tın [yazar burada daha önce de yaptığı "bir tekerde merkezden etrafa bağlanan cantlar gibi" benzetmesini yapmıştır] iç bölgelerinde dışa doğru uzanan deniz yolları inşa edilmişti. Abbâsî halifeliğinin bu dönemdeki Doğu ticaretini, hem İran'dan hem de Hindistan ve Doğudan getirilen oryantal mal ve ürünler oluşturuyordu.

İpek, pamuk ürünleri ve halılar Semerkant, Merv, Nişabur, Horasan, Harizm, Rey ve Yezd gibi kasabalardan ithal edilmekteydi. Kürkler, deriler, postlar ve muhtelif deri ürünler Maveraünnehir, Hemedan, Erdebil ve Kum'dan; safran, sabun ve parfüm gibi baharatlar Faris, Azerbaycan ve Taberistan'dan geliyordu. Bal, hurma, kuru meyve, baharat ve kurutulmuş balık gibi diğer temel gıda maddeleri de Kirman, Kuzistan, Van Gölü ve diğer kaynak bakımından zengin Fars bölgelerinden ithal edilmekteydi.[93] Hindistan'dan pamuklu giysiler, ipek, kenevir, çivit, öd ağacı, tik ağacı, sandal ağacı, kafur, karanfil, hindistan cevizi ve buğday, arpa ve darı gibi tahıllar geliyordu. İpek, kılıç, misk, eyer, porselen, samur ve diğer lüks eşyalar ise Çin'den getiriliyordu.

4./10. yüzyıl Arap coğrafyacı el-Mukaddesî, Sîrâf'ta bulduğu Çin'den gelmiş tik ağacı ürünlerinin yüksek kalitesine hayran kaldığını bildirmiştir. Bunun karşılığında da Levant'tan kıyafet ve halılar, Arabistan ve Afrika'dan kıymetli metaller, değerli taşlar, parfümler, aromatikler, fildişi ve diğer ürünler; Uzakdoğudan talep edilmekteydi.[94]

O zamanlar Orta Asya'ya giden en meşhur kara ticaret yolu, "Horasan Yolu" olarak biliniyordu. Bağdat'tan yola çıkarak bu rota, Zagros dağlarındaki antik dönemin "Kral Yolu" boyunca Nahrevan, Hulvan ve Esadabad üzerinden Hemedan'a geçerek Fars'a doğru ilerlemekteydi. Orada, Semerkant ve Buhara'ya uzandığı Maveraünnehir'de Rey, Karmasin, al-Damğan, Nişabur, Merv ve Amul üzerinden Fars'ı geçerek "İpek Yolu" ile bağlantı kuruyordu. Semerkant'ın ötesinde Fergana Vadisi'nin doğu ucundaki bahsi geçen istikamet, biri Rusya'nın merkezinde Taşkent'e, diğeri ise doğuya doğru Çin'e kadar gidecek şekilde iki kola ayrılmaktaydı. Çin'e uzanan ikinci rota Tibet yaylaları üzerinden karaya çıkıyordu. Ancak bazı kaynakların da belirttiği

---

93 İbn Rüsteh 1892, s. 149 vd.; El-Mukaddesî 1906, s. 353 vd.; El-İstahrî 1870, s. 57, 154, 183-184, 198, 211 vd. 232, 255 vd.; B. Spüler 1970, s. 17-19.

94 El-Mukaddesî 1906, s. 426; İbn Hurdâzbih 1889, s. 70-71.

gibi bu zorlu ve güvensiz yolculuk, misk ticareti dışında nadiren kullanılmaktaydı.[95]

Hayati yolların birçoğu, malların bölgesel geçişini daha da kolaylaştırıyordu. "İpek Yolu" Karmasin, Tebriz aracılığıyla Gürcistan'daki Tiflis'e bağlanıyordu. Buna karşılık Hemedan, Erdebil üzerinden Tebriz ile birleşmişti. Aynı zamanda "İpek Yolu" üzerindeki Rey, Arap Körfezi'ndeki Sîrâf ile Kaşan, Isfahan ve Şiraz üzerinden kara ticaretini devam ettirmeye imkân tanıyordu. Damğan ise, Nişabur ile Yezd üzerinden Havarizm'deki Cürcan'a ve Şiraz'a bağlanıyordu. Şiraz aynı şekilde Kirman, Zerenc ve Herat üzerinden Nişabur ile kara ticareti yapmaya devam etti. Yine başka bir besleyici güzergâh olan Merv'den Semerkant'a uzanan yol da böylece Orta Asya'nın ana ticaret bağlantılarını tamamladı.[96]

Yukarıda bahsedilen "İpek Yolu"nun bir şubesinin Taşkent'e doğru uzanmasına ek olarak, başka önemli ticari rotalar da Abbâsî hilafetinin ticaretinin Kuzey Avrupa'ya bağlanmasında büyük bir etken oldu. Bu ticaretin büyük bir kısmı doğrudan Müslüman tüccarlar tarafından gerçekleştirilmiyordu. Not edilmesi gereken husus, bu faaliyetlerin daha ziyade Ek B'de daha detaylı tarif edilen "Ruslar", "Hazarlar" ve "Radhanit Yahudileri" gibi gezici gruplar tarafından gerçekleştirilmesiydi.

Ruslar, Don Nehri üzerinden mallarını Volga'ya getirmiş gibi görünmekteydi. Daha sonra mallar, nehir tekneleriyle Hazar Denizi'nin güney kıyılarına taşınmış, Müslüman tüccarlar tarafından da deve ile Bağdat'a nakledilmişlerdi.[97] Hazarların en önemli ticaret yolları; Azak Denizi kıyıları ve Karadeniz, Hazar ile Aral Denizleri arasında kalan bölgeler boyunca Don ve Volga nehirlerinin havzalarıdır.

İbn Hurdâzbih'e göre; "Radhanit Yahudileri"nin ticari bir yolu da benzer şekilde "Hazarlar"ın topraklarından geçmiş, daha sonra Hazar'ı geride bırakarak buradan daha önce tarif edilen geleneksel İran karayolu ağına bağlanarak Belh'e varmıştı. Bu bilgi, Müslüman tüccarların zaman

---

95 İbn Rüsteh 1892, s. 149 vd.; İbn Hurdâzbih 1889, s. 18-27, 154 vd., 178; İbn Havkal 1872, s. 465, 481-482; İbn Esir 1851-1876, C. 8, s. 364; es-Sayrafî 1811, s. 200-202; et-Tanûhî 1904, C. 2, s. 11; Miskeveyh 1920-1921, C. 2, s. 350.

96 Bir önceki dipnotta verilen kaynaklar.

97 İbn Rüsteh 1892, s. 145; İbn Hurdâzbih 1889, s. 154; A. Dûrî 1974, s. 151.

zaman doğrudan Kievli meslektaşlarıyla da ticaret yaptığını ortaya koymaktadır.[98]

Hindistan'da da iki büyük karayolu güzergâhı vardı. Biri Basra'dan Ahvaz, Kirman, Mukran, Sind ve oradan Hindistan'a uzanıyordu. Horasan'dan Sind'e giden ikinci bir güzergâh ise daha sonra çeşitli Hint limanlarına ulaşıyordu. Kaynaklara göre; bu kara yolları, genellikle hem siyasi hem de güvenlik açısından tehlikeliydi ve Hindistan ile deniz ticareti daha çok tercih ediliyordu.[99]

Doğuya giden bu kara yollarına paralel olarak, Hindistan ve Çin'e giden deniz hatları da vardı. Basra Körfezi'ndeki Basra, El-Ubullâh, Sîrâf ve Aden, daha önce belirtildiği gibi, Doğu deniz ticareti için ana giriş limanlarıydı. Çünkü bu liman tesislerinin her biri, Abbâsî halifeliğini, Hicaz'daki Cidde ve el-Cesr ile Mısır'daki Ayzâb ve el-Kulzüm gibi Arap yarımadasının batı kıyılarındaki başlıca Kızıldeniz limanlarıyla tahkim ediyordu. Bu limanlar ticari canlılığı sağlamada önemli bir rol oynuyordu.

Aralarında Bahreyn, Maskat, el-Katîf ve Suhâr'ın olduğu yarımadanın doğu kıyılarındaki diğer başlıca liman şehirleri de ayrıca, kervanlar tarafından kara içleri boyunca taşınan Doğu ürünleri için depo görevi görüyordu.[100] Halifeliğin Batıdaki ticaretinin toplam hacmi, Doğu ile yapılan hacminden önemli ölçüde az gibi görünse de birçok kara ve deniz yolu, Bağdat'ı Dârü'l-İslâm'ın en batı ucuna bağlamaktaydı. En başta gelen karasal ticaret yolu, Bağdat'tan batıya doğru El-Anbâr, Hît, Rakka, Şam, Tiberius ve Ramazan üzerinden Mısır'a geçerek, Gazze, El-Ariş, Bilbîs ve Fustât'tan İskenderiye'ye ulaşmaktaydı.

---

98 İbn Rüsteh 1892, s. 140; İbn Hurdâzbih 1889, s. 153-155; İbn Havkal 1872, s. 388, 390, 392, 394, 498; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 2, s. 11-12; El-İstahrî 1870, s. 217 vd., 221, 225-226.

99 İbn Hurdâzbih 1889, s. 154; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 2, s. 208, 349; El-İstahrî 1870, s. 170 vd.

100 Sülayman at-Tacir 1811, s. 14 vd.; El-Hazvin 1979, s. 77; İbn Hurdâzbih 1889, s. 61 vd.; İbn Havkal 1872, s. 282, 290; El-İstahrî 1870, s. 34, 79, 83-84, 93; es-Sayrafî 1811, s. 61; El-Mukaddesî 1906, s. 4, 6, 79, 426-429, 442; El-Ya'kûbî 1892, C. 7, s. 335, 343-344; İbnü'l-Mücâvir 1951-1954, C. 1, s. 50-51, 139; El-Kalkaşendî, tarihsiz, C. 3, s. 464, C. 4, s. 258; R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 134 vd.

Rakka'daki bu birincil hattan Halep'e doğru başka bir rota daha ayrılıyor, oradan da Kinnesrin, Antakya ve kuzeye doğru Bizans'a gidiyordu.[101] İskenderiye, Levant ve Mısır'daki bu geleneksel ticaret rotasının ana hattı, Kuzey Afrika'yı geçen başka bir kara yolu ile bağlantılıydı. Bu hat daha sonra Barka, Tunus, Kayravan, Sicilmâse, el-Mariya ve Cebelitarık Boğazı üzerinden İspanya'ya ulaşıyordu.[102]

Evvelce bahsedilen çeşitli kara ticaret yolları, Mezopotamya'yı Arap Yarımadası'ndaki çeşitli ticaret merkezlerine bağlayıp, Bağdat'tan başlayarak Kûfe üzerinden güneybatıya doğru uzanıyordu. Oradan da daha önce zikredilen çeşitli Kızıldeniz limanları üzerinden Afrika'yı geçen ticaret yollarına katılıyordu.

Abbâsî hilafetini Dârü'l-İslâm'ın batı iç bölgelerine bağlayan ana deniz yolu, o dönemdc Basra, Sîraf ve Aden'den, Arap Yarımadası'nın en güney kıyılarında bulunan Ayzâb ve El-Kulzüm gibi başlıca Mısır limanlarına kadar uzanıyordu. Oradan mallar, Mısır veya Orta ve Doğu Afrika'daki varış noktalarına karadan taşınıyor veya dönüşümlü olarak Akdeniz'de İskenderiye ve El-Faramâ'ya doğru ilerliyordu. Böylece deniz yoluyla Batı Avrupa'daki muhtelif yerlere götürülüyordu.[103] Gelen Avrupa malları da El-Faramâ'ya, daha sonra Akdeniz üzerinden Antakya'ya taşınıyor ve kervanlar tarafından Havrân'a götürülüyordu. Buradan sonra karadan Fırat'a, sonra İsa kanalından Dicle'ye ve dolayısıyla doğrudan Bağdat'a nakledliliyordu.

Böylelikle Abbâsî halifeliği altındaki Dârü'l-İslâm'ın, ticari olarak geniş kapsamlı bir ana kara ve deniz rotası ortaya çıkıyordu.[104] Abbâsî halifeleri ticaretin, hilafetin ekonomik canlılığını sürdürmede oynadığı kritik rolün farkında olarak, oldukça karmaşık ulaşım sistemleri ve güvenliklerini korumada büyük özen göstermişlerdi. Bu amaçla, yol ağının bakımı "Posta Hizmetleri Direktörü"nün[105] doğrudan gözetimi altına verilmişti.

---

[101] El-Kazvînî 1969, s. 183-184, 189; İbn Hurdâzbih 1889, s. 72, 77-80, 93, 99; El-İstahrî 1870, s. 45; El-Kalkaşendî tarihsiz, C. 3, s. 464; El-Mukaddesî 1906, s. 197, 199.

[102] İbn Hurdâzbih 1889, s.154-155; El-Kalkaşendî, tarihsiz, C. 5, s. 163-164; El-Mukaddesî 1906, s. 224-225, 231; İbn Havkal 1872, s. 66-67, 96.

[103] İbn Hurdâzbih 1889, s. 28, 126-127; El-İstahrî 1870, s. 24-28.

[104] El-Mukaddesî 1906, s. 91-92, 133-134; İbn Hurdâzbih 1889, s. 61,153-154; El-Sayrafî 1811, s. 136-137; El-Bîrûnî 1936, s. 237-238.

[105] Berîd teşkilatı (Ç.N).

İlk dönem kaynakları, bu tür yolları işler durumda tutmak için önemli miktarlarda harcama yapıldığını bildirmektedir. Devletin "konaklama" ağı, stratejik olarak "bir günlük yolculuk"a yaklaşan aralıklarla bu güzergâhlara yerleştirilmişti (bir merhale = yaklaşık 30 mil). Ana güzergâhların yönünü belirleyen kavşaklara geçiş işaretleri yerleştirilmiş; askerî garnizonlar da büyük ticari güzergâhların bulunduğu bölgelerin güvenliğini korumak için dışarıdaki "sınır kasabaları"na (*sugûr*) taşınmıştı.[106]

Benzer idari endişeler, suya dayalı ticareti kolaylaştırmak için yapılan dönemsel çabalarda da ortaya çıkmıştı. Belirtildiği gibi, Mezopotamya'da nehir kaynaklı ticareti taşımak için karmaşık bir kanal ağı inşa edildi ve özel bir "deniz devriyesi", artık bu nehir ağı boyunca ticari faaliyetlerin güvenliğini korumak için harekât üssü oluşturdu.

Ayrıntılı bir rota yardım sistemi de aynı şekilde, Abbâsî deniz üstünlüğünün başlangıç döneminde gelişti. Özellikle, geceleri yanan fenerler içeren ahşap şamandıralar ve iskele (*kaşabât*) alanları, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'in limanlarıyla sahil şeridindeki diğer yerlere, bilhassa gizli sığlıklardan denizcileri uyarmak için dikildi.[107]

Kısacası, ilk Abbâsî halifelerinin aktif teşvikiyle bizzat hükûmet tarafından önemle teşvik edilen devasa bir uluslararası ticaret ağı kısa sürede yayıldı. Sonuçta, elde ettikleri bu ticari başarılar, uzun zamandır devam eden üretken Arap ticaretinin zirve noktasını oluşturdu. İslamiyet öncesi Arabistan'da başlayan karmaşık ticari ağ, İslam'ın ekonomik doktrinleri tarafından, güçlü bir Hicazî ticari gelenek ve borç verme yapısı üzerinden yeniden tesis edildi. İlk Müslümanlar bu usulü ilerletti; Emevî ve Abbâsî hanedanları doruğa ulaştırdı. Sonuçta, dünyanın bugüne kadar bildiği en uzak ve dinamik ticari imparatorluğunu oluşturmak üzere Dârü'l-İslâm'ı güçlendirecek canlı bir ekonomi ağ ortaya çıktı.[108]

---

[106] El-Ya'kûbî 1892, C. 2, s. 337; Taberî 1879-1901, C. 3, s. 121, 141, 604; C. 6, s. 439-440; El-Rûzrâvarî 1916, C. 3, s. 287, 290; A. Dûrî 1974, s. 144; B. Spüler 1970, s. 15; H. El-Mısrî 1982, s. 230, 381-395.

[107] Bu gelişmeler hakkında bk. Nâsır-ı Hüsrev 1945, s. 151-152; El-İstahrî 1870, s. 32-33, 79; El-Mes'ûdî 1861-1876, C. 1, s. 229-230, 382; El-Mukaddesî 1906, s. 10-11, 16-17; İbn Rüsteh 1892, s. 184-185; El-Mısrî 1982, s. 226-228; H. Pirenne 1974a, s. 152-153,164; G. Hourani 1963, s. 69-70; A. Mez 1962, C. 2, s. 440.

[108] Bu Abbâsî ticaretinin küresel boyutu ve dağılımı hakkında daha ayrıntılı bilgi için Ek B'ye bakınız.

2.3. Abbâsîlerin Fâtımîler Tarafından Gölgede Bırakılışı

Böylece Dârü'l-İslâm'ın uzun ve güçlü uluslararası ticari temelleri kurulduktan sonra, bu çalışmanın geri kalanı, onun ekonomik köklerinin fikri altyapısına ve henüz oluşmaya başlayan ticari kapitalizmin, Fâtımî Mısır'ında dinamik bir sanayi işletme sistemi oluşturmak üzere nasıl geliştiğine ayrılmıştır. Zira farklı kökenlerden gelen tüccarlar, 4./10.-5./11. yüzyıllarda İtalyan "şehir devletlerine" ve oradan da Hristiyan Avrupa geneline yayılmış; paralel bir serbest piyasa ekonomisi bu coğrafyada kendisini göstermeye başlamıştır.

Bu tür bir analiz gösterecektir ki aslında bu, İslam İmparatorluğu'nun Haçlı Seferleri sırasında Avrupa ham maddelerine yönelik büyüyen talebi ile teşekkül etmiştir. Daha sonra, Batı Avrupa'nın Orta Çağ feodalitesinin getirdiği ekonomik sıkıntılardan kurtarılmasına büyük ölçüde yardımda bulunacak ve ticari olarak da itici bir güç hâline gelecek olan yepyeni bir vizyon ortaya çıkacaktır. O vizyon, Müslüman hukukçular tarafından geliştirilmiş ve iş modellerinden türetilmiş olan bir tür "Arap kapitalizmi" olarak tezahür edecektir.

Eş zamanlı olarak, Yakın Doğu'nun kendisinde de önemli bir sosyoekonomik değişim başlamıştı. 2./8.- 4./10. yüzyıllar, Abbâsî dünyasında ticari bakımdan zirve bir dönemi teşkil ediyordu. Bundan dolayı hem siyasi hem de iktisadi değişim trendi aynı şekilde yükseliyordu.

Çünkü Fatımîlerin 4/10. yüzyılda Mısır'a gelmesiyle birlikte, siyasi ve ekonomik iktidarın dengesi -Dârü'l-İslâm'ın idari merkez üssü-, şimdi Bağdat'tan Kahire'ye kayıyordu. Gerçekten de ülkenin doğal ekonomik güçlerinden yararlanan Fâtımîler, kısa bir süre sonra ülkeyi Orta Çağ'daki sosyoekonomik ve mali zirvelere ulaştırdı.

Aynı zamanda Bağdat merkezli Abbâsî İmparatorluğu, kaçınılmaz olarak birçok Orta Çağ Müslüman hanedanının ölümüne şahitlik eden klasik çürüme semptomlarını göstermeye başlamıştı. 3./9. yüzyıl boyunca kuzeydoğu Arabistan'da süren bir siyahi köle isyanı, kaosun ilk uğursuz habercisiydi.[109]

3./9. yüzyılda başlayan bir dizi daha ciddi mali kriz, olan devletin kırılgan maliyesi üzerinde müthiş bir tahribat yarattı.[110] İmparatorluğun ücra

[109] Bu isyan hakkında bkz. E. A. Ashtor 1976, s. 117 vd.

[110] D. Waines 1977, s. 282 vd., E. A. Ashtor 1976, s. 134 vd.

bölgeleri de artık hilafetle olan siyasi ilişkilerini bir bir koparıyordu. Roma İmparatorluğu'nun düşüşüne benzer şekilde, hilafeti düşmanlardan korumak ve iç huzuru devam ettirmek için gerekli olan daha büyük orduları beslemek de ağır vergilendirmeyi beraberinde getirdi. Bu da Abbâsî hilafetinin şimdiye kadarki hareketli özel sektördeki ekonomik canlılığın, tarımsal üretimin ve kırsal alanlardaki nüfusun azalmasına neden oldu. Bürokratik yolsuzluk ve hilafette üst üste gelen çatışmalar, süregelen ekonomik bozulma ve bunun sonucunda oluşan iç güvensizlik, zaman zaman ortaya çıkan veba salgınları ile birleşince kitleler arasında panik havası oluşturdu.[111]

334/945 yılında Bağdat'a giren ve halifeliğin gücünü gasp etmeye yönelen İranlı gezgin bir aşiret grubu olan Büveyhîlerin gelişi, bağımsız ve etkili bir yönetim gücü olarak Abbâsî halifeliğine son öldürücü darbeyi vurmuştu. Zaten halifeler onlarca yıl boyunca, ordularının mevcudiyetini sürdürmek için gelir elde etmek maksadıyla askerî komutanlar ve diğer rütbeler için de vergili tarıma (iktâlara) başvurmak zorunda kalmışlardı. Büveyhîlerin gelişiyle birlikte yıkıcı bir ters sınai hamle paralel bir şekilde işlediği için feodalizme doğru ciddi bir sosyoekonomik yöneliş kendini gösterdi.

Paradoksal olarak Hristiyan Batı'nın can çekişen Orta Çağ devletleri, şimdi feodalizm sonrası Orta Çağ'da daha dinamik bir kapitalist çaba biçimine yöneldi. İslami ticaretin ilk örnekleri ve finansal modeller tarafından ekonomik olarak dinamik tutulan Müslüman Doğu hanedanları, büyük çaptaki askerlerini ikta usulünü kullanarak sürekli artan gelirlerle entegre ediyordu. Aynı zamanda sistem, sürekli üretme çabalarının bir sonucu olarak, kapitalizmden daha zayıf bir feodalizme dönüşüyordu.[112]

Yine de ironik bir şekilde 4./10. yüzyılda, "Arap Doğusu"ndaki (el-Meşrik) Abbâsî halifeliğinin bu sebeplerden sona yaklaşmasına zıt olarak, "Arap Batısı"ndaki Fâtımî hilafeti (el-Mağrib) özellikle serbest pazar politikalarının bir sonucu olarak, Mısır'daki muhteşem siyasi ve ekonomik yük-

---

[111] A. Lieber 1968, s. 235; C. Cahen 1970, s. 335 vd.; aynı yazar. 1977b, s. 359 vd.; B. Lewis 1966b, s. 94 vd.; idem. 1970, s. 102 vd.; E. A. Ashtor 1976, s. 135 vd.; D. Waines 1977, s. 282 vd.

[112] C. Cahen 1977c, s. 231 vd.; B. Lewis 1966b, s. 646 vd.; aynı yazar. 1970, s. 104 vd.; E. A. Ashtor 1976, s. 168 vd.; A. Lampton 1965, s. 358 vd.; idem. 1953, s. 49 vd.

selişin yörüngesine giriyordu. Gerçekten de 4./10. yüzyıl Arap coğrafyacı el-Mukaddesî ve çağdaşı Müslüman filozof el-Kindî, Fâtımîlerin "Nil Merkezli İmparatorluğu"nun büyük ekonomik refahını şöyle tanımlıyorlardı: [113] [114]

> "Bağdat'ın bir zamanlar muhteşem bir şehir olduğunu bilin ama şimdi hızla harabeye dönüyor, çürüme içine giriyor ve ihtişamını kaybediyor... Günümüz Mısır'ının Fustât'ı (Kahire olacak) ise eski Bağdat'a benziyor. İslam'da bu şehirden daha üstün bir şehir bilmiyorum..."
>
> "Fustât her anlamda gerçek bir metropoldür... Bağdat'ın yerini aldı, İslam'ın ihtişamının ve dünya ticaretinin merkezi oldu. 'Barış Şehri' (*El-Medînetü's-Selâm* = Bağdat) onun azametiyle yarışamaz. Burası Batı'nın hazinesi ve Doğu'nun ticaret merkezidir!"

Şimdi de Orta Çağ İslami ekonomik doktrininin rasyonelleşmesi ve Fâtımî Mısır'ındaki müteakip pragmatik uygulamanın ayrıntılı bir değerlendirmesi yapılacaktır.

---

[113] Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

[114] El-Mukaddesî 1906, s. 36, 197; ayrıca bkz. El-Kindî 1971, s. 47 vd., 57, vd., 65 vd.

3. BÖLÜM

PRAGMATİSTÇE UYGULANAN İSLAMİ "SERBEST PAZAR" İLKESİ

Bölüm 2.1'de açıklanan Arap küresel ticaretinin geniş kapsamı göz önüne alındığında, güçlü serbest pazar nüfuzunun Orta Çağ İslam devleti pazarlarında yaygın bir şekilde işlediği açıktır. Dönemin kaynaklarının verdiği bilgiler, bu süreçte Arapların küresel anlamda ticari gayreti ve bunun beraberinde getirdiği olağanüstü başarısının arkasındaki temel itici gücün, hem özel mülkiyet sahipliği hem de "sermaye kazancı" arzusu ile karakterize edilen "kâr güdüsü" olduğuna dair çok az şüphe bırakıyor.

Gerçekten de bu temel dinamik nedeniyle, İslam hukukunda ve peygamber (Hz.) Muhammed'in ilk günlerden beri tatbikinde görülen orijinal finans araçları, şimdi daha da büyük bir önem kazanmıştı. Faiz getiren işlemlere yönelik dinî yasakların daha da kızıştığı Müslüman dünyasında, müminlerin doğuştan gelen girişimcilik içgüdüleri, muhtemelen uluslararası ticari imparatorlukların yükselişini şekillendirmek için diğer itici güçlerden daha fazlasını yaptı. Pro-aktif ticari enstrümanların şekillenme ve kavramsallaşmasında Dârü'l-İslâm, üstün yetenekli birçok âlimin görüşlerinden açıkça faydalanıyordu. Bunu temin eden âlimler ve katkıları şunlardır:

- ed-Dımeşkî'nın ufuk açıcı çalışması: *el-İşâre ilâ mahâsin et-ticâre*;

- eş-Şeybanî'nin aynı değerdeki eseri: *el-İktisâb fi'r-rizkı'l-müstetâb*;

- el-Câhiz'in sıkça atıfta bulunulan *Et-tebessür bi't-ticare*'si;

- es-Serahsî'nin *Kitâbü'l-mebsût*;
- el-Makrîzî'nin *Kitab şuzuru'l-ukûd fi zikri'n-nukûd*;
- Ebû Übeyd'in *Kitâbül-emval*;
- el-Maverdî ve Ebû Ya'alâ'nın aynı adda olan *el-Ahkâmü's-sultâniye*;
- İbn Memmâti'nin *Kavânînü'd-devâvîn*;
- el-Kalkaşendî'nin *Suhbu'l-Aşâ*;
- Ebû Yûsuf, Yahyâ b. Âdem ve Kudâme b. Ca'fer'in *Kitabü'l-Harâc* adlı eserleri
- İslam devletinin kesinlikle ticari nitelik taşıyan karakterinin biçimlenmesine önemli ölçüde yardımcı olan ve mali ile idari mahiyet taşıyan çeşitli eserler. Zira, erken dönem İslam fetihlerinden sonra bolca mevcut olan iş gücü arzına ek olarak, Orta Çağ Müslümanlarının ekonomik doktrininin ideolojik temelleri üç ayrılmaz finansal kaideden ortaya çıkmıştır:
- Özel kâr güdüsü ve sermaye artırımı arayışı;
- Bunları kaynaştırmak için temel araçlar. Yani verimli şekilde özel sermaye yatırımı için etkili kurumsal araçlar; ve
- Ticari kapitalizmin yardımcı "iş araçları"

Bunların tamamı, verimli işletme faaliyetlerinin yürütülmesi için yapılandırılmış bir ekonomik iklimde faaliyet göstermektedir. Şimdi her bir konunun gözden geçirilmesi faydalı olacaktır.

3.1. Özel Kâr ve Sermaye Artırımı Arzusu

A. Özel Mülkiyet Sahipliği ve Kişisel Kazanım Arayışı

Orta Çağ'da ilk Müslümanların finansal motivasyonlarında belirleyici olan, ilahi Kur'an emrine uygun olarak, onların özel mülkiyet için olan arayışlarıydı. Allah'ın kendilerini özel mülklere mirasçı kıldığı inancına uygun taahhütler şöyledir:

"Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan O'dur." (Bakara Sûresi, 29. ayet).

"O, sizi yeryüzünde halife kılandır." (Fâtır Sûresi, 39. ayet).

"Allah'ın geçiminize dayanak verdiği mallarınızı aklı ermezlere vermeyin." (Nisâ Sûresi, 5. ayet).

"O yeryüzünü canlıların altına serdi. Orada meyveler ve tomurcuklu hurma ağaçları var. Çimlenen taneler ve hoş kokulu bitkiler var. Artık Rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?" (Rahmân Sûresi, 10-13. ayetler).

"Düşünün ki Allah (Âd kavminden sonra)[1] yerlerine sizi getirdi ve yeryüzüne sizi yerleştirdi. O'nun düzlüklerinde saraylar (ve kaleler)[2] yapıyorsunuz, dağlarında evler kuruyorsunuz." (Arâf Sûresi, 74. ayet).

"Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılındı. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir." (Âli İmrân Sûresi, 14. ayet).

Böylece Kur'ân, kazanımların özgün olup olmadığına (*ihrâz*); bir mülkiyet transferi (*nakl*) yoluyla edinilmiş veya doğrudan "kullanım" yoluyla kazanılmış (*istiğlâl*) olup olmadığına bakılmaksızın fiziksel varlıkların mülkiyetine (*milk*) izin vermektedir.[3] Öyleyse bu tür malların peşinde koşmak, onların daha karmaşık olan ve doğuştan gelen mali özlemlerinden kaynaklandığını gösterir denilebilir.

B. Kişisel Kazanç Arayışında "Kâr Güdüsü"nün Rolü

Bu analiz, Dârü'l-İslâm'ın güçlü bir parasal ekonomiye olan bağlılığını göstermektedir. Orta Çağ Müslümanları, özel servet biriktirmek için kullanıma hazır nakit ve ticari envanterler gibi istikrarlı ve yatırım yapılabilir fiziksel varlıklar elde etmeye odaklandılar.

Gerçekten de el-Belâzürî (ö. 279/892), el-Ya'kûbî (ö. 294/907), Taberî (ö. 211/923)[4], el-Mukaddesî (ö. 375/985), İbn Haldûn (ö. 809/1406), el-Makrîzî (ö. 846/1442) ve -yarım binyıldan fazla süre boyunca- diğerlerinin de ortaya koyduğu gibi Orta Çağ Müslümanları, dönemleri boyunca para biriminin kalitesini, para politikasının inceliklerini ve döviz kurlarındaki değişimleri ekonomik açıdan kavramışlardı.

---

1 Yazar bu kısmı üç nokta ile gösterip vermemeyi tercih etmiştir (Ç.N).

2 Yazar burada kaleler eklemesini yapmıştır ancak ayette yalnızca saray/köşk anlamına gelebilecek "kasr" kelimesi yer almaktadır (Ç.N).

3 Bu konu hakkında bkz. J. Schacht 1964, s. 134-143.

4 Taberî'nin vefat tarihi hicrî olarak yanlış verilmiştir, doğrusu 310 olacaktır (Ç.N).

Aynı zamanda bu yazarların incelemeleri, halifelerin başlangıçtan itibaren arzulanan, serbest ve açık pazarların sağlıklı işleyişini sağlamak için mutlak altın ve gümüş standardı olarak adlandırılan para birimlerinin esas değerlerini korumaya kararlı olduklarını da ortaya koymaktadır. Çünkü bu tür finansal varlıklar, birincil ticari hedefleri olan kişisel kazançları gerçekleştirmek için devam eden arayışta, kritik bir biçimde "ekonomik dengeleyiciler" idi. Gerçekten de Müslümanların "kâr güdüsü"nün bireysel teşebbüslerin ardındaki itici bir güç olarak kabul edilmesi, ilk devir İslami hayatında açıkça görülmektedir. Bunlar arasında, Hz. Muhammed'e atfedilen etkili bir hadis vardır: [5]

> "İzin verilenlerden kâr ederseniz, bu cihat (Kutsal Savaş) gibidir ve eğer bunu aileniz için kullanırsanız, bu sadaka gibidir."

Kur'ân aynı zamanda, bazılarının diğerlerinden daha fazla servet elde edeceğini söyleyerek, tüm dünyevi zenginliklerin eşit olarak dağıtılamayacağı konusunu da aynı anda açıklığa kavuşturur. Ancak kişinin ekonomik statüsüne bakılmaksızın, bir bireyin kişisel mülkiyeti ve sermayesini en verimli şekilde kullanmasını ister:

> "Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri iç çekerek arzu etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var; kadınların da kazandıklarından nasipleri var. Allah'ın lütfundan isteyin; şüphesiz Allah her şeyi bilmektedir." (Nisâ Sûresi, 32. ayet).

Öyleyse bu türden emirlere dayanarak, hepsi sıkı bir şekilde ticaretin telafi edici erdemleri üzerine kurulu olarak Allah, kendi kullarıyla "kapitalist antlaşmasını" yapmaktadır:

> "Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler." (Fâtır Sûresi, 29. ayet).

Bu yüzden özel kâr güdüsü peşinde koşmak, tartışmasız ilk İslam pazarında güçlü bir itici güçtür. Gerçekten de Kur'an, Müslümanları şerefli bir geçim yoluyla kazanç elde etmeye davet etmektedir:

> "Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın. Allah'ı da daima çok anın ki kurtuluşa eresiniz." (Cuma Sûresi, 10. ayet);

---

[5] Bkz. Tirmizî 1875, C. 1, s. 145; Zeyd b. Alî 1919, no. 539, 544.

"İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder." (Necm Sûresi, 39. ayet); ve

"Allah'ın lütfundan isteyin; şüphesiz Allah her şeyi bilmektedir." (Nisâ Sûresi, 32. ayet).

Bu tür izinler ve üretken özel teşebbüs yoluyla zımni kişisel kazanımların teşvik edilmesi, benzer şekilde Orta Çağ İslami tefsir literatüründe de desteklenmiştir. Bu konuda özellikle erken dönem iki Müslüman âlimin ufuk açıcı çalışmaları şunlardır:

- Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî'nin (ö. 188/804) *el-İktisâb fi'r-rizkı'l-müstetâb* ("Makbul Bir Geçim Yoluyla Satın Alma"); ve
- el-Câhiz'in (ö. 255/869) *fî medhi't-tüccâr ve zemmi ʿameli's-sultân* ("Tüccarlara Övgü ve Hükümdarın Kınanışı") adlı eserleri.

Örneğin bunlar özel teşebbüs yoluyla elde edilen kazanımların, Allah'ın gözünde, kamu sektörü girişimlerinde kazanılanlardan daha çok tercih edilebilir olarak algılandığına şüphe bırakmazlar. Aslında eş-Şeybânî önemli tezini şu iddia ile ön plana çıkarır:[6] "Geçim kaynağını aramak her Müslüman için bir zorunluluktur."

Bireyleri daha üretken bir girişime teşvik eden Kur'ân hükümleri, aşağıdakiler dâhil olmak üzere, birçok hadis tarafından da güçlü bir şekilde desteklenmektedir:[7]

"Meşru kazanç elde etmek her Müslümanın görevidir";

"Sabah namazınızı bitirdiğinizde geçiminizi kazanana kadar dinlenmeyin";

"İşlerin en iyisi meşru kazançtır";

"Meşru kazanç elde etmek cihattır";

"Refah on bölümdür; dokuzu geçim arayışında yatar"; ve

"Kazancın en iyisi, şerefli ticaretten ve bir kişinin kendi elleriyle yaptığı çalışmadan gelir."

Özellikle ticaret yoluyla geçim kaynağı kazanmanın değeri, benzer hadislerle de vurgulanmaktadır:[8]

---

6 eş-Şeybânî 1938, s. 14.

7 Bkz. El-Muttakî'l Hindî 1894, C.1. s.193 vd.

8 Krş et-Tirmizî 1875, 12:4; İbn Mâce 1895, 12:1 ("*ticâra*"); ed-Dârimî 1919, 18:8; Ahmed b. Hanbel 1895, C. 3, s. 466; et-Tayâlisî 1894, C. 2, s. 93 vd.

"Tüccarlar, bu dünyanın elçileri ve Allah'ın dünyadaki güvenilir hizmetkârlarıdır";

"Güvenilir tüccar Kıyamet Günü'nde Allah'ın tahtının gölgesinde oturacak";

"Doğru ve dürüst tüccar Kıyamet Günü'nde şehitler ile birlikte duracak"; ve

"Tüccar için on dokuz, usta için bir tane olmak üzere yirmi çeşit geçim kaynağı vardır."

Benzer şekilde 5./11. yüzyıl fıkıhçısı Ebu'l-Fazl ed-Dımeşkî, *Ticaretin Fazileti Hakkında* adlı kitabında (*el-İşâre ilâ mahâsin et-ticâre*), açıkça şunu iddia eder:[9]

"Hayatı kazanma yollarından ticareti seçerseniz, onu en çok tercih edilen ve sevindirici olan olarak bulursunuz."

Bu nedenle kaynaklar, ticarete dayalı kazanç arayışının dindar Müslümanların önde gelen ekonomik istekleri arasında olduğunu vurgulamaktadır. Tam olarak bu hedeflerle ve ticaret yoluyla kâr peşinde koşmak için makbul yolları yazarken ed-Dımeşkî, şöyle devam ediyor:[10]

"Servetin korunması için beş şey gereklidir. *İlk olarak* aldığınızdan daha fazlasını vermemelisiniz; bu olduğunda mülkünüz kaybolur ve hiçbiri kalmaz...

İkincisi, toplam harcamalar gelire eşit olmamalı, artırmak için harcamalarınız daha küçük olmalıdır...

Üçüncüsü, servetin korunması, vasıfsız olduğunuz şeyi üstlenmemenizi gerektirir; böylece kâr ve sermayeyi korumak için gerekli şartları temin edersiniz...

Dördüncüsü, paranızı talebi az olan mallara yatırmamalısınız; çünkü tüketiciler onlara ihtiyaç duymaz...

Beşinci ve son olarak, servetin korunması için mal satışı konusunda hızlı olmalısınız, ancak gayrimenkul satışı hariç. Kazanç, öncekinde daha düşük ve ikincisinde çok daha yüksek olsa bile."

Serbest piyasa tefsirinde bu tür girişimler, 8.-9./14.-15. yüzyılda yaşayan iktisat tarihçisi İbn Haldûn'un mükemmel tezleriyle doruğa ulaşacaktır. Orta Çağ'daki İslami "kâr güdüsü" tezahürlerinin tasviri açıklamaları, modern kuramda yalnızca serbest piyasa (laissez faire) olarak tanımlanabilecek kavramlarla ifade edilmiştir:[11]

---

9 ed-Dımeşkî 1977, s. 45.

10 ed-Dımeşkî 1977, s. 80-82.

11 İbn Haldûn 1978, b. 5:9, s. 394-395.

"Bilindiği gibi ticaret, konusu isterse köle, tahıl, hayvan, silah veya kumaş olsun, sermayeyi artırarak, düşük bir fiyata mal alıp yüksek bir fiyata satarak kâr elde etme çabasıdır. Tahakkuk eden bu tutara kâr (ribh) denir. Kâr elde etme girişimlerine, malların depolanması ve piyasanın düşük fiyatların ardından dalgalanmasına kadar elde tutulmasıyla en iyi şekilde yaklaşılabilir. Bu yaklaşım büyük bir kâr getirecektir. Ya da tüccar, ürünlerini satın aldığı ülkeden çok daha fazla talep gören başka bir ülkeye taşıyabilir. Bu yol da benzer şekilde büyük bir kâr getirecektir. Böylece tecrübeli bir tüccar, ticaret hakkındaki gerçeği öğrenmek isteyen bir kişiye şunları söyler: Sana iki nasihat vereceğim: "Ucuza satın al, yüksekten sat. Ticaret budur!"

Batı kapitalizminin babası sayılan Adam Smith, temel insani finansal motivasyonu bu kadar net ve açık tanımlamamıştır. Ayrıca eserlerini Smith'ten yarım milenyum hatta daha fazla süre önce yazan bu ilk dönem Müslüman âlimler, Smith'in serbest piyasa teorilerine ilham veren kaynaklardan faydalanamamışlardır. Bunun yerine onlar, Ek D'de detaylı olarak açıklanan özel kazanca bağlı İslami doktrini şekillendirdi ve kendi çağlarının ekonomilerini operasyonel dinamiklere dayanan tecrübî-ampirik gözlemlerle geliştirdiler.

C. Kârın Optimize Edilmesinde "Fiyat Hassasiyetinin" Rolü

İlk dönem Müslüman pazarında görülen yüksek kâr motivasyonuna, "arz ve talebe" doğrudan cevap veren bir piyasa hassasiyeti eşlik etti. Gerçekten de hadislerin önemli bir kısmı, fiyatların "serbest piyasa" düzeninde olması gerektiğini savunur. Yani sabit değil "İlahi irade" uyarınca dalgalanmaya izin verir. Örneğin; [12]

"Pahalılık ve ucuzluk Allah'ın elindedir; fiyatları düzenleyen Allah'tır."

Serbest piyasa konusundaki emirlere rağmen Orta Çağ Müslüman müfessirleri, eş zamanlı olarak kâr optimizasyonunu kolaylaştırmak için genelde "model fiyatlandırma" mekanizmalarını teklif etmekteydi. Bu amaçla, "arz ve talebi" manipüle etme -böylece kârı en üst düzeye çıkarmak için fiyatları optimize etme- konusunda ed-Dımeşkî şöyle diyor: [13]

---

[12] Bkz. El-Muttakî'l-Hindî 1894, C.1. s. 193 vd.

[13] ed-Dımeşkî 1977, s. 49,71.

"Örneğin bir tüccar 200 dinar nakit parayla bir ürün almaya karar verdiğinde, hepsini bir kerede satın almamalıdır. Bunun yerine, satın alımını on beş günlük aralıklarla ayrılmış dört farklı işleme ayırmalıdır. Böylece tüm satın alma iki ay içinde sonuçlandırılır. Bunun nedeni, satın alınan malın fiyatının yükselmesi, düşmesi veya sabit kalmasıdır.

Şimdi bir kısmın satın alınmasından sonra fiyat yükselirse, bu gelişmenin bu tür kazanımları mümkün kıldığını bilecek ve böylece ona kâr vaat edecektir ve eğer gerçekten makul bir adamsa ve öngörü yoluyla elde edilen kâra tehlikeli spekülasyonlardan çok daha fazla değer vermekteyse, bu gelişmeden mutlu olmalıdır.

Bununla birlikte bir eşya daha ucuz hâle gelirse, iki açıdan bir kere daha mutlu olabilir. Birincisi, tüm satın almayı bir kerede yapsaydı, onu olumsuz yönde çok sert etkileyecek piyasa fiyatındaki düşüşe karşı korunmuş olmayacaktı. İkincisi, şimdi aynı malı daha ucuza satın almak için başka bir fırsatı bulunmaktadır. Bununla birlikte fiyat değişmeden kalırsa, gelecekteki stoklarını ve mallarını satın almak üzere uygun anı yakalayabilmek için tecrübe kazanmış olur."

3./9. yüzyıl Müslüman edibi el-Câhiz, sıklıkla ona atfedilen çalışması olan "Ticarete Açık Bir Bakış" (*Et-tebessür bi't-ticare*)'da arz, talep ve fiyat ilişkilerine yönelik benzer mevcut tutumları şu şekilde ele alır: [14]

"Kadim insanlar arasındaki bazı tecrübeler gösterir ki bir eşya, varlığı nedeniyle ucuz olur, ihtiyaç duyulduğunda yokluğundan dolayı kıymetli olur.

Hintliler şöyle der: 'Bol miktarda olan her şey ucuzlar, miktarı arttığında değer kazanması mantık dışıdır.'

Persler ise: 'Ticarette kâr etmiyorsanız, onu bir başka şey yapmak üzere bırakın. Birisi bir ülkede geçimini sağlayamazsa, orayı terk etmesine izin verin.' demektedir.

Araplarsa şöyle: 'Eğer talihi kendisinden yana olan bir adam görürseniz, ona tutunun; çünkü o serveti çeker.'

Zengin bir adama bir zamanlar sorulmuştur: 'Servetiniz nasıl birikti?' 'Hiçbir zaman vadeli satın almadım; küçük bile olsa kârı asla reddetmedim ve kazandığım bir dirhemi bile başka bir alışverişte kullanmadan elde ettim.'"

Beş yüzyıl sonra, 8./14. yüzyıl Hanbelî İslam hukuk bilgini olan meşhur İbn Teymiyye, aynı zamanda kârı arz ve talebe tepki olarak dalgalanan bir fiyat fonksiyonu olarak da tanımlar: [15]

[14] El-Câhiz 1935, s. 8.

[15] İbn Teymiyye 1961-1966, C. 8, s. 583, C. 29, s. 523-525.

"Yükseliş ve fiyat düşüşü genellikle bireylerin adaletsizliğinden kaynaklanmaz. Bazen bunun basit nedeni yetersiz üretim veya talep edilen malların ithalatındaki düşüştür. Bu nedenle malın, ulaşılabilirliği azalırken talep arzusu artarsa, fiyatı da artar...

Ancak insanların arzuları oldukça farklı tiptedir ve sık sık değişir. Talep edilen malların bolluğu veya kıtlığına göre değişebilir. Bir mal, nadir olduğu zaman, bol olduğu zamandan çok daha güçlü bir şekilde arzulanır. Ayrıca talep edenlerin sayısına göre de bu değişir. Eğer bir malı talep eden kişi sayısı yüksekse; fiyatı, miktarı az olduğu zamandan daha fazla artar."

İbn Haldun da benzer şekilde, kâr elde etmede "fiyat"ın rolünü kesin olarak tanımlamaya çalışmıştır: [16]

"Ticaret, ürünlerin ve malların satın alınması, depolanması ve piyasadaki dalgalanmaların malların fiyatlarında artışa neden olmasını beklemek anlamına gelir. Böyle bir fiyat değişikliğine "kâr" denir. Kâr, profesyonel yatırımcılar için kazanç ve geçim sağlar. Herhangi bir malın (gıda, kıyafet veya sermaye- kazandırabilecek herhangi bir şey) fiyatı çok düşük kaldığında ve tüccar, pazardaki uzun süren dalgalanmalardan kâr elde edemediğinde, geliri durur. Bu sektördeki işler daha sonra düşüşe geçer, ticaret yapılmaz ve tüccarlar sermayelerini kaybeder; (ve)

"Ticaret", piyasa dalgalanmalarını önleyerek veya daha fazla talepte bulunulduğu ve daha yüksek fiyatlar getirdiği bir ülkeye mal taşıyarak, mal satın alarak ve alım fiyatından daha yüksek bir fiyata satmaya çalışarak sermayesini artırmak veya daha sonraki bir tarihte ödenecek yüksek bir fiyat karşılığında satmak anlamına gelir. Bu durumda kâr, yatırım yapılan sermayeye göre bir miktar küçüktür. Bununla birlikte, eğer sermaye büyükse kâr da büyük olur, çünkü damlaya damlaya göl olur."

Bununla birlikte bu hırslı ticari uygulamaları, İslam'ın temel "ekonomik eşitlik" prensipleriyle uzlaştırmaya çalışan âlimler olmuştur. Bunu özetle ancak şu şekilde rasyonelleştirebilirler: [17]

"Ticaret, kâr etmenin "doğal" bir yoludur. Bununla birlikte uygulamaların çoğu aldatıcıdır ve satın alma fiyatı ile satış fiyatı arasında kâr marjı elde etmek için tasarlanmıştır. Bu fazlalık kâr etmeyi mümkün kılar. Dolayısıyla ticaret bir kumar unsuru içermesine rağmen, yasalar kurnazlığa izin verir. Bu durum, ticaret karşılığında hiçbir şey vermeden başkalarının mülkünü almak anlamına gelmez. Bu nedenle yasaldır."

---

16 İbn Haldûn 1978, bölüm 5:14, s. 398 ve 5:15, s. 399.

17 İbn Haldûn 1978, bölüm 5:2, s. 383.

Dikkatlice rasyonalize edilmiş ve zeki kavramlara dayanan ticari pazar uygulamalarını tavsiye ettiği için Orta Çağ İslam hukukçuları ve akademisyenlerin, arz ve talebin karşılıklı olduğu ve kâr seviyelerini oluşturmada bunun kârlarla ilişkisini tam olarak anladıklarında şüphe yoktur.

3.2. Kurumsal Kapitalizmin "İş Aletleri"

A. Faiz ve Kredi Konuları

Önceki bölümler, 1./7. yüzyıldaki Hicazlıların genelde tüccar olduğunu göstermiştir. Görüldüğü üzere onların temel ticaret kuralları ve araçları uzun süredir devam ediyordu. Peygamber (Hz.) Muhammed'in tarih sahnesine çıkışı ekonominin akışında temel değişiklikler gerektirmiyordu. Aslında (Hz.) Muhammed'in kendisi bir tüccardı ve Kur'ân'ın üslubuna hâkim olan kesin dil, ticari tekniklere aşina olan birinin işçiliğini gösteriyordu.[18]

Bununla birlikte, faiz ve krediyle ilgili temel sorular özellikle can sıkıcı konulardı. (Hz.) Muhammed, tüketici pazarında eşitliği sağlama meselesiyle derinden ilgilenmiş olup, yeni İslami inancın prensipleri, dinin faiz (riba) yasağını açıkça ortaya koyuyordu. Bu sebeple Müslüman hukukçuların, yenilikçi çözümler aramasını gerekli kılan bazı endişeleri açıkça ortaya çıkıyordu.

İslam'ın başlangıcından bugüne kadar, "paranın getirdiği faiz", Müslüman hukukçular tarafından ekonomik bir suç olan "faiz/tefecilik" ile eş değer tutulmuştur. Kur'an, faiz yasağını önemle vurgulamaktadır:

> "Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, 'Alım satım da ancak faiz gibidir' demeleridir. Hâlbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır." (Bakara Sûresi, 275. ayet).
>
> "Allah faizi tüketir, sadakaları ise artırır ve Allah hiçbir inkârcı günahkârı sevmez." (Bakara Sûresi, 276. ayet).
>
> "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın." (Bakara Sûresi, 278. ayet).[19]
>
> "Ey iman edenler! Kat kat faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz." (Âli İmran Sûresi, 130. ayet).

---

18 Bu konuda bkz. C.C. Torrey, 1892, birçok yer.

19 Yazar burada ayet numarasını sehven 275 olarak vermiştir (Ç.N).

"Ey iman edenler! Karşılıklı rızâya dayanan ticaret dışında mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin." (Nisâ Suresi, 29. ayet).

Dolayısıyla bu ayetlerin belirttiği gibi Kur'ân'ın ihtiyati tedbirleri, "sermayenin bizzat sermaye üretmesi" ile eş anlamlı olarak yorumlanan bir terim olan *riba*'nın kazanılmasını mutlak olarak yasaklamaktadır. Bu yasaklar çoğunlukla, malların fiyatlarını haksız bir şekilde artırmak için istifçilik ve diğer kasıtlı, onaylanmamış çabalara karşı uyarılarla birlikte karşımıza çıkar.

Kaynaklar aslında başlangıçtan itibaren bu kuralların özenle uygulandığını açıkça göstermektedir. İbn Hişâm, Peygamber (Hz.) Muhammed'in Müslümanların Mekke'yi fethetmesi üzerine yaptığı zafer konuşmasında tüm faiz getiren işlemlere yasak çağrısında bulunmasına işaret etmiştir.[20] İbn Sa'd ise, (Hz.) Muhammed'in İbn Cüheyne'ye, Mekkelileri kendilerine borçlu olunan meblağlara ilişkin tüm faiz taleplerinden vazgeçmeye ve sadece yatırım yaptıkları sermayeyi talep etmeye çağırması konusunda bir tavsiyesine yer vermiştir.[21] el-Şavkânî de Peygamberin, amcası Abbas'ı bile faizle uğraştığı için uyardığını belirtir.[22]

Doğal olarak, böylesine radikal yenilikte bir tabiatı olan bu temel finansal doktrin, ticaret üzerine kurulmuş bir topluluğa yıkıcı zarar verebilirdi. Katılımcılarını ticari bir kâr elde etmek veya peygamberin ekonomik öğretilerine itaat etmek arasında seçim yapmaya zorlayabilirdi. Gerçekten de Peygamber (Hz.) Muhammed'in MS 622 yılında operasyon üssünü Mekke'den Medine'ye kaydırmaya mecbur olmasının başlıca nedeni, ilk kaynaklara göre yeni doğmuş bu dinin inancın faiz getiren işlemlere yönelik yasağıydı. Zira Mekke'nin yerleşmiş ticari elitleri olan Emevîlerin girişimci operasyonları için bu durum doğrudan bir tehdit oluşturuyordu. Böyle bir karşıtlığa maruz kalan (Hz.) Muhammed, peygamberliğini vaaz etmek için daha verimli bir zemin aramaya karar vermişti.[23] Ancak takip eden on yıl içinde İslam'ın Arap Yarımadası kabileleri üzerindeki zaferiyle, ekonomik açıdan anlaşmazlık çıkaran tefecilik konusu bir kez daha ön plana çıktı. Aslında burada da

---

20 İbn Hişâm 1858, s. 821; Watt 1956, s. 297.

21 İbn Sa'd 1904-1927, C. 1, b. 2, s. 25; M. Watt 1956, s. 297.

22 El-Şevkânî 1979, C. 1, s. 299.

23 Bununla ilgili olarak, bkz. M. Watt, 1974a, s. 58 vd.; P. Hitti 1970, s. 113.

etkili olan şey, Mekke Topluluğu'nun can damarı olan hâlihazırdaki ticarete yönelik tehditti.

Böylece, meseleye ilmî açıdan ciddi bir odaklanma gereği hissedilmiş ve etkin bir şekilde, ancak meşru çerçevede, kârlı ticaret işlemlerine girişmek için rasyonel temeller aranmaya başlanmıştı. Bu tür çabalar, önde gelen Müslüman hukukçuların, "ticari kazanç" ile faiz getiren "sermaye kazancı" arasında ince bir ayrım yapma girişimlerini içeriyordu. Bu amaçla onlar, tüm üretken finansal kazanımların İslam tarafından kesinlikle yasaklanmadığını, aslında bir borçluya sermaye kredisi yasaklansa bile, "ticari kazanımlara" izin verildiğini iddia ediyorlardı. Bununla birlikte, rasyonelleştirilmiş olsa da bu tür ikilikler, kısa bir süre sonra İslam cemaati bünyesinde, ideolojik ve pragmatik pazar geliştirecek olan iki önemli yan ekonomik gelişmeye yol açmıştır. Bunlar:[24]

> "-İslam hukukçularının, büyük ölçekli ekonomik çabaları daha kârlı bir şekilde finanse etmek için kolektif sermayeyi bir araya getirebilecek işletmelerin oluşumunu yasal olarak kavramsallaştırmaya çalışan "yaratıcı tefsir"in gelişimi; ve
>
> -Banka kredilendirme işlevlerinin çoğunun, nihai olarak *Tevrat*'ın "Tesniye Kitabı"nda öngörüldüğü şekliyle Yahudilerin eline devredilmesi: "Bir yabancıya, faizle ödünç verebilirsiniz, ancak kardeşinize faizle ödünç veremezsiniz."

Bu dönüm noktası gelişmeler, bundan sonraki analizlerin odak noktaları olacaktır.

B. Sermaye Taahhüdü için Kurumsal Mekanizmalar

Daha önceki analizlerin ortaya koyduğu üzere, erken dönemdeki Müslüman tüccarlar, üretken ticaret arayışlarında kâr elde ediş (*tahsîl'ür-ribh*) usulü tarafından derinden yönlendirildiler. 5./11. yüzyılda yaşamış Müslüman âlim Gazzâlî, bu finansal motivasyonu özlü biçimde ele alır ve şunları söyler:[25]

> "Ticaret, el sanatları ve endüstriler aracılığıyla değil, alım satım yoluyla kâr arayışıdır."

---

[24] *Tevrat*, "Tesniye Kitabı" 23:10; ayrıca bkz. M. Rodinson 1978, s. 37-38; L. Massignon 1931, s. 3-12.

[25] El-Gazzâlî 1889, C. 2, s. 221.

Gazzâlî'nin çağdaşı es-Serahsî de benzer şekilde durumu şöyle ifade etmiştir:[26]

> "Yerel ve uzun mesafeli ticaret dışında kâr elde edilemez."

Ancak, uluslararası sınırları aşmış ya da Dârü'l-İslâm'ın içinde hareket etmiş olsa da Orta Çağdaki İslami ticaret, başlangıçta mal satın alma maliyetlerini karşılamak, ürünleri bazen uzak noktalarda ve bazen de envanterde depolamak ile kâr umarak sermaye yatırımları çağrısında bulunuyordu.

Nitekim, Bölüm 2.2'de açıklanan büyük küresel ticari imparatorluğun pazar taleplerinin karşılanması, bu ticaretle uğraşan tüccarların emrinde organize ve son derece gelişmiş bir kurumsal kredi imkânları sisteminin bulunmasını gerektiriyordu. Gerçekten de hukukçu Serahsî ticaret kredilerini, belirli bir profesyonel meslektaşlık dayanışması ile karakterize edilen çağdaş pazar zorunluluğu olarak tanımlar:[27]

> "Ticarette kullanım için kredi almak, tüccarın kaçamayacağı, ticaretin karşılıklılık özelliklerinden biridir... Başkalarına kullanım için kredi vermeyenler, ihtiyaç duyduklarında kredi alamazlar."

Bazı durumlarda ise, böyle bir meslektaş kredisinden yararlanırken bile, hiçbir girişimci kendi şahsi sermaye varlığını ortaya koyarak özellikle de büyük ölçekli bir ticaret işleminin altına girmez istemez. Bu gibi durumlarda tüccarlar, finansal kaynakları ortak spekülatif teşebbüslerde birleştirilebilir ya da başka bir deyişle, kendi sermayelerini başkalarının eline verebilirlerdi. Buna rağmen gelecekteki kârların beklentisinde acil riskleri bir araya getirmek için yeni kurumsal yapılara ihtiyaç oluşurdu.

Dârü'l-İslâm'ın iş adamları sürekli genişleyen ticari girişimlerini finanse etmek için büyük miktarlarda sermayeye ihtiyaçları olurdu. Kısa bir süre sonra, sermaye sahibi ama tüccar olmayan kişiler de aynı şekilde bu umut vaat eden girişimleri fonlaması için yasal bir alan edinmek isterlerdi.

Buna göre 2./8. yüzyılın başlarında, büyük ticari girişimlerin üstlenilmesinde kullanılmak üzere yatırım sermayesinin toplanmasını teşvik etmek için, daha etkili ve kurumsal güvene dayalı araçlara yönelik talep arttı. Bu

---

[26] El-Serahsî 1986, C. 2, s. 75.
[27] El-Serahsî 1986, C. 11, s. 180-181.

durum da genel itibarıyla "*Kütübü'l-Hiyel ve'l-Mehâric*" (*Şer'î Hileler ve Çıkış Noktaları Kitapları*) olarak bilinen eserlerin Müslüman hukukçularca üretilmesine yol açtı.

O zamanlar hüküm süren Hanefî hukuku tarafından İslam İmparatorluğu çapında ilan edilen bu tezler, uzmanların belirli uygulamaların temellerini atmaya çalıştıkları, hukuki yanıltmacalara özgü özel egzersizlerdi. Bu sayede, faizle ilgili tüm işlemlere karşı dinî yasağı görünüşte ihlal ettikleri anlaşılmayacaktı. İslam hukuku uzmanı Joseph Schacht bu araçları şu şekilde tanımlar:[28]

> "Kısacası bu tür amaçlar kendi içlerinde yasadışı olsa da şeriat tarafından sağlanan araçlarla doğrudan ulaşılamayan 'yasal olmayan' hedeflere ulaşmak için 'yasal yollar' kullanıldı. Bu tür "yasal cihazlar", aksi takdirde kanunu çiğnemek zorunda kalacak veya şartlar gereği baskı altında bulunan ve böylece dinin hükümlerine aykırı hareket edecek kişilerin, bir taraftan kanunun öngörülen kısmına harfiyyen uyarken, bir taraftan da istenen sonuca ulaşmalarını sağlayacaktı."

Bu nedenle hiyel (hileler), adından da anlaşılacağı gibi yasal sermaye borçlanması -belirli sermaye borç verme yaklaşımlarının mantığını ilerletmek için özel olarak tasarlanmış yasal teknikler ya da bir bireyin belirli bir emtiadaki varlıklarının artmasına neden olan benzer takas düzenlemeleri- aslında, faiz getiren ticari işlemler değildi.

Her ne kadar zaman zaman, ferdî metodolojilerinde birtakım farklılıklar olsa da bu tür "yargı yetkisi dâhilinde kalma"lar, toplu olarak ve basitçe "işlemler" anlamına gelen *mu'âmelât* olarak sınıflandırılmıştı. Yani türetilmiş uygulamalar, İbn İshak'tan Peygamber (Hz.) Muhammed'e atfedilen bir hadisle özetlenecek olursa:[29]

---

[28] J. Schacht 1955, s. 78.

[29] İbn İshak 1955, no. 759, s. 512; M. Grice-Hutchinson 1978, s. 24 vd. Ayrıca s. 26'da yer alan ifade şöyledir:

> Daha karmaşık hiyel, normalde taraflar arasında, her biri kendi içinde tamamen yasal olan ve birleşik etkisi istenen sonuçları veren birkaç işlemden oluşuyordu. Her işlem ayrı bir belgeye kaydedilmekteydi.
>
> Daha sonra bağlayıcı belgeler, taraflar arasındaki gerçek ilişkiyi ve anlaşmanın hakiki maksadını ortaya koyan ve resmî olmayan bir belge ile birlikte güvenilir bir aracıya bırakılmıştır. Böyle bir kapama belgesine *muvatta'* (anlayış) adı verildi.

"Altını altınla, elden ele ve ağırlıklarına göre eşit oranda sat; ağırlıkça herhangi bir farklılık varsa o ribadır."

Böyle bir şart, doğal olarak erken dönem Müslüman hukukçuları tarafından çok sayıda farklı yoruma maruz kaldı. Bazıları gümüş için altın satışının eşit olmayan bir oranda olursa yasak olduğunu iddia etti. Bazıları ise herhangi bir miktar dirhemin dinar ile değiştirilebileceğini müdafaa etti. Ancak âlimlerin görüşü bu noktada oy birliği teşkil etmedi. Bir kilo elmanın iki kilo portakal karşılığında ödünç verilebileceği fakat iki kilo elma için ise ödünç verilemeyeceği konusundaki tartışmada, İslami iktisat doktrininin şekillendiği çağda yaşamış bir Müslüman hukukçu şöyle konuştu:[30]

"Faizden kaçınmanın bir yolu var. Örneğin Zeyd, bir kilo buğdayını başka bir ürün karşılığında Amr'a veriyor; Amr daha sonra Zeyd'e başka bir ürün karşılığında iki kilo buğday satıyor. Buğday için teslim edilen malların değeri düşük olduğunda ve buğday alımına ödeme yapıldığında, değiştirilen mallar ne aynî ne de ağırlıkta aynı olduğundan tefecilik yoktur.

Bu farklı işlemler, her zaman kanunun önüne geçmeyi amaçlayan özel bir anlaşmaya konu olmaması şartıyla, aynı türden ancak ağırlık bakımından farklı olan iki değerdir. Bu iki değerin borçlanması, karşılıklı hediyeler olarak takas edildiğinde veya başlangıçta teslim aldığından daha büyük bir miktarla teslim eden tarafın fazla miktarda 'ücretsiz hediye' olarak verildiğinde olduğu gibidir."

"Çifte mübadele sözleşmesi"nin (*bey'ateyn fi'l-bey'a*) başka orijinal permütasyonları da vardı. Bunlardan biri olan mudârebe sözleşmesi, muhârata gibi Ek E'de açıklanmaktadır. Örneğin bir finansçı, karşılığında on iki inek elde etmek üzere açıkça on inek ödünç veremese de kredisinin karşılığını atlar, tavuklar, develer veya diğer önemli mallardan on iki ineğin "kıymetçe eş değeri"nde isteyebilir.

Gerçekten de zamanla, bu "çifte mübadele" mekanizması -gerçekte hiçbir emtia mübadelesinin gerçekleşmemesine rağmen yazılı sözleşmelerde dile getirilen yapay bir para göstergesi- çoğunlukla bir *numeraire*'dan[31] daha fazlası olmayacaktı. Misalen bir tüccar, sözleşmeli olarak daha sonra sekiz atla geri ödenmesi için on inek ödünç vermeyi kabul etse de aslında, on ineğin nakit eş değerini ödeyecek, daha sonraki belirli bir zamanda on iki ineğe eşit olan sekiz atın nakit karşılığını alacaktı.

---

30 M. El-Hillî 1839, s. 170; ek örnekler için ayrıca bkz. Mâlik b. Enes 1985, s. 452vd.

31 Fiyatların ölçüldüğü birim veya ticaret kalemi (Ç.N).

Böylece fiilen bir nakit ticaret anlaşması yapılmış olsa da söz konusu sözleşme iki ayrı emtiada olduğundan, faiz yasağı kanuni olarak aşılmıştır. Bu tür sözleşmelerin, gerçekte bir sermaye işleminin ne olduğunu gizlemek için hayalî bir emtia mübadelesi olarak resmîleştirilmesi, aslında bazı akademisyenlerin Orta Çağ Yakın Doğu'sunun (ve aynı zamanda çağdaş Avrupalıların) ekonomisini takas ile karakterize eden ticari bir sistemin hâkim olduğu iddialarına yol açmıştır.

Bu tür dolambaçlı ticaret tekniklerini tanımlayan hukuki çalışmalar arasında, yukarıda bahsedilen eş-Şeybânî'nin (ö. 188/843) *Kitâbü'l-Mehâric fi'l-Hiyel*;[32] ve El-Keşşâf'ın (3./9. yüzyıl) *Kitâbü'l-Hiyel ve'l-Mehâric*[33] yer aldığını hatırlatmak icap eder. eş-Şeybânî'nin *Kitâbü'l-Asl*[34] adlı hukuk külliyatında "Ortaklıklar" bölümü, el-Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fî Tertîbi'ş-Şerâ'i'*[35] adlı eserinden bazı bölümler ve Mâlik b. Enes'in (ö.175/795) *el-Muwatta'*[36] adlı kitabı, ticari kredi konularına dair benzer faiz problemlerine değinmektedir.

Bununla birlikte, bütün bu çeşitli çalışmaların üzerinde önem taşıyan bir mevkide, Şemseddin Serahsî'nin (ö. 483/1090) İslam hukukunda Hanefi bir çalışma olan *Kitâbü'l-Mebsût*'u yer alır.[37] Bundan sonraki analizin göstereceği gibi, Orta Çağ Müslümanlarının kapsamlı ve ayrıntılı tefsirinde, öngörülmeyen veya düzeltilmeyen kurumsal yapı veya çıkarları atlatma ihtiyaçları çok azdı. Meşru görülmüş krediyi dikkatinin merkezine yerleştiren Serahsî, ticari işlemlerde kullanıcı dostu kredi için şu şekilde bir hüküm verir:[38]

> "Krediyle satış yapmanın tüccarların uygulamasının bir parçası olduğunu ve tüccarın kâr hedefi için en süratli yolun da bu olduğunu düşünüyoruz. Genel olarak kâr, nakit olarak değil, yalnızca krediyle satılarak elde edilebilir."

---

32 eş-Şeybânî 1930, çeşitli yerler.

33 El-Keşşâf 1923, çeşitli yerler.

34 eş-Şeybânî 1930, çeşitli yerler.

35 El-Kâsânî 1910, çeşitli yerler.

36 Mâlik b. Enes 1985, çeşitli yerler.

37 Serahsî 1986, çeşitli yerler.

38 Serahsî 1986, C. 11, s. 180-181, Kuran'da geçen ayetleri (2: 282), tezinin çıkış noktası olarak alıntılar.

Serahsî bu tür kredi işlemlerinde, nakitle tamamlanan işlemlerden daha fazla kâr olduğu iddiasını tekrar tekrar vurgulamaktadır:[39] "Bir nesne, nakit olarak satılacağından daha büyük bir meblağ karşılığında kredi ile satılır." Buna karşılık eş-Şeybânî, ikili ticari kredi ortaklıkları oluşturma prensiplerine çeşitli avantajlar tanımlayarak, kredi koşullarında satış için mevcut en eski iş formüllerinden birini sunar:[40]

> "Toplam bir yatırım ortaklığının bütün boyutlarında taraflar, kazanç ve becerilerinde ortak olurlar. Kendi takdirine göre nakit veya kredi üzere alım satım yapabilirler. Sermayeleri, tanımlanmış bir değere sahiptir; sahip oldukları her şey her ikisi açısından da eşittir. Allah'ın onlara verdiği nimet ne olursa olsun, aralarında eşit olarak paylaşılmaktır ve ne kayıp olursa olsun eşit şekilde yüklenilmektedir."

Bu nedenle Orta Çağ İslami kaynakları, ticari ortaklıkların dikkatli bir şekilde yapılandırılmasıyla, Arap girişimcilerin dinî prensipleriyle tutarlı bir şekilde ticari işlemlerin altına girdiklerini göstermektedir. Böylelikle müteşebbis, bunun için özel olarak tasarlanmış yasal yollar kullanarak "ileri kredi" işlemlerine girebildiğinden şüphe duymamaktadır. Bu makbul "sermaye şirketlerinin" büyük canlılığı, Müslüman tüccarların teşvik ettiği önemli ticari genişlemeyi güçlendirmiştir. Şimdi bu ticari kuruluşların faaliyetlerinin derinlemesine bir analizi yapalım.

C. Ticari Ortaklıklar ve Şirketler

1./7. yüzyılın Müslümanları, ticari girişimler için sermaye ve kredi temin etmek üzere daha etkili kurumsal yapılar kurma ihtiyacına yönelik uğraş gösteren ilk mücadeleciler değildi. Eski Mezopotamya'da *tappatu*, Greko-Romen denizcilik kredisi *societas maris*, Bizans *chreokoinonía*'sı ve Yahudi *iskâ*'sı gibi çeşitli ticaret ortaklıkları da benzer şekilde, antik çağlarda ortaya çıkan ve Orta Çağ boyunca devam eden ekonomik bir zorunluluktu. Bu zorunluluk, gelecekteki ticari işlemlerin finansmanının kritik sorununu ele almak için ilk çabaları temsil etmektedir.[41]

---

[39] Serahsî 1986, C. 22, s. 48.

[40] eş-Şeybânî tarihsiz, vesika 61, 66; Serahsî 1986, C. 11, s. 177.

[41] A. Udovitch 1962, s. 119 vd.; R.S. Lopez 1966, s. 141; aynı yazar. 1986, s. 160 vd.; G. Artuse, 1913, çeşitli yerler.

Örneğin Antik Yunan tüccarları neredeyse sadece uzun mesafeli deniz taşımacılığı yoluyla uluslararası ticaret işlemleri gerçekleştirmekte ve bu nedenle uzun ticari yolculuklar için gemi, yük ve işletme giderlerinin maliyetlerini karşılamak üzere büyük sermaye miktarları talep etmekteydiler. Denizde fırtınalar, kayalık sahiller ve korsanlar gibi önemli risklerle karşı karşıyaydılar. Bu tür sürekli ortaya çıkan zorluklara karşı, riskler çeşitli şekillerde dağıtılmıştı. Misalen bir geminin veya bir yolculuğun mülkiyeti, her biri ayrı bir kişinin mülkiyeti olmak üzere paylaşıma ayrılabiliyordu.

Ticari girişimlerde; biri pazarlamayı yapmakla, diğeri ya da birkaçı finansmanı sağlamakla yükümlü olacak en az iki taraf olmaktaydı. Tüccar fiziki refahını riske atarken, yatırımcılar da sermayelerini riske sokmaktaydı. Gemi batırıldığı veya ele geçirildiği için sefer başarısız olursa, finansal yatırım kaybedilmekteydi.

Eğer başarılı olursa, "deniz kredilerini" yüksek faiz oranıyla veya önceden belirlenmiş bir kâr payı ile geri almaktaydılar. Bu nedenle, ticari kapitalizme yönelik yapılan bu tür erken girişimlerin asıl önemi, sadece mevcut ticari para kaynakları yetersiz olduğunda sunulan sermayeyle değil, aynı zamanda tehlikeli girişimlere bağlı risk paylaşımıyla da ortaya çıkmaktaydı.[42]

Ek E'de belirtildiği gibi Orta Çağ Arap kaynakları; İslam'ın yükselişinde, Mekkeli tüccarların daha uzun mesafeli ticaretleri yürütmesini kolaylaştırmak için benzer yararlı kredi mekanizmaları oluşturduklarına dair önemli deliller sunmaktadır. Örneğin Taberî ve İbn Sa'd, Mekke ticari pazarındaki tüccar ve yatırımcılar arasında tahsis edilen çeşitli sermaye dağılımlarına (*mâl mütteferrik fî tüccâr ehl Mekke*) atıfta bulunmuşlardı.[43]

Finansal teknik terimler *kirâz* (işletme kredisi) ve *istikrâz* (işletme kredisinin yükseltilmesi) aynı şekilde ticari işlemler ile birlikte ortaya çıktı. Bunlar çoğunlukla tüccar ve yatırımcı(lar) tarafından elde edilen kârların eşit olarak paylaşılacağına (*kirâz alâ en-nısf*) işaret etti.[44]

---

[42] Bu konuda, bkz. H. Heaton 1948, s. 32.

[43] Taberî 1879-1901, C. 1, s. 1339, 1586-1587; İbn Sad 1904-1927, C. 1, b. 2, s. 770-771; ayrıca bkz. Vâkidî 1855-1856, s. 181.

[44] Bkz. Vâkidî 1855-1856, s. 21; İbn Hishâm 1859-1860, s. 469-470; C. C. Torrey 1892, s. 7.

Halife Ömer b. Hattâb, devlet destekli faizsiz kredi sistemini onaylayarak, devrindeki ticari kredi ihtiyaçları için orijinal bir "kamu sektörü çözümü" denemiş görünmektedir. Bazı kaynaklar, oğullarının Irak'ta satın aldığı malların satışını içeren özel bir ticari işlemde devlet hazinesine teslim edilmek üzere kendilerine emanet edilen vergi gelirlerini yatırdıklarını, halifenin aslında bu işlemlerin "sermaye kredisi" olduğuna karar verdiğini (*kurûz*) ve yarısı devlete gönderilmek şartı ile elde ettikleri kârın kalanını korumalarına izin verdiğini bildirir.[45]

Bununla birlikte, Halife I. Ömer'in yönetiminde uygulanmış olan "dış kaynaklardan tedarik" gibi ticari kredi işlevinin onunla birlikte öldüğü anlaşılıyor. Çünkü onun ölümünden sonra, kaynaklar bu tür dolaylı kamu sektörü kredi mekanizmalarının kullanılmaya çalışılmasına pek atıfta bulunmamıştır.

Diğer taraftan, yararlı özcl sektör kredi kuruluşları gelişmeye devam etti. İslam'ın onayladığı ve Müslüman tüccarlar tarafından Dârü'l-İslâm'ın yükselişiyle kullanılmaya başlanan bu kurumsal örgütlenme biçimleri arasında, temel "komisyonlu ticaret" ilişkileri ile basit ortaklıklar, hatta daha karmaşık anonim ortaklık (kırâz / mudârebe) şirketleri bulunmaktadır. Çünkü çeşitli İslam hukuku ekolleri, bu muhtelif işletme organizasyonlarından hangilerinin gerçekten doğru bir şekilde uygulandığı ve hangi belirli formları alacakları konusunda anlaşamamaktaydı. Belirli bir ekole ait çeşitli kavramları kesin analitik hedefler için belirli prototiplerle uzlaştırma veya sentezleme çalışması, zorlu bir girişim hâline gelmişti.[46] Bu çalışma için ise mevcut olan en kapsamlı ticari hukuk sistemi, burada analitik hedefler için seçilen "Hanefî ekolü"dür.

Hanefi hukuku uyarınca, ortaklıklar genellikle iki ayrı kategoriye ayrılmıştır: "Mülk ortaklıkları" (*şeriketü'l-mülk*) ve "akit ortaklıkları" (*şeriketü'l-'akd*). Mülk ortaklıkları (*şeriketü'l-mülk*), mal mülkiyeti amacıyla özel olarak oluşturulmuştur. Formülasyonları konusunda, 5./11. yüzyılda yaşamış Hanefî hukukçu Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî şunu ifade eder:[47]

---

[45] Serahsî 1986, C. 22, s. 18; Mâlik b. Enes 1951, C. 2, s. 88; M. Hamidullah 1961, s. 35.

[46] Bu kurumsal formların bazılarının mükemmel tanımları için bkz. A. Udovitch 1970b, çeşitli yerler; A. El-Dûrî 1974, s. 127 vd.

[47] El-Kudûrî 1901, s. 53.

"İki tür ortaklık vardır: Hem mülkiyet hem de akit. Mülk ortaklığı, iki tarafa birlikte miras kaldığında veya beraber mülk satın alındığında ortaya çıkar. İkisi de diğerinin payını izinsiz elden çıkaramaz."

Serahsî de şunu ifade eder: [48]

"Mülk ortaklığı, iki tarafın bir mülkiyete müştereken sahip olması durumunda ortaya çıkar. Tahakkuk eden kâr, sahiplik derecesi ile orantılı olarak paylaşılır."

Bu şekilde İslami hukuk, spekülatif gayrimenkuller ve diğer maddi gayrimenkul yatırımları için belirli yasal mekanizmalar sağlamıştır.

Akit ortaklıkları ise birbirine entegre edilmiş iş ilişkilerinin ikinci kategorisidir. Bu usul, Dârü'l-İslâm'daki Orta Çağ ticari kapitalizminin gelişimiyle ilgili olan bu çalışma için önemli bir yere sahiptir. Burada, en az dört farklı ortaklık türüne izin verilmiştir:

- "Sermaye ortaklıkları" (*şeriketü'l-emvâl*), ki burada her ortak bir miktar sermayeye; para ve beceri ya da emek olarak katkıda bulunmayı kabul eder;
- Tüm ortakların, ortak beceri ve emek olarak katıldığı "emek ortaklıkları" (*şeriketü'l-'amel*);
- Sermayesi olmayan ortakların kredi almak, satmak ve gelecekteki kârlarını paylaşmak konusunda anlaştığı "kredi ortaklıkları" (*şeriketü'l-vücûh*); ve
- "Commenda" (*mudârebe*) ortaklıkları ki bu, bazı ortakların finansal sermaye sağladığı, diğerlerinin ise insan becerileri ve emek temin ettiği en yaygın biçimdir.

Serahsî'ye göre her kurumsal ticari birliğin yazılı bir sözleşme ile ispatlanması gerekir: [49]

"Ortaklık, belirli bir süre boyunca devam eden bir sözleşmedir. Bu gibi durumlarda anlaşmazlıkları çözmek için bir açıklama belgesi gereklidir. Bu belge hem garanti hem de bir tedbirdir. Bu nedenle, karşılıklı suçlamanın önlenmesi için bu belge kanuni olarak bağlayıcı biçimde düzenlenmelidir."

Serahsî daha sonra, bu tür yazılı sözleşmeler için hakkaniyetli kâr dağıtım formülleri, işletme gideri ve muhasebe prosedürleri ile ortaklıkların nihayetinde nasıl sona erdirileceğine ilişkin açık prosedürler belirleyerek kesin modeller sunmaya devam etmiştir. Çeşitli ortaklık sınıflandırmalarında,

[48] Serahsî 1986, C. 11, s. 151.
[49] Serahsî 1986, C. 11, s. 155.

bazı değişikliklere ve yer değiştirmelere izin verildiği görülmektedir. Örneğin "evrensel" veya "genel sorumluluk" ortaklığı (*şerikâtü'l-mufâvede*) öz kaynak, katkı, kâr ve zararda mutlak eşitlik sağlamıştır. el-Kudûrî tarafından tarif edildiği üzere böyle bir ortaklık şu durumlarda meydana gelmekteydi: [50]

> "Eşit zenginliğe ve ortak dine sahip iki bağımsız birey ortaklığa girer. Her iki taraf için tam 'yetkilendirme' ile sözleşme yapılır ve bu her biri diğeri için 'garantör' görevi görür. Temel ailevî ihtiyaçlar dışında bütün satın alım işlemleri ortaklık adına yapılır. Dolayısıyla her iki taraf da ortaklık adına üstlenilen herhangi bir yükümlülükten eşit derecede mükelleftir."

Serahsî böylesi bir genel sorumluluk ortaklığı için otorite temelinin "her bir ortak tarafından diğerine bağımsız olarak hareket etmek üzere" verilmiş yetkilendirmeye (*tefvîz* = vekaletname) dayandığını ifade eder. Fakat tüccarlık ile ilgili konularda onların tek bir kişi gibi olduklarını bildirir. [51] el-Kâsânî de benzer şekilde "onların (taraflar) iki ayrı birey olmasına rağmen, ticari konularda bir kişi gibi olduklarını" ileri sürmektedir. [52]

İslami hukuk sistemi de aynı şekilde bazı "sınırlı sorumluluk" ortaklıklarına (*şeriketü'l-'inan*) izin vermiştir. el-Kâsânî böyle bir ortaklığın iki temel biçim alabileceğini belirtir: Genel ticaret için "genel biçim" ve ortakların belirli bir ticari mal kategorisini pazarlamaya katıldığı veya belirli bir hizmet sınıfı sağladığı "özel biçim." [53]

Böyle sınırlı bir sorumluluk ortaklığı altında, tüm ortakların eşit olarak katkıda bulunmaları veya kâr ve zarara eşit olarak katılmaları gerekmemektedir. Çünkü bu usul, hem risk hem de kazanç katkısıyla orantılı olarak tahsis edilmiştir. Serahsî'ye göre bu ortaklık biçiminde, bir ortak adına müşterek hareket etme yetkisi veren vekillik şu şekilde sınırlandırılabilir: [54]

> "Vekillik, bazı şartnamelerle sınırlı olabilir. Eğer belli bir tür mal belirtilirse her bir ortak, ortağı tarafından belirtilenler dışında satın alınan herhangi bir malla ilgili serbesttir. Bu tür mallar sadece alıcıya aittir. Belirlenmiş mallar için ister nakit ister kredili olsun, satışa yönelik satın alımlar diğeri için bağlayıcıdır."

---

50 El-Kudûrî 1901, s. 53; ayrıca bkz. A. Dûrî 1974, s. 127-128.

51 Serahsî 1986, C. 11, s. 74, 152.

52 El-Kâsânî 1910, C. 6, s. 73; ayrıca bkz. Serahsî 1986, C. 11, s. 74.

53 El-Kâsânî 1910, C. 6, s. 64.

54 Serahsî 1986, C. 11, s. 173-174; ayrıca bkz. El-Kudûrî 1901, s. 53.

Ebû Hanîfe'ye atıfla eş-Şeybânî şu ek şartları belirtir: [55]

> "Sınırlı sorumlu ortaklıkta iki ortak, kâr ve zararın yatırımla orantılı olması gerektiğini kabul ederse, bu tamamen meşrudur. Eğer biri ortağının oranından daha büyük bir kâr payı alırsa, buna da izin verilir. Ancak ortağından daha büyük bir kayıp payı üstlenirse, buna izin verilmez."

el-Kâsânî, inan sözleşmelerinin hisse yapısının şekillendirilebilir olduğunu vurgulayarak, bunun ise kendisi için biçimlendirildiği belirli ticari duruma göre belirlendiğini açıklar. [56] Buna karşılık Serahsî, ilk sermaye yatırımı yapılandırıldıktan sonra, oransal kâr, öz kaynak ve riski paylaştırmak için açık bir formül sunar: [57]

> "Kâr hesaplanırken, ortaklık sözleşmesi esnasında her bir tarafın sermaye katkısının değeri belirlenir. Ortaklık sermayesi ile satın alınan malların mülkiyetinin dağılımı için, satın alma işleminden sonra her yatırımın değerini belirlemelisiniz. Bireysel hisse bakımından elde edilen kârın tespiti için, dağıtım sırasında yatırımın temel değeri hesaplanır; çünkü yatırım oranı düşülmeden kâr tespit edilemez."

Bu dönemde bir başka yüksek faydacılığa sahip özel şirket yapısı "emek ortaklığı" idi. Bu ortaklık, kaynaklarda birçok farklı isimde yer almaktadır: "Emek" ortaklığı (*şeriketü'l-'amel*); "beden" ortaklığı (*şeriketü'l-ebdân*); "zanaatkârların" ortaklığı (*şeriketü'l-sanâi*) ve "kabul" ortaklığı (*şeriketü'l-tekabbül*) vb.

Emek ortaklığının asıl amacı, sermayeyi değil daha ziyade tek bir kişi tarafından etkili veya verimli bir şekilde gerçekleştirilemeyen inşaat veya ustalık işlerini üstlenmek olduğu için, belirli bireysel becerileri birleştirmektir. Başka bir deyişle, bir iş sözleşmesinde bu özel şirket birliği biçimine girerken, son derece uzmanlaşmış el becerilerinden yardım alınmaktadır. Serahsî şunu ifade etmiştir: [58]

> "Kabul ortaklığı iki zanaatkârın, terzilik gibi belirli bir çalışmanın kabul edilmesinde ortaklık kurduklarında ortaya çıkar. Buna benzer şekilde 'beden ortaklığı' da denir, çünkü taraflar kendi bedenleri ile çalışırlar; yine aynı zamanda buna 'zanaat ortaklığı' da denir, çünkü zanaatları sermayeleridir."

---

55 eş-Şeybânî tarihsiz, vesika 61.

56 El-Kâsânî 1910, C. 6, s. 69-70.

57 Serahsî 1986, C. 11, s. 165.

58 Serahsî 1986, C. 11, s. 152.

Bu zanaat ve sermaye denklemini genişleten eş-Şeybâni ise durumu şöyle açıklar: [59]

> "Eğer iki taraf kendi elleriyle yürürlüğe soktukları böyle bir ortaklık kurarsa, emekleri dirhemlerle aynı kategoride ele alınacaktır. Bu nedenle dirhemlerle kurulan bir ortaklıkta izin verilen her şeye, el emeğine dayalı ortaklıkta da izin verilir."

Buna paralel olarak Serahsî, kâr arayışındaki emek yatırımlarını, sermayeye dayanan yatırımlar kadar meşru ilan eder ve şunları ifade eder: [60]

> "Bir ortaklıktan kâr elde etme hakkı, bazı durumlarda paradan, bazı durumlarda da işin kendisinden kaynaklanır. Bu ikinci durum, yatırımcının parası sayesinde kârının kendi payına sahip olduğu sözleşme ile örneklendirilir ve çalışmaları nedeniyle yine kendi payına düşeni alan fail tarafından temsil edilir.
>
> Bu nedenle, iki kişi arasında para ile bir ortaklık gerçekleşmesi gibi, böyle bir sözleşme de iş yatırımına bağlı olarak eşit derecede geçerlidir. Kâr hakkı, iki yatırım biçiminden herhangi biri ile eşit olarak teminat altına alınmıştır."

İslam tarafından onaylanan ticari organizasyonun bir başka yararlı şekli de "kredi ortaklığı" (*şeriketü'l-vücûh*) idi. Bu kurumsal birlik biçiminin önemli tarafı, daha sonra perakende olarak yeniden satılacak olan toptan eşyalarda mal alımını aktifleştirerek ticareti kolaylaştırma yeteneğinde yatmaktadır. Tüm hisse sahiplerinin eşit olarak katıldığı ortaklık, herhangi bir başlangıç sermayesi yatırımı olmadan oluşturulabilir. Bunun faydası hakkında Serahsî şunları belirtmiştir: [61]

> "Kredi ortaklığına gelince, buna "müflislerin ortaklığı" da denir. Çünkü bu, iki kişi kredi satın alabilmek ve sonra satmak için herhangi bir sermayesi olmayan bir ortaklık kurduğunda ortaya çıkar. Buna "görünüş ortaklığı" (*şeriketü'l-vücûh*) da denir. Zira tarafların başlangıç sermayesi sadece iyi itibarlarından oluşur; kredi sadece iyi bir şöhrete sahip olana verilir."

el-Kâsânî de benzer şekilde, -buna "biriktirmek ya da artırmak amacıyla başlangıçta sermaye üretme süreci" adını vererek- "kredi ortaklığı"nın temel amacının sermaye yatırımı yapmak değil, onu doğurmak olduğunu doğrular: [62]

---

[59] eş-Şeybânî tarihsiz, vesika 76; ayrıca bkz. El-Kâsânî 1910, C. 6, s. 64.

[60] Serahsî 1986, C. 11, s. 155.

[61] Serahsî 1986, C. 11, s. 152; ayrıca bkz. A. Dûrî 1974, s. 128.

[62] El-Kâsânî 1910, C. 6, s. 57-58 ("*Tarîk istinmâ'ül-mâl ev tahsîlihi*").

> "Sermaye birikimini kolaylaştırmak için nakit ortaklığına izin verildiği görüşünü benimsiyoruz. İş ve kredi ortaklıklarına gelince, asıl amaçları sermayeyi artırmak değil, sermayenin kendisini doğurmaktır. Çünkü sermayenin ilk meydana getiriliş ihtiyacı, onu büyütme ihtiyacından önce gelir."

Buna göre eğer ticari kapitalizmin nihai hedefi gerçekten de "sermaye artırımı" ise, Orta Çağ İslami kredi ortaklıklarının altında yatan motivasyonlar, neredeyse tanım gereği, geriye dönük olarak "kapitalist" olarak tanımlanabilir.

Son olarak şunu da söylemek gerekir ki İslam, mudârebe sözleşmesine de izin vermiştir. Bu esnek finansal araç, kendi başına bir ortaklık değil, daha ziyade yarı modern anlamda resmî bir işletme şirketi olarak tanımlanmıştır. Bu oluşum altında, bir grup sermayeyi, bir diğer grup da emeği sağlamıştır. Daha sonra kâr, şirket ilişkisini kuran yazılı sözleşmenin özel şartlarına uygun olarak, taraflar arasında paylaştırılmıştır. Dolayısıyla bu, kâr payları bireysel katılımcıların sermaye ve emek girdilerine orantılı olarak dağıtılan fiilî bir "kâr paylaşımı" şirketidir. Daha sonraki analizlerin de göstereceği gibi, mudârebe anlaşması daha sonra Batılı tüccarlar tarafından Batı Avrupa'nın 5./11.-7./13. yüzyıldaki ticari rönesansında son derece etkili bir şekilde kullanılan *commenda* sözleşmesine en yakın anlaşma türü olarak karşımıza çıkacaktır.

Mudârebe sözleşmesinin iki şekli vardır: "Güven finansmanı"nı içeren "*mudârebe*" ve "katılımcı finansmanı" kullanan *müşâreke*. "*Mudârebe*" altında sermayenin sahibi (*rabbü'l-mâl*) tüm finansmanı sağlarken, "çalışan mutemet" (*el-mudarib*) hem girişimin yönetim yönünü hem de emek yönünü temin etmektedir. Sermaye yatırımcısı daha sonra önceden belirlenmiş bir kâr payını (varsa) ve ortaya çıkan tüm zararları üzerine alır. Ancak *mudarib*in sözleşmenin ihlali veya ihmalinden kaynaklanan zararları, münhasıran *mudarib* tarafından karşılanır.[63]

Buna karşılık *müşâreke*, her iki tarafın sermaye sağladığı ve bir veya her ikisinin de işi yöneteceği, belirli bir süre için kurulan ortak girişim biçimidir. Kârlar önceden belirlenmiş oranlarda paylaştırılmış; varsa zararlar toplam sermaye yatırımı ile orantılı olarak karşılanmıştır. Bu nedenle "*mudârebe* sözleşmesi" ve onun *müşâreke* türevi arasındaki temel fark, birincisinde

63 Pakistani and Gulf Economist (Karaçi: 22 Aralık 1984), s. 12.

sermaye ve parasal zararın sadece bir tarafa, yani sermaye yatırımcısına ait olması, ikincisinde ise parasal kayıp ve sermaye riskinin tüm katılımcılar tarafından paylaşılmasıdır. Faydalarının ispatı olarak kaynaklar, her iki kurumsal yapının, Orta Çağ Müslümanlarının ticari üstünlüğünün yaygın olarak kullanıldığına dair belge ve bilgiler sunmaktadır.[64] Serahsî, mudârebe sözleşmesinin, dönemin pazar talebine doğrudan cevap olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir:[65]

> "Mudârebeye izin verilmiştir. Çünkü bu sözleşmeye duyulan bir ihtiyaç vardır. Sermayenin sahibi, kârlı ticari faaliyetlerde bulunmaya imkân elde edemeyebilir ve bu faaliyetlere girebilenler de sermayeye sahip olmayabilir. Ancak hem **sermaye hem de ticaret dışında kâr elde edilemez. Bu sözleşme ile her iki hedefe** de ulaşılmaktadır."

Her ne kadar Dımeşkî[66] ve Gazzâlî[67] 4./5.-10./11. yüzyıl dönemlerinde ticari işlemlerin temel aracının mudârebe sözleşmeleri olduğunu belirtse de bu usulün, daha önceki versiyonlarıyla İslam'dan evvel de önemli ölçüde kullanıldığı görülüyor. Gerçekten de yaygın olarak zikredilen bir hadis şöyledir:[68]

> "Allah'ın Resulü (s.a.s), halkın işlerinde *mudârebe* sözleşmelerini yaygın olarak kullandıkları bir zamanda gönderilmiş ve onların bunu uygulamalarını onaylamıştır."

Ek E'de gösterildiği gibi, aslında zevcesi Hatice de dâhil olmak üzere, Hz. Muhammed'e yakın çok sayıda kişinin, iş çevrelerini aktifleştirmek için bu tür kurumsal yapıları kullandıkları söylenmektedir.[69] Halife Ömer ve Osman ile Abbâsî hanedanının adını aldığı peygamberin amcası Abbâs b. Abdülmuttalib de benzer şekilde bu tür sözleşmelerde taraf olmuştur.[70]

---

64 Bkz. Bir önceki dipnotta verilen kaynak.

65 Serahsî 1986, C. 22, s. 19; ayrıca bk. El-Kâsânî 1910, C. 6, s. 79; A. Dûrî 1974, s. 130-131.

66 ed-Dımeşkî 1977, s. 33-39, 75.

67 Gazzâlî 1957, C. 2, s. 66.

68 Serahsî 1986, C. 22, s. 18-19.

69 en-Nevevî 1955, C. 2, s. 309; eş-Şeybânî tarihsiz, v. 42; Serahsî 1986, C. 22, s. 18.

70 eş-Şeybânî tarihsiz, v. 42 (A ve B); Serahsî 1986, C. 22, s. 18; İbn Sa'd 1904-1927, C. 2, b. 1, s. 41; ez-Zurkânî tarihsiz, C. 3, s. 345.

Hanefî akademisyenler, "*mudârebe*" sözleşmesinin çok yönlü yasal parametrelerini nakit yatırım mekanizması olarak tanımlamak için özel çaba harcadılar. Ebû Hanife'yi referans olarak gösteren eş-Şeybânî, anlaşmanın sermaye yoğunluklu yapısının yalnızca nakit temelli çalışabileceğini öne sürerek şunu vurgulamıştır:[71]

> "Kişi, dinar ve dirhem kullanmadan *mudârebe* olamaz. Bunlar dışında, herhangi bir şeyle ölçülen veya tartılan başka herhangi bir eşya veya malla bu işlem oluşturulamaz. Yalnızca dinar ve dirhemlerle oluşturulabilir."

Mudârebe sözleşmesinin Hanefî görüşe göre bir diğer benzersiz özelliği, tüccarın açıkça yatırımcı sermayedarın mutemedi olarak tayin edilmesiydi. eş-Şeybânî en önemli özelliklerinden biri olarak finansörün, yatırımdan tamamen uzaklaştırılmış hâle gelişini şöyle açıklamıştır:[72]

> "*Mudârebe* sadece yatırımcı parasını temsilcisine devrettiği takdirde ve temsilcinin yatırımcısının kendisiyle koordinesini şart koşmadan belirli meblağ ile ticaret yapmakta serbest olması durumunda geçerlidir."

Ayrıca, aracının itimadî sorumluluklarını tanımlarken de şunları ekler:[73]

> "Böyle bir *mudârebe* sermayesi ile edindiği her şey yatırımcıya aittir; ancak değerde bir artış meydana gelirse, aracı kârı ile orantılı olarak artışta pay sahibi olma hakkına sahiptir."

Bu itimadî ehliyet uyarınca mutemid, aracı olarak hareket eden tüccara aşağıdakiler de dâhil olmak üzere geniş ve esnek, bir dizi geleneksel ticari faaliyette bulunmak için açık çek vermiştir:

- Her türlü mal alım satımı;
- Nakit veya kredi ile alış ve satış;
- Kurumsal sermayeyi kendi sermayesi ile karıştırmak;
- Üçüncü taraflarla başka ortaklıklar veya sözleşmeler yapmak; ve
- *Mudârebe*nin işlerinin yürütülmesi için gereken personeli görevlendirmek.

---

71 eş-Şeybânî tarihsiz, v. 43 A.
72 eş-Şeybânî tarihsiz, v. 96.
73 eş-Şeybânî tarihsiz, v. 175 B.

Serahsî ise yalnızca bir yatırımcının sermayesinin diğer ticari girişimlere devredilmesinin temsilciye yasaklandığını şöyle açıklamıştır:[74]

> "Bir yatırımcı temsilcisine 'uygun gördüğün şekilde bu yatırıma devam et' şartını koşarsa, o zaman yatırımın yeniden tahsis edilmesi dışında, bütün bu şeyleri açıkça uygulayabilir. Çünkü yatırımcı, tüccarların ortak uygulamaları için alışılmış olan her şeyi dâhil etmek amacıyla, yatırım yapılan sermayesinde aracısına kapsamlı takdir yetkileri vermiştir. Aracı böylece başka bir ortaklığın mudârebesine girme ve sermayesini sermayesine entegre etme hakkına sahiptir. Çünkü bu tüccarların yaptıkları uygulamalardandır."

Buna karşılık Dımeşkî, böyle bir aracının *force majeure* (mücbir sebepler) veya diğer doğal pazar belirleyicilerinin müdahalesinden kaynaklanan mali kayıplar için suçlanmayacağını açıklamaktadır:[75]

> "Aracı, sözleşmede belirtilen pazarlama yetkisini aşmadığı sürece, yatırımcıyı kazara gerçekleşen finansal zarar için tazmin etmekle yükümlü değildir."

Nitekim eş-Şeybânî ve Serahsî'ye göre, sadece aracının kendi yetersizliği nedeniyle kârsız hâle getirilen işlemlerin yer aldığı durumlarda bir yatırımcı, aracıyı taahhüt edilen malları elden çıkarması için söz konusu malları satmaya zorlamak için müdahale edebilir.[76] Ancak Serahsî böyle bir durumda bile bu güvenliğin, her iki tarafı da korumak için tasarlandığını açıklığa kavuşturuyor. Bir aracı, envanterin yalnızca finansörün orijinal yatırım miktarı ve kârdaki payını iade etmek için gerekli olduğu kadarını satmak zorunda kalabilir. Bu şart zorunludur; çünkü:[77]

> "Kâr, doğası gereği yasal bir haktır ve bir aracı, kişisel varlığını yalnızca ortağının amaçlarını karşılamak için satmaya zorlanamaz. Çünkü bir yatırımcıyı zarara karşı tazmin etmek gerektiği gibi, aracıyı payına göre tazmin etmek de gerekir. Bu şekilde, her iki tarafın öz sermaye payları da eşit olarak dengelenir."

Teoride *mudârebe* sözleşmelerinde üç onaylanmış kullanım bulunmaktadır:

---

74 Serahsî 1986, C. 22, s. 39-40; ayrıca bkz. eş-Şeybânî tarihsiz, v. 57A, 64, 109B, A; El-Kâsânî 1910, C. 6, s. 78.

75 Ed-Dımeşkî 1977, s. 33-39, 75.

76 eş-Şeybânî tarihsiz, v. 83A; Serahsî 1986, C. 22, s. 127.

77 Serahsî 1986, C. 22, s. 72.

- Sermaye yatırımları için;

- Emtia ticareti için;

- Üretim (imalat) işletmeleri için.

Bununla birlikte genel uygulamalar, öncelikli olarak ticari girişimlerin altına girmek; diğer bir deyişle, ticaretteki emtia fiyat farklılıklarından faydalanarak elde edilen finansal getirileri oluşturmak için kullanılmış gibi görünmektedir. Orta Çağ'da yaşamış olan bazı Müslüman hukukçular, mudârebenin üretim girişimlerinde kullanılmasının açıkça yasak olduğu görüşündedir. Mâlikî ve Şâfî âlimler, mudârebenin herhangi bir şekilde "üretici yatırımı" olarak uygulanmasını reddetmişlerdir. Aracı, geleneksel olarak sabit bir ücret oranı ile telafi edilen fiilî üretime geçeceğinden, tüm kâr ve zararların sadece yatırımcıya tahakkuk etmesi gerektiğini savunmuşlardır.[78] Diğer taraftan Hanefî hukukçu Serahsî, aslında emtia üreticilerinin malların satışına ve üretimine katılarak bu yasağı atlatmaları için yasal olarak uygun usullere sahip olduğunu belirtmiştir:[79]

> "Yatırımcı, temsilcisine deri satın alıp saklamasını, daha sonra da bunları bot, kemer tokası ve deri çantalar olarak tasarlamasını söylerse, bunların hepsi tüccarların kâr peşinde koşmalarının bir parçası sayılır ve bir *mudârebe* sözleşmesi olarak buna izin verilir."

Böylece bu yorum, mudârebenin aslında üretim işlemlerinde, ama sadece emtia üreticisi ve aynı zamanda onun dağıtımcısı olması hâlinde legal olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Mudârebe sözleşmeleri böylece dinî olarak tanımlanmış etkili bir mali hukuk sistemi tarafından desteklenmiştir. Akit ortaklıklarında olduğu gibi Müslüman hukukçular, bu karmaşık iş biçimlerinin de benzer şekilde hem yazılı olmasını hem de amacının açıkça belirtilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Hatta bu tür "sözleşme formülasyonu" için yazılı bir format bile hazırlanmıştır.[80] Sadece kârları hakkaniyetli bir şekilde tahsis yöntemleri değil,[81] aynı zamanda giderlerin geri ödenmesi,[82]

---

78 A. Udovitch 1970c, s. 186.

79 Serahsî 1986, C. 22, s. 54.

80 eş-Şeybânî tarihsiz, v. 140B.

81 Krş El-Serahsî 1986, C. 22, s. 27, 54-55, 105-106; eş-Şeybânî tarihsiz v. 45A, 46A, 47, 70, 112.

82 Serahsî 1986, C. 22, s. 62-64, 67; eş-Şeybânî tarihsiz v. 76, 77A, 80B, 81A.

vekilin sorumluluğu ve yükümlülüğü[83] ile sözleşme fesih prosedürleri de[84] kesin olarak belirtilmiştir.

Kısacası "kurumsal kredi", -Bölüm 4.3'teki Fâtımî hanedanlığı kapsamında fiilî olarak gösterileceği gibi- Orta Çağ'daki Müslümanların ekonomik dünyasında ticareti kolaylaştırmak için hayati bir rol oynamıştı. Bu uygulama, bağımsız çalışmak için yeterli fona sahip olmayanların ticari faaliyetlerini finanse etmişti. Aynı zamanda, tüccar olmayan varlıklı kimselere de fazla sermayelerini verimli bir yatırıma çevirmeleri için bir araç sağladı. Aynı şekilde, tüccarlara mevcut para arzlarının yetersiz olabileceği ve/veya büyük nakdî meblağların taşınmasının başka türlü riskli olabileceği bölgelerde faaliyet gösterip işlemleri tamamlayabilmeleri için araçlar sağlayarak, "vekâletle ticaret" yapılmasına imkân sağladı.

Bu açıdan bakıldığında, İslam hukuku tarafından öngörülen iş yapıları, son derece çeşitlenmiş idari mekanizmalardı. Çünkü geçerli bir ticari yatırım türü olarak kredi kullanmak suretiyle, Orta Çağ'ın Müslüman tüccarları çeşitli şirket birliği biçimleri oluşturmuştu. Bunlar hem ticari girişimleri finanse etmek hem de iktisadi kabiliyetlere sahip olan ancak sermayesi olmayanların faaliyetleri için bir araç olarak hizmet etti.

İslam İmparatorlukları -Bölüm 2.1'de ayrıntılı olarak açıklanan- çok geniş kapsamlı ve küresel çapta oluşturduğu ticari girişim ile mükemmel bir başarı elde etti. Ardındaki itici güç olarak da bunu, tüccarlara şeriat kanunları (teokratik yönetimin *corpus juris*'i) tarafından sağlanan ve onu emsalsiz kılan olağanüstü ekonomik dinamizme borçluydu.

D. Bankacılık ve İlişkili Güven Araçları

Orta Çağ'ın Müslüman tüccarları artık "modern" kabul edilen ve geniş kapsamlı ticari genişlemelerini son derece kolaylaştıran çok çeşitli ve yardımcı finansal araçlarla desteklenmekteydi. Bunlar arasında "ödeme emri" veya "kredi mektubu" (*süftece*), "tahvil" (*hatt*), "kredi transferi" (*havâle*), "banka mevduatı" (*ibdâ'a / vedî'a*), "senet" (*ruk'a*) ve çeşitli "banka çekleri" (*hat/*

[83] Krş El-Serahsî 1986, C. 22, s. 27, 55, 71, 169; eş-Şeybânî tarihsiz v. 71, 74A, 82, 161, 162B, 168B; ed-Dımeşkî 1977, s. 33-39, 75.

[84] eş-Şeybânî tarihsiz, v. 134B, 135A.

tevki'/sak)[85] gibi Arapça kaynaklarda referans verilen araçlar bulunmaktaydı. Mesela birçok modern akademisyen, aslında Fransızca ve İngilizce kelimelerin Arapça karşılığı olan "cheque" ve "check" kelimelerinin kökeninin Arapça karşılıkları olan *şek* veya *sak*[86] kelimeleri olduğuna işaret etmektedir.

Bununla birlikte şu reddedilemez ki; her ne kadar ilk Müslümanlar "çek sistemini" icat etmemesine rağmen ve Yunanistan, Roma, Mısır ve Levant'ta 1./7. yüzyıl Arap fetihlerinden çok önce zaten kullanıldığına dair deliller bulunmasına rağmen, İslam'ın başlangıcından itibaren sermayedarların mali yekûnunu devretmek için çekler kullandıkları aşikârdır. İbn Abdü'l-Hakem, örneğin ikinci halife Ömer b. el-Hattâb'ın (ö. 23/644) devletin ambarlarına teslim edilen tahılları çek ile ödediğini ifade etmiştir.[87] Ayrıca dönemin hazinedarı Zeyd b. Sabit tarafından hazırlanan papirüs üzerine yazılmış ve ters tarafında mühürle belgelenmiş olan çekle[88] ücretlerin halife tarafından ödeneceğini belirtmiş ve bu uygulamanın Emevîler dönemine kadar devam ettiğini söylemiştir.[89] Nitekim bu dönemde, bu tür çeklerin özel iş anlaşmalarında kullanımı oldukça önemli görünmektedir. İbn Abdü'l-Hakem, hükûmetin vergilerin de artık bu şekilde ödenmesini istediğini ileri sürmektedir.[90]

Kaynaklar bu tür kişisel çeklerin geçerli olabilmesi için en az iki kişi tarafından şahitlik edilmesi gerektiğini belirtiyor.[91] Gerçekten de 2./8.-3./9. yüzyıllarda çekler, günlük ekonomik hayatın ortak bir özelliği hâline gelmiş gibi görünmektedir. Çünkü bankacılar, her dinar için bir dirhem komisyon ücreti ödeneceğini kaydetmişlerdir. Böylece mevcut kura bağlı olarak, bu hizmet ücreti yüzde on ya da daha fazla olabilmektedir.[92]

---

85 Bu finansal araçların Orta Çağ'daki İslami kullanımı hakkında, bkz. İbn Havkal 1938, s. 99; eş-Şeybânî tarihsiz, v. 63B; Schacht 1964, s. 148 vd.; R. Grasshof 1899a, s. 70 vd.; E.A. Ashtor 1986, s. 555; aynı yazar. 1976, s. 145.

86 E. A. Ashtor 1986, s. 555

87 İbn Abdü'l Hakem 1922, s. 166; ayrıca bkz. El-Dûrî 1974, s. 170, Ya'kûbî; V. Fisk 1931, s. 10 vd.

88 İbn Abdü'l-Hakem 1922, s. 223; ayrıca bk. et-Tenûhî 1921-1931, C. 1, s. 90-93, 103, C. 2, s. 680; es-Sâbî 1904, s. 93 vd.

89 İbn Abdü'l-Hakem 1961, s. 223.

90 İbn Abdü'l-Hakem 1961, s. 244.

91 Bkz. El-İsfahanî 1927-1974, C. 1, s. 132; İbn Kesîr 1966, C. 8, s. 87; es-Semhûdî 1973, C. 3, s. 1057.

92 W. Fischel 1968, s. 21; A. Lieber 1968, s. 233.

Bu tür finansal araçların etkin işlem aralığı da etkileyici görünmektedir. 4./10. yüzyıl coğrafyacısı İbn Havkal, Kuzey Afrika'da bulunan Sicilmasa'da bir bankacılık kurumuna yapılan çeklerle ödenen birinci el mal satışlarına şahit olduğunu söylemektedir. Bu çeklerden biri toplamda 42.000 dinar tutarındadır.[93]

5./11. yüzyıl Fars coğrafyacısı Nâsır-ı Hüsrev, Güney Mısır'da yer alan Asvan'da benzer bir çek kullanımını tespit etmiştir. Ayrıca o yüzyılın ortalarında, Basra'daki ticari işlemlerin çoğunun çek ile müzakere edildiğini ifade etmektedir.[94] Aslında Basra şehri, o dönemde bankacıları ile meşhur görünmektedir. Hatta Uzak Doğu tüccarları için *hundî* olarak adlandırılan oryantal bankaların geleneklere uygun olarak çekleri nakite çevirdikleri söylenmektedir.[95]

Bu dönemde "kredi transferi" (havâle) de oldukça esnek bir para aracıydı. Genellikle *mudârebe* ile birlikte kullanıldığında -bir aracıyı borçluların birinden kredi geri ödemesi için yetkilendirmek üzere ve gelirlerini *mudârebe* yatırımına aktararak hibrit bir "borç/kredi" ticari sözleşmesi oluşturulması suretiyle- Orta Çağ'daki Müslüman yatırımcı onu bir borç transfer mekanizması ve bir kredi dokümantasyon aracı olarak değerlendirebilmekteydi. eş-Şeybânî bir aracının böyle bir belgeyi "geleneksel ticaret uygulamasının" bir parçası olduğu için meşru bir şekilde uygulayabileceğini ve aynı zamanda bunun uluslararası ticaret işlemlerinde sermaye akışlarını kolaylaştırmak için oldukça etkili bir araç olduğunu açıklamaktadır.[96]

"Kredi mektubu" *(süftece)* benzer şekilde sadece geleneksel usule göre özel ticaret operasyonlarında değil, aynı zamanda kamu sektörü fonlarının transferinde de yaygın olarak kullanılan bir finansal araçtı. Kaynaklar bu esneklik sebebiyle, kredi mektuplarının yaygın olarak kullanıldıklarını göstermektedir. Örneğin bunlar, Mekke veya Medine'de düzenlenebilir ve daha sonra Basra veya Kûfe gibi uzak şehirlerde nakde çevrilebilir ve sertifikalandırıldıkları gibi yalnızca resmî olarak imzalanabilirdi. Ayrıca ihraç eden tarafın damgasını taşıdıklarında, uzak yerlerde işlem görebilir, kolayca pazarlık edilebilir kredi araçlarıdır bunlar.[97]

---

93 İbn Havkal 1938, s. 60, 99; N. Levtzion 1968, s. 223-233.

94 Nâsır-ı Hüsrev 1881, s. 64.

95 Bkz. S. B. Samadi 1955, s. 245; R. Grasshof 1899a, birçok yer.

96 eş-Şeybânî tarihsiz, v. 63 B.

97 Serahsî 1986, C. 14, s. 37; El-İsfahânî 1927-1974, C. 6, s. 26.

Orta Çağ'ın Müslüman tüccarları *süfteceler*i sadece kredi mektubu olarak değil, aynı zamanda son derece faydalı bir gider kredisi olarak da kullanmışlardı. Seyahat çekleri de artık bu şekilde kullanılmaktaydı.[98] Göstergeler bu çeklerin, finansal diplomasinin aynı derecede faydalı "kamu sektörü" araçları olduğu yönündedir. Örneğin 314/926'da Abbâsî eyalet hükûmeti Mısır'ın Bağdat'a, sırasıyla 147.000, 80.000 ve 400.000 dinar miktarında olmak üzere üç kredi mektubu (*süfteceler*) şeklinde vergi geliri gönderdiği bildirilmiştir. Kaynaklar Mısır'daki müteakip İhşid hükûmeti yönetiminin de vergi gelirlerini bu şekilde Bağdat'a ilettiğini göstermektedir.[99] Benzer şekilde aynı eserler, 316/928'deki Abbâsî hazinesinin yerel bankalara verilen bu tür kredi mektupları ile Fars illerinden 900.000 dirhem gelir aldığını bildirmiştir.[100]

Bu çeşitli finansal araçlarla Orta Çağ'daki ilk devir Müslümanlarının istihdamı, yaygın bir ağ tarafından desteklenmiştir. Büyük şehirlerde bulunan "sarraflar" (*sarrâf / sayârife*), zamanla ibtidai bir bankacılık endüstrisi oluşturmaya başlamıştı. Bu para değiştiriciler, görünüşe göre çoğu zaman kişisel sermaye kaynaklarını kullanarak ticari işlemleri finanse ediyorlardı. Aynı zamanda banka mevduatları ve kısa vadeli krediler alıyor; diğer önemli ticari faaliyetlerin altına girmek için kredi mektupları çıkarıyorlardı.[101]

Her ne kadar İslam'ın temel prensipleri tarafından bu tür kredilere ilgi yasaklanmış olsa da Ek E'de açıklanan muhâtara sözleşmesi gibi çeşitli yapay fiyatlandırma programları, yine de küçük girişimci işletmelerin yani tüccar bankacıların bu tür işlemlerden önemli kârlar elde etmesini sağlamıştı.[102] Bazılarının da benzer şekilde, mali getirilerini artırmak için değerli metaller ve diğer değerli emtiaları alıp satarak arbitraj faaliyetleriyle uğraştığı kayıt altına alınmıştı.[103]

Dârü'l-İslâm'ın oluşum yıllarına eş zamanlı olarak, resmî bir bankacılık endüstrisi gelişti. Zira ticari genişlemenin çok hızlı olmasından dolayı, ortaya

---

98 A. Dûrî 1974, s. 169.

99 Miskeveyh 1920-1921, C. 1, s. 43, 146, 150; El-Cehşiyârî 1926, s. 296; İbn Sacîd 1899, s. 32; Serahsî 1986, C. 14, s. 37; A. Lieber 1968, s. 234.

100 Miskeveyh 1920-1921, C. 1, s. 146, 187; R. Grasshoff 1899a, birçok yer.

101 Bu konuda, bkz. El-İsfehânî 1927-1974, C. 11, s. 193, C. 16, s. 302-303; El-Müberrad tarihsiz, C. 1, s. 355; El-Ezrakî 1858, s. 155; Mâlik b. Enes 1905, C. 8, s. 396, 430.

102 El-İsfehânî 1927-1974, C. 13, s. 223; ez-Zübeyrî 1953, s. 304.

103 Mâlik b. Enes 1905, C. 8, s. 430.

çıkan kredi talepleri nedeniyle *sarrâf* işlevi, zamanla tam teşekküllü bankacılığa (*cehbez*) dönüştü. Bu tür bankacılar sadece özel sektörün ekonomik girişimlerini finanse etmekle kalmadı; aynı zamanda hükûmete "vergi tahmin notları" sundu. Bunu yaparken bir taraftan da gelecekteki vergi gelirlerinin üzerine ipotek konuldu ve mevcut bürokratik harcamaları ödemek için büyük miktarlarda avans verildi.[104]

Bu finansal işlevleri yönetmek ve bankacıların varlıklarına (*mâl'ü'l-cehbeze*) uygulanan muhtelif *ad valorem* (değere göre kıymetlenen) isimli vergiyi tahsil etmek ve genel olarak tüm özel bankacılık faaliyetlerinin gözetimini sağlamak, Abbâsî hükûmetinin 316/928 yılında *dîvânü'l-cehbeze* olarak bilinen bir devlet merkez bankası kurumu oluşturmasını temin etti.[105] Gerçekten de İslam'ın yükselişine eşlik eden kuvvetli ticari genişleme sonucunda bankalar, İslam İmparatorluğu boyunca çeşitli kurumsal biçimlerde hızla çoğaldı. Nâsır-ı Hüsrev'e göre, 444/1052 yılında sadece İsfahan'da 200'den fazla banka, hem ticari faaliyetlerde bulunmak hem de değerli metal külçe ticareti yapmakla uğraşmaktaydı.[106]

Basra belirtildiği gibi, büyük bir finans merkeziydi ve bankacılarının çoğu Yahudi olduğu için, ana bankacılık bölgesi "Yahudi (Yahûdîyye) mahallesi" olarak biliniyordu.[107] Abbâsîlerin emperyal başkenti Bağdat'ın merkezindeki görkemli bir işletme merkezi olan "el-Avn Caddesi" artık birçok bankacılık acentesi ve sarraflar için "Orta Çağların Wall Street'i" gibiydi.[108] Gerçekten de Yahudi dini, yabancılara borç vermeyi onayladığı ve Müslümanların faiz ödemesine izin verilirken tahsil etmelerine izin veril-

---

[104] Bunun için bkz. Yâkût 1907, s. 385, 399; et-Tanûhî 1921-1931, C. 8, s. 23-24, 57; es-Sâbî 1904, s.10-11, 79; Miskeveyh 1920-1921, C. 1, s. 158; ayrıca bkz. Dûrî 1974, s. 157 vd.; W. Fischel 1968, s. 2 vd.; aynı yazar. 1933, s. 581 vd.

[105] El-Cahşiyârî 1926, s. 158, 224, 226, 255; Yâkût 1907, s. 135; et-Tenûhî 1921-1931, C. 2, s. 39-40; Miskeveyh 1920-1921, C. 1, s. 11, 52, 95, 99, 349, 379; W. Fischel 1968, s. 4 vd.

[106] Nâsır-ı Hüsrev 1881, s. 253.

[107] Bu konuda, bkz. Miskeveyh 1920-1921, s. 247-248; et-Tenûhî 1921-1931, C. 1, s. 204; Yâkût 1907, C. 1, s. 399; W. Fischel 1933, s. 351; E. A. Ashtor 1976, s. 145; B. Lewis 1966, s. 91.

[108] El-Mukaddesî 1906, s. 183. Ayrıca bk. Cehşiyârî 1926, s. 33, 79-80, 124, 158, 306-307; Miskeveyh 1920-1921, s. 44, 66, 79-80, 112, 128; et-Tenûhî 1921-1931, C. 2, s. 82 vd.; Yâkût 1907, C. 1, s. 74, 91; W. Fischel 1933, s. 345.

mediği için, karşılıklı finansal çıkarların sinerjisine sahne oldu. Kısa bir süre içinde Orta Çağ Yakın Doğu'su boyunca birçok büyük Yahudi bankacılık kurumu bu sayede yükselişe geçti. Örneğin 375/985 dolaylarında Mısır ve Suriye'nin çağdaş finansal topluluklarını anlatan coğrafyacı el-Mukaddesî, o zaman çağdaş bankacıların çoğunun Yahudi olduğunu ileri sürmüştü.[109] Orta Çağ Arap kaynaklarının defalarca "iki Yahudi bankacı" (*el-cehbezanü'l-yahudîyan*) olarak adlandırdığı özellikle iki kişi, Yûsuf b. Finhas ve Hârûn b. Umran, artık Abbâsî halifesi el-Muktedir'in sarayında büyük mali şöhrete sahip olmuştu.[110] Bunlar yüksek prestijlerini gösteren, "resmî saray bankacıları" (*cehâbizetü'l hadrat)* şeklindeki heybetli unvanı taşımışlardı.[111] Kaynaklar aslında, bu iki finansörün sadece hükûmetin ekonomik işlemlerini kolaylaştırmakla meşgul olmadıklarını, aynı zamanda başbakanlık ve halifelik düzeylerine kadar bile uzanan devlet görevlilerine kişisel krediler verdiklerini gösteren deliller sunmaktadır.[112]

Bu tür bankacılar, sadece kamu sektörüne yönelmediler, özel girişimcilere de kredi imkânları sundular. Hakikaten kaynaklar, bu insanların temel işlevlerinden birinin de tüccarlara "kredi mektubu" (*süftece*) sağlamak olduğunu bildirmiştir. Ayrıca doğrudan özel krediler verme, banka mevduatlarını kabul etme ve modern bankacılığa ilişkin diğer önemli işlevlerin çoğunu üstlenmiş görünmektedirler.

Çalışmanın şimdi ele alacağı konu ise, Orta Çağ Yakın Doğu'sunun gelişmekte olan yeni ekonomik süper gücü Fâtımî Mısır'ında, kapsamlı finansal sistemlerin daha da gelişmesinin ve bunların zemininin analizidir.[113]

---

[109] El-Mukaddesî 1906, s. 183.

[110] Cehşiyârî 1926, s. 158-159; W. Fischel 1933, s. 349.

[111] Cehşiyârî 1926, s. 80, 124; Miskeveyh 1920-1921, s. 128; et-Tenûhî 1921-1931, C. 2, s. 80-81, 84-85.

[112] Cehşiyârî 1926, s. 93 vd.; et-Tenûhî 1921-1931, C. 1, s. 90, 93, 103-105; Nâsır-ı Hüsrev 1881, s. 64.

[113] Bkz. El- Cehşiyârî 1926, s. 81; Miskeveyh 1920-1921, s. 44, 66, 164, 213, 220, 229, 329; et-Tenûhî 1921-1931, C. 2, s. 82-85; İbn Sad 1904-1927, C. 4, s. 5.

4. BÖLÜM

FÂTIMÎ MISIR'INDA "TİCARİ KAPİTALİZM"İN YÜKSELİŞİ

4.1. Fâtımîlerin Mısır'ı Fethedişi

Önceki bölümlerde; 6.-7. yüzyıllarda ve ardından dört "Raşid Halife" döneminde, peşinden Emevîler ve Abbâsîlerin ilk döneminde aşamalı olarak eşsiz bir "Arap ticari kapitalizmi" biçiminin şekillenmeyle Hicaz'ın öne çıkması anlatılmıştı. Bununla birlikte bu tür kapitalist uygulamalar, 4/10. yüzyıl Mısır'ında başlayan Fâtımî hanedanının yükselişine kadar tam erginliğe ulaşmayacaktı. Diğer taraftan Müslümanları teşvik eden öğretinin özü de bilimsel eserlerle birlikte yerel entelektüeller tarafından zaptedilecekti. Bu sürekli gelişen İslami ekonomik model üzerine daha fazla tefekkür etmek gerekiyor.

Zira 358/969 yılında Mağribî Fâtımî hanedanının orduları, Tunus'tan doğuya, yani Kuzey Afrika'ya taşındı ve Mısır'ı fethetti. İdare merkezini de özellikle el-Mehdiyye'de inşa edilen yeni başkent Kahire'ye kaydırırdı. Fâtımîler tarihte ilk İsmailî devleti inşa etmişlerdi. Bu olayla, artık Arap ticari kapitalizminin gelişimi, serbest ticaret ve piyasa güdümlü ticari kurallara sadakatle bağlanacak, ileri görüşlü bir hükûmet tarafından desteklenen ve etkisi uzun sürecek yeni bir devreye girilecekti. Nitekim Mısır'daki Fâtımî idaresi, ülkeyi Orta Çağ'daki ekonomik zirvesine ulaştırmıştı. Ayrıca iki yüzyıllık yönetim döneminde olduğu gibi veba ve kıtlığın dönemsel etkilerine rağmen, imparatorluğun başkentinin nüfusu üç kattan fazlasına çıkmıştı. [1]

---

1 E. A. Ashtor, 1976, s. 202.

İsmailî halifelerin kendileri, müreffeh bir hayat sürmek için Mısır'ın görkemli servetini kullandılar. Makrîzî dönemin Müslümanlarının sahip oldukları lüks eşyaları ayrıntılı olarak açıklamaktadır.[2] 438-441/1046-1049'da ülkeyi ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev, Halife el-Mustansır rejiminin göbeğinde ortaya çıkacak büyük "ekonomik felaketten" kısa bir süre öncesi itibarıyla halifenin servetinin değerini sınırlayamadığını ve orada gördüğü refaha başka hiçbir yerde şahit olmadığını parlak sözlerle ifade ederek şunları söylemiştir:[3]

> "Kahire'de sultanın sahip olduğu dükkânların 20.000'den az olmadığını tahmin ediyorum. Birçoğu on Magrib dinarına kiralanmıştır. Kervansaray, hamam ve diğer kamu yapıları o kadar çok ki saymak zor... Kahire ve Fustât'ta, nüfusa aylık olarak kiralanan, Sultan'a ait 20.000 kadar evin olduğu söylenmektedir."

Benzer bir zenginlik 451/1059 yılında, on yıl sonra ülkeye yaptığı ziyarette El-Mü'eyyed fi'd-dîn Allah el-Şîrâzî tarafından da belirtilmiştir.[4] Aynı şekilde İbn Müyesser, "Fâtımî Başveziri el-Efdâl'in sarayındaki hazineleri o kadar hacimliydi ki, 515/1121 yılındaki ölümü üzerine envanterinin sayımını yapmak 40 günden fazla sürdü." diyerek saraydaki zenginliği tasvir etmiştir.[5]

Dolayısıyla, Fâtımî hanedanlığı idaresindeki "Nil Ülkesi"nde üretilen zenginliğin olağanüstü olduğu aşikârdı. Ancak bu, Orta Çağ Mısır'ının esasen serbest piyasa ekonomisi politikalarından doğan büyük refah sebebiyle mümkün oldu. Çünkü ülkenin haddinden fazla sermayesi vardı ve Fâtımî Mısır'ındaki ticari kapitalizmin evrimi -ayrıca 5. ve 11. yüzyılın sonlarında başlamak üzere İtalyan tüccarlar aracılığıyla emsallerinin Batı Avrupa'ya aktarılması- büyüleyici olsa da karmaşık bir süreçti. Nitekim özellikle Mısır'ın ekonomik idaresini yönlendiren geleneksel tekniklerle birlikte, emperyal İsmailî hedefler örtüştü ve tam manasıyla kapitalist bir devlet ortaya çıktı. Bu dramatik finansal gelişmeleri sürükleyen politik faktörler üç aşamalıdır:

---

2 El-Makrîzî 1948, C. 2, s.280-293; aynı yazar. tarihsiz, C. 1, s. 408-422; İbn Müyesser 1919, s. 20, 45; El-Raşîd b. Zübeyr 1959, s. 67 vd., 124 vd.

3 Nâsır-ı Hüsrev 1945, s. 48.

4 El-Mü'eyyed fi'd-dîn Allah eş-Şîrâzî 1949, s. 85-86.

5 İbn Müyesser 1919, s. 58.

1. Fâtımîlerin stratejik "jeopolitik hedefleri" bölgeseldi. Doktriner literatürü, politik hedeflerinin Nil havzasının ekonomik mikro yönetimi değil, küresel boyun eğdirme olduğunu ortaya koymaktadır;
2. Buna karşılık yüzyıllar süren yabancı hâkimiyetine rağmen, Mısır uzun bir yerli iç yönetim geleneğine sahipti; zira devletin günlük ekonomik yönetimi büyük ölçüde birbirinin ikizi diyebileceğimiz başlıca azınlıklara, Yahudilere ve Kıptilere bağlıydı;
3. Bu iki mühim yönetim faktörünün -dış politika meşguliyetinin, iç mikroekonomik operasyonlarda müdahaleciliğe yanaşmamasının da etkisiyle- birleşmesinden kaynaklanan sinerji, daha sonra ülkenin büyük şehir merkezlerinde esasen serbest bir piyasa ekonomisinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Sonuç olarak, iç işleri üzerinde yoğunlaşan güçlü bir merkezî hükûmet bulunmadığı için büyük ticaret evleri, temsilcileri (*vükelâ't-tüccâr*) ve büyük "aracı kurumlar"ın (*dûrü'l-vekâle*) da ortaya koyduğu gibi, Mısırlı ticaret erbabı kendi özel sektör operasyonlarında özgürlüğün tadını çıkardı ve ekonomik refahtan kaynaklanan tüketici talebini hızla karşılamaya koyuldu. Böylece daha evvelki Abbâsîlerin vekil idaresi olan İhşidîlerin dayattığı ağır düzenleyici rejimden azade olundu. Mısır'ın ticari ekonomisi artık ayağa kalkmıştı.

Gerçekten de daha sonraki analizlerin göstereceği gibi, genellikle İslam hukukunun parametreleri içinde çalışan ve bu hızlı "kalkınmayı" mümkün kılan "dinî azınlık" tüccarlardı. Onlar böyle bir rol oynarken ilk iş, araçlarının çoğunu hassas bir şekilde mükemmelleştirmekti. Bunlar da sonuçta Batı'daki modern kapitalizmin en erken habercisi olacaktı.[6]

Özel sektör kredi enstrümanlarının, bölgesel pazarlarda resmî vergi iadesi çeklerinden çok daha fazla kabul gördüğünü şaşkınlıkla müşahede eden 4./10. yüzyıl Abbâsî Arap tarihçisi Miskeveyh, hayretini şu sözlerle ifade etmiştir:[7] "Tüccarlar artık vezirlerden daha güçlü!"

Tüccarların yüksek statülerinin bir başka göstergesi olarak, Suriyeli âlim Ebu'l-Fazl ed-Dımeşkî'nin *Ticaretin Esasına Referans* (el-İşâre ilâ Mahâsini't-

6 Ortaya çıkan bu kapitalist evrim hakkında, bkz. J. Baechler 1975, s. 77; S.D. Goitein 1970, s. 61-62.

7 Miskeveyh 1920-1921, C. 3, s. 138-139.

Ticâre) adlı eserinde, Allah'ın bahşettiği vasıflardan biri de servet olarak nitelendirilmiştir. Dımeşkî son derece aydınlatıcı bu tezinin ikinci yarısını, ticari çaba yoluyla servet biriktirme tekniklerine ayırmak suretiyle sadece 5./11. yüzyılda tüccarların kendilerine duyulan saygıdan hoşlanmalarını değil, aynı zamanda onları harekete geçiren yüksek kapitalist ruhu da yansıtmıştı.[8]

Bu dönemde "Müslüman tüccarlar" o kadar öne çıkmıştı ki tarihçi Adam Mez, 4./10. yüzyıl Arap toplumunda ticari kapitalizmin öne çıkan unsurlarını analiz ederken, onların "İslam medeniyetinin taşıyıcıları" olduklarını gözlemliyordu.[9] Buna göre, Müslüman idaresinin ilk üç yüzyılı içerisinde yavaş yavaş gelişen büyük ve profesyonel ticari sınıf, son derece dinamikti. Dördüncü yüzyılda ise, Dârü'l-İslâm içinde ekonomik ilerleme için güçlü bir etken hâline gelmişti. Bu sebeple serbest ticaret, Fâtımî halifelerinin 4./10. yüzyıl boyunca Mısır üzerindeki hâkimiyet dizginlerini ele geçirmeleri sayesinde kritik bir hâl almıştı. Çabaları hem yerel otoritelerini güçlendirmek hem de kontrolleri dışındaki alanlar üzerinde etkilerini genişletmek içindi ve bu onlar için hayati bir ehemmiyet arz ediyordu.

İlk başlarda, ticari genişlemeyi etkili bir politik ifade aracı olarak görüyorlardı. Fâtımîler Kuzey Afrika'da bölgenin stratejik olarak konumlandırılmış limanlarından faydalanarak bir deniz gücü olarak yükselmişti ve 358/969'da yeni imparatorluklarının merkezi olarak konumlandırdıkları Mısır devletinin ekonomik can damarı da suya dayalı ticaretin varlığıydı. Buna göre Fâtımîler, Mısır'ı idare etmek üzere buraya yerleşirken, ticareti ve ticari filosunu da dış politikalarının ana araçları hâline getirdi. Nitekim emperyal hedefleri için ticaret çok önemliydi. Modern revizyonist tarihçi M. A. Shaban da "ticaretin, Fâtımîlerin bütün tarihi boyunca üstlendiği hemen hemen her eylemde en önemli güdü hâline geldiğini" iddia etmektedir.[10]

---

8 Ed-Dımeşkî 1977, birçok yerde ve özellikle de "Fasl fî Hıfzü'l Mâl" bölümünde s. 54 vd.

9 A. Mez 1922, s. 422. Buna göre, İslami inancın kurucu ağlarının kapitalist doktrinin tohumlarını içerdiği söylenebilse de, şu anda bu tohumların Fâtımî Mısır'ının gelişmekte olan pazarlarında tam meyve verdiğini, oradan da Dârü'l-İslâm'ın diğer pazarlarına yayılıp daha sonra Batı Avrupa'ya doğru ilerlediğini iddia edebiliriz.

10 M. A. Shaban 1976, s. 193.

Hanedanın ticari genişlemede en ileri noktası, gezgin satıcılar olarak ikiye katlanan ve son derece hassas bir grup olan gizli "misyoner propagandacılar" (*du'ât*) ağıydı. Bunlar devlete önden sızan kişiler olarak, daha sonra 358/959'da Mısır'ın nispeten barışçıl fetihleri için savaş alanını hazırlayan, tüccar kılığına gizlenmiş misyonerlerdi. Bernard Lewis ticaret arayışında, Fâtımî misyoneri (*dâ'î*) ve Müslüman tüccarın (*tâcir*) çoğunlukla "el ele yürüdüğünü" iddia etmektedir.[11] Aynı tartışmayı yapan Mısır tarihçisi Abdülmünim Mecid, Fâtımî misyoneri ve tüccarının genellikle aynı birey olduğunu belirtiyor.[12] İsmailî tarihçi Abbas el-Hamdân, bu benzetmeyi Fâtımî hanedanlarının ticari çıkarlarının olmadığı alanlarda, misyonerlerinin çıkarlarının da ihmal edildiğini ileri sürerek daha da ileri götürmektedir.[13]

Fâtımî Mısır'ının ilk baş veziri olan eski bir Yahudi tüccarı Yakûb b. Killis'in hem iç pazarın refahını sağlamak hem de bol miktarda ihraç edilebilir ürün üretmek için kapsamlı bir ekonomik kalkınma programına başlaması, bu tür ticari çıkarların teşvik edildiğini açıkça göstermektedir. Aynı zamanda, yeni hükûmetin liman inşaatı ve deniz filosunun genişletilmesi için kapsamlı kaynaklar ayrılmıştı. Bu amaçla, liman gelişiminin idaresi için, özel olarak tahsis edilmiş bir kamu kurumu olan *Dîvânü'l-Cihâd* oluşturuldu. Bu çerçevede Kahire limanı el-Meks'de, ilk üretimi 600 gemiyi aşan devasa bir tersane kuruldu. Kızıldeniz ticaretini kolaylaştırmak için, ticaret limanı Ayzâb da aynı şekilde genişletildi.[14]

Nitekim bu kapsamlı çabaların sonucu olarak; 5./11. yüzyılın başlangıcında, İslam ticaretinin üstünlüğü kesin olarak Irak ve Basra Körfezi'nden Mısır'a ve Akdeniz'le birlikte Kızıldeniz'de bulunan başlıca Fâtımî limanlarına kaymıştı. E.A. Ashtor'un da belirttiği gibi; Fâtımî Mısır'ında tüccarlara verilen özel statü, hanedanın serbest piyasa ticaretinin yükselişine yönelik devam eden resmî taahhüdü ile birleştiğinde, kısa süre içinde Mısır devletinde de canlı ve kârlı bir özel sektöre yol açmıştı:[15]

---

11 B. Lewis 1949-1950, s. 53; G. Heck 1986, birçok yerde.

12 A. M. Mecid 1967, s. 305.

13 A. El-Hamdânî 1967, s. 188.

14 Krş R. El-Berrâvî 1948, s. 151-152; M. Surûr 1965-1966, s. 149–151; H.İ.Hasan 1958, s. 302 vd.; B. Lewis 1949-1950, s. 52.

15 E. A. Ashtor 1976, s. 198.

> "Çeşitli sanayi dallarının refahı, Fâtımî Mısır'ındaki ekonomik olayların en önemlilerinden biriydi. İmparatorluk sarayının lüksü, büyük bir ordunun ihtiyaçları, bir donanma filosunun inşası ve son olarak ancak en önemlisi, Mısır'ın uluslararası ticaretinin gelişmesi ve yeni pazarların açılması endüstrilerin genişlemesini teşvik etti.
>
> Bu dönemde bir yandan yeni sanayiler ortaya çıkarken, diğer yandan eski Mısır'da zaten var olanların da hacmi arttı ve yeni dallar gelişti. Yeni üretim yöntemleri icat edildi. Eski yöntemler ıslah edilirken başka merkezlerde uygulananlar, sıklıkla yabancı işçilerin yardımıyla başarılı bir şekilde taklit edildi.
>
> Bu refah, en azından kısmen Fâtımî halifelerinin ekonomi politikalarıyla açıklanmalıdır. Onlar girişim özgürlüğü ilkesine bağlı kalmışlar ve bazı saltanat fabrikalarını idare etmişlerdi. Buna rağmen çoğunlukla sınai tekeller kurma konusunda o zamanki yaygın uygulamadan kaçınmışlardı."

Böylece Orta Çağ Mısır'ının pazar yeri, serbest piyasa ekonomisinde politik deneyler için dikkate değer bir pota hâline geldi. Bu sürecin teşvik ettiği ticari kapitalizm sisteminin altında yatan tezahürlerin incelenmesi, bu çalışmanın şimdi ele alacağı konudur.

4.2. Fâtımîlerin "Nil Merkezli" Makroekonomik Ortamı

Fâtımî idaresi altındaki Mısır'ın iç ekonomisinde büyüleyici bir özellik vardı ki o da olağanüstü bir melez doğasının olmasıydı. Bu tabiat, yapısal bakımdan iki eş merkezli halka olarak tanımlanabilir. Ağırlıklı olarak "serbest piyasa" ortamında faaliyet gösteren özel sektördeki iş adamlarının hâkimiyeti altında yürüyen mikroekonomik işlevlere yönelik bir "dış halka" ile temelde devlet tarafından kontrol edilen makroekonomik fonksiyonlardan oluşan "iç halka".

Makroekonomi içinde devlet, dar bir stratejik emtia grubunun üretimine ve bu emtianın pazarlanmasına dâhil oldu. Diğer işlevlerin yanı sıra hükûmet, resmî işlevlerinde kullanılan tören giysilerinin üretiminde tekstil fabrikalarını işletti. Darphane, cephanelik ve silah üretim tesisleri de genellikle devlet kurumlarıydı. Silahların imalatında gerekli olan ahşap ve ana metallerin ithalatı da devlet tarafından kontrol edilmekte ve natron, şap gibi diğer önemli ürünlerin üretimi ile ihracatı da genellikle yarı-devlet tekelleri tarafından yapılmaktaydı. Fiyat belirleme ve hükûmet tarafından tüketici mallarının dağıtımı da benzer şekildeydi ve vergilendirme yaygın bir usuldü.

Fâtımî Mısır'ının kamu sektöründe kullanılan çeşitli gelir getirici mekanizmalar arasında şunlar vardı: Endüstri üzerine katma değer vergisi, ticari aracılıkların aktarılmasında belirli aracılık ücretleri ve tüketim vergileri, balıkçılık, gıda maddeleri, hayvancılık ve diğer tarımsal ürünlere ilişkin üretim vergileri, el sanatları ve mesleklerde kazanılan ücretler üzerinden sağlanan gelir vergileri, şeker, ipek, şekerleme ve diğer emtia vergileri ve Fâtımî hazinesini artırmak için özel olarak tasarlanmış diğer orijinal üretim vergileri.

Aracı kurumlar, ürünlerin her el değiştirişinde tüketim vergisine tabi tutulmuş ve limanlar ile büyük ticaret merkezlerine açılan geçitlerin hepsinde gümrük vergileri toplanmıştır. Orta Çağ'ın nihayetinde yaşamış olan Mısır tarihçisi el-Makrîzî, bu hanedan tarafından özel sektör faaliyetlerinin çeşitli alanlarında toplanan 83 gayriresmî vergiden bahsetmektedir. [16]

Fâtımî hükûmeti ayrıca, özel sektör pazar faaliyetinin belirli sektörlerini teşvik etmek ve düzenlemekle doğrudan ilgiliydi. Bu amaçla, tüccar ve esnafları mesleklerinin peşinde koşmaya teşvik etmek için genellikle özel korumalar, temel ayrıcalıklar ve finansal teşvikler sağladı. Bu tür teşvikler, (metâcir olarak bilinen) resmî aracı kurumlar vasıtasıyla piyasaya yardım ederdi. Bunun yanı sıra, el sanatlarıyla birlikte ticaret yapmak için "sınai park tipi" olarak tanımlanabilecek altyapılarda oluşturulan diğer özel tasarlanmış ticaret ve üretim tesislerinin kurulmasını da içeriyordu. [17] Natron, şap, zirai ürünler ve bazı işlenmiş gıda maddeleri gibi kritik malların yurt içi ticareti de benzer şekilde devlet pazarlama imtiyazlarıyla gerçekleştirildi. Toptancı dükkânlar ve onların destekleyici hizmet alanlarından oluşan (*kayâsir* olarak bilinen) özel satış tesisleri, Fâtımî hükûmeti tarafından tüccarların ürünlerini kolayca pazarlayabilmeleri için inşa edilmişti. [18]

---

16 Krş El-Makrîzî 1957, s. 16, 18-21, 72; aynı yazar. tarihsiz, C. 1, s. 89, 103-111, 425-426; İbn Memmâtî 1943, s. 327-329; El-Mahzûnî tarihsiz, v. 102, 156, 163-164; H. Rabî 1964, s. 40 vd. ve özellikle s. 45; S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 115-116, 269-272; A. M. Mâcid 1967, s. 298 vd.; S. Lebîb 1970, s.74; R. al-Berrâvî 1948, s. 273ff.; H. İ. Hasan ve T. A. Şeref 1963, s.168 vd.; A. Muşrife tarihsiz, s. 174-175.

17 Bkz. Bir önceki dipnotta verilen kaynaklar.

18 Krş El-Makrîzî 1957, s. 16, 18-21, 72; aynı yazar. tarihsiz, C. 1, s. 83, 109-110, 444-445; İbn Memmâtî 1943, s. 327-329; El-Mahzûnî tarihsiz, v. 102, 156, 163-164; Nâsır-ı Hüsrev 1945, s. 38; El-Nâbulsî 1961, s. 36; İbn Müyesser 1919, s. 62; A. M. Mâcid 1967, s. 304-305; S. Lebîb 1970, s. 71-73; aynı yazar. 1969, s. 85-86, S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 115-116, 187, 267, 446 (notlar 4-6); aynı yazar. 1980, s. 44;

Depolar/mahzenler (*mahâzinü't-tüccâr*), hanlar (*hânât*) ve hamamlar (*hâmîyât*) benzer şekilde, Mısır'daki hükûmet tarafından ana yollar ve diğer ticari mekânlarda seyahat eden tüccarları barındıracak şekilde kurulmuştu. Yabancı tüccarlar ise yine devlet tarafından idare edilen özel misafirhanelere (*fenâdiku't-tüccâr* veya *dûru's-sıla'*) yerleştiriliyordu. Zamanla bu 'fenâdik', birçok açıdan modern ticari borsalara benzeyen, son derece uzmanlaşmış ticari pazarlama kurumlarına dönüştü. Aynı şekilde aracı kurumlar (*dûrü'l-vekâle*), Fâtımî hükûmeti tarafından çeşitli tüccarların bireysel pazarlama ihtiyaçlarını desteklemek üzere oluşturulmuştu. [19]

Düzgün ticari işleyişin sağlanması için piyasa denetimi de benzer şekilde Fâtımî yönetiminin önemli bir özelliğiydi. Vergi tahsilatlarını ve kamu sektörü gelirlerinin harcamalarını kontrol etmek üzere kamu sektörü izleme ajansları ("*devâvînü'n-nazar ve't-tahkîk*") da tesis edilmişti. Halk piyasası denetçileri (muhtesibler), perakende olarak halka satılan ekmek ve tahıl gibi temel malların fiyatları ve tedarikini düzenlemekteydi.

Stokçuluğu ve fahiş fiyat uygulamasını önlemeye odaklanan bu denetleyici işlevler, İslam hukukçuları tarafından hazırlanan hukuki meşruiyet (*hisbe*) talimatnamelerinde önceden belirlenmişti. Kuralları uygulamak için, 'urafâ' olarak bilinen belediye pazar polisi; dolandırıcılığın önlenmesi, ustaların işçiliğinde kalitenin sağlanması ile "ağırlık ve ölçü" sisteminin bütünlüğünün korunması hususunda görevlendirildi. Bu son standartların işleviyle bağlantılı olarak, özel bir devlet atölyesine (*dârü'l-'iyâr*) resmî ağırlıkların ve ölçüm araçlarının üretimi için özel imtiyazlar verildi. [20]

Fâtımî hükümdarları, bu tür piyasa düzenlemelerinin son derece önemli olduğunu düşünüyordu. Ticari işlemleri kolaylaştırmak için tartışmasız bir

---

R. El-Berrâvî 1948, s. 270-272; C. Cahen 1964, s. 257-262; A. Raymond ve G. Weit 1979, s. 2-21, 111-145, birçok yerde.

19 Bkz. Bir önceki dipnotta verilen kaynaklar.

20 Bu pazar gözetimi ile ilgili ayrıntılar için, bkz. El-Kalkaşendî tarihsiz, C. 3, s. 489-493; El-Makrîzî 1957, s. 18-19; aynı yazar. tarihsiz, C. 1, s. 108-109, 400-403, 463-464, C. 2, s. 5; İbn Memmâtî 1943, s. 307 vd.; en-Nâblusî 1961, s. 28-30, 36 ff.; İbn Müyesser 1919, s. 42; H. Rabîc 1964, s. 80 vd.; A. M. Mâcid 1967, s. 169-173; S. Lebîb 1970, s. 71-73; aynı yazar. 1969, s. 85-86; S. D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 84-85, 270, 411 (not 14); aynı yazar. 1954, s. 189-190; aynı yazar 1968, s. 260; C. Cahen 1977d, s. 313 vd.; I. Lapidus 1980, s. 11.

ağırlık ve ölçü sistemine bağlı olmalarındaki büyük önem, 5./11. yüzyıl Arap bilgini Ebu'l-fazl ed-Dımeşkî tarafından ticaret hakkındaki risalesinde şöyle vurgulanmaktadır: [21]

> "Satın alınan ve satılan her şey ya kuru ölçümle ya da yaklaşık süreyle veyahut sayısal olarak ölçülmelidir. Bu işlemle herhangi bir tüccar, hem sahtekârlığı hem de ölçme, tartma ve sayma sırasında kullanılan çeşitli cihazları tanıyacaktır."

Fâtımîler ekonomik ve ticari işlemlere yönelik kesin bir denetim sağlıyordu. Orta Çağ Mısır kamu sektörü bilgini/bürokrat el-Kalkaşendî, yönetimin yalnızca bu konuya ayrılmış en az on dört ayrı resmî kurumunun (*devâvîn*) olduğunu belirtmiştir. [22] Yine de paradoksal olarak hükûmetin, piyasanın kutsallığı konusundaki büyük kaygılarına rağmen, birincil tüketici tabanı toplum olan ortalama iş adamları, herhangi bir aşırı hükûmet yükü olmadan faaliyet göstermişe benziyordu. Geniza âlimi Goitein, "Fâtımî ekonomik mucizesi" dediği şeyi, aslında hanedanın Mısır'ın serbest piyasa iş ekonomisine genelde müdahale etmeme politikasına bağlılığıyla ilişkilendirir. Nitekim birçok özel girişimci, özellikle tekstil ve şeker üretimi gibi hayati endüstrilerde uzmanlaşmış olanlar, artık mali bakımdan kârlı yan sektörlere kazançlarını ve kârlarını yeniden yatırmak suretiyle zengin sanayiciler hâline gelmiştir. [23]

Bir emtia üreten bu bireyler, genellikle bu ve benzer ürünleri ülke içinde pazarladıkları için, bölge içindeki sanayi ve ticaret arayışları arasında net bir ayrım yapmamışlardır. Örneğin Geniza belgelerinde korunan ortaklık sözleşmeleri, genellikle bu tür bir iş birliğinin temel gayesinin sadece belirli bir malın üretimi değil, aynı zamanda pazarlanması olduğunu da gösterir. [24] Geniza belgeleri sadece Kahire bölgesinde en az 210 ayrı özel sanat ve zanaat arayışını yansıttığı için, Orta Çağ Mısır'ı da benzer şekilde yüksek derecede sınai uzmanlaşma ile ifade edilir. Bunun neticesi, yaygın ekonomik çeşitlilik üreten çok sayıda girişimci ruhla kutsanmışlık olarak görünmektedir.

---

21 Ebu'l-Fazl ed-Dımeşkî 1977, s. 42.

22 Bkz. El-Kalkaşendî tarihsiz, C. 3, s. 489 vd.

23 S. D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 33; E.A. Ashtor 1976, s. 199 vd.; M.Rodinson 1978, s. 52.

24 S. D. Goitein 1968, s. 243, 273-274; aynı yazar 1961, s. 168, 180.

Belirli bir ürün sınıfı için pazar talebi artacağından, bir zanaatkârın atölyesi ve ürün dağıtım ağı, genellikle onu karşılamak için daha karmaşık bir şirket organizasyonuna dönüşecektir. Daha resmî bir pazarlama sisteminin kademeli olarak geliştirilmesi sayesinde ortaya çıkan "şirket", sadece artan yerel ihtiyaçları karşılamakla kalmayacak, aynı zamanda daha uzak alanlarda bir "ihracat pazarı" geliştirmek için de faaliyet gösterecektir.[25]

Orta Çağ Mısır'ındaki birçok büyük ticari girişim, bu tür "pazar fırsatı olayları" ile ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bir girişimci zanaatkâr, üretebildiği ürünler için potansiyel olarak kârlı bir pazar boşluğunu belirleyebilir ve bunları pazara sokmak için tasarruflarını riske atabilir. Alternatif olarak bir tüccar, önceki satışlarından fazla sermayeye sahip olmuş olarak veya daha önceki kârlı işlerini elden çıkarmış olarak, yeni üretken girişimlere yatırım yapabilir. Kârlar işletmeye geri döndükçe, üretim tabanı çeşitlenecek ve genişleyecektir.

Aslında bu iş, geçim için gereken belirli bir asgari boyutun ötesine büyüyeceği için, gelecekte de daha verimli üretim yatırımını taahhüt edebilecek fazla fonların birikmesine sebep olur. Bu durum, önemli ölçüde sermaye üretme kapasitesine sahip yeni bir iş yapısına -İslam hukuku tarafından onaylanmış çok sayıda şirket birliğine- dönüşecektir.

Bu nedenle böylesine genişleyen bir işletme için temel mali sorun, başlangıçtaki risk sermayesini artırma temelinde, kademeli olarak işi daha da büyütmek için fazla kazançların daha karmaşık "ara finansman" biçimlerine dönüşmesindeki problemde gizlidir. Böylelikle sermaye, daha kârlı bir şekilde nasıl yeniden yatırım yapılacağına doğru kayacaktır. Böylesine büyük kârların ortaya çıkarttığı bol sermaye ile başarılı Orta Çağ girişimcisi, hem iş fırsatıyla hem de kurumsal faaliyetlerini daha başka ekonomik çıkar alanlarında çeşitlendirmek için piyasa ihtiyacıyla aynı anda karşı karşıya kalacaktır. Örneğin Geniza belgeleri, 5./11. yüzyılda Mısır'da İbn 'Avkal'a ait başarılı ve ünlü dükkânın, 83 ayrı emtia ve bunların yan ürünlerini sattığını ortaya koyuyor. Başka bir Mısırlı toptan satış tüccarı/ticari bankacı, 5./11. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Nahrey b. Nassîm, 120'den fazla ihracat kolu da dâhil olmak üzere 280'den fazla farklı ürün satmaktadır. Onun uluslararası ticaret işlemleri, Sicilya ve Tunus'a keten ihracatı; Orta Asya'dan

25 Bkz. Bir önceki dipnotta verilen kaynaklar.

değerli taş ithalatı ve Uzak Doğu'dan vernik, çivit mavisi ile gül ağacı ithalatıydı. Belgelerin belirttiği gibi, mallarının birçoğu da yeniden ihracat için tasarlanmıştı. İskenderiye'de 493/1100 dolaylarında bulunan bir başka muasır girişimci olan Isaac Nîşabûrî, bir düzineden fazla ürün satmaktaydı. Bu şekilde, son derece kârlı ticari şirketler doğmuştu.[26]

Kişisel sermayenin serbest piyasa kazancı yoluyla 3.1.1'de belirtildiği gibi yasal olarak toplanması ("*iddihâr*"), İslam'ın ilkeleriyle tamamen uyumluydu ve açıkça teşvik edilmekteydi. Fazla sermayenin etkin kullanımını mümkün kılan İslami doktrinde yer alan kurumsal modellerin esnekliği, aslında Orta Çağ Mısır'ının 4./10. yüzyılın sonlarından 5./11. yüzyılın ortalarına kadar Yakın Doğu'da en üstün ekonomik süper güç hâline gelmesini sağlayan birincil faktördü.

Fâtımî idaresindeki Mısır'da ortaya çıkan -dönemin İslami iş modellerine sıkı sıkıya bağlı- dinamik ve yeni "ticari kapitalizm", kademeli olarak evrimine devam etti. Kısa bir süre sonra, büyük ölçüde Güneybatı Avrupa'ya ihraç edildi ve bir bütün olarak 5/11'inci ve 6/12'inci yüzyılların başlarında Akdeniz bölgesinin ekonomik canlanmasına katkıda bulundu.

Bu eşsiz "ticari kapitalizm" biçiminin derinlemesine analizi; daha önce de ifade edildiği gibi, birçoğu Orta Çağ Mısır'ında Yahudi iş dünyasının kayıtlarını koruyan -çoğunlukla son derece sisli ve belirsiz bir ticari geçmişe şeffaflık kazandıran- Geniza belgelerine erişim ile büyük ölçüde kolaylaşmıştır.

Genel olarak çoğu Orta Çağ tüccarı, normalde "gerçek zamanlı" işlevsel iş kayıtlarını gelecek nesiller yararına tutmamışlardı. Bunlar faydalanılmak üzere bir kez kullanıldıktan sonra, verimlilik ve yer tutma endişesiyle yok edilmişti. Bu nedenle, elde kalan mahkeme kayıtlarının sadece küçük bir kısmı referans olarak kullanılabilecek durumdadır. Bununla birlikte Geniza belgeleri, -giriş kısımlarında yer alan Allah'ın adına hürmetsizlik etmemek için kasıtlı olarak yok edilmemiştir- o zamanlar geçerli olan ticari uygulamayı gösteren ve somut deliller sunan gerçek kayıt belgeleridir.

Kronolojik bağlantılar bu araştırma için özellikle önemlidir. Çünkü bu dönemde S.D. Goitein'in de doğru şekilde gözlemlediği gibi, Yahudiler

[26] S. D. Goitein 1967-1972, C. 1, s. 153-154,158; aynı yazar. 1967, s. 53; N. Stillman 1975, s. 27; D. Herlihy 1987, C. 2, s. 427.

"ağırlıklı olarak tüccar insanlar" idiler ve böylece çağdaş Mısır ekonomisinin başlıca yatırımcıları olmuşlardı. Gerçekten de belirtildiği gibi, Fâtımî Mısır'ının ilk büyük ekonomi mimarı Ya'kûb b. Killis (ö. 380/990), -kariyerine özel sektör mal komisyoncusu olarak başlayan (*vekîlü't-tüccâr*) ve daha sonra hanedanın ilk resmî baş vezirliğine yükselen- Müslüman olmuş bir Yahudi idi.[27]

Diğer taraftan her ne kadar belirli bir dinî gruba aidiyet kaynaklı bir sınırlılıkla malûl olsa da Geniza belgeleri; Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların, ticari ve sınai katılımda tam serbest bir ortaklık içinde bir araya geldiklerini de ortaya koymaktadır. Delillerle ortaya koyulan bu durum, ülkenin ekonomik faaliyetlerindeki çeşitliliği net bir şekilde ifade etmektedir.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu bir başka husus, ticari değerlerin büyük ölçüde dinî bir azınlığın -Yahudilerin- kontrolüne geçtiği gerçeğidir. Her ne kadar Orta Çağ Mısır'ında iş sektörlerinin çoğu, Müslüman halife tarafından uygulanan İslam hukukunun ilkeleriyle açık bir şekilde yönetilse ve devlet eliyle resmî olarak desteklense de durum budur. Mısır'daki Yahudi iş dünyasının bireysel iş kayıtları üzerine kapsamlı bir araştırma yapan Abraham Udovitch, bu son derece etkileşimli ve "melez" operasyonel birliktelik hakkında şunları söylüyor:[28]

> "Geniza materyaline yansıyan iş yöntemleri ile ilgili olarak, bazı eski İslami yazılarda öngörülmeyen veya ima edilmeyen genel ve hatta ayrıntılı çok az şey vardır...
>
> Geniza iş kayıtlarının İslam hukuku eserlerinde işlenen ekonomik kurumlara yakın bir benzerlik gösterdiğini ve daha sonra da gerçek ekonomik kurumlara dönüştürüldüğünü söyleyebiliriz."

Bu net paralellik göz önüne alındığında Geniza belgeleri, modern Yakın Doğu ve Orta Çağ ticareti tarihçisine, Mısır ekonomi dünyasının başında

---

[27] Bkz. İbn Hallikân 1969, C. 7, s. 33; İbnü'l-Kalânisî 1908, s. 32; İbn Tagrîberdî 1929-1972, C. 4, s. 51-52; es-Suyûtî 1882, C. 2, s. 152; İbnü's-Sayrafî 1924, s. 19-23, 94; El-Makrîzî tarihsiz, C. 2, s. 5-6; W. Fischel 1968, s. 46 vd.; aynı yazar. 1933, s. 341; S.D. Goitein 1968, s. 241; aynı yazar. 1964, s. 89 vd.; Massignon 1931, C. 1, s. 10. İbnü's-Sayrafî (a.g.e.), İbn Killis öldüğünde mal varlığının, ticari elbise stokları dâhil 500.000 dinar değerinde olduğunu; aynı zamanda yaklaşık 16.000 dinar değerinde muhtelif diğer ticari girişimlere yatırım yaptığını ifade etmiştir.

[28] A. Udovitch 1970c, s. 4; S.D. Goitein 1968, s. 273.

olan kişiler bakımından farklı tarihî, ticari ve sınai fonksiyonları yeniden canlandırmak için çeşitli fırsatlar sunmaktadır.

4.3. Fâtımî Mısır'ında "Ticari Kapitalizmin" Mükemmelliği

Erken dönem Arap kapitalizminin özel sektör tezahürlerinin başlıcaları, tarihî veya modern türlerin diğer varyantları gibi vazgeçilmez dört işletme bileşeninden oluşuyordu:

- Emek;
- Özel kâr motivasyonu ve sermaye kazanımı arayışı;
- İkisini birleştirecek temel enstrümanlar. Örneğin, özel sermayeyi verimli bir şekilde yatırımda kullanmak için etkili kurumsal mekanizmalar; ve
- Üretken ticari faaliyetlerin yürütülmesine uygun, gevşek bir şekilde yapılandırılmış piyasa iklimi içinde faaliyet gösteren ticari kapitalizmin yardımcı "güvenilir araçları".

Sürekli bol nüfusa sahip bir toprak olan Orta Çağ Mısır'ının çok sayıda el emeğinden de yararlandığı tartışılmazdır ve bu sebeple meseleyi daha fazla analiz gerekmez. Bu iş birlikteliğinin diğer üç ana unsurunun, şimdi daha fazla açıklamayı gerektiren yönü, özgün prototipik kapitalist operasyonların işleyişidir.

A. Özel Kâr Güdüsü ve Sermaye Kazancı Arayışı

Bölüm 3.2'de belirtilen muazzam İslam ekonomisi ve finansal doktrinler çerçevesine dayanan Fâtımî hanedanları, belki de ilk defa, tam olarak işleyen kapitalist devlet ekonomisini oluşturdu. Bu süreçte "özel kâr güdüsü" arayışları, üç ayrılmaz ve bütünleşmiş bileşende kendini göstermekteydi:[29]

- Özel mülkiyet sahipliği;
- Özel kâr arayışı; ve
- Kaliteli özel sermaye arayışı.

Bunlar ayrıntılı şekilde şöyledir:

[29] İslam hukukçuları tarafından tanımlanan bu temel ekonomik prensiplerin doktrinel temellerinin daha ayrıntılı bir analizi için bkz. Ek D.

(1) Özel Mülkiyet Sahipliği

Fâtımîler, Mısır'ı ve Levant'ı 4./10. yüzyılın ortasında ele geçirdikten sonra, Yakın Doğu'nun özel mülkiyete ilişkin kaidelere uzun zamandır saygılı mirasından faydalandılar. Nitekim resmî "satış faturaları", mülkiyet senetleri ve diğer mülkiyet belgeleri, onların bölgeyi fetihlerinden çok önce de yerel hukuk sistemlerinin ayrılmaz özellikleriydi.[30] İhşidî Mısır'ın muzaffer Fâtımî generali Cevher es-Sıkıllî tarafından hazırlanan "Teslim Antlaşması"ndaki temel hükümlerden biri, yeni hükûmetin bireysel mülkiyet haklarının korunmasını sağlama taahhüdüydü ki bu, Fustât'ın nüfuzlu belediye yetkililerinin açık bir ricasıydı.[31]

Bu yetkinin ardından Mısır'ın Fâtımî idaresindeki ilk yüzyılı, özel sektör endüstrisinin gelişmesiyle karakterize olmuş bir ekonomik canlanma dönemi yaratacaktı. Sanayi sektörü ve altyapı gelişimi teşvik edilecek, dikkatlice formüle edilmiş bazı kamu politikaları öne çıkarılacaktı.

Evvelce zikredildiği gibi her ne kadar silah, natron ve şap üretimi gibi stratejik endüstrilerde hükûmet tekelleri kursalar, çok sayıda ticari vergi çıkarsalar ve bazı önemli "devlet imtiyazlarını" korusalar da Fâtımî halifeleri, temelde iktisadi olarak kişilerin serbest girişiminden yana ve genel olarak hükûmet tekelleri kurmaktan da uzaktılar. Sonuç olarak, modern Yakın Doğu'nun iktisat tarihçileri, Fâtımîlerin özel sektördeki ekonomik büyümeyi teşvik etmelerinden ötürü çoğunlukla onları övmektedir. Örneğin E.A. Ashtor şunu ileri sürmektedir:[32] "Ağır vergilendirmeye rağmen zengin bir sanayi sınıf, ürünler için yeni pazarlar oluştururken, yeni işletmeler de kurmayı başardı."

S.D. Goitein de Fâtımî Mısır'ında, gelişen özel sektörün karmaşık ekonomik çeşitliliğinden ve yüksek derecede iş gücü uzmanlığından benzer şekilde "etkilendiğini"[33] ileri sürmektedir. Bu çerçevede tamamen yeni endüstriler icat edilirken, önceden mevcut olanlar da eş zamanlı olarak genişletilip geliştirilmiştir. Makrîzî el işlerini Kahire pazarlarında bireysel

---

30 Bkz. S.D. Goitein 1968, s. 314; J. SourdEl-Thomine ve D. Sourdel 1965, C. 8, b. 2, s. 164 vd.

31 El-Makrîzî 1948, C. 1, s. 102-103; R. El-Berrâvî 1948, s. 52 vd.

32 E.A. Ashtor 1976, s. 198; ayrıca bkz. s. 193-197, birçok yer.

33 S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 99.

olarak tezgâhlarında satan yahut kendi adlarına ülke çapında satsınlar diye aracılara mal üreten bireysel girişimcilerin hızla büyüyen sınıflarını ayrıntılı olarak açıklamaktadır.[34]

Aslında Geniza belgeleri, sadece oradaki 210'dan fazla sayıda ve farklı endüstri alanları hakkında da bilgi vermektedir. Bunlarda genel olarak Fâtımî yönetiminin ilk yüzyılında, Mısır'da faaliyet gösteren 18 ayrı büyük sanayi merkezi olduğunu bildirilir. Bunlar, Kahire yakınlarında şeker, cam ve sabun üretimi, tekne yapımı, tekstil dokumanın yanı sıra; altın, gümüş ve bakır işçiliği ile öne çıkan Fustât; en büyük tekstil ve dokuma merkezi olan Tinnîs; ipekleriyle meşhur, gemi yapımı ile sabun ve mum üretimi yapan İskenderiye; gemi inşası ve ipek tekstil ihracatıyla da ilgilenen Dimyat'ı içermektedir.[35]

İçeriklerinin yaklaşık yarısı resmî tapular olduğu için Geniza dokümanları, benzer şekilde dönemin Mısır'ında faaliyet gösteren özel mülk sisteminin yasal niteliğine de belgeli bir anlayış getirmektedir.[36] Bazı tapu senetleri de mülkün küçük payları için işlem görmüştür. S.D. Goitein'in o zamanlar Orta Çağ Mısır'ında bulunan özel sektör konut endüstrisini tanımladığı gibi:[37]

> "Özenle düzenlenen Arapça bir tapuda bir koca, karısı için kardeşinden evinin 1/48'ini almıştır. 596/1200 yılındaki kıtlıkta, bir hanımefendi bir evin 1/4'ünü on iki dinara satmıştır. 1/18, 1/16, 1/9 veya 1/8 paylar yaygındı. İşlemlerin çoğunluğu, bir evin 1/6'sı veya daha fazla tutarındaki kısımlarını kaydetmiştir. Yani normalde bireysel meskenler oluşturacak kadar büyüklerdi."

Şu şekilde bitirmektedir:[38] "Dolayısıyla, o günlerde bütün ticaret, finans, sanayi ve istihdama hâkim olan ortaklık kurumunun, ev sahipliğinde de söz sahibi olduğunu görebiliriz."

Mısır'ın bu köklü özel mülkiyet geleneğiyle birlikte Fâtımîler, miras bölünmesini öngören kesin bir sistem oluşturmuştu. İsmailî doktrin uyarınca bu "miras yasası", baş hukuk âlimi el-Kâdî en-Nu'mân tarafından, hanedanın

---

34 El-Makrîzî tarihsiz, C. 1, s. 83, 109-110, 444-445, 451, 465, C. 2, s. 86-107, birçok yer; R. El-Berrâvî 1948, s. 188 vd.

35 Bu endüstriler için bkz. R. El-Berrâvî 1948, s. 380-384; H. Rabî' (H. Rabie) 1972, s. 82-86; S.D. Goitein 1961, s. 164, 180.

36 S.D. Goitein, 1968, s. 314. Daha sonraki bir dönemde özel mülkiyet tapularının içeriğinin ayrıntılı bir analizi için bkz. D.S. Richards 1972, C. 15, s. 106 vd.

37 S.D. Goitein 1969, s. 89, 92; aynı yazar. 1967-1973, C. 1, s. 386 (not 7b).

38 Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

resmî hukuk külliyatı kabul edilen *Deâ'imü'l-İslam*'ın ikinci cildinin bir bölümü olan *Kitâbü'l-Ferâ'id*'e dâhil edildi. İçerisinde eşler, çocuklar, ebeveynler, büyükanne ve büyükbabalar ile diğer vârisleri barındıran orantılı bir miras paylaşımı vardı. Ayrıca ölen bir bireyin mülküyle potansiyel olarak karşı karşıya kalınabilecek çok çeşitli şartlar da tanımlanmıştı.

Aslında bu miras taksimini yapan hukuki sistem, Geniza belgelerine göre taşınmazın hukuki sürecinde, daha önce bölünmüş mülkleri yeniden birleştiriyordu. Böylelikle kuzenler veya yakın akrabalar arasında, özel sözleşmeli evliliklerin bulunmasının nadir olmadığını ortaya koyuyordu.[39]

Bu alışılmadık derecede net olan miras rejiminin bir diğer belirgin tarafı, ana konutlarına ek olarak başka meskenlerde hisse alan büyük yatırımcılar bulmanın artık olağandışı olmamasıydı. Mısır'ın "ikincil emlak" piyasasında bir şekilde çeşitlendirilmiş mülk yatırım biçiminin kademeli olarak evrilmesi, yani mülklerin bölünmesiyle taksim edilmiş diğer evlerde hisse satın alınmasıydı. Bu sarmal mülk sahipliğini yeniden yapılandırma süreci, bir mirasçının hukuki haklarına itiraz etme ve hatta diskalifiye etme şartlarını da ortaya çıkarıyordu. Meşhur hukukçu Nu'mân tarafından Mısır'ın Fâtımî idaresinde geliştirilen bu eşsiz İsmâilî anayasa, öngörülen bütün bu meseleleri ele almaktaydı.[40]

Özetle Fâtımî döneminden günümüze ulaşan ticari belgeler, yönetimlerinin özel mülkiyet sahipliğine ilişkin bireysel haklara saygı gösteren yasal bir sistemin, ana ilkelerinden biri olan "ticari kapitalizmin" bütüncül unsurlarından biriyle öne çıktığına dair çok net deliller ortaya koymaktadır.

(2) Kişisel Kazanç Peşinde

El-Mukaddesî Mısır'ın bir "ticaret ülkesi" olduğunu söylemiştir. el-Mesûdî ise 332/944 yılında ülkeyi ziyaret ettiğinde benzer şekilde şu ifadelere yer vermiştir:[41]

---

39 El-Kâdî en-Nu'mân 1951/1960, C. 2, s. 363-398, birçok yerde; El-Makrîzî tarihsiz, C.1, s. 111; A. Fyzee 1957, C. 9, s. 61 vd.

40 Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

41 El-Mukaddesî 1906, s. 203; El-Mes'ûdî (*Murûcü'z-zeheb*, s. 339 vd.), G. Wiet 1948, s. 7'de verilmiştir.

"Ülkeyi sınırlayan iki denizde (Akdeniz ve Kızıldeniz) bulunan tüm krallıklar, bu ticari merkeze en dikkat çekici, en nadir ve en iyi parfümleri, ilaçları, mücevherleri ve kölelerin yanı sıra çeşitli gıda maddelerini, içecekleri ve çeşitli bezleri getiriyor. Dünyanın bütün malları bu pazara akıyor."

Önceki bölümler, el-Mes'udî'nin çağdaş Mısır pazarlarının çeşitliliğini ve girişimcilerinin çok çeşitli ticari teşebbüslerle meşgul olduğunu gözlemlediğini doğruluyor. Onların temel motivasyonlarının da kâr peşinde koşma, yeni sermaye elde etme ve daha sonra bunu verimli bir şekilde ticari ve diğer özel yatırımlara dâhil etme çabaları olduğu, kaynaklarda sunulan göstergelerle açıkça ortaya konmaktadır.

Gerçekten de bu, Orta Çağ'ın Mısırlı tüccarlarının olumlu bir girişimci ortamdan yararlanmalarının başlıca nedeniydi. Uygulamaya koydukları titiz vergi yapısının devamlılığı, Fâtımî yöneticilerinin özel sektör kârlarını teşvik etmedeki finansal çıkarlarıyla paraleldi. Bu tür bol kazançlar, müreffeh ticareti ve ticaretten gelen vergi gelirlerinin üretken verimini artırmak için gerekliydi. Bu tür gelir getirileri, rejimin emperyal politikalarının finansmanı için kritik önem taşımaktaydı.

Nitekim daha önce de belirtildiği gibi, özel sektörün ticari çıkarlarını teşvik etmek için, hanedanın ana hukuk danışmanı olarak görev yapan İsmâîlî hukukçu en-Nu'mân, faiz konusunda uzun süredir devam eden İslami yasağa uygun şekilde kâr peşinde koşmanın rasyonelleştirilmesi için yeni yollar bulmak üzere görevlendirildi. Faiz sorunlarına dâhiyane çözümleri, dogmatik çalışması içinde yer almıştı: *Kitâbü'l-İktisâr*. O, İslami hukuktaki örneklere dayanarak, altın dinar üzerine kredi vermenin ve daha sonra tekrar daha yüksek bir altın para birimiyle geri ödemenin meşru olmayacağı iddiasını ileri sürmüştü. Alternatif olarak, yalnızca gümüş dirhemlerin daha yüksek bir değerde geri ödenmesi için altın dinar ve gümüş dirhem karışımının kredi olarak verilmesini hukuki açıdan meşru görmekteydi.

Kredi ve geri ödeme arasındaki değer farkından bağımsız olarak herhangi bir giyim, gıda maddesi, tahıl veya diğer emtia kombinasyonları için de aynı kural uygulandı. Buradaki meşrulaştırıcı yön, kredinin daha önce ödünç verilenden farklı bir emtia, para birimi veya bunların farklı bir karışımı olarak ödenmesiydi.[42] Bu hukuki rasyonalizasyonun piyasa temelli

[42] El-Kâdî en-Nu'mân 1957, s. 84 vd.; aynı yazar. 1951/1960, C. 2, s. 37-40.

başarısına şahitlik eden deliller ikna edicidir. Bu durum, Mısır'ın Fâtımî yönetiminin ilk yüzyılına eşlik eden ekonomik çeşitliliğin ve refahın büyük bir kısmının, kredi ve yatırımın mümkün kıldığı ticari ve sınai kâr merkezlerinin canlılığından kaynaklandığını düşündürmektedir. S.D. Goitein, Geniza belgelerinde yer alan iş kayıtları hakkındaki detaylı çalışmasında şunları ileri sürüyor:[43]

> "Sağlıklı bir finansın iki prensibi vardır: Birincisi, hiç kimse parasının boşta kalmasına izin vermemeli, sürekli olarak kârlı girişimlere yatırım yapmalıdır. İkincisi, riski yaymalı ve sınırlı kapsamda birçok girişime katılmalıdır."

Bu kurallar o dönemdeki Mısır pazarında yürürlükte olduğu gibi, gelecek nesillerin istifadesi için Geniza belgelerindeki dönemin Kahireli iş adamlarının yazışmalarında yer alan ifadelerle de ispatlanmıştır. Örneğin, sermayeyi verimli bir şekilde istihdam etmenin ehemmiyetini vurgulayan kısa bir mektupta Tire'deki bir tüccar, Kahire'deki iş ortağından şu şekilde söz eder:[44]

> "Ortaklığımızın tek bir dirhemini boşta bırakmayın, Allah'ın size ilham ettiği her şeyi satın alın ve bir sonraki gemiyle gönderin."

Sonraki bölümlerde de anlatılacağı üzere, o dönemde yürürlükte olan çoğu ticari sözleşmeye yazılan aracı sorumlulukları ve kâr bölüşümleri, açık formüllerle ortaya konulmuştu. Hem yatırım hem de bireysel sermaye kazancı arayan iş ortakları, bu tür birliktelikler yoluyla çok verimli bir iş gerçekleştiriyorlardı.[45]

Benzer ticari yazışmalarda "akıl hocası" girişimciler, genç meslektaşlarına "zekice satın alma yoluyla kâr elde edilir"[46] ve "aceleniz olduğunda satın

---

43 S.D. Goitein 1967-1973, s. 264.

44 Geniza belgesi, Taylor-Schecter Koleksiyonu'ndan, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "8 J 41, f. 2v., 1.4, Nahray 191"; Philadelphia, Dropsie College'dan Geniza belgesi, no. "389, 1.27". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 200, 450.

45 Bu tür sözleşmeye dayalı ortaklık düzenlemeleri için bkz. Serahsî 1986, C. 11, s. 155 vd.

46 "David Kauffman Koleksiyonu"ndan Geniza belgesi, Macar Bilimler Akademisi, no. "XXXVIII, I, 209." Bununla ile ilgili olarak bkz. S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 200, 450.

almayın!"[47] gibi tavsiyelerde bulunuyorlardı. Çok kâr elde etmek için yapılan hızlı mal devri ihtiyacı, çok sayıda ticari mektupta yaygın olarak görülen şu tavsiyeyle vurgulanmaktadır: "Ayağınızın tozuyla satış yapın."[48]

Hem gerçekte olan hem de amaçlanan kâr seviyeleri, Geniza belgelerinde açıkça görülmektedir. Kahire'deki bir tüccar, toptan satış değeri 19 dinar olan civayı 25 dinara satma fırsatını kaçırdığını, bunun da ona %30'un üzerinde bir kâr getirecek bir işlem olduğunu söylemiştir. "Şansım olsaydı," diyerek de şöyle devam etmiştir: "6 dinar kâr ederdim."[49]

Diğer girişimciler daha başarılıydı. Bir toptancı tarafından İbn 'Avkal'ın dükkânına inci satışının, satıcıya %125 kâr sağladığı bildirilmiştir.[50] Başka bir hesap, Kahire'den Tunus'a 493/1100 dolaylarında gönderilen bir balya mor kumaş satışından yaklaşık %23 kâr elde edildiğini gösteriyor.[51] Yine bir diğeri, iki kardeş arasındaki bir iş ortaklığının ve Kahire'nin önde gelen bir din adamının, on beş ay içinde toplam 4.000 dinar değerinde bir emtia cirosu ürettiğini ve her işlemin kârla sonuçlandığını ortaya koyuyor.[52]

557/1162 tarihli resmî bir mahkeme kaydı, 150 dinar toplam yatırımından 55 dinar kâr (%36,7) sağlayan ve Mısır kırsalındaki malların satışından elde edilen tüm kârların üçte birini kazanmayı amaçlayan bölgesel bir ipek tüccarına atıfta bulunuyor.[53] Dolayısıyla bu dönemdeki kazanç kârlı görünmektedir.

---

47 Taylor-Schecter Koleksiyonu'ndan Geniza belgesi, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "20.180, 1.29." Bununla ilgili olarak bkz. S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 200, 450.

48 Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "20.69, 11.10-11" ve "16.244, 1.21;" ve Bodleian Kütüphanesi Koleksiyonu'ndan Geniza belgesi, Oxford İngiltere, "MS.Heb., d. 66, "(Kat. 2878), ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 201, 450'ye bakınız.

49 Taylor-Schecter Koleksiyonu'ndan Geniza belgeleri, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. 24, 54 ve 64-65, S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 202, 450'de açıklanmaktadır.

50 Macaristan Bilimler Akademisi "David Kauffman Koleksiyonu"ndan Geniza belgesi, no. "13, 11.20 vd.", S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 202, 450'de açıklanmaktadır.

51 R. Gottheil ve W. Worrell 1927, s. 126 (no. "1.31"), S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 202, 450'de açıklanmaktadır.

52 Taylor-Schecter Koleksiyonundan Geniza belgeleri, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "28.17." Bununla ilgili olarak S. D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 174, 203, 442, 450.

53 A. Udovitch 1962, s. 108-207; D. Abulafia 1987, C. 2, s. 428.

"Marjda satın alma"[54] da popüler bir uygulama gibi görünmektedir. Örneğin el-Makrîzî, tüccarların "tahıl vadeli işlemleri" pazarında spekülasyon yapmasının oldukça yaygın olduğunu, kâr seviyelerini yükseltmeyi umarak risk altındaki ürünleri hasattan önce satın almanın oldukça sık tatbik edildiğini söylüyor.[55]

Çağdaş "ekonomiye özgü" doktrin edebiyatının çoğunda, kâr güdüsüne de büyük önem verilmektedir. es-Serahsî, ed-Dımeşkî, el-Gazzâlî, Fâtımî döneminde ticari teşebbüslerin sürdürülmesinde "kâr güdüsü"nün ehemmiyetini vurgulayan aydınlatıcı iktisadi çalışmalar yapmışlardır. Bu ve bunun gibi yazarların, Orta Çağ'da İslam ticari dinamiğinin teorik temellerini oluşturmaya katkılarına Bölüm 3.2'de odaklanılmıştır.

Bu çalışmalarda örneğin, ticari teşebbüslerin gelirlerine ilişkin getiri dağılımlarını ispatlamak için nazari olarak, "kâr amaçlı yatırım" (= "yatırım getirisi" (YG)) oranlarının model çizimleri sunulmaktadır. Bu hukuki kaynaklar açıkça ortaya koymaktadır ki, o dönemde de şu anda olduğu gibi kâr elde etme (*tahsîlü'r-ribh*), hem kurumsal birliğin ana hedefi hem de herhangi bir ticari girişimin başarısının değerlendirileceği finansal "sonuç" idi.[56] Bu değerlendirmede, eş-Şâfi'nin (ö. 204/820) daha önce ortaya koyduğu, herhangi bir ticari ortaklığın temel amacının "sermaye artırımı" (*nemâü'l-mâl*) olması gerektiği fikrini bu müellifler de yineliyorlar.[57]

Orta Çağ'ın Mısırlı tüccarları da günümüzde "modern" olarak kabul edilen çok çeşitli serbest piyasa ekonomik teorilerini açıklayan, muhtelif ve teknik el kitaplarından faydalandılar. Örneğin Orta Çağ İslami 'laissez faire' kaidelerinin usta bir teorisyeni olan Ebu'l-Fazl ed-Dımeşkî, 5./11. yüzyılda yaptığı ufuk açıcı çalışmasında (*El-İşâre ilâ Mahâsini't-Ticâre*), tezinin ana teması olarak, rekabetçi serbest piyasada işlem gören ticarette adil bir kâr elde etmenin yollarına odaklamıştı. Bu eserde, bir emtianın "normal toptan satış fiyatı" (*es-si'rü'l-'âdî*) denilen şey ile (örneğin, "üretim maliyeti") "arz ve talebin" doğrudan fonksiyonu olarak tanımlanan "piyasa

---

54 Bir menkul değeri borç alarak satın almak (Ç.N).

55 El-Makrîzî 1957, s. 21.

56 Bu tür "kâr güdümlü" iş ayrımcılarının ortak kullanımı hakkında, bkz. A. Udovitch 1970c, s. 252, 256-257, 291.

57 Eş-Şâfi 1903-1907, C. 3, s. 206.

fiyatı" (*es-si'rü's-sûk)* arasında net bir ayrım yapılmaktadır. Piyasa fiyatı, talep yüksek, arz düşük olduğunda artacaktır; oysa talep düşük, arz çok olduğunda da azalacaktır.[58]

"Ticaretin temel taşı" olarak nitelendirdiği kâr, mantıki olarak malları en düşük fiyatlı toptan satış fiyatından alıp, en uygun piyasa fiyatından en iyi şekilde satmakla mümkündür. Ticari olarak bu yollarla kazanmanın bir tüccarın nihai hedefi olduğunu ve bu tür kârın ancak malların bol miktarda tedarik edildiği ve kıtlık durumunda yüksek talep gördüğü zaman satıldığı zaman maksimize edileceğini savunmaktadır.[59] Bu nedenle eserinde, "seyahat eden tüccar" (*er-rakkâd*) kurnazlığını tavsiye etmektedir:[60]

> "Geri döneceği yerdeki bütün malların bir fiyat listesini yanında taşır... Daha sonra belirli bir mal satın almak istediğinde, elindeki kayıtla iki farklı yerde bu ürünün ayrı fiyat farklılıklarını belirler; geri dönene kadar ihtiyaç duyacağı arzı dikkate alır; ülkedeki çeşitli vergileri listeye ekler ve kârını hesaplar."

Tüccarları rekabetçi pazarda ortaya çıkan bu tür "iş fırsatları"ndan yararlanma konusunda yönlendirmek için ed-Dımeşkî, iktisat hakkındaki klasik eserinin -*Fasl fi Hıfzü'l-Mâl*- bir bölümünü, hukuki açıdan uygun kâr sağlama usulleriyle birlikte sermaye biriktirme tekniklerine ayırmaktadır.[61] Serahsî de hacimli eseri *Kitâbü'l-Mebsût*'ta, yatırımcının öncelikli hedefine ulaşması için, "kâr elde etme" olarak tanımlanan araçlara önemli bir kısım ayırmaktadır.[62] Pazar motivasyonunu en üst düzeye çıkarmak için, kârın hakkaniyetli olarak paylaşılması gerektiğini savunur. Böylece "Benzer bir yükümlülükten dolayı bir ortağın diğerinden daha fazla kâr elde etmesine izin verilmez."[63] der. Daha sonra, müstakbel iş ortaklıklarına farazi bireysel katkılarını hesaplamalarını ve bu hesaplamalara dayalı hakkaniyetli kâr bölüşümleri için açık formüller üretmelerini tavsiye eder.

Kısacası hem doktrinsel hem de pragmatik olarak, Orta Çağ Mısır'ının pazar yerlerine, serbest piyasa ekonomisinin kaideleri nüfuz etmiştir. Sistemin

---

58 Ed-Dımeşkî 1977, s. 10-11, 46, 58.
59 Ed-Dımeşkî 1977, s. 43-44, 46 vd.
60 Ed-Dımeşkî 1977, s. 49.
61 Ed-Dımeşkî 1977, s. 54 vd.
62 Es-Serahsî 1986, C. 22, s. 38.
63 Es-Serahsî 1986, C. 11, s. 154; ayrıca bkz. Eş-Şeybanî tarihsiz, v. 37B; El-Kâsânî 1910, C. 5, s. 77.

can damarı, bereketli ekonomik çabalar yoluyla kişisel kazanç peşindeki iş adamlarının kâr arayışıdır. Fâtımî Mısır'ının gelişen Orta Çağ ekonomisini karakterize eden ve hanedan saltanatının ilk yüzyılını ülkenin girişimci burjuvazisi için finansal bir 'Altın Çağ' yapan özelliği, ticari girişimcilerin üretken ve kolektif çabalarının birbirine bağlı etkileşimlerinden teşekkül etmiştir.[64]

(3) Kaliteli Sermaye Arayışı

Önceki analizde olduğu gibi sermaye bolluğu, Fâtımî hanedanlarının makroekonomisini harekete geçiren, 'fiyata hassas' para politikasıyla birlikte öne çıkan idare için de önemli bir uyarandı. Çünkü genişleyen imparatorlukların ekonomik açıdan arzulanan mihenk taşı, dışa dönük yapılan deniz ticaretiydi. Bu yolda ticari gelişimi sürdürmek, nakdî istikrarı sağlayarak sermaye kazançlarının değerlerinin teminat altına alınmasını sağlarken, aynı zamanda tartışmasız kalitede bir para biriminin mevcudiyetini gerektiriyordu.

Nitekim bütün deliller, halife el-Hâkim biemrillâh'ın (ö. 411/1021) saltanatının ortalarında ve -kısa bir süre dışında- saltanatlarının ilk 150 yılı boyunca, altın bazlı para birimleri bakımından Orta Çağ'ın en yüksek para standartlarıyla tutarlı bir kalite düzeyi oluşturmayı başardıklarını göstermektedir.[65]

Yine de teknik olarak Mısır, altın ve gümüşten oluşan çift metalli nakdî bir sistemden yararlandı. Hatta bu dönemde yüksek kaliteli altın dinarlar, Fâtımîlerin hâkim para birimiydi. Gümüş dirhemlerin yerli basımına, halife El-Hâkim biemrillâh'ın hükümdarlığına kadar başlanılamamış gibi görünse de Abbâsî Doğu'sundan ve Müslüman olan Batı'dan ithal edilen dirhemler dolaşıma devam etmişti.

Fâtımî yönetiminin ilk yüzyılında, gümüş dirhem ve kesirli dinarların temel faydası sınırlı görünmektedir. Belki de bunlar daha büyük altın çeşitleri içeren işlemlerde "değişiklik yapma" ile sınırlıdır. Başlangıçta gümüş sikkenin getirdiği bu nispeten küçük rol, aslında Fâtımî Mısır yönetiminin

---

64 Bkz. E. A. Ashtor 1976, s. 197.

65 El-Makrîzî 1967, s. 27 vd.; aynı yazar. 1957, s. 64; E. A. Ashtor 1969, s. 19 vd.; A. M. Mâcid 1967, s. 128-129; 301-302; W. Oddy 1980, s. 103.

ilk yüzyılında dinar ve dirhem arasındaki resmî döviz kurlarında meydana gelen büyük dalgalanmaların, devletin parasal istikrarının zayıflamasına neden olmayışını açıklayabilir.[66]

Ancak daha sonra hızla bozulan ticaret dengeleri, Mısır'ı Haçlı Seferleri'ne karşı savunma maliyetleri ve Batı Afrika'da kazançlı altın üreten illerin kaybedilmesiyle, Fâtımîlerin altın arzı tükendi. Onun yerine gümüş dirhemler para işlemlerinde giderek daha fazla önem kazandı. Nitekim gümüşe doğru olan bu kayma, hanedanın 202 yıllık saltanatının alacakaranlığında neşvünemâ bulacaktı. Bu devlet 567/1171'de yıkıldığı zaman, altının Mısır'da nadir bulunan bir meta olduğu görülmektedir.[67] Bununla birlikte birinci yüzyıldaki hâkimiyetleri son derece etkili olan Fâtımîler, altın standardı üzerine kurulmuş bir para politikasıyla doğrudan ilgilendiler. Nitekim Mısır fetihlerinin konsolidasyonu tamamlanmadan önce bile, böyle ihtiyatlı bir politika izlemeye mecburdular.

Nil merkezli hâkimiyetlerinin başlangıcında, Mısır pazarında önceki rejimden kalan altın para birimi olan er-Râdî dinârının kalitesi, Abbâsî rejiminin son yıllarında gözle görülür bir şekilde düşmüştü. Yerel tüketiciler arasında dehşete sebep olacak olan bu bozulma, ülkenin önceki yöneticileri olan İhşidîler'den miras kalan mali bir krizin de neticesiydi. Buna göre, Fustât'ın elit kesimi tarafından açıkça talep edilen "teslim şartları"ndan biri, Mısır'daki para basımını da Magribî Kuzey Afrika'nın yönetimi sırasındaki Fâtımî sikkesinin bilinen yüksek standartlarına ulaştıracak şekilde tasarlanmış bir para birimi reformuydu.[68] el-Makrîzî'ye göre bu emre uygun olarak Fâtımîler, temel bileşenleri aşağıdakilerden oluşan kapsamlı ve dört bölümden müteşekkil bir mali reform paketini uygulamakta zaman kaybetmediler:[69]

- Mısır'ın yönetimini devralmak için, ilk Fâtımî halifesinden sonra yeni bir altın dinar, "el-mu'izziyye" basmak;

---

66 El-Makrîzî 1967, s. 27 vd.; aynı yazar. 1957, s. 64; P. Balog 1961, s. 114 vd. ve s. 122-123; R. El-Berrâvî 1948, s. 304-305; R. S. Lopez ve diğerleri. 1970, s. 124.

67 Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

68 El-Makrîzî 1948, C. 2, s. 104; aynı yazar. 1967, s. 26-27 ve s. 79-80'deki analiz; R. El-Berrâvî 1948, s. 302-303; E.A. Ashtor 1969, s. 119.

69 El-Makrîzî 1967, s. 26-27; İbn Müyesser 1919, s. 45; İbn Hammâd 1927, s. 42; A. S. Ehrenkreutz 1963, s. 257-258.

- Bu yeni para biriminin döviz kurunu, bir dinar 15.5 gümüş dirheme eşit olacak şekilde sabitlemek;
- Mevcut "er-Râdî dinarı"nın sabit değerinin düşürülmesi, değişim değerinin 23.5'ten 15.0 dirheme indirilmesini sağlamak; ve
- Mısır'ın arazi vergisi olan haraç ödemesinin, yeni kurulan *'el-mu'izziyye'* dinarı hariç, herhangi bir para biriminde kabul edilmemesini temin etmek.

Mali açıdan bakıldığında, bu para birimi reformu mükemmel bir ekonomik anlam ifade etmekteydi. Esasen bu durum, Muharrem 363/Ekim 973'ten başlayarak haraç vergisinin, sadece takas değeri 15.5 dirhem olarak belirlenen 'el-mu'izziyye' dinarında toplanmasını sağlamıştı. Eş zamanlı olarak, evvelce değinildiği gibi, Mısır pazarında yaygın olan diğer büyük dinar Abbâsîlerin "er-Râdî" altını, üçte birden fazla değer kaybetti. Bu eylem şüphesiz, Mısır'ın hazinesine akan likit gelirler açısından, tasarrufların değerlerini azaltarak halkta önemli finansal kayıplara sebep olsa da sabit vergi toplanması ile elde edilecek fiilî getirileri artırarak, son derece sağlam bir para politikası oluşturdu.[70]

Ayrıca başarılı oldukları anlaşılıyor. Gerçekten de tek bir günde, sadece Fustât'tan gelen haraç gelirinin 50.000 ila 120.000 dinar arasında değiştiği biliniyor. Hem el-Makrîzî hem de İbn Müyesser'e göre Tinnıs, Dimyat ve Uşmûneyn'den aynı şekilde "hiç duyulmamış" vergiler toplanmaktaydı.[71]

Fâtımîler böylece, yeni ve üstün kaliteli paralarını Mısır pazarına sunmakta oldukça başarılı oldular. "Fustât Antlaşması"nda ülke vatandaşlarına yerel para birimlerini kendi standartlarına uygun olarak Mağribî Kuzey Afrika'da daha önce bilinen para birimine dönüştürme taahhüdünü de yerine getirdiler. Gerçekten de el-Makrîzî, Mısır darphanelerinin şimdi bu yeni *el-mu'izziye* dinarı ile hem iç hem de yakın bölgesel pazarları doyurma konusunda çok uğraş verdiğini ifade etmektedir.[72]

Nümizmatik analiz de benzer şekilde, başarılı olduklarını -yeni Fâtımî basımlarının üstün kalitede olduğunu- hanedanın "Nil Ülkesi" hükümran-

---

70 El-Makrîzî 1967, s. 26-27; aynı yazar. 1948, C. 1, s. 122, 146; aynı yazar. tarihsiz, C. 2, s. 5-6; İbn Müyesser 1919, s. 42; W. Fischel 1968, s. 55.

71 El-Makrîzî 1948, C. 1, s. 146-147; İbn Müyesser 1919, s. 145-146.

72 El-Makrîzî 1967, s. 26; 'A. Fehmî 1964, s. 62.

lığının ilk yüzyılı boyunca sürdürülen %98'lik bir kalite standardına ulaştıklarını göstermektedir. A.S. Ehrenkreutz ve William Oddy gibi tanınmış nümizmatistlerin çalışmaları gibi, teknik olarak farklı analitik yöntemler kullanarak Fâtımî dinarının kalitesini ortaya koyan benzer neticeler de elde edilmedi değil. Örneğin Ehrenkreutz şunu ileri sürer:[73]

> "Altın sikkelerin böylesine dikkate değer bir istikrarını sağlamayı başarışları, verimli darphane örgütleri sayesindedir. Sabit ağırlık standardı ve Fâtımî dinarlarının %98 ve üzeri olarak tanımlanan mükemmel para kalitesi, Haçlı işgaline kadar devam etmiştir."

Kaynakların gözden geçirilmesiyle Fâtımî para birimini öne çıkaran bu **mükemmel kalitenin, doğrudan bir faktörler kombinasyonuna atfedilebileceği** açıktır. Birincisi, Mısır yönetiminin yaklaşık yüz yıldır, Orta Afrika'nın olağanüstü altınlarına olan engelsiz erişimidir.[74] İkinci faktör ise, Fâtımî darphane işlemlerini karakterize eden aşırı itinadır. Para bütünlüğünü sağlamak için yapılan erken darphane denetimi, ülkenin baş kadısının (*kâdîu'l-kudât*) kontrolü altında dinî bir hizmet hâline getirildi.[75] Aynı zamanda sarraflara, eş zamanlı olarak en düşük dereceli parayı dolaşımdan çıkarmaları talimatı verildi.[76]

Cam ağırlıklar, bozuk para homojenliğini sağlamak için büyük bir hassasiyetle üretilmişti. Ağırlıkların pazarda geçerliliğinin kabulünü sağlamak için, bunların üretimi resmî piyasa amirlerinin (muhtasibler) gözetiminde, "standartlar büro"da (*dârü'l-'iyâr*) gerçekleştirilmekteydi.[77] Bu titiz gözetimin bir sonucu olarak, el-Mukaddesî'nin de doğruladığı gibi, 4./10. yüzyıldaki Fâtımî sikkeleri o bölgede tekdüze bir standarda sahip oldu ve tartılmadan, sayılarak kabul gördü.[78]

Fâtımîler, para üretiminin nitel yönlerine de eşit derecede özen göstermişti. 7/13. yüzyılın başlarında yazılan bir nümizmatik kullanım kılavuzu,

---

73 A. S. Ehrenkreutz 1963, s. 258-262 (s. 262 alıntı); aynı yazar. 1966, s. 174-177; W. Oddy 1980, birçok yerde; S. D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 237, 359 (not 3); J. Bacharach 1983, s. 162-163.

74 Bkz. R. Messier 1974, birçok yerde; J. Bacharach 1983, s. 161; M. Lombard 1975, s. 60; S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 245.

75 El-Makrîzî tarihsiz, C. 1, s. 406-407; 'A. M. Mâcit 1967, s. 126.

76 İbn Müyesser 1919, s. 49; 'A. M. Mâcit 1967, s. 129.

77 Bkz. M. Bates 1981, s. 63 vd. ve özellikle s. 67; P. Balog 1979, s. 96 vd.

78 El-Mukaddesî 1906, s. 240.

514/1120 civarında Mısır darphanelerinde kullanılan altın arıtma işlemlerinin özenli metodolojilerini ayrıntılı olarak açıklamaktadır.[79]

Ehrenkreutz, Fâtımîlerin itibarlarını yükselten darphane uzmanlarının, saf altından yapılmış katışık veya alaşım içeren sikkeleri -küçük tolerans sınırlarına izin veren- kendilerine has tekniklerle ve kesin olarak nasıl ayırt ettiklerini ortaya koymuştur.[80] Şüphesiz bu darphane hassasiyeti ve üretilen kaliteli sikke, hanedanın Nil havzasındaki yönetiminin ilk yüzyılında Fâtımî ekonomisinin canlılığını koruyan en önemli faktörler arasındaydı.

Mısır'ın Orta Çağ pazarları, gelenekten gelen bir hassasiyetle fiyatlara titiz yaklaşıyordu. Halife el-Mu'izz ve el-Hâkim'in hükümdarlıklarında meydana gelen küçük ekonomik krizler sırasında ortaya çıkan dinar ve dirhem arasındaki döviz kuru manipülasyonu, aslında Mısır'ın Fâtımî yöneticilerinin de bu piyasa duyarlılığının ekonomik istikrarı modüle etmek için seçici para politikaları aracılığıyla manipüle edilebileceği gerçeğinin farkında olduklarını açıkça göstermektedir.[81]

Bu dönemde Mısır'ın vatandaşları da doğal piyasa güçlerinin işleyişine uyum sağlamış gibi görünüyor. Gerçekten de Mısır'ın Orta Çağ'daki mikroekonomisi, bir serbest piyasa sistemi içindeki tipik arz ve talep çalışmalarında karşılaşılan klasik bir inceleme konusudur. Her bir taşmada verilen cevap, Mısır'ın topografyasının eşsiz doğasının yanı sıra, Nil taşkınının tarımsal üretiminde oynadığı son derece kritik rolün doğrudan bir işlevidir. Hakikaten nehrin yıllık su baskını, Mısır'ın ekonomik açıdan can damarıdır. Bu baskın hem sulama için su, hem de tarım arazilerini yenilemek için alüvyon toprağı üretiyordu. Bununla birlikte Nil, kaprisli bir hayırseverdi; aşırı yüksek veya düşük su seviyesi, felaket ekonomik sonuçlar üretebilmekteydi.[82]

Geleneksel olarak, on altı "kübit"e (zirâ') yaklaşan bir su derinliği, başarılı bir tarım mevsimi için eşik olarak kabul edilmekteydi. Orta Çağ Mısır'ının tüccarları ve kentsel vatandaşlar, ekonomik refahlarını güvence altına

---

79 Bkz. İbn Be'ra 1966, birçok yerde.

80 A.S. Ehrenkreutz 1953, s. 433-434; aynı yazar. 1959, s. 128, 135 vd.; W. Oddy 1980, s. 101.

81 Krş. El-Makrîzî 1967, s. 26-28; aynı yazar. 1957, s. 64-65.

82 El-Makrîzî, C. 1, s. 64; El-Suyûtî 1882, C. 2, s. 238 vd.; El-Kalkaşendî tarihsiz, C. 3, s. 293-296.

almak için telafi edici eylemlerin gerekli olup olmayacağını belirlemek üzere, Nil'in yükselişini bu seviyeye ulaşana kadar yakından izlemekteydi.

Eğer Nil'de düşük bir seviye görünecek olursa ve böylece tarımsal üretimde potansiyel eksiklikler ortaya çıkacaksa, tüketiciler gıda maddelerini istifleyecek ve tüccarlar fiyatlarını buna göre artıracaktı. Bu vesileyle, ürün fiyatları daha fahiş miktarda artacağından ve mallar azalacağından hükûmetin, kıtlığın önlenmesi için eş zamanlı ve sıkı tedbirler alması gerekecekti. Bu tür tedbirler, genellikle Kahire sokaklarında Nil seviyesinin geleneksel günlük duyurusunun yasaklanması, ekmek gibi temel ham maddeler üzerinde fiyat kontrolleri uygulanması ve istiflemeyi önlemek için gıda maddelerinin dağıtımlarının karneye bağlanmasını içeriyordu.[83]

Orta Çağ Mısır'ının büyük şehir merkezlerindeki dalgalanmaların karşılanması için fiyat seviyesindeki bu hassasiyet, aynı zamanda muhtemel piyasa paniklerini önlemek ve şiddetli ekonomik kriz zamanlarında iç huzurun korunmasını sağlamak için para biriminin kalitesini korumak üzere, merkezî hükûmete olan hayati ihtiyacı doğurdu.

Fâtımîlerin mutlak bir para birimi standardı üretme konusundaki gayret ve başarıları, hem ticaret hem de iç istikrar açısından ekonomik sağduyu arz etti ve bu uğraş, idarelerinin ticari markası hâline geldi. Görünüşe göre bu parasal kalite, 6./12. yüzyılın başlarında Yakın Doğu'da Levant'ın bölgesel pazarlarında yaygın olarak kabul edildi. Diğer para birimleri sorgulanırken, Fâtımî altın dinarları birincil kalite standardına (*cevâz*) ulaştı.[84]

Böylece Fâtımîler, Akdeniz ve Kızıldeniz'deki dış ticaretlerini genişletmek için prestijli para birimlerinin piyasa gücünden yararlanabildi. Altın dinarları bu derecede kabul görmüş bir inceliğe sahipti ve yakın pazarlarda da yine cihanşümul bir geçerlilik sağladı. Daha sonra 6./12. yüzyılın başlarında Haçlılar, Levant'ın pazar yerlerine kendi ekonomik entegrasyonlarını kolaylaştırmak için, bu paraların kasten sahtelerini bastı.[85]

---

[83] El-Makrîzî tarihsiz, C. 1, s. 55 vd., 61, 64, 67-68, 269-273; aynı yazar. 1948, C. 1, s. 138-139; aynı yazar. 1957, s. 18 vd.; es-Suyûtî 1882, C. 2, s. 238 vd.; El-Kalkaşendî tarihsiz, C. 3, s. 293-296. Yine de A.A. Ashtor'un (krş. 1959, s. 262 vd.) çalışmalarının gösterdiği gibi, fiyatlar ve ücretler bu çağın büyük bir bölümünde belirgin bir şekilde sabit kaldı.

[84] S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 234; aynı yazar. 1968, s. 323.

[85] A.S. Ehrenkreutz 1964, s. 167 vd.; P. Balog ve J. Yvon 1958, s. 135 vd.; H. Lavoix 1877, birçok yerde.

Fâtımîler buna karşılık, bu sahteciliğin parasal faaliyetlerine yönelttiği tehdidi o kadar ciddiye aldılar ki 514/1120'de, bu sahteciliği önlemek ve darphane kalitesinde üretimi korumak için en uygun araçları belirlemek üzere, konu hakkında günümüze kadar ulaşan resmî bir raporun kaleme alındığı özel bir araştırma yaptırttı. Amaçları "altın standardını asla aşılamayacak bir seviyede sabitlemek için", para biriminin üretim operasyonlarını yeniden tasarlamaktı.

Ne yazık ki Fâtımî İmparatorluğu'nun ekonomik refahı açısından bu son dönem, Mısır'da giderek artan akut altın sıkıntılarının başlaması ve altın dinarların standart para birimi olarak kademeli şekilde gümüş dirhemlerle değiştirilmesine denk geldi. Aynı zamanda muhtemelen tesadüfî olmayan bir şekilde, Fâtımî hanedanının ekonomik ve politik servetlerinde gitgide artan bir gerileme dönemi yaşanmaya başladı.[86] Ancak hanedanın para sistemine duyulan güvenin azalması, Nil havzası üzerindeki hâkimiyetin tedricen çözülmesini takip etti. Çünkü Fâtımîler iktidara geldiklerinde, İhşidî yönetimi altında ağır bir şekilde acı çeken Mısır vatandaşları, parasal işlemlerin gerçekleştirilmesinde birinci sınıf bir para birimine doğrudan erişimin hayati önemde olduğunu anlamışlardı. Bu faktör, daha önce de belirtildiği gibi, onların Fâtımîleri ülkelerinin yönetimini üstlenmeye davet etmelerinde önemli bir rol oynamıştı. Aynı şekilde Haçlı Seferleri zamanında, hâkim olan para birimlerindeki dramatik ve niteliksel düşüş, kamuoyunun rejime olan güveninin sarsılmasına sebep olmuş ve muhtemelen nihai ölümüne katkıda bulunmayı başarmıştı.

Orta Çağ Mısır ekonomisinde ortaya çıkan "ticari kapitalizmin" tüm yeni özellikleri içinde, piyasada hâkim olan para sisteminin açık belirtileri belki de en baskınıydı. Nitekim Fâtımîlerin politik üstünlüğünü ilk olarak hızlandıran, mali krizdir ve daha sonra ekonomik gerilemelerini hızlandıran da yine mali kriz olacaktır.[87]

Makrîzî Mısır'daki politik çöküşe sebep olan mali durum hakkında yapmış olduğu kapsamlı analizinde, aslında ülke vatandaşlarının karşı karşıya

[86] İbn Be'ra 1966, s. 49-50; A. S. Ehrenkreutz 1964, s. 178-179; aynı yazar. 1954, s.164 vd.

[87] R. El-Berrâvî 1948, s. 303 vd.; A.S. Ehrenkreutz 1964, s. 178-179; aynı yazar. 1954, s. 164.

kaldıkları krizin ciddiyetini algıladıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Halkın sonradan piyasaya hâkim olan para biriminin niteliğinden yakınarak daha eski ve daha iyi madenî paraları istiflerken, daha yeni ve daha düşük değerdeki parayı elden çıkardıklarını ise Gresham iddia ediyordu. Ondan yarım bin yıldan fazla bir süre önce, "Gresham Yasası"nın işleyişine ilişkin anlayış burada açık bir şekilde teyit ediliyor.[88]

Sonuç olarak Fâtımî döneminde Mısır'ın hükümdarları ve nüfusu, pazardaki "arz ve talep" arasındaki karmaşık ilişkilerin, etkileşimlerin ve bunların tüketici fiyatları üzerindeki tesirlerinin farkındaydı. Aynı şekilde günümüzde "modern" kabul edilen telafi edici para politikalarının uygulanmasının gerekleri ve işleyişini de kavramışlardı.

Netice olarak kazanç ve tasarrufların değerlerini korumak için, işlerini birinci sınıf bir para biriminde yürütmenin ehemmiyetli olduğunu biliyorlardı ve devam eden ekonomik refah arayışlarında tüm bu finansal faktörlerin kolektif önemini tamamen kavramışlardı.

B. Özel Sermaye Yatırımında Etkili Kurumsal Mekanizmalar

Yatırım sermayesini hızlı bir şekilde harekete geçirme ve verimli bir işletmeye adama kapasitesi, Mısır'ın Fâtımî yönetiminin ilk yüzyılını karakterize eden dinamik ekonomik genişlemede en önemli faktörlerden biriydi. Şu an olduğu gibi, o zaman için de kârlı bir ticarete katılmanın zorluğu, çok çeşitli ticari işlemler ve mali destek imkânlarını içeren oldukça karmaşık bir meseleydi.

O dönemki tüccarların sahip olduğu en önemli iş imkânlarından biri, kredileri ticari işlemlerde kolayca ulaşılabilir kılan finansal altyapılardı. "İtibara dayalı vadeli satış", emtia anlaşmalarındaki ertelenmiş ödemelerden biraz daha fazla "borçla" gerçekleşen standart bir uygulamaydı.[89] Nitekim Fâtımîlerin emperyal genişlemesindeki kritik nokta olarak ticareti ayakta tutan şey, hanedanın "imparatorluk hayali"nin büyük ölçüde finansal kurumların etkinliğine bağlı kalmasıydı. Kredi kurumlarının değişimi, hem Yakın Doğu'da hem de başka coğrafyalarda Orta Çağ ticaretindeki büyük ilerleyişi temsil ediyordu.

---

88 El-Makrîzî 1967, s. 28-29.

89 Bu uygulamalar hakkında bkz. S.D. Goitein 1968, s. 262.

Kredi ise, şimdi de olduğu gibi ekonomik tarihin gösterdiği ticari genişlemenin kaçınılmaz bir biçimde sanayileşmesiyle mümkün olacaktı. Ayrıca bu durum, diğer iş çeşitlenmesinden önce etkili bir ekonomik kalkınma için de kritik önemi haizdi. Bir tüccar kredi kullanarak ticari faaliyetlerin kapsamını genişletebilir ve bir yer ile başka bir yer arasındaki fiyat farklılıklarını kullanarak, nispeten küçük bir başlangıç yatırımını, büyük bir sermaye kazancına dönüştürebilirdi. Daha sonra, yeni kazandığı varlıkların tamamını veya bir kısmını ek sınai projeleri teşvik için ya da pazar gelişimini ilerletmeye, dönüşümlü olarak başkalarına kredi vermeye, "ticari bankacılık" yoluyla yardımcı iş fırsatlarını doğurmaya adayabilirdi.[90]

Batı Avrupa'da bu tür kredi imkânlarının daha sonraki dönemdeki öneminden bahseden, modern çağların büyük İngiliz iktisat tarihçisi M.M. Postan, ticari kredinin evriminin modern ticaretin gelişiminde bir dönüm noktası olduğunu savunarak klasik bir finansal gelişme teorisi ileri sürmüştü:[91]

> "Mübadele usulleri açısından bakıldığında, ekonomik kalkınmanın üç ana aşaması vardı: Malların diğer mallarla mübadele edildiği dönemde doğal ekonominin tarih öncesi ve erken Orta Çağ aşaması, malların hazır para karşılığında satın alındığı dönemde nakit (para) ekonomisinin Orta Çağ aşaması ve ticari değişimin krediye dayandığı modern "kredi" ekonomisi aşaması."

Önceki analizler işletme kredisinin, Orta Çağ'ın Yakın Doğu'sunda yatırım ve sınai kalkınma için büyük bir itici güç hâline geldiğini göstermiştir. Gerçekten de 5./11. yüzyılın ortalarında kredi, İslam'ın ticaret hayatında neredeyse vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Sonraki iki yüzyıl boyunca, İslami ticaretin hükümleri Avrupa'ya doğru daha da genişledi ve Akdeniz'in bölgesel ekonomileri modern zamanlara ilerlerken bu şekilde evrildi. Bu durum, giderek daha fazla birbirine bağlı hâle gelen bir ticari ağa dâhil olunmasını sağladı. Aslında bu ticari dönüşüm gerçeği, Hristiyan Batı'daki ticari araçların gelişimini detaylandıran Postan'ın ortaya koyduğu analizde tekrar tekrar vurgulanmaktadır.[92] Ancak Postan'dan bin yıl önce, İslami Doğu'da bir eser ortaya koymuş olan 5./11. yüzyıl Hanefi hukukçusu es-Serahsî, ticari kredi-

---

90 Bu konuda, bkz. M.M. Postan 1927-1928, s. 234. Bu gelişmeler hakkında kredi rolünün ilk örneği için bkz. B. Hildebrand 1864, birçok yerde.

91 Bkz. M.M. Postan 1927-1928, s. 234.

92 Bkz. M.M. Postan 1927-1928, s. 234; ayrıca bkz. A. Udovitch 1967, s. 260.

nin yükselişini ve gelişimini, Müslümanların iş ufuklarındaki genişlemenin anahtarı olarak görüyordu. Örneğin:[93]

> "Kredili satış, tüccarlığın bir parçasıdır ve bu usul yatırımcının hedefine ulaşmasında, yani kâr etmede en elverişli yoldur. Çoğu durumda kâr, nakit satıştan değil, kredili satıştan sağlanabilir. Krediyle satış yapmanın ticaretin vazgeçilmez bir özelliği olduğuna dair delil, Allah'ın kitabında (...) ifade edilmiştir. Bu ayrım, ticaretin "gıyaben" (*ġâ'ibe*) de gerçekleştirilebildiğini ve bu ikinci uzun vadeli ticaret türünün kredili satış dışında gerçekleşemeyeceğini göstermektedir."

Böylelikle ticari kredi, Orta Çağ'da Mısır iş dünyasının birçok kritik işlevinde tercih edilir oldu. Dönemin tüccarlarının uzak bölgelere ticaret yapması ve bu ticarette mevcut para arzının yetersiz olması durumunda veya bölgesel güvensizliğin nakit taşımayı tehlikeli hâle getirebileceği yerlere ticaretin uzanması hâlinde kredi, bütün bunlara çözüm oldu. Aynı zamanda finansal likiditeleri "nakit işlemler" için yetersiz olan bireylerle de ticaretin gerçekleşmesine izin verdi. Yine, doğrudan ve aktif ticaretle uğraşmayan varlıklı bireylerin fazla sermayelerini kârlı bir şekilde yatırım yapmaları için de finansal bir yol sağladı. En önemlisi de kârı optimize etmek için en kazançlı araçları istifadeye sundu. Serahsî'nin itinalı bir netlikle açıkladığı gibi: "Bir mal, nakit olarak satılabileceğinden daha büyük bir meblağ üzerinden kredi ile satılabilir."[94]

Bu tür kredilerin sağladığı ticari avantajlardan tam olarak yararlanmak için Fâtımî dönemindeki Mısır tüccarları, İslam hukukunun öngördüğü çeşitli ortaklık biçimlerine ve diğer iş birliklerine yöneldiler. Ek E'de açıklanan türlerin ortaklıklarına ve "*kirâz / mudârebe*" anlaşmalarına girerek, insan becerilerini ve finansal kaynakları diğer insanlarla birleştirmeye, böylece ticari faaliyetleri karşılıklı taahhütlerin sermaye risklerine yayarak genişletmeye çalıştılar.[95]

Bu tür ekonomik çabalar, İslam hukukunun prensipleriyle uyumlu hâlde devam ettirildi. İslam hukuk literatürü, kredi kullanımının hem başlıca bir kolaylık hem de kurumsal birliğe faydası olduğunu açıkça ortaya koyarken, aynı zamanda bireylere kârlı hedeflere ulaşmak için ortak faaliyetlerde sermaye

---

93 Serahsî 1986, C. 22, s. 38.

94 Serahsî 1986, C. 22, s. 45; A. Udovitch 1967, s. 260.

95 Bkz. R. El-Berrâvî 1948, s. 263-265; C. Cahen 1970, C. 2, s. 525.

ve el emeğini birleştirmenin avantajları hakkında bilgi vermektedir. eş-Şeybani'nin ileri sürdüğü gibi: [96]

> "Bir yatırım ortaklığında kişiler, her açıdan satın alma ve el emeğinde ortak olurlar. Nakit veya kredili satabilirler; satın alabilirler."

Böylece bu tasdik ile, son derece geniş bir ticari finansal işlem yelpazesine izin verilmektedir.

Serahsî *mudârebe* sözleşmesinin sadece faydası için değil, aynı zamanda piyasada önemli bir talep görmesi nedeniyle de İslam hukuku tarafından açıkça tasdik edildiğini ifade ederek, birleşik sermaye hakkında benzer bir argüman ileri sürmüştür: [97]

> "İnsanların bu sözleşmeye ihtiyacı var. Sermaye sahibinin kârlı bir ticarete girmesi mümkün olmayabilir; aktif ticari faaliyette bulunanlar ise sermayeye sahip olmayabilirler. Fakat sermaye ve ticaret olmadan kâr elde edilemez. Bu sözleşmeyi kabul ederek her iki taraf da hedeflerine ulaşır."

Dönemin pazar taleplerini karşılamak için ortaya çıkan İslami ticari birliklerin çeşitli biçimleri, Orta Çağ Mısır'ında bir dizi faydacı ekonomik hedeflere hizmet etmişti. Bireylerin kendi kapasitelerinin ötesinde, karmaşık ticari işlevlerin performansını da mümkün kılmıştır.

Yetenekleri olan ancak yeterli sermayeye sahip olmayanların, fazla sermaye için kârlı yatırım arayanlarla ortak olmalarına izin verildi. Aynı anda birden fazla yatırımcının sermaye risklerini daha da çeşitlendirilmiş yatırım portföylerinde bir araya getirmeleri için, yeni mekanizmalar sağlandı. Bu nedenle ticari ve sınai girişimlerde "ölçek ekonomileri" oluşturularak, yeni üretkenlikler temin edildi.

Aynı şekilde kurumsal pazar genişlemesi kolaylaştırıldı ve yatırım yapmayan ortakların, ticareti daha uzak alanlara genişletme çabalarında büyük ticari yatırımcılar adına aracı olarak hareket etmelerine izin verildi. Bununla birlikte ortak girişimlere katılmanın somut avantajlarının ötesinde, Fâtımî döneminde izin verilen çeşitli yatırım anlaşması biçimlerine girmenin başlıca nedeni, Serahsî'nin de açıkladığı gibi, kâr peşinde koşulmasıydı: [98]

---

96 Eş-Şeybanî tarihsiz, v. 61B.

97 Serahsî 1986, C. 22, s. 19.

98 Serahsî 1986, C. 22, s. 38.

"*Mudârebe* sözleşmesinde bir kişi sermayesini başkasına emanet ederse, aracı uygun gördüğü malları satın almak için serbestçe kullanabilir. Çünkü ticaretteki bu durum yatırımcıyı temsil eder. Bir yatırımcının sermayeyi kendisine devretmesindeki amaç kârın elde edilmesidir ve kâr ancak ticaret yoluyla elde edilir."

Buna göre, Orta Çağ ticaret şirketlerinin temel prensibi olarak kâr güdüsünün teorik olarak gerekçelendirilmesi, erken dönem Müslüman hukukçuların incelemelerinde kalıcı bir şekilde teyit edilmiş oldu. Aynı zamanda dönemin piyasasında son derece etkili bir ekonomik güç oluşturdu. Geniza belgelerini araştıran Udovitch, Goitein ve diğerleri, kurumsal girişimlerini yapılandırırken Fâtımî Mısır'ındaki ticaret ve sanayi liderlerinin bu mutlak hukuki yönergelere sıkı bir şekilde uyduklarını göstermektedir. Udovitch şunu ileri sürer: [99]

"Hanefî mudârebe/commenda ve ortaklık hukukunun Orta Çağ İslam dünyasının ticari uygulamaları ile yakın ilişkisi hakkında her türlü şüphe, büyük ölçüde Geniza belgelerinden elde edilen açık delillerle ortadan kaldırılmıştır. On birinci ve on ikinci yüzyıllara ait ortaklıklarla ilgili şimdiye kadar yayımlanmış çeşitli Geniza materyallerinde, aslında sekizinci yüzyılın sonlarındaki Hanefî hukuk tartışmalarında hiç değinilmemiş veya öngörülmemiş herhangi bir hukuki durum yoktur...

Hanefî ticaret hukukunda, özellikle ticaret şirketi ile ilgilenen kısmın, fiilî uygulamayla yakın bir ilişkisi vardı... Nitekim erken dönem İslam hukukunda bulunan bu pasajların, Orta Çağ İslam dünyasının geniş alanlarında uygulanan ticari prensiplerde bir yansıması olduğunu söyleyebiliriz."

Ayrıca modern araştırmalar, Orta Çağ Mısır'ının Geniza materyallerinde yer alan ve Müslüman hukukçular tarafından öngörülen hukuki formülleri, içerik bakımından olduğu kadar şekil bakımından da çok yakından inceledi. Bu tür anlaşmalardaki ortak temel unsurlar şunlardır: [100]

- İşletmenin kurumsal hedefleri;
- Ortakların sayısı, mizacı ve katılımlarının kapsamı;
- Kâr eksikliği ve mali kayıp sorumluluğunu düzeltmek için formüller;
- Harcamaları, giderleri ve kullanılacak muhasebe uygulamalarını düzenleyen prosedürler;

[99] A. Udovitch 1970c, s. 256, 291.

[100] S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 171-172; aynı yazar. 1964a, s. 319.

- Benzer nitelikteki diğer girişimlere katılmanın izin verilebilirliğini ele alan "çıkar çatışması" hükümleri; ve
- Teklif edilen girişimin süresi ve sözleşmenin feshi için prosedürleri tanımlayan hükümler.

Fâtımî dönemine ait bu formatlara uygun hakiki iş sözleşmeleri, günümüze ulaşmıştır ve analiz için kolayca erişilebilir durumdadır. Bu da mikroekonominin Orta Çağ Mısır'ındaki mağaza ve atölyeler kısmına ilişkin fikir verebilir. Bu sözleşmelerde, aracıya ait sorumluluklar ve uygulamadaki ticari sözleşmelerde sıklıkla belirtilen kâr paylaşımı oldukça önemlidir. Bunların temini için "operasyon esnekliği" olan çok çeşitli ve etkin kurumsal şirketler bulunabilir. Çoğunlukla ortaklar, hem sermaye hem de işe eşit katkıda bulunarak, kârların buna göre bölünmesi konusunda anlaşmışlardır. Bununla birlikte diğerlerinde katkılar orantısızdır ve ortaklar ticari faaliyetlerini yürütürken "onaylanan" veya "öngörülen oran" esasına göre ortaklığı kabul etmektedir. [101]

Örneğin 473/1080 dolaylarında yapılan bir ortaklık anlaşmasında, büyük ortak yeni bir bankacılık operasyonuna 500 dinar, küçük ortak ise 58 dinar yatırmıştı. Ancak ikincisinin gerçekleştireceği öngörülen daha fazla işgücü nedeniyle; sözleşme gelecekteki tüm kâr ve zarar gelirlerinin 7/24 oranında paylaşacağını taahhüt etmekteydi. [102] Daha karmaşık da olsa benzer bir anlaşmayla, bir azınlık ortak 600 dirhem yatırmış ve bir ecza girişiminde satın alma sorumlusu olmuştu. Başka bir azınlık ortak 20 dirhem yatırmış ve birincil perakende satıcısı olmayı kabul etmişti. İkincisinin emek katkısının önemli olacağı tahmin edildiğinden, her iki taraf da kâr ve zararı eşit olarak paylaşmayı taahhüt etmişti. [103]

---

[101] Bkz. "Amerika Yahudi Teoloji Semineri Kütüphanesi" el yazması. numara 4011, v. 57A, A. Udovitch 1970, s. 293; Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 8 J11, f. 14, ", S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 173, 442 (not 14).

[102] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 12.784". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 173-175, 442 (not 22).

[103] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 12.760". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 175, 442 (not 23).

Mısır ve Levant arasındaki emtiaların hem ithalatı hem de ihracatını içeren bir başka ortaklıkta, birincil yatırım ortağı 360 dinar (%74) ve ana çalışan ortak 124 dinar (%26) katkıda bulundu. Fakat yine taraflar, gelirleri eşit olarak bölmeyi kabul etti. [104] Yine bir başka sözleşmede, çalışma ortağının katkısı öncelikle aynîydi. Ancak yine de kendi işletme maliyetlerini sermaye katkısı olarak karşılamayı kabul etmişlerdi. [105]

Bir şeker fabrikasının yer aldığı ortak bir girişimde "işletme müdürü" olmayı kabul eden iki kardeş, tesislerin genişletilmesi için gerekli olan 600 dinarı toplamak için yeni dış yatırımcıları kabul etti. Kardeşler ve finansörler kârı eşit olarak paylaşacaktı. [106] Yine küçük bir dokuma işletmesine bir ortak 50 dinar, diğeri de 15 dinar yatırmıştı. Ancak azınlık yatırımcı ortaklığın ana satıcısı olarak hareket edebileceğinden; her iki taraf hem kâr hem de zararda eşit paylaşımda bulunmaya razı oldu. Herhangi bir ortak, anlaşmayı sona erdirmek isterse, yatırım ortağına "iki ay önceden bildirimde bulunmak üzere" ilk 50 dinarlık sermaye yatırımından vazgeçecekti. [107]

Çeşitli dinî tedbirlerin alınmasına yönelik özgün bir "kâr paylaşımı" düzenlemesinin, Müslüman ile Yahudi arasında bir çalışma ortaklığı üzerinden anlatılması gerekirse, Müslümanın Yahudi Şabatı olan her Cumartesi kazanılan tüm kârı elde etmesi, Yahudinin de İslami ibadet günü olan her Cuma günü elde ettiği bütün kârı alması şeklindedir diyebiliriz. [108]

Bu nedenle -bu çeşit çeşit belgenin de belirttiği gibi- Fâtımî Mısır'ında istihdam edilen çeşitli kurumsal ortaklık biçimleri, hem yapı açısından esnekti hem de çok sayıda ticari ortaklık ve payları barındırmaktaydı.

---

[104] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 16.87". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 176, 442 (not 26).

[105] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 16.2308, 11.7-8;" ve "Amerika Yahudi Teoloji Semineri Kütüphanesi" el yazması. No. 4010, v.2. Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 177, 442 (not 38).

[106] Bodleian Kütüphanesi, Oxford, no. "el yazması. Heb. a3 (Kat. 2873), v. 16". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 367.

[107] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 20.110". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 363 (not 26).

[108] Bkz. Maimonides 1957-1961, C. 2, s. 360; S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 365'te olduğu gibi.

Bazıları da oldukça önemli mali meblağlar içeriyordu. Örneğin Goitein tarafından gerçekleştirilen 26 Mısır iş ortaklığının ayrıntılı analizinde, yatırılan miktarların 4 ila 500 dinar arasında olduğu ve ortaklıkların altı ay ile ömür boyu arasında değişiklik arz ettiği görülmektedir. Ortaklıklarda öngörülen fonksiyonel hedefler ise şeker fabrikaları, cam üretimi, tabaklama, kumaş boyama, kumaş yapımı, ilaç üretimi ve ekmek pişirme gibi çok çeşitli ekonomik faaliyetleri içeriyordu.[109]

Kısacası serbest piyasa kapitalizminin prensipleri ile öne çıkan Fâtımî Mısır'ının girişimci ve tüccarları, ideal bir ekonomik fayda için İslam tarafından izin verilen çeşitli şirket birliklerinden yararlandılar. Hakikaten bir sonraki bölümde açıklanacağı üzere, uygulayıcıları tarafından son derece etkili ve güven veren enstrümanlarıyla desteklenen bu ortaklıklar, sağladığı yeni kredi ve yatırım imkânlarıyla Orta Çağ Mısır'ının Akdeniz havzasına entegre olmasını temin etti. Onların ticari ve sınai altyapı inşa etmelerini sağlayarak çağın gözdesi olan kazanç düzeyine ve iş refahına katkıda bulundu.

C. Ticari Kapitalizmin "Güven Araçları"

Ticari bazlı kurumsal bankacılık ve parasal mübadelenin diğer eşit derecede önemli güven araçları -kapitalist girişimin nihai belirleyicileri- Fâtımî Mısır'ının girişimci tüccarları tarafından yaygın olarak kullanıldı. Ticaretle uğraşan iş adamları, "modern" kabul edilen çok çeşitli bankacılık kredisi ile güvene dayalı ve yazılı destek hizmetlerine erişimden yararlandılar.

Örneğin ülkenin büyük şehir merkezlerinde faal "tüccar bankacılar" (*cehâbize*) ve sarraflar (*sayârife*) gibi oldukça resmî bir finans topluluğu vardı. İşlevsel faydaları, Bölüm 3.2-D'de ele alınan bu çok yönlü araçlar *sak, hatt* ve *tevki'* gibi Orta Çağ Arapçasında çeşitli kelimelerle ifade edilen geleneksel banka çeklerini içermekteydi. Kullanılan bankalar arası "para transferi" enstrümanları arasında *havâle* adı verilen bir belge; kredi mektubu ve seyahat çeki olarak iki amaca hizmet eden *süftece* ve modern kredi kartına (*sans* plastik) benzer şekilde alışveriş işlevini yerine getirir gibi görünen *ruk'a* adında bir senet çeşidi bulunmaktaydı.[110]

---

[109] S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 80 vd.

[110] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TSJ 19.v.27", no. "TS 20.121," ve "TS (Arabic) 30, v.3,". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 238-239; E.A. Ashtor 1986, s. 560-561; A. Udovitch 1975, s. 14-15.

Böylece Orta Çağ Mısır'ının bankacılık sektörü tarafından sunulan finansal hizmetleri çeşitlendi. Çoğu uluslararası ticari işlemi kayıt altına geçirmek, yerel sarrafların faaliyetlerini denetlemek ve döviz hizmetlerini sürdürmek için bir "merkezî para acentası" (*dârü's-sarf*) gerekiyordu. Bu tür sarraflar her pazarda mevcuttu ve İskenderiye gibi büyük ticaret şehirlerinde *sûkü's-sarf* olarak bilinen para değiştirici ayrı bir kurumu vardı.[111]

Orta Çağ Arap kaynakları ve Geniza belgelerinden açıkça anlaşılmaktadır ki, yerel para değiştirme tesislerinde para birimi kârlı olarak alınıp satılmıştır. Bu kârlar sadece para spekülasyonlarından ("arbitraj" işlemleri) değil, aynı zamanda değiş tokuş edilen sabit komisyonlarla da elde ediliyordu. Bu tür tesislerde, belediye piyasa yetkilileri tarafından tayin edilen para tahlilcileri (*nakkâdûn*), sahteciliğe ve parasal hileye karşı koruma sağlamak üzere görev almışlardı.[112] Belirtildiği gibi, bu pazarlarda faaliyet gösteren daha resmî bir bankacılık sektörü de vardı. Bunlar modern anlamda geleneksel bankacılık uygulamalarına adanmış kurumlardan değil, başkalarının ticari faaliyetlerinin finansmanını ve kolaylaştırılmasını sağlayan ve cehbezler (ticaret bankacıları) olarak adlandırılan aracılardan oluşuyordu. Belirli zamanlarda, sermaye stoklarını artırmak için, bu görevliler aynı şekilde mevduat kabul eder ve dış yatırımcıları ticarete dâhil ederlerdi.

Böyle "banka ortaklıklarına" yapılan atıflar, Geniza belgelerinde sıklıkla geçmektedir. Her ne kadar bu bankacılık girişimleri, genellikle ticari girişimin birincil faaliyetlerine yardımcı olmak üzere ortaya çıksa da sonunda oldukça büyük yan bankacılık işlevleri hâline geldiler. Örneğin ticarî faaliyetleri Geniza belgelerine yansıyan bir üst düzey iş ortağı, bu yatırım bankacılığı işlemlerinin bazılarındaki göreceli büyüklükleri düşündüren bir miktar olarak, yeni bankacılık iştirakına 500 dinarlık muazzam bir yekûn yatırmıştı.[113]

---

[111] Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

[112] Bkz. S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 230-231; A. Udovitch 1975, s. 14-15; ayrıca bkz. Bodleian Kütüphanesi, Oxford, no. "El yazması Heb., C.28 (Kat. 2876), v. 47, " ve Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "NS J 198, col. 1, 1.3" ve "col. II, 2.5". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 84, 250, 411, 262.

[113] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 12.784". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 247-249, 262. Ayrıca bakınız S.D. Goitein 1966, s. 30 vd.; A. Udovitch 1975, s. 14 vd .; Cahen 1970, s. 533; W. Fischel 1933, birçok yerde.

Fâtımî Mısır'ının iktisadi hayatı içinde bu tür ticari bankacıların önemi, Orta Çağ Arap kaynaklarında zengin bir şekilde belgelenmiştir. Örneğin Makrîzî, genel olarak dönemin pazarında *cehâbize* tarafından gerçekleştirilen kritik finansal rollere [114] ve özellikle "Benû Sehl" ismindeki uluslararası pazarlama ve finansal hizmet firmasının çeşitlendirilmiş ticari faaliyetlerine odaklanan mühim analizlerde bulunmuştur. Makrîzî bu kurum hakkında şunları söylemiştir: [115]

> "El-Hâkim biemrillâh döneminde, biri ticaretle diğeri de para mübadelesi ve Irak'tan ithal ettikleri malların satışı ile uğraşan iki Yahudi kardeş vardı. Onlar, Sehl et-Tüsterî'nin oğulları Ebû Sa'd İbrâhîm ve Ebû Nâsır Hârûn idi. Satış işlemlerinde oynadıkları roller ve hem yakın hem de uzak tüccarlardan gizlice aldıkları mevduatlar hakkında, tüccarların ölümleri üzerine doğrudan mirasçılarına verdikleri raporlarla biliniyorlardı."

Bu satış işlemlerine ek olarak, Sehl kardeşlerin malî mevduatları kabul etmek, akreditif vermek, kredi vermek ve mücevher rehni ile meşgul olmak ve Fâtımî sarayına resmî bankacık yapmak gibi hizmetlerinin olduğunu sözlerine eklemişti. Gerçekten de çeşitli Orta Çağ Arap tarihçilerinin, onların bankacılık aracılığıyla tahakkuk ettirdikleri servet hakkında yorum yaptıkları bu tür faaliyetlerin oldukça kârlı olduğu görülmektedir. [116]

Geniza belgeleri aynı zamanda, ticarî bankacıların diğer girişimcilere doğrudan sermaye borçlandırmasını sıklıkla gerçekleştiğine dair çok sayıda delil sunmaktadır. Bu vesikalar, özel "defter tutma" belgeleri oldukları için, bu iş kayıtları dönemin kredi uygulamalarının birçok yönünü ortaya koymaktadır. Örneğin günümüze ulaşmış olan bir anlaşmada, bir Remle vatandaşının, Safer 481/Mayıs 1088'de 11 dinar borç aldığı ve beş yıl boyunca 66 taksitle bu borcun ödemesini yaptığı yer almaktadır. [117] Bir diğerinde, Şaban 483/Ekim 1090'da verilen beş dinar küçük işletme kredisinin, bir dinarın 1/3'ü ardışık aylık taksitler hâlinde geri ödeneceği; aynı yılın başında yapılan çok daha büyük, 106 dinarlık ticaret kredisinde ise, borcun her biri 10 di-

---

[114] Krş. El-Makrîzî 1957, s. 21.

[115] El-Makrîzî tarihsiz, C. 1, s. 424.

[116] Krş. El-Makrîzî tarihsiz, C. 1, s. 416, 424, 475, 479; İbn Müyesser 1919, s. 3, 13; Nâsır-ı Hüsrev 1881, s. 55-56.

[117] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 13 J 1, v. 20". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 248, 261.

narlık haftalık taksitler hâlinde geri ödeneceği bildirilmektedir.[118] Böylece Orta Çağ Mısır'ının tüccar bankacıları, ticari faaliyetlerini tamamen geleneksel bankacılık işlevlerine adamamış olsa da önemli ticari bankacılık hizmetleri sunmaktadır. Bunlar kaynakların gösterdiği gibi özel fonların yönetimi ve gözetimi, doğrudan banka kredilerinin verilmesi, arbitraj işlemleri, para birimleri arası değişim, müşteriler adına finansal havaleler yapılması ve kredi tahsislerinin satılması gibi hizmetlerdi.

Bu tür ticari bankacıların bir diğer ortak işlevi, ticari ödeme işlemlerini gerçekleştirmek için süregelen döviz mübadelesi ve para transferiydi. Bu tür transferler, hem ağırlık hem de sayıca değerleri açıkça belirtilen mühürlü keselerde bulunan madenî paraların gönderilmesiyle gerçekleştiriliyordu. Bu tür hazır ambalajlı ve mühürlü para keseleri, daha büyük iş anlaşmalarında ödeme yapılmasını kolaylaştırmış ve böylece her para birimi işleminde para sayma, tartma ve değerlendirme ihtiyacını ortadan kaldırmıştır.[119]

Bununla birlikte daha çok ve uzun mesafeli ödemeler ile uzun vadeli krediler, "kâğıt" para vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Örneğin "havale" veya "kredi transferi", doğrudan nakit ödeme yerine geçmekteydi.[120] Aynı şekilde ortak kullanımda olan başka bir nakit ikamesi olarak *sak*, hamilinin hesabında para mevduatı temin ettiği bir bankacı aracılığıyla yapılan bir ödeme emri olması açısından, geleneksel bir çekti.[121]

Bu dönemde *süftece* veya "banka akreditifi" de sıkça kullanıldı. Bu usul ve evrak, müşteriler tarafından bankacılardan sabit bir ücret karşılı-

---

[118] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 12.583" ve Firkovitch Koleksiyonunda, Leningrad, no. "II, 1700, v. 16, bölüm B". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 248, 261, 466 (note 200).

[119] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 18 J 1, v.11. 30-31" "TS 16.132, v. 1.7." "TS NS J 111, kol. I, 11. 1-2". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 231-234. Aynı yazar 1966, s.38 vd.; A. Udovitch 1975, s. 15-16.

[120] Bkz. Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS NS J 273". Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 231-234; A. Udovitch 1975, s. 16; E.A. Ashtor 1986, s. 567-570; L. Massignon 1931, s. 7-8.

[121] Bkz. Dropsie College el yazması no. "389, 11.1-2". Bununla ile ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 245; aynı yazar. 1966, s. 29; C. Cahen 1970, C. 2, s. 525-526; W. Fischel 1968, s. 578; L. Massignon 1931, s. 7-8.

ğında satın alınarak saygın bir finans kurumundan edinildiyse, hamilinin elinde nakit yerine geçiyor ve ihraç eden bankacının tüm finansal temsilcileri tarafından, nakite çevirilmeleri gerekiyordu. Nitekim bu tür çekler tamamen güvenli hesaplardan talep üzerine nakite çevrilmemeleri durumunda özel bankacılar, Fâtımî hükûmeti tarafından para cezasına çarptırılıyordu.[122]

Geniza belgeleri hem bir şehirden diğerine, hem de uluslararası düzeyde işletme, tüccar ve özel müşteriler tarafından gönderilen çok sayıda para örneği sunmak suretiyle dönemin "finansal transfer" aracı olan *süftece*nin etkinliğine şahitlik etmektedir. Örneğin 468/1075 dolaylarında açılan bir bankacının hesabında, Mısır'ın çeşitli bölgelerinden gelen müşteriler tarafından bir tüccara verilen ve meşhur ticari bankacı Nahrey b. Nassim'in teminat verdiği toplam 311 dinar değerinde *sefâtic* bulunmaktaydı.[123]

Ruk'a da benzer şekilde, Fâtımî dönemindeki esnek ve kullanışlı bir kredi aracı gibi görünmektedir. Yerel tüccarlarla yapılan işlemlerde, hesapların kapatılması için paraya çevrilebilir bir çek olarak veya daha büyük ve daha uzak işlemlerde resmî bir senet olarak kullanılabilirdi. Çünkü hamiline ve mali kuruluşuna iyi itibar edilmişse, kredi belgesi genellikle nakit kadar iyi kabul edilir.[124]

Paralarını ticari bankacılara yatırmış olan müşterilerin, İslami hükümlere göre faiz almaları yasaklandığı için, nakit ikamesi olarak ruk'a üzerinden yapılan rücu hakkı, mevduat sahibinin mevduatı sebebiyle payına düşen bir hizmetti. Buna ek olarak ruk'anın, hesap mevduatı bulunan güvenilir müşterilere kredili mevduat imtiyazı vermek için, ticari bankacılar tarafından güvene dayalı bir mekanizma olarak kullanıldığını belgeleyen durumlar da

---

122 Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 13 J 17, v.6, 11.9–11," TS 13 J 15, f.5, 1.5," "TS 13 J 18, v.6, 1.11" ve TS 13 J 25, v.14,". Bununla ilgi olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, aynı yazar. 1966, s. 29; C. Cahen 1970, C. 2, s. 525; E. A. Ashtor 1986, s. 567 vd.; W. Fischel 1968, s. 578; A. Mez 1922, s. 448; M. Gil 1984, s. 169.

123 S. D. Goitein 1973, s. 295-297'de verildiği gibi; Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 'MisC. Box 24,' v. 39". Bununla ilgi olarak S. D. Goitein 1967-1973, C. 1.

124 Bkz. S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 242; A. Udovitch 1975, s. 16-17; M. Gil 1971, s. 140.

vardır.[125] Ruk'anın üstün faydası ve çok yönlülüğü Goitein'in analizinde şöyle gösterilmiştir:[126]

> "Durumu iyi olan kişiler tarafından bakkala bile nakit olarak değil, veresiye hesabına benzer düzenlemelerle ödemeler yapılmıştır. Biri usulüne uygun olarak tarihli ve imzalanmış, gerekli olan emtia ve fiyatı gösteren bir ruk'a çeki göndermiştir. 5, 10 veya 20 şeklindeki ruk'alar, bakkalda bir araya getirildikten sonra bir demet hâlinde geri verilmiştir (ve sonuçta bunlar Geniza belgelerine yansıyacaktır). Ruk'a olarak da adlandırılan senetle ödeme yaygındır. Geniza dokümanlarında, ödeme emirlerinden oluşan 20 ruk'alık bir parça korunmuştur. İş mektuplarından sadece özel kişilerin değil, bilet gişesi gibi devlet dairelerinin bile nakit yerine bu tür senetleri kabul ettiğini öğreniyoruz."

Ayrıca bu tür zaman cinsinden ticari işlemleri tam olarak hesaba katmak için, çift girişli defter tutmanın ilkel "çift sütunlu" öncülleri de Fâtımî dönemine ait Geniza belgelerinde yer alan ticari defterlerde görülmüştür. Bu defterlerde "kredi sütunu" girişi *lehu* (onun için) şeklinde; "borç sütunu" ise *aleyhi* veya *'indehu* (ona karşı veya onunla) biçiminde belirtilmiştir.[127]

Özetle Haçlı Seferleri'nin hemen öncesindeki dönemde, Fâtımî Mısır'ının aktif pazar yerleri, hem çok çeşitli hem de son derece faydalı güven araçlarına erişimden faydalanmakta olan tüccarları ile birçok yönden modern bir "kâğıt ekonomisine" geçmişe benziyordu. Gerçekten de çalışmamızdaki analizin de gösterdiği gibi, Mısır'ın özel sektörüne yardım eden modern "ticari kapitalizm", geniş ve güçlü finansal iş hizmetleri imkânlarını oluşturmuştu. Finansal teşvikler, bankacılık kurumları, kurumsal araçlar ve defter tutma uygulamalarının çoğunu kullanmak suretiyle, dönemin Müslüman tüccar girişimcilerini Orta Çağ'ın ekonomik zirvesine taşımıştı. Bu teşviklerin doğurduğu kazançlı iş fırsatları, Güney Avrupa'daki tüccarların, pazar potansiyellerinden faydalanmak üzere Mısır'a yığılmalarına sebebiyet vermişti. 5./11.-6./12. yüzyıllar arasındaki ekonomik canlanma, yakında Kuzey Akdeniz kıyılarında bulunan devletler tarafından da yaşanacaktı.

---

[125] Taylor-Schecter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere, no. "TS 'Arapça. Kutu 30, 'v. 32, kol. II," Bununla ilgili olarak S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 247, 262, 461 (not 101); aynı yazar 1966, s. 29.

[126] S.D. Goitein 1966, s. 28.

[127] Bkz. S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 208-209, 238-240; aynı yazar. 1973, s. 293 vd.; aynı yazar. 1966, özellikle s. 28 vd. ve 62 vd.

Şimdi de İslam İmparatorluğu'nun Avrupa üzerindeki canlı ticaretini kolaylaştırmak için kullanılan çeşitli kapitalist araçların "teknoloji transferi" boyutları ve bu etkileşimlerin Batı Avrupa'nın can çekişmekte olan ekonomileri üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

KISIM III

İSLAM VE HRİSTİYAN CANLANIŞI

5. BÖLÜM

TİCARETİN ŞARTLARI VE AVRUPA'NIN DÖNÜŞÜMÜ

5.1. 5./11. Yüzyıl Avrupa Ekonomik Canlanması

5./11. yüzyılın sonu ile 6./12. yüzyılın başlarında Batı Avrupa medeniyetinin dayandığı ekonomik sistem, derin ve artışa dayalı değişikliklere şahit oldu. Hem hacmi hem de menzili dramatik bir şekilde arttıkça ticaret, sadece Akdeniz havzasında değil onun ötesinde de büyük ölçüde genişledi. Geleneksel Batı iktisadi tarihlerinde sık sık "Avrupa'nın 11. yüzyıl ticari devrimi" olarak nitelendirilen bu büyük ekonomik dönüşüm, birçok bilimsel eserde analiz edilmiştir. Bu nedenle, burada yalnızca bulguları özetlemek yeterlidir.[1]

Daha sonraki analizlerde de görülebileceği gibi, Avrupa'da gerçekleşen 5./11. yüzyıl ekonomik dönüşümü, büyük ölçüde Yakın Doğu'da -özellikle Mısır ve Levant'ta- gelişen ticari taleplerin artmasıyla, daha sonra da Fâtımî İmparatorluğu'nun ayrılmaz parçası olarak ortaya çıkmıştı. Stratejik kaynaklara ihtiyaç duyan Müslüman Araplar, sanayi ve savaş makinelerini tedarik etmek için gereken girdileri sağlamak üzere yönlerini Avrupa'ya çevirdi. Buna karşılık ticaret, Akdeniz bölgesinde hem zenginlik hem de ticari ve politik güç tabanlarında uluslararası düzeyde yankılanan son derece önemli değişimlere yol açtı ve bu sayede çok sayıda ekonomik etki üretti.

---

1 Krş. R. S. Lopez 1976, birçok yerde; R. LaTouche 1967, s.235 vd.; R. Bautier 1971, s. 65 vd.; H. Adelson 1962, s. 68 vd.; G. Duby 1974, birçok yerde; C. M. Cipolla 1976, birçok yerde.

Önceki analizler 1./7. yüzyıl başlarındaki İslami fetihlerin, yeni doğan Müslüman imparatorluğunun ekonomisini güçlendirmek için gereken bol miktarda altın ve gümüş kaynağına doğrudan erişim sağladığını ortaya koymuştu. Dârü'l-İslâm'ın 3./9.-4./10. yüzyıllarda hızla genişlemesi, kendini savunmak için bu tür değerli metal kaynakların sarf edilerek köle, kereste, demir silah, ana metal ve Avrupa merkezli diğer temel ürünlerin edinilmesini gerektirdi.[2]

Batı Avrupa'nın İslam İmparatorluğu ile gelişen ticaretleri, can çekişmekte olan ekonomilerini büyük ölçüde harekete geçirdi. Bu ekonomilerin ham madde için artan talepleri, Batı gemilerini Doğu limanlarına getirdi. Levant'ta Venedik, Ceneviz ve Pisan ticaret komünlerinde İtalyan tüccarlar, ahşap, kereste ve demir ürünleri gibi ham maddeler ile Uzak Doğu'dan ithal edilen baharat, Hint meşesi, değerli taş, mücevher, mahallî kumaş ve diğer yerli ürünlerin ticaretini yaptılar. Bu tüccarlar eve eli boş dönmek yerine, yerel malları ve yüksek birim değeri olan lüks eşyaları, düşük transit maliyetlerle daha makul hâle getirerek kendi ülkelerine getirdiler.[3]

Kuzey Avrupa'nın ekonomik gücü 5./11. yüzyılın başlarında yeniden canlandıkça Doğuya has bu ürünler, yerel Cermen pazarlarında da satılmak üzere Alpler üzerinden taşınmışlardı. Bu nedenle Batı Avrupa'nın büyüyen ekonomisi, sadece ham maddeler için önemli bir Doğu talebinden değil, aynı zamanda tüketiciler arasında yeni tatlar ve Doğu ihracatçıları için yeni pazar fırsatları olarak ticarette çok çeşitli ve orta fiyatlı malların akışından da faydalandı.[4]

Bu yeni ticari faaliyetin, Batı Avrupa'nın sosyoekonomik dokusu üzerindeki etkisi şüphesiz önemliydi. Takip eden bölümde ortaya konulduğu gibi, Müslümanların altın ve gümüşleri, yerel Avrupa girişimcileri eline geçerek, sanayi ve ticarette yeniden keşfedilebilecek yeni bir servet doğurup, genişleyen bir ekonomik girişim çağını başlattı.

Bu yeni servetin ilk faydalanıcısı, Haçlı Savaşları'nda İslam'a karşı önde gelen cephe devleti olan ve Fâtımî Mısır'ının Avrupalı ticari ortağı olan İtalya

---

2 R. S. Lopez, *Cambridge Economic History of Europe*, 1987, C. 2, s. 161.

3 Bu konuda, bkz. H. Kreuger 1961, s. 71-75; G. Duby 1974, s. 144-148; A. Wildavsky ve C. Webber 1986, s. 162 vd.

4 Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

idi. İtalya'dan başlayıp genişleyen ticari genişleme, eş zamanlı olarak dışa doğru yayıldı. Yavaş yavaş Avrupa hinterland ülkelerine ulaştı ve böylece öznel alanlarda ekonomik rönesansa katkıda bulundu.[5] Bu belirleyici ticari gelişmelerden, Orta Çağ Avrupa iktisat tarihçisi Gerald Hodgett şöyle bahsediyor:[6]

> "Güney Avrupa'daki ve her şeyden önce İtalya yarımadasındaki ticaretin canlanması, bin yıl ile başladı ve sonraki üç yüzyılda büyük bir ticari ve sınai genişleme dönemi yaşandı."

Yeni endüstriler sürekli artan pazar talebini karşılamak üzere yayıldığı için, Orta Çağ Batı Avrupa'sının makroekonomileri geliştikçe ve genişledikçe, mikroekonomileri de eş zamanlı olarak büyüdü. İş sektörleri, artık hem yerel hem de kademeli olarak genişleyen dış pazarlarda, istikrarlı olarak varlıklarını sürdürmeye başladı. Maddi gücü kuvvetli olan tüketicilerin talep ettiği bez, metal mal ve diğer emtiaları üretme çabalarıyla daha da çeşitlendi.

Yeni başlayan taleple dalgalanan fiyatlar, buna paralel olarak yükseldi. İş ve ticaret organizasyonu daha karmaşık hâle geldi ve buna göre sermaye yatırımı arttı. Bu yoğun ekonomik faaliyet, bölgesel olarak karşılıklı bağımlılığa ve kentlerin sanayi ile ticaretin temel bağlarıyla büyümesine yol açtı.[7]

Batı Avrupa'nın bu artan zenginlik ve ekonomik çeşitliliği, ticaretin hacmi ve yönlerinde önemli maddi değişikliklere sebep oldu. 6./12. yüzyıla kadar Orta Çağ Müslüman-Hristiyan ticari ortaklığı, ekonomik olarak son derece gelişmiş ve ticarette ilerlemiş bir ortak olarak Dârü'l-İslâm ile, daha az gelişmiş ve sınai olarak da çağın gerisinde bir ortak olarak Batı Avrupa ile karakterize edilmekteydi.

"Karanlık Çağlar"da Orta Çağ Avrupa'sının Levant ve Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinde üretilen mallara olan talebi, öncelikle kölelere ve ham maddelere tevcih edilmişti. Fakat şimdi, geniş bir yelpazede ve yerli olarak üretilen emtialar takas edilmekle birlikte, daha adil bir ticaret dengesi restore edildi. Avrupa'nın ticaret artışındaki giysi, metal ve diğer imal edilmiş mal

---

5 A. Wildavsky ve C. Webber 1986, s. 164; M. Lombard 1947, s. 143 vd .; M. Bloch 1933, s. 4 vd.

6 G. Hodgett 1972, s. 59.

7 H. Heaton 1948, s. 61; A. Lewis 1978, s. 32.

ihracatı; şap, natron, aroma, baharat, ipek, Hint meşesi, porselen, fildişi ve diğer "Doğu malları" için karşı ödeme olarak kullanılmaktaydı.[8] Bu ticari dönüşümün uzun vadeli ekonomik etkilerini değerlendiren R.S. Lopez şunları ifade etmektedir:[9]

> "Orta Çağ'da ekonomik hayatın şaşırtıcı yükselişi, muhtemelen medeniyet tarihimizin en büyük dönüm noktasıdır."

Ticaret, elbette bu ekonomik yeniden keşif sürecinin -yavaş yavaş da olsa, bu derinlemesine ticari dönüşümün- itici gücü oldu. Bu noktada, ticari gelişmelerin sistematik bir incelemesi hem zorunlu hem de öğretici olacaktır.

5.2. Henri Pirenne ve Avrupa "Doğu-Batı" Ticaret Tartışması

Önceki analizlerin açıkça ortaya koyduğu gibi, Orta Çağ Arap ticari genişlemesinin küresel çapta yayılışı, modern oryantalist yaklaşımların çoğunda hafife alınmıştır. Bu da Müslümanların insanlık tarihinin sosyoekonomik evrimine katkılarının ne olduğuna dair algıların azalmasına, hatta sık sık çarpıtılmasına sebep olmuştur.

Bu nedenlerden ötürü, tarih yazımının revize edilmesi noktasında yenilenmiş çabalara ihtiyaç duyulabilir. Orta Çağ İslami ticaretiyle birlikte İslami ekonomik ideolojilerin uluslararası ihracının geniş bir alandaki radikal etkisi, kapsamlı bir şekilde değerlendirilmelidir. Bu sebeple Doğu-Batı arasındaki ticari münasebetlerinin ana seyri ve temel belirleyicilerinin süregelen yanlış anlaşılmasının tersine çevrilmesi ve düzeltilmesi gereklidir.

Söz konusu yanlış anlaşılmaları yansıtan taraflı çalışmalardan biri de önde gelen Belçikalı tarihçi Henri Pirenne'ye ait *Muhammad and Charlemagne* kitabıdır. Tamamlanalı seksen yılı geçen bu meşhur eser, Avrupa'nın "Karanlık Çağları" için büyük ölçüde İslam'ın yükselişini sebep gösterir. Ayrıca Müslüman fatihlerin, askerî ve ekonomik bir ablukayla, Akdeniz'deki ticaretin büyük bir kısmını nasıl kontrol ettiğini ortaya koyar. Bugün, onun teorisi çok sayıda araştırmacı tarafından incelenirken, ortaya koyduğu tartışmalar hâlâ devam etmektedir.

---

8 N. J. G. Pounds 1974, s. 97-98.

9 Bu dönüşüm hakkındaki gelişmeler için, bkz. Lopez 1987, birçok yerde.

Pirenne'nin tezi kısaca şöyle özetlenebilir: İlk olarak, Roma İmparatorluğu'nun Batı'daki düşüşü ile Avrupa'daki feodalizmin yükselişi arasındaki gerçek kopmanın ne zaman meydana geldiğini sorgulamıştır. Geleneksel inanış, bu tarihin son Batı Roma İmparatoru Romulus Augustulus'un, Cermen barbar Odoacer tarafından tahttan indirildiği yıl olan MS 476 olduğunu yönündedir. Fakat Pirenne'ye göre bu eylem, bir idari sistemin yok olmasından başka bir şey değildi. Kısacası, politik bir olaydı. Avrupa'nın 200 yıl boyunca ve yavaşça dağılmasına rağmen, büyük ölçüde değişmeden devam eden temel sosyoekonomik yapısı ise bu durumdan etkilenmedi.

Öyleyse gerçek geçiş hangi noktada gerçekleşti? Pirenne bunun çok daha sonra gerçekleştiğini iddia etti. Aslında tezini MS 8. yüzyılda devam eden ekonomik ve ticari değişimin delillerine dayandırdı. Özellikle Yakın Doğu'dan Avrupa'ya ithal edilen "lüks mal" çeşitlerini inceledi. Bu malların akışı, "Suriyc" tüccarları tarafından Batı Avrupa'nın MS 476 dolaylarında gerçekleşen barbar istilalarından hemen sonraki yüzyıllarda da Avrupa'ya doğru devam ettiriliyordu. Fakat o, MS 715 civarında, bu çeşit ticaretin durduğunu ileri sürdü. Mısır papirüsü, Doğu'nun baharatları ve Gazze şaraplarının, Galya arşivlerinden ve kilerlerinden kaybolduğunu yazdı. Aynı zamanda altın, Avrupa ticareti için para birimi oluşturmuyordu ve büyük tüccarlar ile lüks mallar artık Pirenne'nin başvurduğu geleneksel kilise tarihleriyle yardımcı kaynaklarda yer almıyordu. Bunun yerine, şimdi kırsal kesimde kendi kendine yeterlilik üzerine kurulmuş yeni bir Avrupa toplumu beliriyordu ve daha sonra bu toplum değişerek zayıf feodalizm çeşitlerinde ifade bulacaktı.

Roma sonrası Avrupa toplumunun sosyoekonomik yapısındaki bu radikal devrime sebep olan şey neydi? Pirenne bunun nedenin tek bir kaynağa atfedilebileceğini öne sürdü: Müslüman Peygamber (Hz.) Muhammed. O, İslam'ın yükselişi hakkında şiddetli bir biçimde şunu ileri sürdü: [10]

> "O zaman doğal ve tahmin edilmesi makul olan şey gerçekleşmeyecekti. Cermen istilalarından kurtulan kadim dünya düzeni, İslam'ınkinden kurtulamadı. Tarih 'kozmik bir tufan'ın temel gücü ile yazıldı. (Hz.) Muhammed'in hayatında bile (571-632), hiç kimse bu sonuçları hayal edemezdi veya hiç kimse bu

[10] H. Pirenne 1974a, s. 23-25; aynı yazar. 1974b, s. 152-153; R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 75 vd.

son için hazırlıklı değildi... Ani hücum eski Avrupa'yı yok etti. Daha önceki gücünü aldığı Akdeniz milletler topluluğuna da son verdi."

Avrupa'nın bu felaketle izole edilişi, Batı'daki bütün şehir hayatını yok etti ve siyasi güç, toprak varlıklarına odaklandı. Bölgenin ticari sınıfları çok geçmeden ortadan kayboldu ve idari otorite Kilise'nin elinde yoğunlaştı. Bu şekilde İslam fetihleri, Merovenjlerin dünyasını parasal bir ekonomiden, Batı'daki Orta Çağ'ı karakterize eden feodal "doğal" ekonomiye dönüştürdü. Dolayısıyla Pirenne'nin görüşüne göre İslami fetihler, önemli politik ve sosyoekonomik olaylar trenini harekete geçirdi. Avrupa'nın hükûmet biçimi, kilise ve devlet arasındaki ilişki ve kilisenin toplumdaki rolü artık derinden değişiyordu. Bu uzun evrimsel süreç, 183/800 yılının Noel Günü'nde Şarlman'ın "Roma İmparatoru" olarak taç giymesi ile sona erdi ki bu, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kuruluşu demekti. Pirenne (Hz.) Muhammed'in, Şarlman'ın yolunu açtığını iddia etmekteydi ve: [11]

"(Hz.) Muhammed olmadan Şarlman da olmazdı." demişti.

Ardından ortaya çıkan ekonomik etkileri özetleyerek şu sonuca vardı: [12]

"Karolenj döneminde, altın basımının sona erdiğini, faiz karşılığında para ödünç verilmesinin yasak olduğunu, artık profesyonel bir tüccar sınıfın bulunmadığını, oryantal ürünlerin (papirüs, baharat, ipek) artık ithal edilmediğini, para dolaşımının en aza indirildiğini, iş adamlarının artık okuma yazma bilmediğini, vergilerin artık organize olmadığını ve kasabaların sadece kale olduğunu düşünürsek, tereddüt etmeden diyebiliriz ki artık toplumsal doku için ticarete, krediye ve düzenli değiş tokuşa ihtiyaç duymayan tamamen tarımsal aşamaya gerileyen bir medeniyetle karşı karşıyayız."

Arap fetihlerini Batı Avrupa'nın ticari ve sınai dönüşümüyle ilişkilendiren Pirenne, "Pax Romana"nın Akdeniz'e getirdiği genel birlik ve güvenliğin 2./8. yüzyılda bozulmasını, kıtanın "Karanlık Çağlar"a girmesine sebep olan yegâne belirleyici hadise olarak tasvir ediyordu. Bu teori, ortaya atıldığı yüzyılın dörtte üçü boyunca tartışılageldi. Baynes [13], Moss [14], La-Touche [15],

11 H. Pirenne 1974a, s. 234-235.
12 Bkz. H. Pirenne 1974b, s. 169-172.
13 N. Baynes 1969, s. 49 vd.
14 H. St. L. B. Moss 1969, s. 53 vd.
15 R. LaTouche 1969, s. 132 vd.

Adelson[16], White[17] ve Lyon[18] gibi birçok seçkin Orta Çağ akademisyeni de tartışmaya katıldı. Bunların gösterdikleri çabayla Batı Avrupa'nın ekonomik çöküşünü açıklamada Pirenne'nin tezinin gözden düştüğü söylenebilir.

İlk Gregoryen yüzyılda, Tiberias ve Nero'nun hükümdarlıklarının ortalarında Roma İmparatorluğu'nda ciddi nüfus azalması ve hoşnutsuzluk yaşanıyordu.[19] Nitekim üçüncü yüzyılda zirveye ulaşan ekonomik kazançtaki genel düşüş, İmparator Diocletian'ın Roma para birimini devalüe eden ve perakende fiyatları yaygın enflasyonla mücadele etmek için belirli bir standarda sabitlenen "301 Sayılı Tebliğ"i gerekli kıldı.

Yine de Diocletian ve Konstantin'in reformları, kaçınılmaz ölümü birkaç yüzyıl boyunca uzatmış olsa da Roma İmparatorluğu'nun ilk yıkım tohumları, İslam'ın yükselişine yol açan "İlahi Vahiyler" M.S. yedinci yüzyılın başlarında Peygamber (Hz.) Muhammed'e bildirilmeden çok önce, zaten kök salmaya başlamıştı. Bu köklü gelişmeler, başka Batılı kaynaklarda -burada daha fazla ayrıntıya girmeye gerek kalmayacak şekilde- yeterince belgelenmiştir. Bölgeye has bazı finansal ve sınai yozlaşmaların, üç ila beşinci yüzyıllar arasındaki hızlı çöküşün nedenlerini açıkça ortaya koyduğunu söylemek yeterlidir.[20] Ancak Pirenne'nin tezi, -en azından kısmen- Avrupa bakış açısıyla düzeltilirken, hiçbir tarihçi Yakın Doğu ekonomik tarihi hakkındaki yanlış algılamalara yol açan ciddi çarpıtmaları kapsamlı bir şekilde incelememiştir. Hiç kimse, bu soruşturmanın kapsamlı bir şekilde yapmaya çalıştığı gibi Akdeniz'in Arap tarafında hem ticari hem de ekonomik anlamda gerçekte ne olduğu sorusunu cevaplamayı başaramamıştır.

Bunun sebepleri çoktur. En başında ise birçok başarılı Batı Orta Çağ tarihçisinin, birincil Arapça kaynaklara dil yetersizliği nedeniyle yaklaşamaması yatmaktadır. Diğeriyse, başarılı Doğulu âlimlerin de İslam'ın dinî önemi ile eşit derecede mühim olmasına rağmen İslam'ın ekonomik boyutlarıyla o derece ilgilenmemesinden kaynaklanmaktadır. Dahası, bazı güzide tarih-

16 H. Adelson, 1962, s. 138 vd.

17 L. White 1969, s. 166 vd.

18 B. Lyon 1969, s. 183 vd.

19 G. Luzzatto 1961, s. 5-6.

20 G. Luzzatto 1961, s. 7-8; S.T. Loseby 2000, s. 168 vd., 191 (Loseby, düşüşün başlangıcını MS beşinci yüzyıla tarihlendirme ve "Frank pazarlarında talep başarısızlığı yerine Akdeniz'de temel bir üretim ve dağıtım başarısızlığına" atfetme eğilimindedir).

çiler -aralarında Dennett, Ehrenkreutz, Lopez, Riising, Ashtor ve Cahen de vardır-, Pirenne'nin tezini hakkıyla ele almamışlardır. Bilhassa Yakın Doğu'ya bakış açısını belli yönleriyle ve takdirle ele almış olsalar da[21] hiç kimse Dârü'l-İslâm'ı harekete geçiren ekonomik dinamikleri ve ticari saikleri, aynı şekilde bunların Doğu-Batı ticari ilişkileri üzerindeki ciddi etkilerini, sistematik olarak ve konunun hak ettiği bir derinlikte tetkik etmemiştir.

Gerçekten de bu kayda değer çabalar bile, genel itibarıyla önemli eksikliklerle malûldür. Herhangi bir ticaret akışının yönü ve hacmi, tek bir lüks malın ticari kayıtlar içindeki "kayboluşu" üzerinden bir gözlemden doğru bir şekilde değerlendirilemez. Daha ikna edici bir argüman ise, başka bir yerde yatmaktadır. Çünkü hem Müslüman Doğu'nun hem de Hristiyan Batı'nın çeşitli Orta Çağ kaynaklarında, aslında bu tür malların Arap dünyasından ithalatını belgeleyen çok sayıda delil vardır. Orta Çağ kaynaklarının belirli eşyalarda fiilî bir ticari yönlendirmenin olduğunu gösterdiği durumlar, Müslümanların fetihleriyle hiç de ilgisi olmayan bu gelişmelere makul açıklamalar sunar.

Örneğin, Avrupa arşivlerinde papirüs kullanımının hızla terk edilmesi, Yakın Doğu'daki üretimde bir durgunluğa veya alternatif olarak modern oryantalistlerin genellikle âdet hâline getirdikleri gibi "kâğıt icadı"na atfedilemez. Orta Çağ'da yaşamış İsmâilî Arap coğrafyacısı İbn Havkal, Sicilya'da 367/977 gibi geç bir tarihte papirüsün hâlâ yetiştirilmekte olduğunu ve sadece hükümdarın kâğıt kullanma ayrıcalığına sahip bulunduğunu belirtmiştir.[22] Buna karşın İstahrî, 4./10. yüzyılda kâğıdın öncelikle Uzak Doğu'da üretildiğini söylerken[23] el-Mukaddesî, üretimin Levant'ta çok sınırlı bir ölçekte yapıldığını savunur[24] ki bu husus, Nasır-ı Hüsrev tarafından da devam ettirilen bir tartışmadır.[25]

Bu tür deliller göz önüne alındığında, Merovenjen Galya'da papirüs kullanımında 2./8. yüzyıl kesintilerinin, Bizans imparatoru II. Justinyen ile

---

21 D. Dennett 1948, s. 167; A.S. Ehrenkreutz 1972, s. 94 vd.; R.S. Lopez 1969, s. 61 vd.;A. Riising 1952, s. 87; E.A. Ashtor 1970, s. 166 vd.; C. Cahen 1965, s. 391 vd.

22 İbn Havkal 1938/1967, s. 122-123.

23 El-İstahrî 1927, s. 288.

24 El-Mukaddesî 1906, s. 180.

25 Nâsır-ı Hüsrev 1881, s. 12.

1./7. yüzyılın sonlarındaki Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) arasındaki bir anlaşmazlıktan kaynaklanmış olabileceği daha muhtemel görünmektedir. Zaten halife, ihracat yapılan papirüs ve tiraz üzerine Hristiyan "Teslis" yerine "İslami tabirler"in yazılmasını emretmişti. 3./9. yüzyıl Arap tarihçisi el-Belâzürî, aslında halife Abdülmelik'in bu anlaşmazlık nedeniyle papirüs rulolarının Bizans'a ihracatına yönelik ambargo uyguladığını açık bir şekilde belirtmiştir:[26]

> "Halid b. Yezîd, Abdülmelik'e dolaşımını önlemek için Yunan dinarlarının yasa dışı olduğunu ilan etmesini ve Bizans'a papirüs (karatis) ihraç etmeyi bırakmasını tavsiye etti. Böylece bir müddet papirüs ihraç edilmedi."

Papirüsün Avrupa arşivlerinden kayboluşu hakkındaki yorumundan sonra, Pirenne şöyle devam ediyor: "Aynı şey, yok olan Gazze şarapları için de elbette geçerlidir."

Daniel Dennett de benzer şekilde şunu ileri sürmektedir:[27]

> "Gazze şarapları, artık ihraç edilmedi hatta hiç üretilmedi. Çünkü şaraba karşı Kur'an'ın kesin emri vardı ve Arapların üretimden vazgeçmeleri mantıksız bir varsayım sayılmaz."

Bu mantıksız bir varsayım olmasa da Orta Çağ'ın başlarında meydana gelmiş olan uluslararası şarap ticareti uygulamalarındaki değişimleri kayda değer bir şekilde açıklaması pek mümkün değildir. Şüphesiz, Kur'ân şarabın içiciliğini yasaklamaktadır:

> "Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür." (Bakara Sûresi, 219. ayet).
>
> "Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz." (Maide Sûresi, 90. ayet).

Oysa Arapça kaynaklar, Kur'an'ın emirlerine rağmen Müslümanlar tarafından şarabın sürekli kullanılmadığını belgeliyor. Müstehcen tarzda kaleme alınan Orta Çağ Arap şiirinde şarabın faziletleri açıkça beyan ediliyor. Onu öven şarkılara (*hamrîyât*) ek olarak, "Peygamberin Sahabeleri"nin

---

[26] El-Belâzürî 1978, s. 241-242; aynı yazar. 1866, s. 336. El-Beyhakî (1961, s.233-234) bu hikâyenin farklı bir versiyonunu nakleder.

[27] H. Pirenne 1974b, s. 172; D. Dennett 1948, s. 175.

de sarhoşluklarına dair rivayetler vardır. İbn Esîr ve İbn Kesîr, Suriye'deki en iyi şarapların Mekke'de satın alınabileceğini ifade etmiştir. Benzer şekilde şarap tüketimine, şarap tüccarlarına ve Suriye ve Irak'tan şarap taşıyan kervanlara da çok sayıda atıf yapılmaktadır. Aslında bir kaynak tarafından da Suriye, "şarap ülkesi" olarak tanımlanmaktadır.[28]

Çeşitli halifelerin de alkolik olduğu görülmektedir. Örneğin II. Yezîd (ö. 105/724), "*Yezîdü'l-Humûr*" (Sarhoş Yezîd) unvanına müstehak görülecek kadar ileri gitmiştir. Oğlu II. Velîd'in (ö. 126/744) şarapla dolu bir havuzda her gün yüzdüğü ve seviyesinin belirgin bir şekilde yudum yudum azaldığı bildirilmiştir. Gerçekten de bu bağımlılığından ötürü bu halife, *fâsık* (ahlâksız) unvanını (lakabını) kazanmıştır.

Abbâsî halifeleri el-Kâhir (322/924'te tahttan indirildi), er-Râdî (ö. 329/940) ve el-Mütekkî'nin (333/944'te tahttan indirildi) alkol tükettikleri Arap kaynakları tarafından bildirilmiştir. Diğer halifeler hakkında ise, Phillip Hitti'nin araştırmasında bu husus şöyle ifade edilmiştir: "el-Hâdî, el-Emîn, el-Me'mûn, el-Mu'tesim, el-Vâsık ve el-Mütevekkil hepsi de içki içmekteydiler."[29]

Benzer şekilde sarhoş edici içeceklerin içilmesi kitleler arasında da yaygındı. Mısır'da, Kıpti Hristiyanlar tarafından "Epifani Günü" (*'İd Gitâs*) kutlamalarında içki, göze çarpan bir şekilde kullanılmıştır. Orta Çağ'ın başlarındaki zengin Mısır evlerinde, modern "barmen"den farklı bir işlevi olmayan ve *eş-şarâbî* olarak bilinen bir hizmetçi sıklıkla istihdam edilirdi.

4./10. yüzyıl coğrafyacısı el-Mukaddesî, kendi zamanında Mısırlıların efsanevi içme alışkanlıklarından bahsetmektedir. Geniza belgeleri benzer şekilde, şarabın satış pazarlarında açıkça sergilendiğine dair deliller sunmak-

---

[28] İbn Esîr 1864, C. 1, s. 261, C. 4, s. 258 vd.; İbn Kesîr 1932, C. 3, s. 45; İbn Hishâm 1858-1859, C. 1, s. 136; El-Vâkidî 1965, C. 2, s. 716; İbn Kuteybe 1970, s. 249; İbn Rüsteh 1892, s. 215; İbn Hanbel 1895, C. 2, s. 132; İbn Hacer 1906, C. 3, s. 67; El-İsfahânî 1927-1974, C. 3, s. 45; C. 7, s. 214.

[29] İbn Abd Rabbih 1885, C. 3, s. 403 vd.; El-Nuveyrî 1924, C. 4, s. 91 vd.; El-İsfahânî 1868, C. 15, s. 48; en-Nevâcî 1882, s. 98; Miskeveyh 1920-1921, C. 5, s. 424; İbn Taghrîberdî 1927-1972, C. 2, s. 254; El-Mes'ûdî 1861-1867, C. 8, s. 390; A. Mez 1962, C. 2, s. 245; P. Hitti 1970, s. 337.

tadır. Yine Makrizî, Mısır'ın o dönemki hükümdarları Fâtımîlerin, Mısır'ın bira fabrikalarında, bira ve şarap satışlarını bile vergilendirdiğini belirtmiştir.[30]

Kısacası, birincil kaynakların doğrudan şahitliğine dayanarak, Kur'an'daki emirlerin Dârü'l-İslâm'da şarap üretimini önemli ölçüde azalttığı veya Orta Çağ'ın başlarında Hristiyan Avrupa'ya ihracatını engellediği pek muhtemel görünmemektedir. Aslında Batı Avrupa'daki yerli şarap endüstrisinin o zamanki hızlı gelişimi, Gazze gibi uzak bölgelerle rekabet edebilecek hâle gelmiş ve ithalat ihtiyacını ortadan kaldırmış olabilir. Zira bilhassa Şarlman yönetiminde bu endüstri büyük ölçüde genişledi. Artık Galya'nın şarap ustaları, şimdiki modern şarapların isimleri ile anılan kendi bölgelerinde, kendi yüksek kaliteli *burgandy*'lerini ve *bordeaux*'larını üretmeye başlamıştı.

Gerçekten de Fransa, şarap konusunda uluslararası alanda şöhretini geliştiriyordu. Sonraki bölümler ve Ek A'da daha ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, Şarlman'ın Hârûn Reşîd'le karşılıklı elçilik tesis etmeleri akabinde oraya giden elçiler, şarapları lezzetlendirmek için yakın Doğu oryantal baharatlarından getirdiler. Ayrıca Frank şarapları, kalitesiyle o kadar meşhur olmaya başladı ki, Doğu'ya dahi ihraç edilmeye başlandı. Aynı zamanda, birçoğu Karolenj hükümdarları tarafından özel statü ve koruma sağlanan Yahudi tüccarlar, Güney Fransa'nın şaraplarının ana simsarları hâline geldi. İspanya'dan Çin'e kadar bilinen tüm dünyayı kapsayan rotalardan geçtiler. Mesela İbn Sa'îd Fransız şaraplarının İngiltere'de büyük talep gördüğünü şöyle ifade etmiştir:[31]

> "Bu ülkede altın, gümüş, bakır ve kalay madenleri var. Ancak yoğun soğuk nedeniyle üzüm bağları yoktur. İnsanlar bu madenleri Fransa'ya taşıyor ve şarapla değiştiriyorlar. Bu yüzden Fransa hükümdarının çok altın ve gümüşü var."

Bu gelişmekte olan ihracat pazarı göz önüne alındığında, İslami bir ticaret ambargosu değil, rekabetçi yerli üretimin "Gazze şaraplarını" tavernalardan ve Galya'nın sofralarından çıkardığı görülmektedir. Benzer şekilde

---

30 İbn İyâs 1893, C. 1, s. 58-59; en-Nevâcî 1882, s.38 vd.; El-Mukaddesî 1906, s. 200; El-Makrîzî 1853, C. 1, s. 105 vd.; aynı yazar. 1934, C. 1, s. 45; S.D. Goitein 1967-1973, C. 2, s. 122-123; H. Rabi' 1972, s. 119; A. Mez 1962, C. 2, s. 245.

31 İbn Sa'îd 1958, s. 134; J.W.Thompson 1959, C. 1, s. 231; R. LaTouche 1967, s. 95; R. S. Lopez 1958, s.140-141.

Sabbe, Devisse, Lombard, Lewis, Lescquoy ve diğerlerinin çalışmaları, Orta Çağ Batı Avrupa'sının Müslüman dünyasından "baharat" ithalatının 2./8.-4./10. yüzyıllara doğru devam ettiğini ispatlamıştır.[32]

Onların yorumları da Orta Çağ'ın Avrupa belgeleriyle destekleniyor. Örneğin Merovenjen Kralı II. Chilperic tarafından 2 Ramazan 98/19 Nisan 717'de yayınlanan bir bildiri, selefleri III. Clotaire (ö. 53/673) ve III. Childeric (ö. 55/675) tarafından yayınlanan benzer bildirileri teyit ediyor. Buna göre "Corbie Manastırı", Dârü'l-İslâm'dan yaygın olarak ithal edilen çeşitli eşyalar üzerindeki gümrük vergilerinden muaf tutuluyor. Fos'teki bağ evinden papirüs ve çeşitli Doğu "baharatlarını" içeren geniş bir ürün yelpazesinin çıkarılmasına da izin veriliyor.[33] Şarlman'ın "saray okulu"nu 3./9. yüzyılın başlarında yöneten keşiş Alcuin, benzer bir şekilde Karolenj kraliyet sarayında birçok Doğu baharatının bulunduğunu iddia ediyor. Yine 207/822 tarihli Abbott Adalhard tüzüğünde uzun bir baharat listesi görmek mümkün.[34]

4./10. yüzyıl seyyahı İbrâhîm b. Yakûb el-Taruşî 362/972'de Mainz'i ziyaret ettiğinde biber, zencefil, *costum*, Hint sümbülü, galangal ve karanfil gibi emtiaların yaygınlığını kaydetmiştir. Mainz piskoposunun Doğu'dan önemli miktarda baharat satın alımını müzakere ettiğini gösteren raporlar da bulunmaktadır.[35]

Pirenne ayrıca, "ipek kullanımının bu dönemde neredeyse tamamen bilinmediğine" inanıyordu.[36] Ancak Batı Avrupa'da ipek, mor ve sırmalı kumaşların yaygın olarak kullanıldığına dair önemli kanıtlar bulunmaktadır.[37] Hristiyan kronikçi Theodolphus (ö. 206/821), kendi zamanında Yakın

---

32 Bakınız É. Sabbe 1935, s. 811-848, 1261-1288; J. Devisse 1954, C. 1, s. 154; M. Lombard 1948, s. 195; A. Lewis; 1953, s. 380-381; Lestocquoy 1947, s. 6 vd.

33 Bkz. L. Levillain 1902, s. 235 vd.; H. Adelson 1962, s. 113-114; R. S. Lopez 1986, s. 126, 140; Spufford 1988, s. 39.

34 W. Heyd 1885, C. 1, s. 90'da iktibas edilmiştir.

35 Yakup 1927, C. 1, s. 25-26. Ayrıca bkz. *Monumenta Germaniae Historica (MGH)*: *Epistolae Merovingici et Karolini Magni*, C. 2, s. 67, n. 26; D. Dennett 1948, s. 177; É. Sabbe 1934, s. 179-180.

36 H. Pirenne 1974b, s. 171.

37 Krş É. Sabbe 1934, s. 179-180; L. Halphen 1921, s. 289 vd.; D. Dennett 1948, s. 176. Sabbe, Pirenne'nin oryantal kumaş ticaretindeki düşüşe ilişkin hipotezinin Merovenjiyen ticari kayıtlarındaki eksikliklerden başka bir şeyden kaynaklanamayacağını tahmin etmektedir.

Doğu kökenli çeşitli lüks tekstillerin Arles'e ithal edildiğini rivayet etmiştir.[38] Doğu'nun mor ve ipek kumaşlarına hem dinî törenlerde hem de muasır Batı Avrupa'nın çoğunda olduğu gibi kraliyet mahkemelerinde laik otoritenin sembolü olarak giyilen cüppelerde ihtiyaç duyulmaktaydı.

Sabbe, R. S. Lopez, Lewis, Dennett, Lombard ve diğerleri, Orta Çağ'ın Batı Avrupa kaynaklarında Yakın Doğu cinsinden kıyafetlerin yaygın olarak bulunabileceğini göstermekte ve bu dönemin Hristiyan mahkemeleri ve kiliselerinde yaygınlığını ispatlayan geniş argümanlar sunmaktadır. Bütün bunlar, Pirenne tarafından dönemin ticaret göstergelerinin üstünkörü taramasında gözden kaçırılan vesikalardır.[39] Pirenne hikâyesini, "ticaretin durdurulması" önermesine, dahası Akdeniz'i abluka altına alma ve eski kazançlı ticari faaliyetleri ambargo etmeye yönelik doğuştan gelen bir düşmanca Müslüman ticareti varsayımına dayandırıyordu. Yani:[40]

> "Bir zamanlar bu milletler topluluğunun tüm parçalarını birleştiren tanıdık deniz, neredeyse 'aile' denizi, artık aralarında bir engel olmaya başlamıştı..."
>
> "Ansızın medeniyetin doğduğu topraklar parçalandı; Peygamber inancı, Hristiyan inancının; Müslüman yasası, Roma hukukunun; Arapça da Yunan ve Latin dilinin yerini aldı."
>
> "Akdeniz uzun zamandır bir Roma gölü olmuştu; şimdiyse tamamen bir Müslüman gölü hâline geldi... Şimdiye kadar Hristiyanlığın merkezi olan deniz de onun sınırına dönüştü."
>
> Akdeniz birliği paramparça oldu... Bu, Avrupa tarihinin Punic Savaşları'ndan bu yana meydana gelen en önemli olayıydı. Klasik geleneğin sonu; Orta Çağ'ın yükselişiydi."

Pirenne'nin berrak sonuçlarını dayandırdığı ve geleneksel Orta Çağ Batı kaynaklarından atıfta bulunduğu, 21/642'den 97/715'e kadar olan dokuz adet Doğu-Batı deniz çatışması, onu anlamamız bakımından fevkalade önemlidir. Onun delillerine göre, bu dokuz denizcilik çatışması Dârü'l-İslâm'ın ilk yüzyılında Müslüman filosuyla ilgili yegâne belirleyici ortalama

---

38 Theodolphus *MGH* 1884, C. 1, s. 499.

39 Krş É. Sabbe 1934, birçok yerde; R. S. Lopez 1969, s. 82; M. Lombard 1948, s. 192-193.

40 H. Pirenne 1974a, s. 23-25; aynı yazar. 1974b, s. 152-153. Bkz. R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 75 vd. da sunulan Akdeniz'in şimdi bir Arap gölü hâline gelmediğine dair arkeolojik deliller.

on yılda bir- çarpışma hakkında şöyle bir âdil soru sorulabilir: Böylesine seyrek bir çatışma seyri mi, Pirenne'nin iddia ettiği gibi Doğu Akdeniz'in birliğini tamamen bozdu?[41]

Bu soruya hak ettiği objektiflikte ve derinlikte bir cevap verebilmek için bu çalışma, 1./7.-3./10. yüzyıllarda Akdeniz'de deniz güvenliği konusu ile ilgilenen Pirenne, Dennett, R.S. Lopez ve diğerlerinden çok daha geniş çapta -hem Doğu hem de Batı orijinli- Orta Çağ kaynağına başvurmuştur.

Bu süreçte, 25/645 ila 291/904 arasındaki 160 yıllık aralıkta ortalama 3.3 yılda bir olmak üzere Akdeniz'de toplam 43 kayda değer Müslüman deniz çarpışması tespit edilmiştir. Veriler, İslam donanmasının denize açılış tarihi olan 25/645'ten başlayarak 70 yıllık dönemde, Pirenne'nin Akdeniz ticaretinin büyük ölçüde durmadan devam ettiğine inandığı 97/715'e kadar, ortalama her 2.7 yılda bir, toplamda 26 çatışma olduğunu gözler önüne sermektedir. Yine 97/715'ten 168/785'e kadarki 70 yıllık dönemde, Pirenne açık bir şekilde Müslüman 'düşman faaliyetlerinin' bu denizdeki ticareti tamamen yok ettiğini iddia etse de -Ek G'de ortaya koyulduğu gibi her 4.1 yılda olmak üzere- bu tür çatışmaların sayısı sadece 17'dir.

Paradoksal olarak Pirenne, 25/645-97/715 zaman diliminde "Müslüman deniz düşmanlıkları" iddiasının açıkça zirveye çıktığı zaman ticaretin durmadığını görmedi. Ancak ticaretin bu türden çatışmalarla daha sonra tamamen bozulduğunu söylediği bir zamanda ise İslami fetihler zaten tamamlanmış ve Müslümanların deniz tehditleri belirgin bir şekilde azalmaya başlamıştı. Daha açık bir ifadeyle 97/715-168/785 döneminde, her 4.1 yılda bir ortalama bir deniz çatışmasının Akdeniz ticaretini tamamen ortadan kaldırdığını, oysa önceki yetmiş yılda her 2,7 yılda bir çatışma olurken bunun engelleyici bir etkisinin olmadığını iddia etmiştir. Nitekim Pirenne tarafından analiz edilen 259 yıllık süreyi takip eden 119 yılda (169/785-291/904), her 6,6 yıla sadece bir deniz çarpışması düşmektedir.

---

[41] Bkz. H. Pirenne 1974b, s. 152-172, birçok yerde. Kıbrıs aslında sık sık Müslüman deniz saldırılarına uğramaktaydı. Bununla birlikte Mukaddesî (1906, s. 184), bu tür saldırıların genellikle adadaki ticareti bozmak için değil, devam eden ticareti bozan faktörleri pasifleştirmek için yapıldığını ileri sürmektedir: "Off Tyre, kalabalık şehirlerle dolu olan ve içindeki Müslümanlar için birçok ticari avantaj ve onu fethedenlere birçok imkân sunan, Kıbrıs'ın (Qubrus) on iki günlük mesafedeki bir adasıdır."

Yine de bu makul ve ispatlanabilir 'nedensellik' eksikliği sürpriz olmamalıdır. Zira belirtilen çatışmaların hiçbiri, Orta Çağ kaynaklarında eş zamanlı olarak berrak biçimde tasvir edildiği üzere, ticari gemilere yönelik yapılmamıştır. Aslında büyük bir çoğunluğu, Bizans'ın askerî filolarına ve onların varlıklarına yöneliktir; derin bir "Karanlık Çağ"a sokmak üzere "Hristiyan Batı Avrupa"ya değil!

Bu yüzden kritik soru şu olmalıdır: Orta Çağ Akdeniz'inde sözde "Müslüman denizcilik düşmanlıkları", antik çağın klasik ticaret modellerini, Hristiyan Avrupa'nın feodalist bir bataklığa batması derecesine kadar bozabilir mi? Değerlendirilen vesikaların ışığında söylemek icap ederse, bu ihtimal pek mümkün görünmemektedir. Aksine İslam'ın yükselişi, o kıtanın askerî kurtuluşu olabilir. İmparator Heraklius (ö. 20/641) MS 614 ve 630 arasında baş düşmanı Fars Sâsânî'ye karşı uzun seferler başlatmıştı. II. Hüsrev, kararlı bir şekilde mağlup edilmiş ve Bizans, İslam fetihlerinin başladığı 1./7. yüzyıl başlangıcında, kendisini zaten elverişli bir pozisyona çekmişti.[42] Pirenne bile şunu iddia etmiştir:[43]

> "Bizans prestijini yeni kazanmıştı. Geleceği, artık eski düşmanının (Pers) feragati ile Filistin, Mısır ve Suriye İmparatorluğu'nun yeniden ele geçirilmesiyle güvence altına alındı. Uzun zamandır taşınan 'Kutsal Haç'ın zaferiyle, Konstantinopolis restore edildi... Bundan sonra Herakleios'un, Jüstinyen tarafından başlatılan Batı (Occidental) politikasına (Avrupa'yı fethetme teşebbüsüne) uzun soluklu bir hamle olarak devam etmesini beklemek doğal olacaktı."

Ancak eski Roma İmparatorluğu'nun beklenen birleşmesi gerçekleşmeyecekti. Bunun asıl sebebi, büyük ve yeni bir gücün, Dârü'l-İslâm'ın, Bizans İmparatorluğu'nun güney ve doğu kanatlarında aniden ve dramatik bir şekilde yükselmiş olmasıydı. Bu yeni jeopolitik gerçeklik, Bizans'ın şimdi muhtemel bir Müslüman saldırısına karşı koruyucu duruşu üstlenmek zorunda olduğu anlamına geliyordu. Keza bundan sonra Bizans, Hristiyan Batı'ya karşı silahlı saldırılara kalkan olmaya çalışacak ve savunmacı bir duruş sergileyecekti. Bu önemli askerî gelişmelerin derin siyasi etkilerini değerlendirirken R.S. Lopez şu sonuca varıyor:[44]

---

42 Bu konuda, bkz. R.S. Lopez 1966, s. 72-73.

43 H. Pirenne 1974b, s. 148-149.

44 R.S. Lopez 1966, s. 77.

> "Almanlar Avrupa'nın doğuşunu mümkün kılmışsa, Araplar da bunu kaçınılmaz kılmıştır. 'Pers tehlikesinden' kurtulmuş olan Bizans, (Hz.) Muhammed olmasaydı, Justinianus'un Batı'yı fethetme planını yenileyebilirdi. Siyasi birleşme olmadan bile, kuzeye doğru yayılan ancak Akdeniz'e odaklanan yeni bir manevi ve ekonomik topluluğun, *Respublica Romana*'nın köklerinden çiçek açmış olması mümkündü.
>
> Bizans hem askerî hem de ticari olarak, Avrupa'nın kendi bölümünde kalan bölgeleri içinde askerî ve ticari bakımdan kendini güçlendirmek zorundaydı. Akdeniz'in Afrika ve Asya kıyıları din, hukuk, dil, kurum ve hatta hayat tarzı bakımından farklı bir kültürel gruba; İslam cemaatine bağlandığında, bu bir ihtimal olmaktan çıktı."

Bu nedenle deliller, bazılarının öne sürdüğü gibi Batı Avrupa'yı saldırgan bir "Karanlık Çağ"a mahkûm etmek yerine, ilk Arap zaferlerinin başarısının, Bizans'ı askerî olarak yayılmacı tarzdan uzaklaştırıp sınırları içinde savunmacı bir duruşa zorlamak suretiyle, bölgenin bağımsızlığını bir Bizans fethinden koruduğunu göstermektedir. Pirenne aynı şekilde, Batı Avrupa ekonomisinde altın para biriminin kaybolmasını ve Şarlman'ın büyük para reformlarını gümüş cinsinden para birimine kaydırmasını anlatmaktadır:[45]

> "Dokuzuncu yüzyılın mali reformu, sadece içinde bulunduğu dönemin genel yoksullaşmasıyla değil, aynı zamanda hem hafifliği hem de yetersizliği ile dikkat çeken paranın dolaşımıyla da ilgiliydi. Uzak yerlerden yeterli parayı çekebilmek için cazibe merkezleri artık yetersiz kalmıştı."

Ancak iktisat tarihi dersleri, gümüş para birimine başvurmanın kendi başına ticari bir durgunluk belirtisi olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Sâsânî İmparatorluğu, altıncı yüzyılda ticaretin en uç noktasında kendi gümüş bazlı sikkesini kullanarak ekonomik zirveye ulaşmış ve erken Orta Çağ Dârü'l-İslâm'ının doğu yarısı da benzer şekilde kendi gümüş dirhemiyle ticari olarak kendini geliştirmişti. Nitekim bazıları, Şarlman'ın gümüş bir para standardına kaymasına sebep olanın, devam eden ticaretin canlılığı olduğunu savunuyor. Örneğin Lomardard ve Doehaerd "Gresham Yasası"na göre, o dönemde Akdeniz limanları üzerinden Karolenj diyarına giren büyük miktarda Müslüman altınının, kendi "kötü paralarını" dolaşımdan çıkardı-

[45] H. Pirenne 1974a, s. 37-38.

ğını ve Şarlman'ı neredeyse bir para birimi reformu başlatmaya teşvik ettiğini söylüyor.[46]

Hodges ve Noonan da buna karşılık, Abbâsîlerin dış ticaretinin 815'ten başlayarak 820'lere kadar (200-215 H.) gevşediğinde işaret etmişlerdi. Bu duruma büyük ölçüde Harûn Reşîd'in ölümünün neden olduğunu ve ekonomik yıkımın iç politik krize eşlik ettiğini ileri sürmüşlerdi. Çünkü oğulları arasında üst üste gerçekleşen iç savaş, yeni Arap sermayesinin merkezi olacak Samarrâ'nın inşasıyla büyük harcamalara sebebiyet verecek ve bütçe açıkları ile bu harcamalar birleştiğinde dış ekonomik teşvikler de kaybolacaktı. Şarlman'ın halefi Dindar Louis zamanındaki Kutsal Roma İmparatorluğu için de büyük bir ekonomik krizin, Abbâsîlere paralel olarak hızlandığını bu iki araştırmacı belirtmişti.[47]

Karolenj'in gümüş sikkeye kayması da zorunlu bir sonuçtu. Çünkü Batı Avrupa'nın küçülen ekonomisi artık, Bautier ve diğerlerinin de ileri sürdüğü gibi, "büyük işler" için altın para cinsinden bir para birimine ihtiyaç duymuyordu. Gerçek şu ki, Amerika Birleşik Devletleri de yirmi birinci yüzyılda dünyanın en geniş ticari imparatorluğunu 100 dolarlık banknottan daha büyük bir para birimiyle finanse etmiyor.[48] Pirenne belki de en göze çarpan yanlış ekonomik algısını, şunu ifade ederek ortaya koyuyordu:[49]

> "Müslüman tüccarların kendilerini İslam diyarı sınırının ötesine yerleştirmedikleri bilinen bir gerçektir. Eğer ticaret yapmışlarsa da kendi aralarında yapmışlardır."

Önceki bölümlerde mutlak bir şekilde tasvir edilen göstergelere göre, 2./8. yüzyılın sonunda Müslüman mallarının, o zaman bilinen bütün geze-

---

46 M. Lombard 1948, s. 188-199; aynı yazar. 1947, s. 143-160; R. Doehaerd 1952, s. 18 vd. A. Rovelli (2000, s. 206), Karolenj'lerin "gümüş ekonomisine geçişinin Batı'daki ekonomik krizin bir belirtisi ve etkisi olarak değil, yeni başlayan toparlanmanın dayandığı temel olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Gümüş bir sistem benimseyen Karolenj İmparatorluğu, kendi metal kaynaklarını kullanabilecek bir konumda idi."

47 R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 160, 175 vd.; T. Noonan 1981, s. 69-71. Bu reformlara; Şarlman, Dindar Louis ve onların haleflerinin, halkı yeni madenî paraları değişim aracı olarak kullanmaya çağıran bir dizi emri eşlik etti.

48 Krş. R. Bautier 1971, s. 33-34.

49 H. Pirenne 1974b, s. 174.

geni -Kuzey Afrika, İberya, İskandinavya, Rusya, Çin, Japonya, Kore, Doğu Hint Adaları, Hindistan, Seylan ve başka yerlere kadar ilerlediğine dair güçlü deliller var- dolaştığı ortaya çıkarılmıştır. Aşağıdaki delillerin de gösterdiği gibi, bazı tarihî iddialara rağmen Müslümanlar, Batı Avrupa'ya yönelik olarak da önemli ticari girişimlerde bulunmuşlardır.

5.3. Erken Orta Çağ "Doğu-Batı" Ticaretinin Gerçekte Nasıl Olduğuna Dair Deliller

En başta şu söylenebilir ki, Merovenjen Galya"nın son zamanlarındaki ticaretinin Pirenne'nin inandığı kadar canlı olmadığı muhtemel olsa da halefi Karolenj'in -ve özellikle Doğu-Batı çerçevesindeki- ticareti onun ulaştığı noktadan çok daha büyüktü. [50]

Çünkü hem Doğu hem de Batı'nın Orta Çağ kaynaklarında; Dârü'l-İslâm ve erken dönem Karolenj Avrupası arasında hızlı ve sürekli bir ticaretin gerçekleştiğine dair önemli deliller vardır. Hakikaten böyle bir ticaretin uzun bir tarihe sahip olduğu açıktır. İslam'ın yükselişinden önceki yüzyıl boyunca, kaleme aldığı *Historia Francorum* (Frankların Tarihi) eseriyle meşhur olan "Piskopos Gregory" (ö. 594), Fransa'da çok çeşitli Yakın Doğu ürünlerinin mevcut olduğunu gözlemliyordu. [51]

Kronikçi Theodolphus 3./9. yüzyılın başlangıcında Arap tüccarların Arles incileri, kristal, tekstil, deri, tütsü, Hint fildişi, Asya'dan sanat objeleri ve Suriye'den balsam getirdiğini bildiriyor. [52] Aynı zaman diliminde parfüm, baharat, ilaç ve fildişi gibi çeşitli Doğu ürünlerinin satın alınması sırasında Mainz Piskoposu'nun müzakereleri de bildirilmiştir. Diğer dinî kaynaklarda da benzer malların Almanya'ya ulaştığına dair bilgiler vardır. [53]

---

[50] Bu ticari dönüşüm hakkında, bkz. H. St. L.B. Moss 1936-1937, birçok yerde; aynı yazar 1931, s. 367; D. Dennett 1948, s. 178 ff .; É. Sabbe 1934, s. 178-184; F.L. Ganshof 1938, s. 28-37. Finansal ve ticari bilgiler için bir temel olarak anekdot şeklindeki iktisadi kilise kayıtlarına aşırı bağımlılık nedeniyle, ticari verilere yönelik yetersiz bir raporlama sorununun olduğu şüphesizdi.

[51] Gregory of Tours *MGH* 1884, C. 5, s. 5; C. 6, s. 6; ayrıca bkz. El-Belâzürî 1978, s. 241-242.

[52] Theodolphus *MGH* 1884, C. 1, s. 497-500.

[53] Aziz Gaul Keşişi *MGH* 1884, s. 737; ayrıca bk. *MGH: Epistolae Karolini Aevi*, C. 2, s. 67, n. 26.

Aynı şekilde Fransa'da Arap altını ve diğer değerli metallerin 238/853 dolaylarında bulunduğuna dair kayıtlar mevcuttur ki bunlar, el-Mes'ûdî'nin Dârü'l-İslâm'dan Batı'ya ihracatı ile ilgili ifadelerini doğrulamaktadır.[54] İnsan ticaretini ele alan Fransız bir keşiş, Bari'de 256/870 yılında 3.000 kölenin Mısır'a götürülmek üzere gemilerde taşındığını rapor etmiştir.[55]

Şarlman ve Abbâsî halifesi Harûn Reşîd'in (ö. 193/809) birbirine gönderdiği çeşitli 'değerli armağanlara' da değinilen "Karolenj Royal Annales"de, çeşitli diplomatik heyetlerin karşılıklı ziyaretleri yer almaktadır.[56] Örneğin efsanevi "St. Gaul Keşişi", Şarlman'ın Harûn Reşîd'e Bağdat'ta çok değerli olan muhtelif lüks kırmızı kraliyet kumaşlarından yolladığını belirtmiştir.[57] Keza bu husus Şarlman'ın, Galya'dan Abbâsî bölgesine doğru tekstil ihracatını genişletmek arayışında olduğunun da göstergesi olabilir.[58]

Evvelce zikredildiği üzere, 181/797'den başlayarak Şarlman ve Harun Reşîd arasında çeşitli elçiler gidip gelmiştir. Nitekim Şarlman tarafından

---

54 Krş El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 8, s. 157-158; *MGH: Sermo de Relatione S. Vedasti*, "*SS*," XV, s. 402; Theodolphus *MGH* 1884, C. 1, s. 73.

55 T. Tobler ve A. Molinier 1879, s. 310-311. Bu ticaret hakkında bkz. Ek B.

56 Bkz. Einhardus MGH 1923, s. 48, not. 2.

57 Aziz Gaul Keşişi *MGH* 1884, C. 3, s. 14, 27.

58 W. Heyd 1885, C. 1, s. 91, 105 vd.; S. Bolin 1953, s. 25; A. Schaube 1906, C. 1, s. 3 vd.; A. Schulte 1900, C. 1, s. 71 vd.; J.W.Thompson 1915, birçok yerde. Aslında, o dönemde Avrupalı ve Müslüman yöneticiler arasında çok sayıda diplomatik heyet vardı. Mesela "Kısa Kral Pepin"in, 148/765 yıllarında Avrupa'ya dönmeden önce üç yıl boyunca Bağdat'ta kalan bir heyeti Halife El-Mansûr'un sarayına gönderdiği söylenmektedir. Pepin'in başka bir heyetinin 151/768'de Sellyus şehrinde El-Mansûr tarafından gönderilen İslami mevkidaş bir ekiple bir araya geldiği bildirilmiş, bunun üzerine her bir heyet hükümdarına armağanlarla geri dönmüştür.
Şarlman tarafından Abbâsî sarayına üçüncü ve son heyetin 191/807'de gönderildiği bildirilmiştir ancak bu heyet, Bağdat'a sadece Harûn Reşîd'in öldüğünü öğrenmek için gelmiş oldu. Kaynaklar benzer şekilde 216/831'de halifenin oğlu ve halefi El-Mc'mûn'un Şarlman'ın oğlu ve halefi "Dindar Louis"e elçi gönderdiğini zikretmektedir. Neredeyse bir yüzyıl sonra, Roma Kraliçesi Bertha'nın Abbâsî mevkidaşı Halife El-Müktefî'ye bir elçilik heyeti gönderdiği, hediye alışverişi yaptığı ve bir dostluk anlaşması teklif ettiği ortaya çıktı. (Bu çeşitli diplomatik heyetler için bkz. Einhardus 1840, yıl 787, 801, C. 43, s. 114, 123-124, 806, 831; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 8, s. 157-158; er-Reşîd b. Zübeyr 1959, s. 48-49, 54, 57; M. Haddûrî 1939, s. 15-16; El-Mısrî 1982, s. 333-335; F. Buckler 1931, s. 21 vd., 40; B. Lewis 1982, s. 92 vd., 209; M. Hamîdullah 1953, s. 272-300).

bu halifenin sarayına üç ayrı elçi heyeti gönderildi ve karşılığında en az iki Abbâsî ticarî heyeti Avrupa'ya gitti. Bu elçilerin taşıdığı cömert hediyeler arasında en önemlileri, Harûn Reşîd'den Şarlman'a gönderilen aroma, kumaş, bir saat, bir satranç tahtası ve "Ebu'l-Abbas" adında bir fildi. Halifenin Şarlman'a Kudüs'teki kutsal mekânların gözetimini bile teklif ettiği bildirilmiştir. Batı kölelerinin Yakın Doğu ile devam eden ticarette öne çıkması, çeşitli Orta Çağ Avrupalı kronikçiler tarafından da doğrulanmıştır. Örneğin 4./10. yüzyıl Cremona Liutprand Piskoposu (ö. 361/972), Verdun tüccarlarının harem ağalarını hadım etme ve daha sonra Doğuya ihraç edilmek üzere İspanya'ya nakletmede kazandığı inanılmaz kârlara karşı şaşkınlığını ifade ediyor. İbn Havkal tarafından da benzer bir rivayet nakledilmiştir.[59]

Lyon piskoposu Agobard, İbn Hurdâzbih'in kayıtlarındaki Radhanit Yahudilerinin çocukları köle hâline getirme rolüne dair açıklamalarına dayanarak, Yahudileri Fransız çocukları köle olarak ihraç etmek üzere çalmakla suçlamaktadır.[60] Kurtuba pazarlarında 10.000'den fazla kölenin satış raporları, bu ticaretin hacmini göstermektedir.[61] Hem Doğu ve hem de Batı kaynaklarında Doğuya yapılan köle, kereste, metal ve silah ticareti doğrulanmaktadır.[62]

---

59 H. Trevor-Roper 1965, s. 92; Bolin 1953, s. 26; B. Lewis 1982, s. 188; R. Dozy 1932, Liutprand'a atıfta bulunur. *Antapodosis*, kitap 6, bölüm 6; İbn Havkal 1872, s. 110, 114.

60 Agobard 1844-1864, no. 104, kols. 70-72; R. S. Lopez 1987, C. 2, s. 262. Batı'dan köle, kürk ve kılıç ihraç eden bu Radhanit Yahudilerinin 164/780-215/830 yıllarında özellikle aktif oldukları görülmektedir. Languedoc'taki önemli ihracat merkezlerinden ve Ren, Meuse, Saône, Rhône koridoru boyunca Verdun, Saint-Jean-de-Losne'den Lyons ve Narbonne'a kadar, ki bu şehir ana merkez olarak hizmet vermekteydi, olan bölgelerde iş yapmaktaydılar (Bunlar hakkında, bkz. İbn Hurdâzbih, 1889, C. 6, s. 114, 153-154; İbnü'l-Fakîh 1885, s. 270-271; El-Mukaddesî 1906, s. 91-92; M. Lombard 1975, s. 209-213; aynı yazar. 1948, s. 198; O. Pritsak 1970, s. 241-242; E. A. Ashtor 1976, s. 245-275; aynı yazar. 1970, s. 604; M. El-Kûsî tarihsiz, s. 33). (Avrupa'dan Asya'ya uzanan ana ticaret yollarında bkz. Ek H).

61 R.S. Lopez 1987, C. 2, s. 261-262; B. Lewis 1982, s. 188-189; S. Bolin 1953, s. 26-27; R. Hodges 1982, s. 128 ve s. 206, not 72; W. Heyd 1885, C. 1, s. 91; F. Buckler 1931, s. 44; H. El-Mısrî 1982, s. 341.

62 Bkz. İbn Havkal 1872, s. 110, 114; R.S. Lopez 1986, s. 147; aynı yazar. 1987, C. 2, s. 262; Bolin 1953, s. 26 vd. Bu ticaret hakkında ek bilgiler için bkz. A. R. Lewis 1951, birçok yer; ve A. M. Fahmy 1950, birçok yerde.

Bizzat kendisi tarafından Bağdat ve Kurtuba'ya gönderilen birçok elçi olduğu için Şarlman idaresindeki imparatorluk, İslami usulle yapılan dış ticaretle özellikle ilgileniyor gibi görünmektedir. İktisat tarihçisi W.C. Heyd bu Karolenj hükümdarının, Harûn Reşîd'e büyükelçileri tarafından hediye olarak verilen değerli malları, yeni tüketici zevkleri geliştirmek ve böylece ticareti teşvik etmek için seçtiği fikrine kesinlikle inanmaktadır.[63] Nitekim Dârü'l-İslâm, Şarlman'ın "açık pazar" ekonomi politikalarında hedeflenen bir paydaş olabilir. Çünkü Orta Çağ'ın Arap coğrafyacıları Karolenj ve Abbâsî imparatorlukları arasında devam eden ticarete dair önemli miktarda delil sunmaktadır.[64]

İbn Hurdâzbih "Firanjah" kıyıları boyunca Akdeniz üzerinden Doğuya ihraç edilen Roma, Frank ve Lombardi kölelerini, Romalı ve İspanyol bakireleri, kunduz derilerini, uyuşturucu, parfüm ve mercanları eserinde anlatmaktadır.[65] Aynı şekilde Radhanit tüccarlarının Doğuya gönderdiği hadımlar, erkek ve dişi köleler, sırmalı kumaş, hint yağı, sakız ağacı, kılıç, kunduz, martin ve diğer çeşitli kürklerden oluşan kargo stoklarını ayrıntılı şekilde zikretmektedir.[66]

---

63 W. Heyd 1885, C. 1, s. 89-91; F. Buckler 1931, s. 3 ff.; E. Lévi Provençal 1937, s. 1-24. Karolenj kraliyet mahkemesi belgeleri benzer şekilde ticareti teşvik etme konusundaki bu iktidar kaynaklı ilginin göstergelerini vermektedir. Özellikle Şarlman (ö. 198/813) tarafından yayınlanan çeşitli *capitularia* (fermanlar), kurmaya çalıştığı "piyasa temelli" ekonominin operasyonel bütünlüğünü koruma konusundaki endişesini göstermektedir. Bu kararlar, piyasa fiyatlarının düzenlenmesi ve kontrol edilmesi için açık yeni kurallar içermektedir.

Benzer şekilde, Şarlman'ın ticaret akışını kolaylaştırırken paranın kutsallığının önemi ve enflasyonu kontrol altına alma konusundaki aktif çabaları açıkça kabul ettiğini de belirtiyorlar. Geniş kapsamlı bir dizi parasal reform sayesinde, Merovingianlar altında gelişen ama artık çökmekte olan altın sikkeleri sistemini de ortadan kaldırdı ve bunu sonraki on iki yüzyıl boyunca sürecek olan pound sterlin sistemi ile değiştirdi. Örneğin, yirmi şilin 1 pound ve on iki pence 1 şilin oldu.

Yerel pazarlarda adil ve dürüst işlerin yapılmasını sağlamak için, Avrupa'nın eski ağırlık sistemi ve tedbirlerini de yeniden düzenledi (Bu reformlar için bakınız R. Doehaerd 1952, s. 18 vd.; W. Webster 1903, s. 38; R. Hodges 1981, s. 218; aynı yazar. 1982, s. 153; R. LaTouche 1967, s. 143 vd; H. Adelson 1962, s. 42 vd; AM Watson 1967, s. 1 vd.).

64 Bkz. S. Bolin 1953, s. 24 vd.; E.A. Ashtor 1970, s. 175 vd.

65 İbn Hurdâzbih 1889, s. 92.

66 İbn Hurdâzbih 1889, s. 92, 153-155; İbnü'l-Fakih 1885, s. 270-271; G. Jacob (El-Tartûşî'den alıntı) 1927, C. 1, s. 31. Bu kaynaklara göre, Doğudan Batıya, karşılığında misk, aloe, biber, zencefil, karanfil, costus, galangal, tarçın ve seladin gibi baharatlar ve diğer çeşitli "Çin malı" ürünler gönderilmiştir. Bu ticaretin niteliği W. Heyd 1885, pek çok yerde belgelenmiştir.

İbn el-Fakîh de köle, sırmalı kumaş, mercan ve muhtelif kürklerin süregelen ticaretini doğrulamaktadır.[67] İbn Havkal Frank ve Galatalı kölelerin İspanya üzerinden[68] Avrupa'dan Doğu'ya gönderildiğini belirtmiştir ki bu iddia, el-İstakhrî[69] ve el-Mukaddesî[70] tarafından da yinelenmektedir. Benzer şekilde o, Kuzey Afrika'da kehribar, demir, kurşun, civa -başta ham madde olmak üzere- ve muhtemelen Avrupa'da çıkarılmış bunun gibi işlenmemiş mallar arasında bir transit ticaretten bahsetmektedir.[71]

İbn Havkal ve Mukaddesî, bazı keten ve pamuk giyim eşyalarının Batıdan Doğuya gönderildiğini bildirirken[72] İbrahim b. Yakûb el-Tartûşî Müslümanların kurşun, köle, kürk ve diğer emtiaları 4./10. yüzyılın ortalarında bölgeye yaptıkları yolculuklarda satın aldıklarını ifade eder.[73] Es-Suyûtî'ye göre Harûn Reşîd'in Doğu-Batı ticaretinin akışını kolaylaştırmak için Mısır üzerinden Akdeniz'de bir kanal açma planı başarısız olmuştur.[74]

Frank Batı ile İslami "karşı ticaret" ise, öncelikle lüks mallardaki trafikten oluşuyor gibi görünmektedir. İbn Hurdâzbih'e göre, Çin'den gelen bu tür ürünler; misk, aloe, kâfur ve tarçından oluşmaktaydı.[75] el-Tartûşî Avrupa'ya giden ithal malların uzun listesine, Hindistan'dan gelen biber, zencefil, karanfil, Hint sümbülü, costmary ve galangal dâhil olmak üzere çeşitli baharatları da eklemektedir.[76]El-Mes'ûdî, gümüşün daha sonra Fransızlar tarafından İslam âleminden ithal edildiğini belirtir.[77] Daha önce belirtildiği gibi; diğer kaynaklardan bazıları, papirüs, kâğıt, hurma, zeytinyağı, şarap, fildişi, kristal, sanat eşyaları ve çeşitli tekstil ürünleri (ör.

---

67 İbnü'l-Fakîh 1885, s. 84.

68 İbn Havkal 1872, s. 110, 114.

69 El-İstahrî 1870, s. 45 vd.

70 El-Mukaddesî 1906, s. 242.

71 İbn Havkal 1872, s. 110, 114.

72 İbn Havkal 1872, s. 110, 114; El-Mukaddesî 1906, s. 239.

73 Bu ithalatlar için bkz. El-Bekrî 1946, s. 5 vd.; El-Mukaddesî 1906, s. 239; G. Jacob 1927, C. 1, s. 12-13, 25-26, 31; A. Miquel 1966, s. 1048-1064; B. Spüler 1938, C. 3, s. 1-10.

74 es-Suyûtî 1932, s. 455-456.

75 İbn Hurdâzbih 1889, s. 154; ayrıca bkz. R.S. Lopez 1986, s. 137-138.

76 G. Jacob 1927, C. 1, s. 14, 31; A. Miquel 1966, s. 1058-1059.

77 El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 1, s. 367.

ipek, mor ve sırmalı kumaş) gibi "Doğu" mallarının Avrupa'ya ithalatını rapor etmektedir.[78]

Dârü'l-İslâm ve Hristiyan Avrupa arasındaki ticaretin yoğunluğu, bazı nümizmatik kanıtlarla da desteklenmektedir. Batı Avrupa'da bulunan bir dizi madenî parayı analiz eden Maurice Lombard, 1/7 ve 5/11. yüzyıllar arasında Akdeniz bölgesinde İslami bir "ticari üstünlüğün" -o zamana kadar gerileyen bölgesel ekonomiyi canlandıran ve yeniden geliştiren bir ticaret hegemonyasının- hüküm sürdüğü sonucuna varmaktadır. Müslümanlar; Avrupalı köle, kereste, kürk ve diğer ham madde ithalatı için büyük miktarlarda altınla ödeme yapmışlardır. Bu şekilde Avrupa'nın 5./11. yüzyıl ekonomik canlanmasına katkıda bulunmuşlardır.[79]

Lombard'ın para teorisi, zamanla bazı çağdaş bilim adamları tarafından çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Phillip Grierson 1954'te, o zamanlar elde edilebilen madenî para örneklerinin sayısının Orta Çağ'ın ilk devirlerindeki Batı Avrupa ekonomik tarihinin gerçek seyri hakkında kesin sonuçlar çıkarmak için çok yetersiz kanıtlar sunduğunu savunarak şu sonuca varmıştır:[80]

> "Arap altınının önemli miktarlarda ithalatı, ispatlanmamış kabul edilmelidir."

Grierson'un teorisi, daha sonra mevcut nümizmatik kanıtların ilgili literatürle doğru ilişkilendirilmediğini iddia eden Jean Duplessy tarafından da desteklendi. Ancak Duplessy, sonuçlarını 1956'da incelenmek üzere mevcut olan ve nispeten daha az miktardaki İslami madenî paranın analizine dayandırdı. Bunlar 36 tane Batı Avrupa'ya ait hazine sandığından çıkan 241 tam ve kesirli (altın) dinarın yanı sıra 153 tam ve kesirli (gümüş) dirhem ve bir (bakır) paradan ibaretti.[81]

---

78 Krş *MGH*: *Formulae Imperiales ve Curia Ludovici Pii*, s. 415 vd.; *MGH*: *Legum Capitularia Regnum Francorum*, C. 1, s. 90, no. 70; W. Heyd 1885, C. 1, s. 88, 96 vd.; H. El-Mısrî 1982 ve D. Dennett 1948, birçok yerde; E.A. Ashtor 1970, birçok yerde; É. Sabbe 1935, birçok yerde; S. Bolin 1953, s. 26 vd.; H. Pirenne 1972, s. 4-5; aynı yazar. 1927, s. 18-21; aynı yazar. 1928, s. 187-191; Bréhier 1903, s. 20 vd.

79 M. Lombard 1948, s. 188-199; aynı yazar. 1947, s. 143 vd.

80 P. Grierson 1979a, s. 1074.

81 J. Duplessy 1956, s. 119. Bununla birlikte bu sınırlı hazineler bile, mevkileri coğrafi olarak oldukça farklı -Anton, Arundel, CastEl-Roussillon, Cordes, Chaunay, Contres,

Bununla birlikte bugün, Grierson ve Duplessy tarafından değerlendirilen para birimi örnekleri, mevcut nümizmatik delillerin ufak bir kısmını oluşturmaktadır. De Villard,[82] Bloch,[83] Lombard,[84] Morrison[85] ve Noonan[86] gibi diğer akademisyenler tarafından yapılan çalışmalarda ise, Batı Avrupa'da bulunan "Kûfik" sikkelerin büyük stoklarını içeren ek gruplar değerlendirilmiştir.[87] François-J. Himly de İngiltere'de 106/724'e kadar uzanan İslami madenî paraların yanı sıra İtalya, Fransa ve Almanya'daki benzer bulguları analiz etmiştir.[88]

Aynı şekilde yüzlerce Emevî parası, Baltık kıyıları, İsveç, Norveç ve Danimarka'da bulunmuştur. Bu gömüler; I. Velîd, II. Yezîd, Hişâm, II. Velîd ve II. Mervân'ın 2./8. yüzyılda halifeliklerindeki basımları içermektedir. Örneğin Gotland'da böyle bir istifte 4.000'den fazla Arap dirhemi vardır. Harûn Reşîd, Me'mûn, Mütevekkil ve diğer 3./9. yüzyılın başlarındaki halifelerin hükümdarlığında bulunan Abbâsî paraları da bu gömülerde yer almaktadır. Gerçekten de sadece Gotland istifinde toplam 1.247 Abbâsî

Bologne, Venedik, Ilanz, La Grasse, Moudon, Steckborn, Muizen-les-Malines, Le Monestir-dEl-Camp, Verux, Saint Romain, La Rochelle, Le-Poire-sur-Velliure, Liminec, Meslay-le-Vidame, Ypres, Aernhem ve Njorden'den Whitehorse, East-borne, Flaxton, Goldborough, Skaill Bay, Skye, Dean, Douglas, Cuerdale, Lonon ve İngiltere'nin diğer bölgelerine kadar Avrupa kıtasının çeşitli bölgelerinde dağınık- olduğu için geniş ticaret verileri sunmaktadır (bkz. J. Duplessy 1956, birçok yerde).

82 M. de Villard 1919, s. 22-38, 73-112, 125-138; aynı yazar. 1920, s. 169-232, aynı yazar. 1921, s. 191-218.

83 M. Bloch 1933, s. 1-34.

84 M. Lombard 1933, birçok yerde.

85 K. Morrison 1963, s. 410 vd.

86 T. Noonan 1974, 1977, 1978, 1980, 1981, 1982a, 1982b, 1984a, 1984b, 1986, birçok yerde.

87 Bu Batı Avrupa "Kufic" sikke stoklarının diğer tanımları için, bkz. H. Christmas 1862, birçok yerde; J. Kenyon 1840, birçok yerde; E. Hawkins 1842, birçok yerde; W. S. W. Vaux, 1861, birçok yerde; A. Markov 1910, birçok yerde; P.C. Boeles 1911, birçok yerde; C.M. Fraehn 1837, birçok yerde; F. Jecklin 1906-1907, birçok yerde. Merovenjiyen ve Karolenj dönemlerine ait madeni para ve madeni paralara ait en eski veriler için bkz. M. Prou 1892, birçok yerde; aynı yazar. 1896, birçok yerde; F. Vercautern 1934, birçok yerde; A. B. Richardson 1891-1892, s. 225-240, birçok yerde.

88 F.-J. Himly 1955, s. 48 vd.; ayrıca bakınız C. Cahen 1977e, s. 324 vd.; Brutkus 1943, s. 33; Bolin 1953, s. 13.

madenî para bulunmuştur.[89] Bu nedenle, sundukları nümizmatik kanıtların toplam ağırlığı, önemli bir Orta Çağ Doğu-Batı ticaretinin gerçekleştiğini göstermektedir. Sture Bolin, metrolojik analiz kullanarak Frank denariusunun ağırlıkları ile üç yüzyılı aşkın bir süreye uzanan İslami dirhem arasında dikkate değer bir bağlantı ortaya koymuştur. Zaten bulgular, bu dönemde Batı Avrupa'da dolaşan İslami gümüş sikkenin, denariusun ağırlığı ve değerine üstün geldiğini göstermektedir.[90] Ayrıca o, İslami kaynakları kullanarak, İslami gümüş sikkelerin Hristiyan Avrupa'da hadım, köle, kürk, kılıç ve diğer çeşitli ticari malların satın alınması için harcandığını göstermiştir. Vardığı sonuç, "Karolenj"in Dârü'l-İslâm'dan ticari olarak uzak durmak yerine, onu taklit etmeye çalıştığıdır.[91]

Diğer taraftan farklı nümizmatik kanıtlar, Avrupalıların zaman zaman İslami parayı hem epigrafik hem de metrolojik olarak taklit ettiğini kesin olarak ispatlamaktadır. Görünüşe göre Avrupalı yöneticilerin, yerli tüccarların ticari pazara girişlerini kolaylaştırmak için onu taklit ettikleri bu bölgede, Müslüman para birimi itibarlıydı. Şarlman'ın bastırdığı ilk paralar, Kur'an'dan bir alıntı da dâhil olmak üzere, Arapça yazıtlar bile taşıyordu.

Orta Çağ'da Avrupa edebiyatı da benzer şekilde, piyasaya hâkim olan Arapça dinarlara veya bunların Avrupa taklitlerini kastederek *mancus*a atıfta bulunmaktaydı. Tekil *mancus*, genellikle Arapça bir kelimeden türetilmiş olarak yorumlanır: Kazımak veya yazmak anlamında *nakaşa* fiilinden, oyulmuş veya kesilmiş anlamındadır mankûş.[92]

Marc Bloch'un araştırması, *mancus*un ilk kez 161/778'de İtalya'da ortaya çıktığını ve kısa bir süre sonra bölge genelindeki resmî para birimi işlemle-

---

89 Bkz. Linden 1938, s. 124 vd.; aynı yazar. 1941, s. 74 vd.; R. Skovmand 1942, s. 13 vd.; A. Lewis 1978, s. 215.

90 Bkz. S. Bolin 1953, s. 12 vd.

91 S. Bolin 1953, s. 20 vd.; benzer şekilde bkz. H. Adelson 1962, s. 40-41; R. Hodges 1982, s. 8. Bizanslılar ayrıca miliarèsialarını Müslüman dirhemi prototiplerine uyarlayarak zaman zaman İslam para birimini taklit ettiler. Böylece Hristiyan sloganı "IHSYS XRISTYS NICA" (İsa Mesih fetheder), İslam inanç beyanını unutturacaktı.

92 Hans Wehr 1974, s. 991. Bkz. *Nakaşa* fiilini kullanarak madenî para basılmasına sıkça gönderme yapan El-Makrîzî (1967): (s. 9, 15):

"Ve nukişe bi ehadi'l veche yni Muhammedun Rasûlullah
Kanet ed-derâhîmu kable zalike'l-menkûşeti bi'l-fârisiyyeti"

rinin çoğu için en önemli kaynak hâline geldiğini ortaya koyuyor.[93] Ayrıca *mancus*un pazarda oldukça yaygın olduğunu ve 30 yerel *dernier* değerine sahip bulunduğunu dillendiriyor.[94]

Belgesel kaynaklar, *mancus*un halk tarafından yaygın olarak kabul edildiğini gösteren önemli bir vesika zenginliği de sunmaktadır. Örneğin bunlar içinde yer alan bir vesikada, 2./8. yüzyıldaki İngiliz hükümdarı ve aynı zamanda Mercia Kralı Offa'nın, Roma'da *Holy See (Kutsal Makam)*'deki Papa I. Adrian'a yıllık haraç olarak 365 altın *mancussi* ödemeyi kabul ettiği bildiriliyor.[95] Şarlman tarafından yayınlanan bir Karolenj sözleşmesi, Verona'nın din adamlarının ödemelerini *mankolos*larla yapacağını belirtir.[96] Bir başka resmî belge, Istria'nın -Pola, Parenzo, Triest ve Albona- *mancosos* olarak adlandırılan haraç ödediğini ortaya koymaktadır.[97] 256/870 yılında Metz Piskoposu, Saint-Trond'daki kilisenin alacaklarını ihtiva eden sayım defterine beş *mancussi* eklemiştir.[98]

Yine Kral Eadred (ö. 344/955), yaklaşmakta olan ölümü için 2.000 *mancussi*nin basılmasını emretmişti.[99] 4./10. yüzyılda İtalya'daki Lombardiya rejiminin resmî ticari düzenlemeleri, taahhütlü bir Pavia tüccarına zarar verecek kimse için 1.000 *mancussi* para cezası koymuştu.[100] Aslında 3./9. yüzyılda Papa VIII. John bile "taklit para birimi işine" girmiş gibi görün-

---

93 M. Bloch 1933, s. 14-15, alıntı:

> "De ces diverses monnaies, le mancus parait avoir été la plus fréquente. Les sous d'or n'avaient pas encore tout à fait cessé d'être frappés que déjà le dı̄na¯r arabe se répandait sur l'Occident. On le recontre dés 778 en Italy. Vers l'an 800, c'est en mancus que l'Istrie verse ses impôts au fisc carolingien; en mancus aussi qu'en 786 le roi de la lointaine Mercie, l'anglo-saxon Offa, promet de payer tous les ans le tribut dû à Saint-Pierre."

(Bloch'un gözlemi muhtelif mevcut numuneler tarafından desteklenmektedir.)

94 M. Bloch 1933, s. 14-15.

95 P. Grierson 1979a, s. 1067; Bolin 1953, s. 13; J. Allan 1914, s. 77 vd.; De Villard 1919, s. 95 ve özellikle not 5; P. Spufford 1988, s. 50-51.

96 F. Ughelli 1730, C. 5, no. 705-706; E. F. Böhmer ve E. Mühlbacher 1908, no. 597.

97 F. Ughelli 1730, C. 5, no. 1097-1100; L.M. Hartman 1908, C. 3, s. 28-32.

98 *MGH: Poetae aevi Karolini*, C. 1, s. 498; *MGH: Gesta Abbatum Trudonesium*, C. 1, s. 3; *MGH: Scriptores Sacri*, C. 10, s. 231; Bloch 1933, s. 14-15.

99 *Select English Documents of the Ninth and Tenth Centuries* 1914, s. 35 vd.; *Liber Monasterii de Hyda* 1866, s. 154; M. Bloch 1933, s. 12-13; P. Grierson 1979a, s. 1063.

100 *MGH: Scriptores Sacri*, C. 30, b. 2, s. 1454; H. Adelson 1962, s. 155.

mektedir. Kendilerine zarar veren Müslüman deniz akıncılarına 25.000 gümüş *mancussi* haraç ödemeyi teklif ederek, orta İtalya eyaletleri için küçük bir barış satın almıştır.[101]

Menşe bakımından delil olarak, böyle birkaç *mancussi* kalmıştı. Örneğin Kral Offa tarafından basılan bir örnek, çağdaşı Abbâsî Halifesi el-Mansûr tarafından basılan dinarlardaki yazıları doğrudan taklit ettiğini ortaya koymaktadır. 157/774 tarihli bir dinarda "*Offa Rex*" yazısının eklenmesi sağlanmıştır ancak, standart Arapça epigrafisine göre bu işlem yukarıdan aşağıya doğru işlenmiştir. Bazı akademisyenler bu paranın, 365 *mancussi* değerindeki yıllık haracı *Holy See (Kutsal Makam)*'ye (Katolik Kilisesi/Vatikan) ödemek için basılmış olan paralardan biri olduğunu ileri sürer.[102]

Bu çerçevede bu tür madenî para örneklerinin diğerleri de benzer şekilde günümüze ulaşmıştır. Brabant'ta, Maysan'da bulunan birinin 263/877'den önce basıldığı; İngiltere'deki Eastborne'da bulunan bir diğerinin 106/724 ve 125/743 tarihleri arasına ait olduğu ve Bologna yakınlarında ortaya çıkarılan bir başkasının da 205/820 dolaylarında basıldığı anlaşılmaktadır.[103]

Bu nedenle nümizmatik delillerin ağırlığı, 2./8.-3./9. yüzyıl döneminde Dârü'l-İslâm ve Hristiyan Avrupa arasında önemli bir ticaret miktarını gösteren Orta Çağ İslam ve Avrupa kaynaklarının göstergelerini desteklemektedir. Bu ticareti kanıtlayan diğer madenî para örneklerinin, toplamda Baltık bölgesi ve Rusya'nın merkezinde bulunanlara kıyasla biraz daha az olduğu açıktır.

Şüphesiz, bu farklı bir nümizmatik olgudur. Çünkü o çağın İslam medeniyetinin, 2./8.-3./9. yüzyıllar arasındaki Batı Avrupa Hristiyan muadillerinden, ekonomik ve ticari bakımdan belirgin olarak üstün olduğu kabul edilmektedir. Ancak Batı, Müslüman Doğu'da pazarlanacak çok çeşitli mallara sahip olmasa da sunduğu stratejik ve askerî lojistik malların -köle,

---

101 'A. S. 'Atîyye 1962, s. 166.

102 C. Oman 1961, s. 19; R.M.H. Dolley 1961, s. 50-51 ve s. 62, dipnot 38; Beltran 1958, s. 87; P. Grierson 1979a, s. 1067; J. Allan 1914, s. 77 vd; R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 120.

103 Bkz. *Bulletin des Musées Royaux ve Bruxelles* 1909, s. 74; *Numismatic Chronicle* 1914, s. 79, 84; M. Bloch 1933, s. 14.

ahşap ve demir silahlar- ticaretini, daimi bir hareketlilik ve süreklilikte devam ettiriyordu. Bu ticari bağlamda, Avrupa ekonomi tarihçisi R.S. Lopez, devam eden Karolenj-Abbâsî ticaretinde Avrupa lehine büyük ihtimalle pozitif bir ödemeler dengesi olduğunu varsaymaktadır: [104]

> "Katolik Avrupa'nın Bizans ve Müslüman Doğu ile ticaretindeki ödemeler dengesini hesaplamanın doğrudan yolu yoktur. Ancak bu dünyaları birbirinden ayıran geniş ekonomik ve kültürel uçurum ile aralarındaki değişimlerde yaygın olan mallar hakkında bildiklerimiz, bir tahminde bulunmamızı sağlıyor.
>
> Muhtemelen, erken Orta Çağ Avrupa'sı, zengin varlıklı lordlar ve parasız köylülerden oluşan kaba toplumu ile, başka yabancı ürünler için can atmayan ama ihracat için fazlaca ham maddeye sahip geri kalmış ülkelerin yaptığı gibi, Bizans ve İslam'ın daha medeni ve kompleks toplumlarına yanaştı. Normalde bu gibi durumlarda, ödemeler dengesi, geri kalmış ülke lehinedir."

Başka bir deyişle; eğer Lopez haklıysa, baskın para birimi akışı Batı'dan Doğu'ya değil de Doğu'dan Batı'ya olmalıdır. Ancak daha evvel söylediğimiz gibi böylesine pozitif bir akım, mevcut nümizmatik delillerle tam olarak doğrulanmamıştır.

Bununla birlikte üç mantıklı açıklama veya bunların bir kombinasyonu, bu olguyu açıklayabilir. Morrison, [105] Hodges, [106] Bolin, [107] ve Bloch [108] tarafından geliştirilen bir hipotez, o zamanın para pratiğine uygun olarak İslami sikkelerin, ya kilise için hazine oluşturmak ya da sadece İslami yazıları temizlemek ve yerli para birimi olarak yeniden düzenlemek üzere eritilmesini ortaya koyar. Bu yoruma göre, Karolenj bölgesine giren bütün sikkeler doğrudan "eritme potasına" gitmiştir.

Aslında halife Abdülmelik b. Mervân ve Bizans imparatoru II. Jüstinyen arasında, ithal papirüs ve para üzerindeki dinî yazılar üzerinden 73/692 dolaylarında bir tartışma vuku bulmuştur. El-Belâzürî tarafından atıfta bulunulan bu anlaşmazlık, böyle bir teoriyi destekleyerek, dış ticarette İslam yazılarını taşıyan para birimiyle dâhilî işlem yapan ticarete karşı muhtemel

---

104 R.S. Lopez 1986, s. 135-136.
105 K. Morrison 1963, s. 430-431.
106 R. Hodges 1982, s. 8, 154.
107 S. Bolin 1953, s. 10 vd.
108 M. Bloch 1933, s. 12-13.

bir Hristiyan hassasiyetini öne sürmektedir. Evvelce bahsedildiği üzere, dış ticarette bu tür epigrafinin etkisi oldukça önemli bir piyasa değeri olarak görülüyordu.[109] Claude Cahen tarafından ortaya konulan ve bu madenî para "eritme" hipotezini destekleyen gerçek şudur:[110]

> "Metinlerin sık sık *mancus*'tan (mankuş) bahsettiği dönemlere ait Batı'da bulunan sikkeler arasında, neredeyse hiç altın dinar yoktur."

Bu varsayımıyla Cahen, Orta Çağ Avrupa ekonomi tarihçisi Georges Duby tarafından da desteklenmektedir:[111]

> "Bu muhteşem gücü kendi ellerine alan Franklıların liderleri, paranın tekelini **kendilerinde tutmayı amaçladılar. Teba, yabancı paraları eritmeye mecbur bırakıldı.** Bu da Avrupa'nın daha barbar saçaklarında bolca bulunan Arap dirhemlerinin Karolenj İmparatorluğu'ndaki yokluğunu açıklamaktadır. Yöneticileri adına tek tip bir para üretilmişti."

Son olarak, muhtelif para birimleri ve Karolenj ticareti arasındaki yakın bağlantıları inceleyen Karl Morrison tarafından iddia edilen önemli bir sonuç da şudur: Şarlman saltanatı boyunca Galya ve Anglo-Sakson İngiltere arasındaki hareketli ve aktif ticaret hakkındaki kaynaklara ve ayrıca Dindar Louis, oğlu ve halefinin idaresiyle güçlü bir şekilde devam eden ticari akışa rağmen, "Kutsal Roma İmparatorluğu"nun sınırları içinde bu döneme tarihlenen hiçbir Anglo-Sakson parası bulunmamaktadır.

Bununla birlikte destekleyici ve hatta daha akla yatkın bir hipotez, Hristiyan Avrupa'nın Bizans'a külçe altın sattığını iddia eden Phillip Grierson tarafından ileri sürülüyor. Böylece ticarete giren Müslüman dinar akışının en azından bir kısmı, bu yeniden ihracat amacıyla eritiliyor.[112] Bu iddia, Karolenj piyasalarında doğrudan yabancı para satışlarına izin verilmediğini ancak muhtemelen altın külçelerin mevcut olduğunu tahmin eden Orta Çağ Avrupa ekonomik tarihçisi Robert La Touche tarafından da desteklenmektedir.[113]

---

[109] Bu konuda, bkz. El-Belâzürî 1978, s. 241-242; R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 120.

[110] C. Cahen 1981, s. 9.

[111] Bkz. G. Duby 1974, s. 143 vd.

[112] P. Grierson 1979a, s. 1071 vd.; ayrıca bk. S.B. Clough 1959/1968, s. 73.

[113] R. LaTouche 1967, s. 247.

Sture Bolin, Frank Krallığı'nın o zamandan beri, yerli pazarlarda sadece yerel madenî paraların resmî olarak kabul edildiği bir "bölgesel geçerlilik" politikası izlediğini ileri sürmektedir. Bu "para eritilmesi" teorisine güvenerek şunları ifade etmiştir: [114]

> "Her tür madenî para yalnızca sınırlı bir alanda geçerlidir ve bu sınırlı alanda yalnızca bir tür madenî para kullanılabilir. Bu nedenle, Frank İmparatorluğu içinde para birimi, Merovenj ve Karolenj döneminin başlangıcında, ulusal sınırlarla sınırlıydı. Bu sınırlama katıydı. Uluslararası ticaret maksadıyla sadece 'ulusal' madenî para kullanılabilirdi ve bundan sonra madenî paraların geçerlilik alanı daha da kısıtlanmıştı. Dokuzuncu yüzyılın başından itibaren, madenî paraların sadece bölgesel geçerliliği vardı.
>
> Bu gerçek Karolenj döneminin başlangıcında, Frank İmparatorluğu'nun sınırları içinde hiçbir yabancı paranın kullanılamayacağını göstermektedir. Artık tüm yabancı paralar, "Frank" paralar olmak üzere eritilmeliydi. Keza eritildi ve daha sonra metal Frank *dernier*ler yapmak için kullanıldı. Böylece her türden sikke sadece bölgesel bir geçerliliğe sahip oldu. İmparatorluk'taki bir dolaşım alanından gelen *dernier*lerin de bir toprak sınırını geçtiklerinde, aynı şekilde eritilmeleri ve yeniden dökülmeleri gerekiyordu."

Bu "bölgesel egemenlik" hipotezini özetlersek, ihracat için hemen gerekli olmayan İslami sikkelerin, Dârü'l-İslâm'la devam eden karşılıklı ticaretin sigortası çerçevesine girmemesi muhtemeldir. Bunlar sadece, Karolenj bölgesi içindeki iç ticari işlemlerde parasal değeri olmadığı için eritilmiş olabilir. Kıymetli metal külçeler, "sanat objeleri" olarak yeniden dökülerek saklanır veya daha uygun bir uluslararası ödemeler dengesi elde etmek için yeniden ihraç edilirdi.

Şüphesiz, daha önce açıklanan Dârü'l-İslâm ve Karolenj arasındaki sürekli ticaretin yazılı delilleri, Rusya'nın merkezi ve Baltık bölgesinde bulunan hacimli madenî paralarla kıyaslandığında, Batı Avrupa'da bulunan İslami para birimi örneklerinin niçin daha az olduğunu en azından kısmen açıklamaktadır. Benzer şekilde Chalon-sur-Saône'deki St. Marcel'in gövdesine dikilen altın gölgelik gibi muhteşem kilise *objet d'art*'larının meydana getirilmesi için gerekli değerli metal külçenin bol miktarda mevcudiyeti ve daha sonra Şarlman'ın 178/794 dolaylarında daha ağır gümüş *dernier*a geçişini de açıklayacaktır. [115]

---

[114] Bkz. S. Bolin 1953, s. 1.

[115] Bkz. P. Grierson 1979b, s. 525 vd.; N.J.G. Pounds 1974, s. 78-80; Duby 1974, s. 97 vd.

Bu varsayım, kabul görmüş birçok ticari gerçeklik tarafından da desteklenmektedir. Bunların aralarında en önemlisi, çeşitli ticaret bölgeleri arasındaki altın-gümüş döviz kurunda keskin bir dengesizliğin oluşudur. Bu da Hristiyan Batı'da altının kaybolmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuş olabilir. Çeşitli Orta Çağ kaynaklarından anlaşılabileceği üzere, hâkim altın/gümüş oranı, o dönemler Karolenj'de 1:12; Dârü'l-İslâm'da 1:14; ve Bizans'ta 1:17 idi. Dolayısıyla bu farklı oranlar, açıkça Batı'nın elindeki altını Bizans'a ihraç etmesini, karşılığını Bizans gümüşüyle almasını ve sonra da bunları Frank sikkeleri olarak dökmesini avantajlı hâle getirmişti. Aynı zamanda Müslümanlar da büyük ihtimalle, üç pazarın her birinde etkin bir şekilde **ticari olarak rekabet edebilmek için yeterli yerli altın ve gümüş rezervine** sahip olacaklardı.[116]

Hem Doğu hem de Batı tarafından bilinen bir teknik olan ve oldukça sofistike para birimi arbitrajını içeren bu hipotez, büyük ölçüde kesintisiz bir şekilde dış ticaret akışını gösteriyordu. Orta Çağ Doğu-Batı ticaretinin yönleri ve akışları konusunda Pirenne tarafından sunulandan kesinlikle farklı ve daha makul bir açıklama sunarak, bu çalışmanın yeni bir eleştirel boyutu temsil edeceği muhakkaktır.

5.4. Fatîmî-Avrupa Ticaretinin Yapısal Boyutları

Daha önceki bölümlerde tartışıldığı gibi, daha sonraki Orta Çağ Akdeniz havzasının ekonomik dinamiğini anlamak, adım adım gelişen bir ticaretle başlayarak Fâtımî-İsmâilî halifeliğinin dönüşüp dâhil olduğu ve hatta Haçlı Seferleri ile sonuçlanan önemli bir Doğu-Batı mal ve hizmet alışverişini tespit etmeyi zorunlu kılmaktadır.

Üstelik bu dinamik, devam eden ticaret ile birlikte -özellikle İslami cepheden-, Haçlı Seferleri sırasında doruğa ulaştı. Neticede Hristiyan Avrupa, ticari rönesansına "Karanlık Çağ feodalizminden" kaçmaya büyük katkı sağlayacak olan güçlü ekonomik ideolojilerin aktarım merkezi oldu. Bunu da "ticaret fikirleri" sayesinde sağladı. Kültürler arası etkisi bakımından oldukça derin olan bu dönüşüm, bu araştırmanın son odak noktasıdır.

---

[116] C. Cahen 1981, s. 11 vd.

Bununla birlikte Fâtımîlerin ekonomik varoluşunun altında yatan motivasyonları kavramak için, emperyalist emellerinin doğası ve tam kapsamı hakkında bir anlayış geliştirmek zorunludur. Uluslararası ticaret ağları, kapsamı itibarıyla "küresel" olmalarına rağmen, ticari bakımdan birincil odak noktayı Batı Avrupa ile İtalyan şehir devletleri oluşturur. Bu İtalyan şehir devletleri, hem Batının özellikle Kuzey Afrika'daki ticaretine öncülük ediyor ve hem de Doğu-Batı ticaretinin başlıca aracılığını yürütüyordu.

Stratejik bir bakış açısıyla, İsmâilî halifelerin uzun süredir devam eden dünya imparatorluğu hayalleri dolayısıyla, onlara önemli silah, kereste, demir ve diğer stratejik askerî malzemeler sağlayan girişimci tüccarların varlığını hoş karşıladıkları düşünüldüğünde, Fâtımîler ve İtalyanların o dönemde verimli bir ticaret ortaklığı kurmaları oldukça tabiidir. Bu nedenle Mısır'ı fethetmeden önce bile, 358/969'da hâlâ Kuzey Afrika'da iken Fâtımîlerin İtalyan Venedik ve Amalfi devletleri ile pozitif ticari ilişkiler geliştirdiğine dair tartışılmaz deliller bulunmaktadır. Gerçekten de onlara ahşap, demir, zift, kenevir ve diğer önemli ham madde girdilerini sağlayanlar, onlarca yıl sonra Mısır'ın limanlarını istila edecek olan bir donanma filosu inşa etmelerini ve donatmalarını sağlayan işte bu tedarikçilerdi.[117]

Fâtımîlerin savaşa hazırlık çabaları, İtalyan lojistik desteğiyle o kadar kritik hâle gelmişti ki, 360/971'de Bizans imparatoru John Tzimisces -Levant'ta Fâtımî güçleriyle bir çatışmaya girdiğinde- Venediklilere, Müslüman düşmana silah, gemi kerestesi, demir ve benzeri malzemeler vermelerini yasaklamıştı. Buna uymazlarsa, deniz filolarını ele geçirmek ve yakmakla tehdit etmişti.[118]

Aynı şekilde 212/827 yılında İskenderiye limanında Venedik kadırgalarının bulunduğunu tespit eden ve Fâtımîlerin Mısır'a gelmesinden önce, İtalyan şehirlerinden birtakım tüccarların Nil havzasında zaten aktif olduğunu gösteren yazılı bir vesika mevcuttur. Ayrıca 3./9. yüzyıl boyunca, Venediklilerin Mısır'a kereste, demir ve benzeri stratejik savaş malzemeleri göndermeye

---

[117] Bkz. M. Amari 1863, s. 71, "*V Diploma*"; C. Cahen 1965a, s. 75-77; A. Citarella 1967, s. 301; aynı yazar. 1968, s. 543; W. Heyd 1885, C. 1, s. 49, 99-108, 124-125, 188, 385 vd.; C. Becker 1924, C. 1, s. 146 vd., s. 201 vd.: B. Lewis 1949-1950, s. 52.

[118] G. Tafel ve G. Thomas 1856, C. 1, s. 25-30; W. Heyd 1885, C. 1, s. 113; S. Stern 1986, md. 5, s. 537-538; A. Citarella 1968, s. 538, not 24; F.H.M. Aşûr 1980, s. 169-171; I. Hassan 1958, s. 612; M. Surûr 1960, s. 175-176, 202-203; A. Lewis 1951, s. 218-219; R. El-Berrâvî 1948, s. 224-226.

başlamışlardı.[119] Cemaziyelevvel 348/Temmuz 959 tarihli bir İbranice belgede, Fustât'ta faaliyet gösteren ve İtalyan tüccarlar tarafından hizmet verilen bir "Yunan pazarı"ndan da bahsedilmektedir.[120] Diğer taraftan Fâtımîlerin Nil bölgesini fethinden hemen sonra, süregelen Avrupa-Mısır ticaret hacminin önemli ölçüde arttığı görülmektedir. İtalya'nın Lazio bölgesindeki Gaeta liman şehriyle Kahire arasındaki doğrudan ticaretin 262/973'te başladığı bildirilmektedir.[121] Şehri 367/978 yılında Amalfili tüccarlar da ziyaret etti. Nitekim Amalfi o yıl Fâtımîler ile ticari bir anlaşma imzaladı. Kısa bir süre sonra Kahire, İskenderiye ve Levant boyunca Amalfili tüccarlarının karakolları kurulmuştu.[122] Bazı Orta Çağ kronikleri, 386/996'da Fustât'ta bir ticaret borsası olan "*Dârü'l-Menâh*" içinde faaliyet gösteren yaklaşık 160 Amalfili tüccarın varlığını ve o yıl bazı Mısır vatandaşlarıyla aralarında geçen ciddi bir tartışma sonucunda çok sayıda kişinin öldürüldüğünü göstermektedir.[123]

Görünüşe göre, bu aksilikten yılmamışlardı. Öyle ki 5./11. yüzyılın başlangıcında, Mısır'ın Fâtımî yöneticilerinin aktif desteğiyle, sadece Kahire ve İskenderiye'de ticari koloniler değil, eş zamanlı olarak Antakya, Kudüs ve İsmâilî hâkimiyeti altındaki diğer önemli Levanten şehirlerinde de ticaret merkezleri kurduklarına dair kanıtlar vardır.[124]

Pisa, Fâtımî dönemi boyunca İskenderiye'de resmî bir ticaret borsasını (*funduk*) yürüttü. 539/1144 yılında bu şehir, Kahire'de ikinci bir anlaşma

---

[119] A. Landra 1916, pt. 1, s. 85; G. B. Depping 1830/1970, C. 1, s. 195; R. El-Berrâvî 1948, s. 223-224; J.W. Thompson 1959, C. 1, s. 320-321.

[120] S.D. Goitein 1967, s. 50; aynı yazar. 1973a, s. 26.

[121] R. Bautier 1965, s. 7; aynı yazar. 1971, s. 67.

[122] Bkz. M. Amari 1863, s. 71, "*V Diploma*"; R. Filangieri 1917, C. 1, s. 114-115; A. Citarella 1967, s. 310; J.W. Thompson 1959, C. 1, s. 330.

[123] Bu gelişmeler hakkında bkz. Yahya ya b. Sacîd El-Antâkî 1909, s. 178; ayrıca *Patrologia Orientalis*, C. 23, s. 451-458; El-Makrîzî tarihsiz, C. 2, s. 195-196; S. Stern 1986, md. 5, s. 533-534; R. al-Berrâvî 1948, s. 224; S.D. Goitein 1957, s. 50-51; R. Bautier 1971, s. 67; E.A. Ashtor 1976, s. 196; ayrıca bkz. S.D. Goitein (1967-1973, C. 1, s. 329, 484, not 14), 5./11. yüzyıl ortalarında hapis tutulan Yahudi meslektaşlarının serbest bırakılması için İskenderiye'ye gelen Amalfili tüccarlar ile ilgili bir olayı anlatmaktadır.

[124] William of Tyre. *A History of the Crusades*, C. 1, s. 10; C. 18, s. 4, A. Citarella 1967, s. 311, not 85; aynı yazar. 1968, s. 545; W. Heyd 1885, C. 1, s. 102-108.

imzaladı. Bu anlaşmanın kapsamı, çeşitli saldırmazlık hükümleri, Pisalıların Haçlılara yardım etmeme taahhüdü, Mısır'daki Pisalı tüccarlar için bir güvence ve Fâtımîler tarafından gözaltında tutulan 25 İtalya'nın serbest bırakılması gibi maddelerden oluşan son derece geniş hükümleri içeriyordu. [125]

Pisalılar ve Mısırlılar arasında devam eden yoğun ticaretin göstergesi ve kalıcı bir oryantalist referans olarak; diplomatik belgelerin koleksiyonu da olan M. Amari'nin detaylı çalışması, Haçlı döneminde Mısır hükümdarları ve Pisa arasındaki ikili ticari ilişkilerin kayda değer yönlerini vurgulayan on dörtten fazla yazışma içermektedir. Birçoğu Mısır'ın demir, kereste, zift ve askerî makinelerin devam eden üretimi için gerekli olan kritik emtia taleplerini içermektedir. [126]

Venedikliler de benzer şekilde, iki yüzyıllık Fâtımî yönetiminin çoğu boyunca Mısır'da önemli bir ticari varlığı devam ettirmiştir. Haçlı Seferleri'nin başlangıcı, bu ilişkinin seyrini engelleyecek çok az şey yapmış gibi görünüyor. Çünkü tüccarlar, istikrarlı bir şekilde taraf sız ticaret politikalarını uzun süre boyunca sürdürmüşlerdir.

Hakikaten Müslüman-Haçlı çatışmasının zirvesinde bile, Mısır'ın hükümdarı Selâhaddîn el-Eyyûbî, Venedik'in o zamanki liderleriyle özellikle askerî mal alımında ticari iş birliği çağrısında bulunan mühim bir anlaşma yaptı. 18 Şaban 598/14 Mayıs 1202'de Selâhaddîn'in halefi Sultan el-'Âdil, Venedikliler ile Mısır'a karşı başka bir sefere katılmama taahhüdü karşılığında, onlara İskenderiye'de ticari bir tesis (*metcar*), birkaç konaklama yeri (*fenâdik*), bir kilise ve özel bir hamam veren büyük bir anlaşma yapmayı başardı. [127] Yine bu düzeyde devam eden ticaretin göstergesi olarak; L. de Mas-Latrie, Mısır ve Venedik arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek için bu dönemde düzenlenen on bir ayrı resmî belgeyi muhafaza etmiştir. [128]

---

[125] S. Lebîb 1970, s. 66; R. El-Berrâvî 1948, s. 219-223; W. Heyd 1885, C. 1, s. 102 vd., 392-396; M. Surûr 1967, s. 249-251.

[126] M. Amari 1863, s. 60, 70-71, 81-82, 257-268, 282-290.

[127] S. Lebîb 1970, s. 66-67; W. Heyd 1885, C. 1, s. 396-401, 409-411; F.H.M. Ashur 1980, "Giriş", s. 175-177, 181 vd., 191 vd.; F.C. Lane ve M.A. Hodgson 1901, s. 430-431; Stillman 1975, C. 16, b. 1, s. 15.

[128] L. de Mas-Latrie 1866, "*Ekler*", s. 70-88, 211 vd., birçok yerde; G. Tafel ve G. Thomas 1856, C. 1, s. 185-187, 336-341, 416-418, 483-489.

Cenova'nın Fâtımî Mısır'la doğrudan ticareti 455/1063'te taraflar arasında imzalanan ticari bir anlaşma ile ciddi bir şekilde başlamış gibi görünüyor ki, daha sonra bu durum oldukça kazançlı hâle gelmiştir. Mısır ve Güney Levanten topraklarında Ceneviz tüccarları tarafından aranan belirli ürünler arasında baharat, şeker, hurma, meyve, balık, yağ, mum, balzam, yünlü giysi, pamuk, keten, ipek, halı, porselen, cam eşya, şap, natron, parfüm, tütsü, kıymetli ve yarı kıymetli taşlar bulunmaktadır. Diğer taraftan karşılıklı ticarette tüccarlar tarafından İtalya'dan Mısır limanlarına getirilen başlıca ürünler arasında ahşap, bakır, demir ve diğer metaller, kürk, Avrupa kıyafetleri, şarap ve en önemlisi de köleler bulunmaktadır.

Aslında Haçlı Seferleri boyunca Ceneviz ve Mısırlı yöneticiler, Cenevizlilerin Mısır'ın köle (*memlûk*) ordusuna köle sağlaması çağrısında bulunan çok sayıda yeni ticari anlaşma imzalayacaklardı. Zaman içinde Cenova, bölgenin ana köle tüccarı olarak Venedik'in yerini alacaktı ve sonuçta Mısır rejiminin, zorunlu savaşan askerî bir paramiliter güç kullanarak Haçlı Krallığı'nı İslami Doğu'dan kaldırmasını sağlayan insan gücünü bile sağlayacaktı.[129]

Geniza belgeleri, bu dönemin Fâtımî-İtalyan ticaretinin verimli dönemlerinden biri olduğunu gösteren çok sayıda delil sunmaktadır. 5./11. yüzyılın ortalarına tarihlenen böyle bir belge, ipek, bal ve diğer ürünler taşıyan Amalfili bir geminin Kahire'ye gelişini gösteriyor.[130] Bir diğeri, Cenova'dan Batı malları taşıyan diğer gemilerin yakında geleceğini ve İspanya'dan üç geminin beklenen gelişini aktarıyor.[131] Yine başka bir belge, Kahire'den Amalfi'ye biber ve tütsü ihracatında yer alan bir tüccarın yazışmasını ihtiva ediyor.[132] Fâtımî halifesi el-Amir'e (ö. 524/1130) hitaben yazılmış bir Geniza belgesi, yolcuları hem Amalifi hem de Ceneviz tüccarlarından oluşan bir

[129] L. de Mas-Latrie 1866, s. 266; M.M. et-Thunânî 1981, C. 1, s. 53 vd., 84 vd., C. 2, s. 296 vd., 307 vd., 338 vd.; A.S. Ehrenkreutz 1981, s. 335 vd.; C.A. S. Atîyeh 1962, s. 178, 181-186; R. El-Berrâvî 1948, s. 217-219; A. Landra 1916, b. 1, s. 87; E. Byrne 1920, s. 215 vd.; R.S. Lopez 1964, s. 448-450; W. Heyd 1885, C. 1, s. 104 vd.; J. W. Thompson 1959, C. 1, s. 405.

[130] Bkz. S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 46, 402, not 33; A. Citarella 1968, s. 544.

[131] Cambridge Üniversite Kütüphanesi'ndeki Taylor-Schechter Collection "TS 10 J 16, f.17" adlı el yazması, S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 43; A. Udovitch 1977, s. 149.

[132] S. D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 325, 484, not 80; A. Citarella 1968, s. 544.

Avrupa ticari kereste gemisinin varışını,[133] bir diğeri ise kereste taşıyan iki Venedik gemisinin yanaşmasını gösteriyor.[134] Benzer şekilde bir muhtıra, "büyük miktarlarda değerli eşya" taşıyan altı Venedik gemisinin İskenderiye'ye gelişini not eder ve diğerleri, Avrupa'dan sandık, dolap, karyola ve diğer mobilyaların ithalatını ifade eder.[135] Yine bir başka Geniza belgesi, bir İtalyan gemisinde beklenen çeşitli malların sevkiyatının gelişinin gecikişini;[136] diğerleri ise Avrupalı tüccarlara şap, keten, baharat ve diğer ürünlerin ihracatını anlatmaktadır.[137]

Dolayısıyla bu tür belgeler, 5./11.-6./12. yüzyıllarda Akdeniz ticaretinin, gelişen bir Mısır-İtalyan ticaret borsasıyla karakterize edildiğinde pek az şüphe bırakmaktadır. Gerçekten de 583/1187'de, bir noktada çeşitli İtalyan ticaret kentlerinden 37 ticari gemi, liman kenti İskenderiye'de aynı anda görülebiliyordu. Bu canlı ticaret hakkında 6./12. yüzyıl kronikçisi Tire'li William şöyle yazmıştı:[138]

> "İskenderiye, diğer limanlardan daha fazla mal tedarik etme şöhretine sahiptir. Dünyada bulunmayan ne varsa, baharat, inci, oryantal hazineler ve yabancı mallar, ne olursa olsun, Güneydoğu Asya, Sebâ', Arabistan ve Etiyopya, İran ve yakınlardaki diğer topraklardan buraya getiriliyordu. Doğu ve Batı'dan kitleler akın ederek İskenderiye'yi her iki dünyanın halk pazarı hâline getirmişti."

Heyd tarafından derlenen kısmi bir listeye nazaran, benzer Geniza belgelerinden Avrupa ile Fâtımî alanı arasındaki bu gelişen ticaret borsasına önemli çeşitlilikte ürünlerin dâhil olduğu da aynı şekilde açıklanmıştı:[139]

---

[133] Taylor-Schechter Koleksiyon no. "TS Arapça Kutu no. 38, fol. 138,", Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, S. Stern 1986, s. 532-534'de alıntılanmıştır.

[134] Taylor-Schechter Collection no. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde yer alan "TS J 31, f.13" ve "TS 6 J3, f.33", S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 301, 465, not 1.

[135] Bkz. F.N. Adler Koleksiyonu, Yahudi İlahiyat Fakültesi, New York, no. "2738, f. 7," alıntısı S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 304-305, 475, not 13 (ayrıca bkz. Aynı eser, C. 1, s. 46, 402, not 32); A. Citarella 1968, s. 544.

[136] Bkz. S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 303, 475, not 12.

[137] Bkz. S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 301 vd., birçok yerde.

[138] William of Tyre, J. Prawer 1972, s. 141; W. Heyd 1885, C. 2, s. 399; H. Rabî 1964, s. 51-52; A. Udovitch 1977, s. 144.

[139] W. Heyd 1885, C. 1, s. 165; S. D. Goitein 1967, s. 53-54; 'A. S. 'Atîyeh 1962, s. 185.

"Aloe, şap, kehribar, balzam, benzoin, aloe ağacı, sandal ağacı, gül ağacı, kafur, tarçın, kakule, cassia fistül, coccusilicis, mercan, kostus kökü, galanga, pamuk, sığla, rubia tinctorum, zencefil, çeşitli sakızlar, indigo, fildişi, laudanum, macis, manna, mastik, mumia (katran benzeri bir mineral), misk, kuru erik, cynips, gallae tinctoriae, inciler, değerli taşlar, karabiber, uzun biber, ravent, safran, konvolvulus scammonia kökü, tutia ve curcuma zedoaria roscoe kökü."

İtalyan-Mısır ticaretinin devam eden akışını belgeleyen Geniza iş kayıtlarının ifadeleri, Orta Çağ Arap kaynakları tarafından sunulan kronik kanıtlarla da desteklenmektedir. El-Mahzûmî örneğin, daha geç Fâtımî ve Eyyûbî dönemlerinin mali ve ekonomik uygulamalarını açıklayan ve teknik el kitabı sayılan *Kitâb el-Minhâc fî İlmi'l-Harâc Mısr* adlı eserinde, Mısır'daki Ceneviz ve Venedik tüccarlarının varlığı ile, ticaret yapılan malların bir dokümantasyonunu vermektedir.[140]

El-Makrîzî de kereste, silah ve diğer "Frank" ürünlerini depolamak için Fâtımî idareciler tarafından kurulan özel depolar/mahzenler (*mahâzin*) ile çok sayıda ticari borsa (*metâcir*) ve Avrupalı tüccarların konaklaması için kurulan kervansarayları (*fenâdik*) anlatmaktadır.[141]

Devlet bakanlıklarında uygulanacak idari prosedürleri belgeleyen daha sonraki bir Orta Çağ Mısır teknik el kitabı da aynı şekilde, çeşitli İtalyan şehir devletlerinde câri olan farklı hükûmet türlerini büyüleyici detaylarıyla anlatmaktadır. Hatta çeşitli rütbelere sahip İtalyan yetkililerle yazışmalar için kullanılacak belirli hitap biçimleri dahi zikredilmektedir.[142]

Bu Fâtımî-İtalyan ticari bağlantısı, Orta Çağ Mısır makroekonomisinin işleyişinde hayati bir rol oynamıştır. Geniza belgeleri, devam eden başarılı işleyiş için ticari faaliyetlerin neredeyse vazgeçilmez olduğuna dair çarpıcı deliller sunmaktadır. Nitekim Fâtımî hükûmeti ile bazı Cenevizli tüccarlar arasında, 6/12. yüzyılın başlarında tüccarların hapsedilmesiyle sonuçlanan küçük bir ticaret anlaşmazlığı piyasada ciddi bir hasara yol açmıştı. Bir iş mektubu münakaşanın etkilerinden şu şekilde yakınıyor:[143]

---

[140] El-Mahzûmî tarihsiz, C. Cahen 1964, s. 223-225'te alıntılanmıştır.

[141] Bkz. El-Makrîzî tarihsiz, C. 1, s. 444; C. 2, s. 86-107; C. Cahen 1983, s. 133 vd.

[142] El-Kalkaşendî 1914-1921, C. 8, s. 46-48; *'Umarî* 1883, metin, s. 96-97, çev., s. 80; 'A. Zaytûn tarihsiz, s. 33; A. Samarrâ'î 1972, s. 321; F. H. M. 'Ashûr 1980, s. 173-174; B. Lewis 1982, s. 96 vd., 210 vd.

[143] Bodleian Kütüphanesi'ndeki yazma, Oxford, no. "ms. Heb. b3 (Kat. 2806), f. 16 ", S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 45, 402, not 24; A. Citarella 1968, s. 546-547.

> "Sultan Cenevizlileri hapsetti. Bu da "Rûm" arasında endişe yarattı ve şimdi bu nedenle hiçbir mal satılamıyor. Herkesin işi durduğu için, bu sıkıntılı dönem uzun sürecek gibi görünüyor."

Benzer bir şekilde, otuz yıl sonra, 29 Safer 527/10 Ocak 1133 tarihli bir Geniza iş mektubu, Orta Çağ Mısır pazarındaki refahın doğrudan Avrupalı müşterilerle ticarete bağlı olduğunu gösteriyor: [144]

> "Bu yıl iş durma noktasına geldi. Çünkü sadece birkaç 'Rûm' tüccar dışında kimse Batı'dan gelmedi."

Doğu-Batı ticaretinde yer alan ürünler, Avrupa endüstrisi için de vazgeçilmez bir unsurdu. Bunlar arasında, renkli tekstil ürünlerinin boyanmasında kullanılan şap da vardı. Özellikle soğutma tesislerinin ilkel olduğu bir dönemde, et ve diğer sarf malzemelerini bozulmadan korumak için baharat, biber, tarçın ve karanfil gibi baharatlara ihtiyaç vardı. Bazı bitkiler de tıbbi karışımlarda hayati öneme sahipti. Mücevher imalatında; inciler, kıymetli ve yarı kıymetli taşlar ile diğer madenler kullanılıyordu. Avrupa ekonomisi için kritik ehemmiyete sahip Mısır'dan gelen diğer ithalat kalemleri arasında, Kuzey Afrika'dan ana metal cevherleri, tiraz ve diğer tekstil ürünler, natron, muhtelif yağ ve Levant'ta üretilen cam eşyalar vardı. [145]

Özetle İtalyan satıcılar tarafından Avrupalı müşterilere yeniden satılmak üzere aranan çok çeşitli mallar, Fâtımî İmparatorluğu'nun sınırları içinde mevcuttu. Bu durum, Nil havzasının ümit vaat eden pazar fırsatlarından faydalanmaları için İtalyan tüccarların akınına sebep teşkil ediyordu. Bu da Orta Çağ Mısır'ında elde edilen benzersiz ekonomik refahın büyük bir kısmına katkıda bulunuyordu.

Nitekim Ehrenkreutz, pazar potansiyelinin kazançlı ve Fâtımî ticaret politikalarının da müthiş etkili olduğunu ileri sürüyordu. Zaten o dönemde canlı ekonomik faaliyetlerden yararlanmak için Mısır'a akın eden Avrupalı tüccarların, "Haçlı Seferleri'nin asıl öncüleri" olduğu iddia ediliyordu. [146]

---

[144] Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde yer alan Taylor-Schechter Koleksiyonu no. "TS 13 J 33, f.1", S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 45, 402, not 23.

[145] Bkz. F. C. Lane 1973, s. 70-71; 'A.S. 'Atiye 1962, s. 185; A. Citarella 1968, s. 543-544; Cahen 1963, birçok yerde.

[146] Bu konuda bkz. A.S. Ehrenkreutz 1984, birçok yerde.

5.5. Haçlı Seferlerinin İtalyan-Müslüman Ticaretine Etkisi

A. Avrupa Mallarının Levant'a İhracatı

Dinî sembolizmlerin ötesinde Haçlı Seferleri, ekonomik açıdan da önemli bir olaydı. Bu seferler, Orta Çağ'da Müslüman Doğu ile Hristiyan Batı arasındaki ticari ilişkilerin uzun tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı. Haçlıların gelişiyle, Levanten Yakın Doğu ile Batı Avrupa arasındaki ticaretin ilk geri dönüşü gerçekleşti. Çünkü bu alışveriş, antik Roma İmparatorluğu'nun 6 ilâ 10. yüzyıldaki uzun süren yıkılışı ve muadili "Kutsal Roma"nın yükselişi sırasında ciddi şekilde bozulmuştu.

Kuzey ve Batı Avrupa şövalyeleri Haçlı Seferleri'ne katılmış olsa da Haçlı Seferleri'nin asıl keskin ucu, İtalyan şehir devletlerinin seyahat eden tüccarlarıydı. Aslında Haçlı Seferleri'nin öncüleri olarak Ehrenkreutz, doğru bir şekilde bu tüccarları önc sürmüştü.[147] Ekonomik stratejileri, basit ve netti: Yakın Doğu'da resmî ve gayriresmî ticari imtiyazlar kazanmak, böylece devam eden transit ticarette tekel oluşturmak.

Bu hedefleri göz önünde bulundurarak, Filistin ve Suriye limanlarında özel "serbest ticaret" mahalleri kurmak üzere önemli ticaret ve rıhtım imtiyazları almak için kendi denizcilik imkânlarını Haçlıların emrine verdiler.[148] İtalyan şehir devletleri, gerekli lojistik desteği sağlamadaki katkılarından ötürü, ele geçirilen her bir Levanten kasabasının topraklarının üçte birini tam kalkınma haklarının verilmesi de dâhil olmak üzere, Haçlı Seferleri'ne tahsis etti ve aracı ticaret üzerinden büyük kazanç temin etti. Cenova, Venedik, Pisa ve Gaeta da bu tür imtiyazlı ticaret kolonilerinin kurulmasını sağladı. Örneğin 494/1101'de bazı Ceneviz gemileri Caesarea'nin fethine yardım ettiğinde, tüccarlarına şehir içinde temel pazarlama hakları ve ele

147 A.S. Ehrenkreutz 1984, birçok yerde.

148 Bu gelişmeler hakkında, bkz. G. Luzzatto 1961, s. 73 vd.; G. Bratianu 1929, s. 44 vd.; M.H.M. et-Thunânî 1981, C. 2, s. 312 vd., 338 vd.; M. Benvenisti 1970, s. 100-103. Bu ticaret hakkında ek ayrıntılar için, bkz. Thompson ve E.N. Johnson 1937, s. 556 vd., 564 vd.; P. Spufford 1988, s. 151 vd.; A.S. Ehrenkreutz 1981, s. 335 vd.; R.S. Lopez 1964, s. 446 vd.; D. Abulafia 1987a, s. 227 vd.; A. Lewis 1951, s. 95 vd.; M. Knight 1926, s. 107 vd.; W. Heyd 1885, C. 1, s. 111 vd.; J. Prawer 1972, s. 135 vd.; R.H.C. Davis 1970, s. 396 vd.; A.S. Atîyeh 1962, s. 182 vd.; P. Hitti 1970, s. 665-668; F. Heer 1961, s. 80 vd.; R. Bautier 1971, s. 100 vd.; H. Heaton 1948, s. 135 vd., 151 vd.; S.B. Clough 1959/1968, s. 98; O.Cox 1959, s. 69.

geçirilen ganimetlerden büyük bir pay verdi. Üç yıl sonra, kentin üçte birinin geliştirilme hakları ve resmî ücret vergilerinden muaf olma salahiyeti verildi.

Bu tüccarlara 497/1104'te Acre'nin ele geçirilmesindeki desteklerinin karşılığında, Kudüs'te ilk İtalyan ticaret bölgesi verildi. Benzer şekilde 517/1123'te Tire kuşatmasında sağlanan askerî lojistik yardımları için Venedikliler, Acre'deki ticaret bölgeleri ile Tire ve Ascalon kasabalarının gelişim haklarının üçte biri için özel ticari tavizler aldı.[149]

İtalyan girişimcilere bu tür mülklerin geliştirilmesi ve yönetilmesinde tanınan büyük özerklik, Tire ve Ascalon bölgeleri için Venediklilere yukarıda belirtilen hibelerde açıkça görülmektedir. Diğer imtiyazların yanı sıra, Kudüs Patriği Warmund tarafından verilen bu hibe: (i) Bölgeler dâhilinde yapılan tüm Venedik ticari işlemlerinde gümrük vergilerinin kaldırılması; (ii) Venediklilere kendi piyasa düzenlemelerini oluşturma yetkisi ve (iii) Venedik vatandaşları arasındaki tüm hukuki ve ticari davaların uyuşmazlıklarında kendi sulh hâkimleri tarafından ve kendi kanunlarına uygun olarak çözülmesine izin verilmesini içermektedir.[150]

Levant'taki Latin Krallığı'nın ana şehirlerinde bulunan bu tür konaklama ve ticari tesislerin yaygın kullanımı sayesinde Venedik, Cenova, Pisa ve Amalfi şehir devletleri, Haçlı Seferleri boyunca derin bir etki oluşturmaya başlamıştı. Aslında Haçlı hareketi olgunlaştıkça, İtalyan ticaret şehirlerinin ekonomik çıkarları, yavaş yavaş ama istikrarlı bir şekilde üzerine hareketin kurulduğu dinî çıkarların önüne geçti. Hristiyan şövalyelerin askerî ilgisi, 7./13. yüzyılın başlangıcından itibaren sadece Kudüs'e değil, daha da önemlisi ikisi de İtalyan ticari çıkarları için önemli olan Acre ve Yaffa gibi Levant sahillerinin ticari liman şehirlerine odaklanmaya başladı.[151]

Haçlı döneminin tam manasıyla bir ekonomik tarihi henüz yazılmamıştır. Uygun ticari ve teknolojik dengeler yerli yerine oturana kadar, Batı Avrupa'yı 'Karanlık Çağları' kuşatan derinlikler ve bu dönemin yan ürünü olan feodalizminden kurtarmak kolay olmayacaktır. İtalyan şehir devletle-

[149] H. Adelson 1962, s. 74; F. Heer 1961, s. 80 vd.; G. Luzzatto 1961, s. 73 vd.; M. Benvenisti 1970, s. 100-103.

[150] Bu hibenin metni için G. Tafel ve G. Thomas 1856, s. 84-89; ayrıca bk. H. Adelson 1962, s. 74-75, 164-166; G. Luzzatto 1961, s. 74.

[151] J. W. Thompson 1959, C. 1, s. 413; M. Benvenisti 1970, s. 100-103.

rinin bu toparlanmaya olan önemli katkılarını değerlendirmek için yeterli delil bulunmaktadır. Onların başarılarının getirdiği ekonomik sonuçlar, hem Haçlı Seferleri öncesinde hem de esnasında, sadece Batı Avrupa ticaretinin genişlemesi için değil, aynı zamanda yenilikçi Avrupa iş tekniklerinin sürekli gelişimi için de muazzamdır. Dolayısıyla her iki fenomen de daha fazla araştırılmaya değerdir.

Haçlı Seferleri'ni destekleyen İtalyan ticareti, hem Müslüman Doğu hem de Hristiyan Batı için yadsınamaz bir kalkınma unsuruydu. Şüphesiz bu, Arapların devam eden savaş çabalarını sürdürmede önemli bir değer taşıyordu. Haçlı hareketini püskürtmek için İslam cephesinin savunucusu olan Selâhaddîn el-Eyyûbî tarafından, 578/1182'de Bağdat'taki Abbâsî halifesine yazılmış bir mektupta, bu tür "ekümenik" ticari faaliyetlerin İslami savaş çabalarını desteklediği belirtilmiş ve Hristiyan davasına zarar verdiğini iyi bildikleri hâlde İtalyanların, Müslümanlara çeşitli savaş malzemeleri tedarik etmeye çok istekli oldukları görülmüştü.[152] Ancak bu tür muhtemel çıkar çatışmaları, sürekli olarak kâr peşinde olan İtalyan şehir devletlerinin tüccarlarını -özellikle Venedik ve Cenevizliler- caydırmadı. Gerçekten de "önce Venedikliler daha sonra Hristiyanlar" sloganını doğrular şekilde Venedikliler, iki yüzyıl boyunca, Hristiyan saldırısı altında ve Yakın Doğu savunmasında yer alan başlıca İslam devleti olan Mısır yöneticileriyle ticari anlaşmalarına devam etti.

Örneğin, 8 Ramazan 598/2 Haziran 1202 tarihinde Venedikli elçiler, Eyyûbî sultanı el-Âdil ile anlaşma yaptı ve sultan bu kentin tüccarlarına, İskenderiye'deki yerleşim bölgeleri de dâhil olmak üzere çok çeşitli ticari imtiyazlar, mallarını korumaya yönelik hükümler ve Kutsal Topraklar'a hacca giden Venedikli Hristiyanlar için güvenlik sözü verdi.[153]

605/1208'de taraflar arasında yapılan bir başka anlaşma, Mısır'a yönelik bir Haçlı saldırısına yardım etmeme konusunda Venediklilerin verdiği bir taahhüt karşılığında, bu tür tavizlerin aralığını daha da genişletti. Onlara Nil vadisindeki daha geniş bir bölgede pazar açma izni verildi. Venedik vatandaşlarının mülkiyeti için genel güvenlik vaatlerinin ötesinde, bu anlaşma

[152] İbn Vâsil 1953-1960, C. 2, s. 491.

[153] F.H.M. 'Ashûr 1980, s. 167 vd., 207-208, 247, 252 vd.; F.C. Lane ve M.A. Hodgson 1901, s. 429; 'A.S. 'Atîye 1938, s. 115, not 1.

(i) Venedik tüccarlarına tartışmasız serbest ticaret vermiş, (ii) onları fahiş vergilere karşı tazmin etmiş, (iii) kendi yargı yetkileri altında iki imalat tesisi kurmalarına izin vermiş; (iv) yerleşik Venedikliler arasındaki tüm anlaşmazlıkların, yerel Mısır mahkemeleri yerine, kendi konsülleri tarafından çözülmesine izin verilmesini temin etmiş ve (v) şarap ithalatının Venedik tüccarları tarafından yapılmasını sağlamıştır. [154]

Cenevizliler de Haçlı Seferleri sonucunda Yakın Doğu pazarına girmeye devam etti. Örneğin Doğu-Batı çatışmasının başlangıcında kendilerine, 491/1098'de Antakya kuşatmasına lojistik katkıları karşılığında şehirde bir kilise, bir pazar ve 30 ev verildi. Bu başlangıçla birlikte, on yıl içinde Ceneviz tüccarları Antakya, Acre, Trablus ve Kudüs gibi başlıca Haçlı şehirlerinde ticari mahaller (*fenâdik*) kurma işine girişti. [155]

Fâtımî-Eyyubî döneminde Levant'a yapılan en önemli Ceneviz ihracatı, gencllikle savaş çabalarını sürdürmek için gerekli olan malzemelerden oluşuyordu. Bunlar; çelik, bakır, kurşun, çivi, kalkan, göğüs zırhı, kask, çeşitli kürk, kumaş ve elbette kölelerdi. Bölgeden yapılan ithalat ise, Levanten-Mısır ticaretinin tipik kalemleriydi: Şam çelik bıçakları, şap, natron, boya, lake, ilaç, tütsü, mastik, çivit, pamuk, pamuklu giysi, cam eşyalar, ipek, gül ağacı, yumru, safran, şeker, zencefil, karanfil, biber, tarçın, küçük hindistan cevizi ve diğer baharatlar. [156]

Cenevizlilerin Yakın Doğu'daki ticari rolü, Haçlı Seferleri ilerledikçe arttı. Çok sayıda elçilik tesisiyle irtibatlar kuruldu. Onlarla Mısır'ın *memlûk* sultanları arasında, 7./13. yüzyılın ikinci yarısında, diğer ticari anlaşmalara varıldı. Nitekim kısa bir süre sonra Ceneviz tüccarları, Mısır'ın ticaretinde önemli bir rol üstlenmiş ve ordu için Çerkes kölelerin önde gelen tedarikçisi olmuştu.

---

[154] F.H.M. 'Ashûr 1980, s. 209-210, 247-252; Lane ve M.A. Hodgson 1901, s. 432-434; W. Heyd 1885, C. 1, s. 401-404; P. Molmenti 1906, pt. 1, C. 1, s. 119-120, 429; T. Okey 1930, s. 59-60, 73, 76, 105; P.M. Holt 1986, s. 163-164.

[155] E. Byrne 1917, s. 131 vd.; aynı yazar. 1918, s. 178 vd.; aynı yazar. 1928, s. 139 vd.; aynı yazar. 1920, s. 194 vd.; Kreuger 1933, s. 379; H. Heaton 1948, s. 152; H. Adelson 1962, s. 74.

[156] *Historia Patriae Monumenta*, VI, "Chartarum II" no. 335, 501, 508, 597, 644, 652, 734, 988, 1013, 1189, 1312, 1365; E. Byrne 1928, s. 171 ("*Archivio Stato di Genova*" daki bir yazmayı alıntılayarak, Not. B. de For. Reg. II, f. 42"); aynı yazar. 1920, s. 218-219; A.S. Ehrenkreutz 1981, s.335 vd.; R.S. Lopez 1964, s. 446 vd.

Cenova'nın Karadeniz'deki ekonomik üstünlüğü, Mısır'ın Haçlı Seferleri'ne karşı insan gücü sağlamak için Kırım'dan sürekli köle alım talepleriyle birleştiğinde bu, kısa sürede her iki tarafı da son derece kazançlı bir ticari ortak hâline getirdi. Zira daha önce de ifade edildiği gibi, Mısır ordusuna sağlanan ve sonunda Latin Hristiyan Krallığı'nın Müslüman Doğu'dan son kalıntılarının da ortadan kaldırılmasını sağlayacak olan insan gücü, köle askerlerdi.[157]

B. Avrupa'ya Levanten İhracatı

Bununla birlikte, İtalyan-Müslüman ticaret ortaklığının avantajları tek taraflı değildi. Çünkü Hristiyan Avrupa da Haçlı Seferleri ticaretinden büyük ölçüde faydalandı. İtalyan şehir devletlerinin tüccarları, artık Hristiyan şövalyeler ve onlara eşlik eden lojistik katarlardı. Bunlar "Kutsal Topraklar"a taşıma işi konusunda zenginleşirken, Marsilya ve Güney Fransa'nın diğer şehirlerinden, Katalonya'dan ve aynı şekilde başka yerlerden Avrupalı tüccarlar da Batı mallarını Doğu'ya, Doğu mallarını Batı'ya taşıdı. Böylelikle karşılıklı ticarette ortaya çıkan bu dev dalgadan faydalanmak üzere Levant'a gelindi.[158]

Avrupalı müşteriler de artık İtalyan gemileri tarafından kendi yurtlarına dönerken getirilen yeni tüketim mallarından yararlanıyordu. Zamanla Orta Çağ Avrupa'sının büyük pazarları, Levant'tan taşınan bu tür kargolara büyük ölçüde bağımlı hâle geldi. Hatta 622/1225 yılında, İskenderiye'den gelecek sevkiyatın birkaç ay tehir edildiği bir zaman, bu kısa gecikmenin Batı Avrupa pazarlarında biber ve diğer baharat fiyatlarının belirgin bir şekilde artmasına neden olduğu bildirilmiştir.[159]

Belgesel kaynaklar ayrıca, Avrupa tarafından Levant'tan ithal edilen emtia çeşitliliğini de göstermektedir. Örneğin Latin Krallığı'nın başkenti Kudüs'ün "ticari düzenlemeleri", çeşitli gümrüklerden ihraç edilen 111 ayrı emtia üzerine vergi yüklemişti. Bu ürünler arasında şeker, çivit, misk, aloe ağacı, fildişi, cam eşyalar, deri ürünler, boyalar, ipekler, tarçın, kakule, karanfil, galangal ve hindistan cevizi gibi baharatlar ve diğer ticari ürünler yer almaktaydı.[160]

---

[157] P.M. Holt 1986, s. 164-165; A.S. Ehrenkreutz 1981, s. 342 vd.

[158] H. Adelson 1962, s. 75.

[159] G. Luzatto 1961, s. 76.

[160] *Assizes of Jerusalem*, C. 2, s. 175-176, S. Runciman 1966, C. 3, s. 358-359; W. Heyd 1885, C. 1, s. 563 vd.

630/1233'te yayınlanan ve Suriye işletmelerinin ticaretini düzenleyen bir Venedik tüzüğü, Haçlı Seferleri sırasında Yakın Doğu'dan Avrupa'ya Venedikli tüccarlar tarafından üç farklı kategoride ihraç edilen mal çeşitleriyle ilgili benzer bilgiler vermektedir: [161]

- Pamuklar, pamuk iplikleri, çeşitli yünlü ürünler, meyan kökü, şeker kamışı ve lavanta;
- Biber, "sivri biber", melegete, zencefil, küçük hindistan cevizi, karanfil, pirinç, kebabiye, şeker, pudra şekeri, sakız, reçine, mür, aloe, natron, şap, kafur, sığla, kakule, cedvar, sandal ağacı, gül ağacı, *myrobalan*, galangal, *simoniacum*, *orpiment*, amonyak, balmumu, çivit mavisi, cam, vitriol, zımpara, ham ipek, ipek kumaş ve pamuklu bez; ve
- Keten, tarçın, kimyon, muskat, anason ve *camlot*.

Yine dönemin bir başka gümrük belgesi, Acre limanından 7./13. yüzyılın ortalarına kadar ihraç edilen mal çeşitliliğini göstermektedir. Belirtilen çeşitli ürünler arasında ipek, pamuk, "Şam ipliği", lak, keten, buckram, fildişi, seramik, inşaat malzemeleri, eyer, kemer, çok sayıda balık ve kümes hayvanı, sebze ve meyveler, çeşitli şeker, misk, fındık, orpiment, kafur kökü, parfüm, boya, lavanta, meyan kökü, şap, natron, amonyak, aloe, buhur, kakule, tarçın, karanfil, hindistan cevizi, zencefil ve diğer çeşniler bulunmaktadır. [162]

C. Levant İçinde Batının Ticari Gelişimi

Levant'taki sanayi işletmelerine yapılan İtalyan yatırımı da benzer şekilde, Avrupa talebini karşılamak için özel olarak uyarlanmış ihraç edilebilir yeni emtialara katkıda bulundu. Yerli girişimciler tarafından yönetilen yerel imalathaneler kurarak İtalyan girişimciler, İtalyan ekonomik kalkınmasına tabi olan kasabaların üçte birinde olduğu gibi, benzersiz bir "sömürge kapitalizmi" ortaya çıkarmayı başardı.

Böylece İtalyanlar, hem Levanten ticaretinde hem de cam ev eşyası imalatında bir tekel elde etti. Orta Çağ Avrupa pazarlarında Şam "damask",

---

[161] Bkz. "Venedik Denizcilik Tüzüğü" *Nuovo Archivio Veneta*, new ser., C. 4, s. 285 vd., J. Prawer 1972a, s. 400'te alıntılandığı gibi.

[162] J. Prawer 1972a, s. 402; G. Luzzatto 1961, s. 75.

El-Mevsil "muslin" ve Gazze "gauze" gibi yerli kumaş ürünlerinin popülaritesi, büyük ölçüde Haçlı Krallığı'nda faaliyet gösteren genç İtalyan iş adamları tarafından kurulan imalathanelerin üretim ve ihracatından kaynaklanıyordu.[163] Dolayısıyla Haçlı Seferleri sırasında Levant'tan Avrupa'ya gönderilen emtiaların hem çeşitleri hem de hacimleri oldukça önemliydi. Avrupa'dan Levant'a olan emtialardaki karşı ticaret de hızlı görünmektedir. Şövalyeler ve savaş malzemelerine ek olarak İtalyan gemileri, artık savaşın lojistik desteği için gerekli olan büyük miktarda erzak ve ekipmanı taşıyacak hacme ulaşmıştı.

Ticari spekülasyon amaçlı olarak gönderilen mallarda da oldukça önemli bir ticaret olduğu görülmektedir. Örneğin 3 Zülhicce 645/31 Mart 1248'de Marsilya'dan ayrılan bir teknenin kargo beyannamesi, yerel Fransız para birimi cinsinden 11,100 pound değerinde mal içeriyordu. Bunların teneke, safran, mercan, civa, tilki kürkü ve bu gibi ürünlere ek olarak, aşağıdakiler de dâhil olmak üzere çeşitli tekstillerden oluştuğu bildirilmektedir:[164]

> "Châlons (yeşil, mavi ve beyaz) ve Reims ile Tarascon ve Narbonne kıyafetleri gibi diğer çeşitler, St. Pons ve Arras'ın yünlü bezi (stamina), Şampanya bezi, Loevière (vintain) kıyafetleri, Cambrai'den bez, Quentin, İngiltere'den siyah "stanford", Chartres'in linsey-woolsey'i, vermillion bezi, Ypres'in kırmızı bezi, Basel giysileri, ipek bezi, Avignon bezi, Cenova'nın altın ipliği (aurum filatum), Burgandy ipliği, kahverengi Douai kıyafetleri (runetis'te), fustian, Paris'ten biffe ve Almanya'dan kıyafetler..."

Kaynaklara göre bu gemi, dokuz gemiden oluşan bir konvoyun parçasıydı. Daha sonra Avrupa malları ile yüklü hâlde Yakın Doğu limanlarına doğru gitmek üzere Marsilya'dan ayrıldı. Bu nakliye beyannamesinde belirtilen ürünlere ek olarak, kaynaklar Doğu ticaretine katılan diğer önemli Avrupa mallarının silah, kereste, demir, zift, gümüş, altın, taşlar, çeşmeler, mekanik saatler, canlı atlar, keten, yünlü kumaş, diğer tekstil ürünleri, postlar ve kürkler olduğunu belirtmektedir.[165]

---

[163] F. Heer 1961, s. 80.

[164] J. Prawer 1972a, s. 401-402; F.M. 'Ashûr 1980, s. 275 vd.; S. Lebîb 1970, s. 73; F.C. Lane ve M.A. Hodgson 1901, s. 341.

[165] E. Bach 1955, s. 91-92; W. Heyd 1885, C. 1, s. 392 vd.; G. Müller 1, 1879, s. 7; J. Prawer 1972a, s. 398-400.

Bu ihracat nitelikli ticaret, Batı Avrupa ekonomisinin canlılığı için o kadar kritikti ki, Papa 1 Safer 595/3 Aralık 1198'de sadece "demir, keten, zift, bilenmiş kazıklar, halatlar, kollar, kasklar, tahtalar, işlenmemiş ahşap ve gemiler" gibi önemli savaş malzemeleri hariç olmak üzere, Venediklilerin Avrupa'dan üretilen ticari eşyaları (Haçlılarla savaşan) Müslümanlara ihraç etmelerine izin veren sınırlı bir lisans yayınlayacaktı. [166]

D. Levant'ta Batı "İş Aletlerinin" Gelişimi

Haçlı Seferleri'nden kaynaklanan somut ticari faydalardan çok daha önemli olanı ise, -Levant'ta kök salan ve ardından Batı Avrupa'ya göç eden- yeni "iş teknikleri"nin sürekli gelişimiydi. Aslına bakılırsa Haçlı hareketinin kendisi, üç yüzyıldan daha uzun bir süre önce feodal "Karanlık Çağlar" sırasında Batı Avrupa ekonomisini önce kuşatan ve ardından boğan feodal sistemi de baltalayan kapitalist bir girişimdi.

Nitekim Haçlı Seferleri; mülk alışverişini, hazinenin "likit sermayeye" dönüştürülmesini ve artan parasal dolaşımı destekleyerek, yaklaşan askerî operasyonlar için de merkezî finansal yönetimini geliştirildi. Bunun için gereken mali vergiler yoluyla da katı biçimde tabakalandırılmış sosyoekonomik düzenin parçalanmasına önemli şekilde katkıda bulundu.

Levant bünyesinde faaliyet gösteren Avrupalı tüccarlar da kısa süre içinde, orada içinde bulundukları parasal ekonominin ticari faydasına hemen kucak açtılar. Daha sonraki analizlerin göstereceği gibi, aslında Haçlı devletleri kurulur kurulmaz; Kudüs Kralı, Antakya Prensi ve Trablus Kontu, kendi tüccarlarının Yakın Doğu pazarlarına entegrasyonunu sağlamak için hâkim bölgesel para birimi olan Fâtımî altın dinarını taklit etmeye başladılar. Basit Arapça yazılar taşıyan bu sikkeler, taklit etmeyi amaçladıkları üstün kaliteli İslami prototiplerin altın içeriğinin yaklaşık üçte ikisini içeriyordu. [167]

---

[166] *Patrologiae Cursas Completas*, 1855, C. 214, s. 493 vd.; G. Tafel ve G. Thomas 1856, s. 224-235; H. Adelson 1962, s. 171-172.

[167] Bkz. Watson 1967, s. 10-11; A. S. Ehrenkreutz 1964, s.166 vd.; P. Balog ve J. Yvon 1958, C. 1, s. 133 vd.; H. Lavoix 1877, s. 5 vd.; S. Runciman 1966, C. 3, s. 363-364; J. Prawer 1972, s. 138-139; P. Grierson 1954, s. 169 vd.

Haçlılar daha sonra başka farklı para birimi biçimleri geliştirecek olsalar da görünüşe göre, hâkim olan İslami sikkenin köklü itibarından yararlanmaya devam ettiler. 7./13. yüzyıl boyunca Latin Krallığı hâlâ Arapça yazılar taşıyan paralar basıyordu. Ancak aynı zamanda, bir yandan kendi paralarından daha itibarlı para birimlerini taklit ederken -bu basımların piyasa erişimi pratikti- diğer yandan da alışılmadık bir şekilde sikkelerindeki yazılar, inançlarının ilkelerini koruma girişimi olarak "Hristiyan Teslis"ini çağrıştırıyordu.[168]

Hazine sandıkları, müze ve çeşitli kaynaklarda bulunan para örnekleri de benzer şekilde, Yakın Doğu'da bulunan para birimlerinin Avrupa-Levanten ticaretinde son derece aktif bir rol oynadığını göstermektedir. Gerçekten de Papalık bile, Müslüman parasının Avrupa'ya girişinden yararlanmış gibi görünüyor. Çünkü 576/1180'de dinî kurumların "*Holy See*" (Kutsal Makam)'ye yapmış olduğu resmî bir ödeme listesi olan *Liber Censuum*, çok sayıda İslam dinarını içeren bir varlık envanterini kapsamaktadır.[169]

Aslında İslami para biriminin bu yaygın dolaşımı, Batı Avrupa'nın parasal ekonomiye kademeli olarak geri dönüşünü hızlandırması bakımından muhtemeldir. R.S. Lopez, A.M. Watson ve A.S. Ehrenkreutz -Bölüm 6.4'de de anlatıldığı gibi- Haçlı sahteciliğinden dolayı Müslümanların vaktiyle birincil para biriminin prestijine verilen zararın, Akdeniz bölgesinin ticari taleplerinin artmasıyla birlikte, uluslararası piyasa işlemlerini kolaylaştırmak için güçlü ve yeni bir para birimine ihtiyaç doğurduğunu ileri sürmektedirler. Onlar, İtalyanların kendi para birimlerini oluşturarak bu ihtiyacı karşılayan ilk insanlar olduklarını savunmaktadır.

Dolayısıyla Orta Doğu'daki İslami Doğu-Hristiyan Batı etkileşiminin de Avrupa'da "para ekonomisinin" yeniden ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir.[170] Bu etkileşim sadece ticareti desteklemek için yeni bir sikkeye ihtiyaç doğurmakla kalmayıp, aynı zamanda tedavüldeki Müs-

---

[168] Bir önceki dipnotta belirtilen dipnotlar.

[169] M. de Villard 1926, s. 22-38, 73-112 ve s. 77-78; M. Bloch 1933, birçok yerde; M. Lombard 1947, s. 143 vd.; F. Himly 1955, s. 31-81; A.M. Watson 1967, s. 1-34; A. Citarella 1968, s. 552; P. Fabre ve L. Duchesne 1889-1905, birçok yerde; P. Grierson 1979, s. 114.

[170] Krş A.S. Ehrenkreutz 1964, s. 180 vd.; A.M. Watson 1967, s.10-11. Ayrıca bakınız F.H.M. et-Thunânî 1981, C. 2, s. 312-313.

lüman sikkelerin değerini düşürerek İtalyan şehir devletlerinin hızlıca bunların yerini doldurmak için harekete geçtikleri uluslararası bir para birimi ortaya çıkartmıştır.

"Kredi", Haçlı Seferleri tarafından teşvik edilen bir başka kapitalist kurumdu. Avrupa ile Yakın Doğu arasında uzun mesafeli ticaret yapma ihtiyacı, uluslararası tüccarların likidite ihtiyaçlarını karşılamak için daha etkili finansal ve güvenilir tesisler imkânları için kritik bir gereklilik oluşturdu. Haçlı Seferleriyle tetiklenen ekonomik talepler; buna bağlı olarak, Batı Avrupa tarafından çok çeşitli yeni kapitalist uygulamanın, teknik ve ticari ilişkilerin benimsenmesine yol açtı. Ayrıca "kâr güdüsü" fikrine saygınlık kazandıran ve yeni bir profesyonel ticaret sınıfın yükselişini sağlayan daha dinamik bir iş ortamının gelişimine katkıda bulundu. Sağladıkları para da Avrupa'da çok daha fazla sermaye likiditesini teşvik etti ve bu da o kıtanın parasal ekonomisinin restorasyonunu mümkün kıldı. Benzer şekilde; Avrupalı iş adamlarının, ortaya çıkan ticari fırsatlardan yararlanmak için ihtiyaç duyulan yatırım sermayesini bir araya getirecek kurumsal yapıları icat etmelerini zorunlu kıldı.

Bunlar aslında, zaman içinde İtalyan şehir devletlerinin 5./11.-7./13. yüzyıllarında ticari kapitalizmin tam olarak ortaya çıkmasına yol açacak gelişmelerdi. Modern bir ticaret tarihçisi, Haçlı Seferleri'nin ekonomik sonuçlarını, bağlama uygun bir şekilde şöyle tanımlamaktadır: [171]

> "Uzun vadede, Haçlıların Batı'ya geri döndüklerinde beraberlerinde ne götürdükleri, Doğu'ya nasıl geldiklerinden daha derin bir etkiye sahip olabilir."

Haçlıların önce Arap Levanten Doğu'ya -ve bu gelişmeye neden olan katalitik İslam etkisine- ulaşmalarını ve içinde faaliyet göstermelerini sağlayan işte bu "ticaret araçları" envanterinin geliştirilmesidir ki, çalışmamızda şimdi de bu ele alınacaktır.

E. Hristiyan Avrupa Üzerindeki Ekonomik Etkilerin Ortaya Çıkışı

Haçlı Seferleri'nden ortaya çıkan somut ticari faydaların belki de en önemlisi, Bölüm 6.5-6.6'nın açıkça gösterdiği gibi, Hristiyan Avrupa'da kökenleri

[171] G. Constable 1982, s. 88.

İslamiyet olan yeni ticari tekniklerin gelişmesiydi. Nitekim bu faaliyet kendi başına, Batı Avrupa ekonomisini üç yüzyıldan fazla bir süre zarfında kuşatan ve nihayetinde boğan kapitalist bir girişimdi.

Bu dinamik, özel mülkiyet alışverişlerini teşvik ederek, "hazinelerin" likit sermayeye dönüştürülmesini, para dolaşımında artışı ve askerî yığınakları desteklemek için mali el koymalar yoluyla bölge genelinde yeni merkezî finansal idarelerin geliştirilmesini sağladı. Bu durum, katı biçimde tabakalara ayrılmış mevcut sosyoekonomik düzenin parçalanmasına da katkıda bulundu.

Artık Avrupa'nın büyük hazineleri, savaşı desteklemek için bir kez daha verimli bir şekilde kullanılmaktaydı. Tek bir parasal işlemde, örneğin Ademar, LePuy Piskoposu ve "Papal Legate"nin ilk Haçlı Seferi'nde, kilise tarafından tutulan değerli mallar arasında bulunan 25.000 *solidi* külçenin "inancın kurtarılması" için likit hâline getirildikleri bildirilmektedir.

Derebeylerinin "hazır fonlar" için durmak bilmeyen ihtiyaçlarından yararlanan köylüler, genellikle kendi kişisel özgürlüklerini, varlıklarını nakite dönüştürerek satın alabildiler. Haçlı davasını desteklemek için hem zenginlere hem de fakirlere Papalık tarafından gelir vergileri uygulandı.[172]

Asilzadeler ve din adamları Papa tarafından öngörülen savaş vergilerini karşılayamadıklarında *Holy See* (Kutsal Makam), onları İtalyan finansörlerden faizli borç para almaya teşvik etti. Hatta yükümlülüklerini derhâl yerine getiremeyenler için aforoz tehdidinde bulundu. Bu çarpıcı finansal gelişmelerin bir sonucu olarak sermaye, Orta Çağ Avrupa pazarlarında yeniden ortaya çıktı. Sikkenin kendisinin metalik değerine dayanan yeni bir para sistemi, feodalizmde kullanılan takas sisteminin yerini almaya başladı.[173]

Bu tür nakit enjeksiyonların Batı Avrupa ekonomisine finansal çarpan etkileri de benzer şekilde gözlenmektedir. Üretimi canlandırmak için gereken sermayeye ek olarak, istihdam edilen yatırım sermayesi, Haçlı Seferleri ile bağlantılı nakliye ve diğer lojistik hizmetlerini karşılamak üzere İtalyan tüccarlara aktarıldı.

Ancak diğer meblağlar, ustalara -silah, gemi yapımcıları, ip üreticileri ve benzerleri- ücretler ve maaşlar şeklinde gitti ve böylece orta sınıf vatan-

[172] C. Devic ve J. Vaissete 1872-1894, C. 5, s. 23.

[173] H. Kreuger 1961, s. 72-74; G. Constable 1982, birçok yerde.

daşların ellerine daha fazla servet geçti. Buna ek olarak, İtalyan tüccarlara ödenen sermayenin çoğu, iş gücü ve malzeme maliyetini karşılarken, bir kısmı "kâr"ı temsil ediyordu. Bu da diğer kazançlı girişimlere yeniden yatırılabilecek artı sermaye meydana getirdi.

Haçlı Seferleri böylece, Orta Çağ Batı Avrupa ekonomisinin canlanması için güçlü bir uyaran olarak, artan bir sermaye yatırımı, kâr ve tekrar sermaye yatırımı döngüsünü başlattı. Yine, Bölüm 6.1'de görüldüğü gibi bütün bunlar, İslami Doğu'da elde edilen canlı ticari talebin cazibesi ile mümkün kılındı.[174]

[174] H. Kreuger 1961, s. 73.

6. BÖLÜM

ORTA ÇAĞ AVRUPA'SININ DÖNÜŞÜMÜ: "FİKİRLERİN ZAFERİ"

6.1. Doğudaki Ticari Uygulamalar ile Batı Ticaretinin Dönüşümü

Önceki analizler, Orta Çağ'da İslami küresel ticaretin müthiş bir şekilde patlamasına tanık olunduğunu göstermiştir. Bu dönemde Hristiyan Avrupa ile önemli miktarda ticaret yapılmıştır. Avrupa iktisat tarihinin bilimsel devleri kabul edilenlerin ulaştığı sonuçlar ise, geçtiğimiz yüzyıl boyunca dönemin Orta Çağ Batı iktisat tarihinin seyri hakkında fikir birliği oluşturmuştur: [1]

- Yaygın bir ticari rönesans ortaya çıktı ve daha sonra 5./11.-7./13. yüzyıllar boyunca Batı Avrupa'yı kuşattı;
- Bu rönesans -başta tüccarları 5./11. yüzyıldan başlayarak Müslüman Doğu ile doğrudan ticari temas hâlinde olan Venedik, Cenova, Amalfi, Pisa ve Gaeta olmak üzere- ilk olarak İtalyan şehir devletlerinde ortaya çıktı;

[1] R. Hilton 1976, s. 145; M. Bloch 1935, s. 486-488; aynı yazar. 1932, s. 92-94; aynı yazar. 1936, s. 110-111; F. C. Lane 1963, s. 312; O. Cox 1959, s. 30 vd., 175 vd.; R.S. Lopez 1959, s. 285 vd.; aynı yazar. 1945a, s. 1 vd.; aynı yazar. 1948, s. 63 vd.; D. Herlihy 1958, s. xii, 176 vd.; C.M. Cipolla 1976, s. 183; A. Sayous 1929, C. 1, no. 2, s. 11 vd.; W. Sombart 1916, C. 2, b. 1, s. 86 vd .; H. Pirenne 1972, s. 162 vd. (ayrıca bkz. sf. 16 vd., 209 vd.); aynı yazar. 1974a, s. 123 vd.; L. Febvre 1932, s. 318-319; E. Byrne 1930, s. 12 vd.; G. Luzzatto 1966, s. 119.

- Daha erken ortaya çıkan çeşitli ekonomik yapısal tezahürlerle birlikte; ortak kanıya göre, nihayetinde modern Batı kapitalizmini karakterize eden iş kuralları ve uygulamalarına dönüşecek olan bazı ticari yöntemlerin evrimi buna eşlik etti;
- Bu yenilikçi iş ilkeleri ve uygulamaları, ilk olarak yukarıda adı geçen İtalyan şehir devletlerinde ortaya çıktı; ve
- Bu ilkelerin ana hedefi, ticari çabalar yoluyla kazanılan kârları en üst seviyede artırmaktı.

Bununla birlikte, bu çeşitli ticaret fenomenlerinin ortaya çıkmasına ilişkin genel fikir birliğine rağmen, Orta Çağ ekonomik tarihinin önemli bir muamması hâlâ çözülememiştir. Batı Avrupa'da "kapitalizmin kökenleri"nin menşei neydi? Bu çarpıcı yeni iş tekniklerinin kaynağını nc oluşturuyordu? Daha temel olarak, 5./11. yüzyılda Hristiyan Batı'da başlayan "ticari rönesansı" ne tetikledi?

Giriş bölümünde gösterildiği gibi Batı ilim dünyası, artık Orta Çağ İslam âlimlerinin klasik Greko-Roman antik çağında geliştirilen temel fizik ve metafizik felsefeleri Avrupa'nın uzun "Karanlık Çağlar"ı boyunca korudu. Daha sonra Avrupa'daki ekonomik felaket sona erdiğinde onları tekrar Batı'ya aktardıkları görüşünü genel olarak ve önemli bir itiraz olmadan kabul etmektedir. Bu gerçeklik hem Doğu'nun hem de Batı'nın tartışmasız entelektüel mirasının bir parçasıdır.

Bunun gibi ticari hizmetlerde de "paralel" bir entelektüel evrim devam etmiş olamaz mı? Müslümanlar, Orta Çağ'ın sonlarında Avrupa'daki ekonomik kötüleşmede nasıl bir rol oynadılar? Yakın Doğu'nun pazarlarında artan ticari talepler ve iş fırsatlarından dolayı, Batı'nın çok daha verimli kurumsal birlik biçimlerine ve gelişmiş ticaret tekniklerine ihtiyacı ortaya çıkmış olabilir mi?

Böyle bir spekülasyon, mantık alanının ötesinde değildir. Esasında, bunun olması ihtimalini inkâr etmek mantığı zorlar. Hiç şüphesiz, ilk olarak 5./11. yüzyıl Batı Avrupa'sında art arda ortaya çıkan ticari ve kapitalist devrimlerin kaçınılmaz olarak bununla bağlantılı olduğunu ve her iki rönesansın da önceki bölümlerde açıklanan Avrupa'nın Mısır ve Levant'la gelişen ticari ilişkilerinden aşırı derecede etkilendiğini öne

sürmek gerçek dışı değildir. Öyleyse onlara eşlik eden son derece dinamik yeni şirket birliği ve finansal prosedür biçimlerinin, bu çığır açan ticari etkileşimlerden derinden etkilenmiş olabileceği sonucuna varmak mantıklı değil midir?

Bu tür sonuçlara varılmasının birçok gerekçesi var. Tartışmasız açık olan şey ise, 3./9.-4./10. yüzyıllarda Hristiyan Avrupa'yı karakterize eden baskıcı feodalist medeniyetteki statik, sabit Orta Çağ rahip, şövalye ve köylüler topluluğuna, yükselen pazar fırsatlarından yararlanmak isteyen yeni bir tüccar, esnaf ve zanaatkâr sınıfının dâhil olmasıdır.

Karşılıklı kazanç için bir araya gelen bu yeni ticari sınıf, giderek büyüyen ancak kaçınılmaz olarak evrimleşen bir kentsel burjuvazi olarak, ekonomik girişimin sürekli büyüyen dinamik merkezlerini oluşturmaya başladı.[2] İktisat tarihçisi C.M. Cipolla, bu gelişmekte olan sosyoekonomik fenomenlerin makroekonomik etkilerini şöyle ele almaktadır:[3]

> "Orta Çağ kenti ve Avrupa 'burjuvazisi'nin ortaya çıkışı ile, yeni bir Avrupa doğdu. Sosyal ve ekonomik hayatın her sektörü dönüştürüldü. Değer yargıları, kişisel koşullar ve ilişkiler, yönetim türleri, eğitim, üretim ve değişim, hepsinde köklü bir dönüşüm yaşandı. On birinci ve on ikinci yüzyılların kentsel devrimi, on dokuzuncu yüzyılın 'Sanayi Devrimi'nin ön koşuluydu ve böylece şartlar oluşmuş oldu."

Bu "kentsel devrim", Orta Çağ Avrupa'sının özel sektör ekonomisinin mikroekonomik işleyişini önemli ölçüde değiştirdi. "Kâr güdüsü" -kişisel kazanç arayışı-, "ekonomik insan"ın eylemlerine rehberlik eden ana ilham kaynağı olarak, kilisenin kitlesel yoksulluğa yönelik uzun zamandır devam eden isteklerinin yerini aldı.

Aslında, *homo economicus* şimdi yeniden doğmuştu. Çünkü kısa süre sonra ortaya çıkan yeni tüccar dalgalarının ticari girişimleri, doğrudan ve hissedilir bir şekilde, kâr arayışı tarafından motive edildi. Çünkü meydana getirdikleri yeni ticaret düzeni, hem bireysel teşebbüse hem de uzun süredir devam eden feodal sistemin alanlarının dışında faaliyet göstermelerini sağlayacak olan sermaye hareketliliğine dayanıyordu.

---

2 S. Painter 1972, s. 220; P.C. Roberts 1975, s. 166; D. Herlihy 1958, s. 12; M. Bishop 1958, s. 178-179, 201 vd.

3 C.M. Cipolla 1976, s. 145.

Doğrudan dış ticaretten elde edilen kârlara dayandığı için, bu gelişmekte olan ekonomi, toprak değeri ile doğrudan ilgili olmayan likit zenginlik üretti. Böylece Kilise'nin ve öncü feodal asaletin üstünlüğü daha da zayıfladı.[4] R.S. Lopez'in sözleri ile: "Ekonomi daha akıcı hâle gelir gelmez, feodalizm çekiciliğinin çoğunu kaybetti."[5]

İronik olarak, Kilise'nin kendisi de bu çığır açan gelişmelerin çoğuna katkıda bulundu. Her ne kadar para ticaretinin "faizli" olduğunu düşünmeye devam etse de Hristiyan Avrupa'da büyük sermaye rezervleri oluşturanlar, resmî bankacılık işlevlerini kuranlar, "Kutsal Roma İmparatorları" aracılığıyla istikrarlı bir para birimine öncülük etti ve büyük ticari işletmeler meydana getirenler de ilk onlar oldu.

Kısacası, Avrupa'nın küçük devletlerini tek bir imparatorlukta birleştirerek ve daha sonra bu imparatorlukta birleşik bir para ekonomisinin esaslarını uygulamaya koyarak, Kilise istemeden feodal alanı yıkacak yeni bir kapitalist sistemin yolunu açtı ki, bu kısmen kendi başarısıydı.[6]

İleride gösterileceği gibi "ticari devrim", Orta Çağ Avrupa'sında parasal ekonominin kademeli olarak yeniden ortaya çıkmasına şahitlik etti ve hatta buna yardımcı oldu. Bu, çok yönlü ve çok adımlı bir süreçti. Kıtanın Müslüman Doğu ile olan ticaret dengesinin yukarıda bahsedilen kısmi restorasyonu, başlangıçta hızlı bir şekilde "artı sermaye" üretiminin yanı sıra, üretemedikleri şeyi satın alma imkânına sahip olan çok daha varlıklı müşterilerin ortaya çıkmasını sağladı.

Dahası bu varlıklı bireyler, artan sermayelerini spekülatif girişimlere -sermaye varlıklarını daha da artıracak yeni girişimlere- adadı ve bundan sonra Orta Çağ Avrupa pazarlarında faaliyet gösteren başlıca ekonomik gücün "paranın değeri" olacağı sonucuyla ticari kapitalizmin tahta geçişini müjdeledi.[7]

Bu tür 'laissez faire' motivasyonel içgüdü ve emirlerin Orta Çağ Hristiyan Avrupa pazarlarında yeniden ortaya çıkmasına, C.M. Cipolla'nın da

---

4 M. Dobb 1947, s. 71; M. Bishop 1958, s. 178-179, 201 vd.

5 R.S. Lopez 1966, s. 166.

6 Bu gelişmeler hakkında, bkz. P. Boissonnade 1987, s. 156-169.

7 C.M. Cipolla 1976, s. 184 vd.; R.S. Lopez 1966, s. 166; Bishop 1958, s. 178-179, 201; H. Miskimin 1969, s. 117 vd.; M. Dobb 1947, s. 37 vd.; P.C. Roberts 1975, s. 166.

belirttiği gibi, kapitalist iş araçlarının kademeli olarak ortaya çıkışı ve gelişimi de eşlik etti: [8]

> "On birinci yüzyıldan itibaren, iş tekniklerinde oldukça dikkate değer bir gelişme oldu. Yeniliklerin listesi uzundur. Sadece fuarların organizasyonu, kambiyo senedinin geliştirilmesi, ticaret kılavuzlarının ortaya çıkışı ve yayılması, çek, ciro, sigorta vb. gibi yeni muhasebe tekniklerinin gelişimini bile saymak yeterlidir."

Daha sonra "On bir ila on altıncı yüzyıl arasında" diye devam eden yazar: "İtalya bu yeniliklerin çoğunun doğduğu yerdi." [9] demektedir.

Bağımsız analizlerle öne sürülen ve ilk olarak 5./11. yüzyıl İtalyan şehir devletlerinde ortaya çıkıp daha sonra Avrupa'nın geri kalanına yayılan bu yeni kapitalizm bulgusu, bu çalışmanın araştırma ve sonuçları açısından son derece önemlidir. Örneğin Orta Çağ tarihçisi N.J.G. Pounds, o dönemde gelişen yeni iş yöntemleri üzerine yaptığı analizde, "Orta Çağ'ın ekonomik devrimi Batı Avrupa'da başladı." demektedir. Modern Avrupa'nın ekonomik olarak ortaya çıkışıyla ilgili olarak, başka bir önemli bilgin olan Robert La-Touche da şu sonuca varmaktadır: [10]

> "Kapitalizm dokuz ve onuncu yüzyıllarda ürkek çıkışını yapar ve ortaya çıkışına şahit olmak için Akdeniz kıyılarına, Venedik'e kadar geri gitmek gerekir."

M. Beaud, *History of Capitalism*'de, çalışmalarını kesin bir iddia ile başlatmaktadır: [11] "Kapitalizm, Batı Avrupa'daki tüccar ve para toplumlarında doğdu." Jean Baechelor, *Origins of Capitalism* adlı eserinde, benzer şekilde, şunu öne sürmüştür: [12] "Modern kapitalizmin ilk figürü, on iki ve on üçüncü yüzyıllarda ilk kez ortaya çıkan tüccar girişimciydi."

Orta Çağ'da İtalyan ticaretini belgeleyen Avrupalı bir ekonomi tarihçisi olarak Armando Sapori, aynı zamanda St. Thomas Aquinas (ö. 673/1274) döneminde Avrupa'da bir "kapitalist devrim" gerçekleştiğinden bahseder. [13] Aslında Pirenne'nin kendisi de çeşitli çalışmalara dikkat çekmiştir: [14]

---

8 C.M. Cipolla 1976, s. 182.
9 Bir önceki dipnotta verilen kaynak.
10 R. LaTouche 1967, s. 15.
11 M. Beaud 1984, "Önsöz."
12 J. Baechelor 1975, s. 87.
13 A. Sapori 1946, s. 191.
14 H. Pirenne 1914, s. 496-497.

> "Bireysel girişim, kredi, ticari kâr, spekülasyon vb. gibi kapitalizmin tüm temel özelliklerinin, on ikinci yüzyıldan itibaren İtalya, Venedik, Cenova ve Floransa cumhuriyetlerinde bulunduğu gerçeğini tartışılmaz bir şekilde görüyorum."

Orta Çağ İtalyan-Yakın Doğu ticaretinin etkilerini izleyerek, İslam âlimi Subhî Lebib'in Orta Çağ trans-Akdeniz ticareti için yaptığı analizde belirttiği gibi, İtalya'nın neden "modern Batı kapitalizminin beşiği" olduğunu ve bunun nasıl gerçekleştiğini anlamak mümkündür. Onun iddiası şu şekildedir: [15]

> "Doğu ve Batılı (Frank) tüccarlar, birlikte, artık ticari kapitalizm olarak adlandırılabilecek yeni bir ekonomik faaliyet dönemi meydana getirdiler."

Böylece bu çalışma -yeni doğan kapitalizmin, bir şekilde, belirgin dış etkileri olmayan bağımsız bir olaymışçasına herhangi bir öncül olmadan Orta Çağ feodalizminin küllerinden "anka kuşu misali" ortaya çıkmış olması gibi son derece imkânsız senaryoyu reddederek- ekonomik değişimin iki kilit belirleyicisine odaklanır:

- Orta Çağ İslam-İtalyan ticaretinin çağdaş Batı Avrupa ekonomileri üzerindeki hacimleri ve genel etkileri;
- Bu ticari mübadelenin, -çalışmanın gösterdiği gibi- İslami Doğu'nun pazarlarında yüzyıllardır yaygın olan bazı kapitalist iş uygulamalarının Hristiyan Batı'ya transferini kolaylaştırmada oynadığı önemli rol.

Bu amaçlara yönelik olarak analiz, devam eden ticaretin yürütülmesi sürecinde ticari ve teknik terimlerin Doğu'dan Batı'ya aktarım sürecinin ayrıntılı bir değerlendirmesi ile başlamaktadır.

6.2. Ticari Terminolojinin Aktarımı

Bunun, klasik Arapça ve Orta Çağ Avrupa dilleri arasında hatırı sayılır bir fikir ve kelime dağarcığı alışverişi ile karakterize olduğu bir gerçektir. Ancak bu şekilde, klasik Greko-Romen ve Arap bilgilerinin Batı'ya yeniden aktarılmasından bahsedilmektedir.

Ama aynı şekilde bu dönem; *simya, cebir, algoritma* (bu bilimsel alanın kurucusu, matematikçi "el-Hârizmî"), *almanac* (*el-menâh*, hava durumu),

[15] S. Lebîb 1969, s. 80.

arsenal ("sanayi evi" anlamına gelen *darü'l-sina'ah*) *atlas, average, azimuth, bark* (denizcilik terimi), *caliber, canon* (hukuk-yasa anlamına gelen kanun'dan), *kimya, cipher, elixer, nadir, realgar* ve *zenith* gibi teknik ve bilimsel terimlerin de çeşitli Batı kelime dağarcığına geçtiği devirdir. [16]

Artık Doğu-Batı ticaretinde öne çıkan emtiaların isimleri de; *alcohol, alembic, alfalfa, alkali, alkanet, aludel, alum, antimony, apricot, artichoke, baldachin, buckram, cable, candy, carob, chiffon, cinnamon* (Çin "Sini" odunu teriminden), *coffee, cotton, crimson, damask, galingale, gauze, ginger, guitar, gum arabic, hashish, julep, lemon, lilac, lute, millet, mohair, mucarro* (rafine şeker, Arapça mukarrar, 'saflaştırılmış' anlamına gelir), *muslin, rhubarb, rice, saffron, "sarcenet," satin, scallion, sesame, shallot, soda, spinach, sugar, syrup, tabby, tafetta, taffy, talc, turquoise* ve *tutty* gibi, Doğu'dan Batı'ya geçmeye başlamıştır. [17]

Gerçekten de bazı akademisyenlerin görüşlerine göre, esrarın aktarılması ile birlikte, -Haçlı Seferleri'nin gerçekleştiği dönemde üyeleri haşhaş (haş-haşin) ile sarhoş olan ve daha sonra önemli askerî ve siyasi liderlere "suikast" düzenleyen bir mezhebi tanımlayan- assassin (suikastçı) kelimesi de intikal etmiş ve şimdi Batı sözlüklerinin önemli bir parçası hâline gelmiştir.

Amiral, "corvette", sloop, muson ve "barca / barque" gibi belirli Arapça denizcilik terimleri, artık İngilizceye ve diğer dillere de "Batılılaşmış" hâlde girdi. [18] Özel ticaret ve alım-satım işlevlerini gösteren çok sayıda ifade de aynı şekilde, başlıca Doğu ve Batı ticaret dilleri arasında değiş tokuş edildi. Aralarındaki önemli biri de yukarıda bahsedilen bir terimdir ki, o da Batı Avrupa'daki İslami paraların görünüşünü ve kullanımını ifade eden *mancus*, Arapça *mankuş*u (nakşedilmiş-basılmış nesne) akla getiren bir Batı türevidir.

---

16 Bu terimlerin birçoğunun türetilmesi için, bkz. E.F. Edler 1934, birçok yerde.

17 Krş E.F. Edler 1934, birçok yerde; R. Bautier 1971, s. 68; J. Hayes 1983, s. 230-232; P. Hitti 1970, s. 343-348, 608, 665; J.H. Kramers 1931, s. 105; J. W. Thompson ve E.N. Johnson 1937, s. 134, 556; H. Trevor-Roper 1965, s. 92; M.A. Cook 1974, s. 211; A. Udovitch 1977, s. 149, 154; F. Heer 1961, s. 80. J. Prawer (1972, s. 143-144), Orta Çağ'da, "baharat" teriminin, çeşni kavramının ötesinde aromatikler, ilaçlar, boya maddeleri vb. gibi çok daha geniş bir lüks ürün yelpazesine yayıldığına dikkat çekmektedir.

18 Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

Arapça'dan geçen diğer Orta Çağ Batı ticari terimleri arasında; "karat" (*kîrât*), "douane" (*divân*, gümrük ofisi), "magazines" (*mahâzin*), "tare" (tarh, kesinti veya atma) ve "tariff" (*tarîfe*) de bulunmaktadır. Parasal aktarımın bir aracını ifade eden Arapça "*sak*" terimi de artık Batı'da "check/cheque" hâline gelmiştir. Bu finansal mekanizmanın Almanca ve Hollandaca karşılığı olan wechsel ve wissel, benzer şekilde Arapça türevleridir. Arapça "akreditif" *havâle* ise Fransızca'da *aval* olmuştur. [19]

Orta Çağ İtalyancasındaki *maone* -riski bir araya getirmek için tasarlanmış belirli bir şirket birliğini tanımlayan terim-, aynı şekilde Arapça terim *ma'ûnah*'tan türetilmiştir. [20] Bu tür risklerle uğraşan Arap emtia komisyoncusu *simsâr* ise, İtalyancada *sensali* olacak; kamuya açık artırmada ürün satma işlevi olan ve Arapça'da *halka* adı verilen açık artırma ise, İtalyanca'da *galega* hâline gelecektir. [21]

Sonraları *Holy See (Kutsal Makam)* tarafından yasadışı ilan edilen ve o dönemde yaygınlaşan "ikili değişim sözleşmesi"ni ifade eden Arap ticari risk sözleşmesi *muhatarah*, *mohatra* olarak İtalyancaya ve Latince'ye geçmiştir. Hakikaten, bu sözleşmenin hem pratikte hem de günlük dilde yaygınlaşması Avrupa genelinde o seviyeye gelecektir ki, Arapça *muhatarah* terimi İspanyolca'da *mohatra* ve Portekizce'de *mofatra* olacaktır. [22]

Akdeniz çevresinde ticaret yapan çeşitli Orta Çağ İslam ve Avrupa devletleri arasında doğrudan kelime değişiminin başka örnekleri de vardır. Sözü edilen *sak* terimine (check/cheque) ek olarak, çeşitli Orta Çağ Venedik ticari belgelerinde yer alan Farsça pazar (*bazaar*) kavramı, İtalyanca ve diğer Batı dillerine Arapça aracılığıyla aktarılan bir kelimedir. [23] İtalyanca *fondoco*, yani seyahat eden tüccarlar için tasarlanan dinlenme evleri, Arapça *funduk*

---

[19] Krş E.F. Edler 1934, birçok yerde; Haskins 1970, s. 84; J.H. Kramers 1931, s. 105; S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 241,244; A. Lieber 1968, s. 230, 232-233, 237, 239-240.

[20] R. Dozy 1881, s. 82; A. Lieber 1968, s. 230, 241; F.C. Lane 1966, s. 50-52; S. Lebîb 1969, s. 94; A. Udovitch 1977, s. 149; Geniza belgesi, Taylor Schechter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, no. "TS 10 J, 16, s. 17."

[21] A. Lieber 1968, s. 230, 238.

[22] Bkz. J. Denzinger 1947, para 1190; J.H. Kramers 1931, s. 105 vd.; M. Grice-Hutchinson 1978, s. 16-18, 48-51; ayrıca Ek E'ye bakınız.

[23] P. Molmenti 1906, C. 1, pt. 1, s. 127; C. Haskins 1970, s. 84; A. Lieber 1968, s. 238.

aracılığıyla ve Yunanca pandocheoionundan geçmiştir. Çağdaş Mısır terimi olan ve keteni tanımlayan *kalûs* da Yunanca *kalos*un bir türevi gibi görünüyor.[24] O dönemde bazı teknik ticaret terimleri de İtalyanlardan Araplara geçmişti. Örneğin *scala* (güverte iskelesi) ve *barcolo* (mal balyası) gibi İtalyanca kelimeler, Orta Çağ Arapçasında *iskâlâ* ve *barkalû* olacaktır.[25]

Son olarak, Roma rakamlarının Arap rakamları ile 6./12. ve 7./13. yüzyıllarda İtalyan ticari kuruluşlar tarafından kademeli olarak değiştirilmesinin; aritmetik hesaplamaları ve böylece Batı Orta Çağ'ının kapitalist devriminin bilahare ayırt edici özelliği olacak olan bir muhasebe prensibi olarak İtalyan çift girişli defter tutma geleneğine geçişi büyük ölçüde kolaylaştırdığını belirtmek gerekir.[26]

Bazı saygın Orta Çağ bilim adamları, çift girişli defter tutmanın kavramsal temelini yapısal olarak Müslümanların bulduğunu ve tüccarlar tarafından İtalyanlara aktarılan diğer matematiksel sistem "algebra" (Ar. el-ccbr'den) denklemlerinden türediğini düşünmektedir. Nitekim bu spekülasyonu sağlamlaştıran, ilkel "çift sütun" ve "çift giriş" defter tutmanın belirli unsurları, Fâtımî dönemine tarihlenen Mısır Geniza belgelerindeki ticari hesaplarda görülmeye başlanır. Yine bu dil aktarım sürecinde "sıfır" kavramı da "cipher" teriminin Arapçadan türetildiği bir mefhum olarak karşımıza çıkmaktadır.[27]

Şüphesiz, klasik antik Romalılar da yenilikçi iş uygulamalarının uzun soluklu mirasını bırakmışlardı. Bunların bir kısmının kalıntıları, "Karanlık

---

[24] R.S. Lopez 1964, s. 603; H. Adelson 1962, s. 186; 'A. S. 'Atîye 1962, s. 181; J.W. Thompson 1959, C. 1, s. 402; S. D. Goitein 1973a, s. 47.

[25] S.D. Goitein 1970, s. 53-54; aynı yazar. 1967, s. 51 ff.; A. Udovitch 1977, s. 154; J. Prawer 1972, s. 136; Geniza belgesi, Taylor Schechter Koleksiyonu, Üniversite Kütüphanesi, Cambridge, no. "TS 10 J, 9, s. 21."

[26] Bu gelişmeler hakkında, bkz. A. Wildavsky ve C. Weber 1986, s. 162-164, 168; A. Lieber 1968, s. 242-243; F.C. Lane 1987, s. 177 vd. İronik bir şekilde, Romen rakamları Orta Çağ Avrupa "Royal Exchequers" kâtipleri tarafından kullanılmaya devam etti. Bu durum, manipüle etme veya değiştirme zorluğu nedeniyle, zimmete para geçirme veya sahtekârlık için iyi bir caydırıcı olarak görülüyordu (Bunun için bkz. A.C. Littleton ve B. Yamey 1956, s. 64; A. Wildavsky ve C. Weber 1986, s. 216-219; A. C. Littleton 1980, s. 21).

[27] Krş A.C. Littleton ve B. Yamey, 1956, s. 64 vd.; A. Woolf 1912, s. 105-107; R.E. Taylor 1942, s. 61 vd.; A. Lieber 1968, s. 232 vd.; A. Wildavsky ve C. Weber 1986, s. 164; S.D. Goitein 1967-1973, C. 1, s. 208-209, 239-240.

Çağlardan" İtalya'da kalmış olabilir. Roma İmparatorluğu'nun çekler, mevduat bankacılığı, temel kredi ve hatta çift sütun kayıtların basit kullanımından da yararlandığı bilinmektedir.

Aslında, bu tür Roma ticareti uygulamaları, Merovenjler ve en eski Şarlman öncesi Karolenj'inin farklı saltanatları boyunca azalmış ancak tamamen kaybedilmemiş olabilecek bir İtalyan ticari mirasının vazgeçilmez parçalarıydı.[28] Ancak İtalya'daki 5./11.-7./13. yüzyıl "ticari devrimi" sırasında bu tür kritik finansal kurumların dramatik ve güçlü bir şekilde yeniden ortaya çıkması, büyük ölçüde de Dârü'l-İslâm'la devam eden ticaretle teşvik edilmesi tesadüf değildir ve kesinlikle reddedilmemelidir. Gerçekten de, çok sayıda başarılı akademisyen, bu gelişmelerde nedensellik ilişkisi aramaktadır. Örneğin, oryantalist H.A.R. Gibb, İslam ve Avrupa tarih ritminin, doğrudan "ters bir döngü" içinde hareket ettiğini savunur.[29] Orta Çağcı R.S. Lopez ise, bunun tersine olarak; paralel fakat eş zamanlı olmayan bir döngüde hareket ettiğini iddia eder:[30]

> "İslam dünyasında bu döngünün, Katolik Avrupa'nın yaklaşık yüz yıl öncesinde olduğuna inanmak için sağlam nedenler var. Avrupa'nın buhrandan yeni çıktığı onuncu yüzyılda, bazı Müslüman ülkeler Orta Çağ zirvelerine doğru yol alıyordu... Orta Çağ'ın başlarında, İslam dünyasının ekonomik hızı, yalnızca kaynaklar ve tekniklerini benzersiz bir şekilde daha geniş bir toprak ve kültür yelpazesinden çektiği için bile Katolik Avrupa'dan daha hızlıydı."

Bu tarihî döngülerin ortak kökenleri mi vardı, yoksa rastlantı mıydı? Önceki analizlerde Batı'nın iş dünyasının kelime dağarcığı, Doğu'nun ticari terimlerinden önemli ölçüde etkilendiği gösterilmişti. Çok sayıda bilimsel analiz, modern Avrupa hukuk sistemlerinin çeşitli unsurlarının da benzer şekilde, o dönemki Arap prototiplerinden toplandığını ortaya koymaktadır.[31] Avrupa'nın iş uygulamalarının da Arap ticari prototiplerinden derinden etkilenmiş olması mümkün müdür? Şimdi ele alınacak konu, Orta Çağ İslami mali ilkelerin, Avrupa'daki iş dünyası üzerindeki olası etkisidir.

---

28 Bkz. G. Savoli 1929, birçok yerde; E.H. Oliver 1907, s. 131-132; A. Wildavsky ve C. Weber 1986, s. 122 vd.

29 H.A.R. Gibb 1962, s. 3-4.

30 R.S. Lopez 1976, s. 24-25.

31 Krş 'A. 'A. Husayn 1947, birçok yerde.

6.3. "Serbest Pazar"ın İşletme İdeolojilerinin Aktarımı

Bölüm 3.1'de ayrıntılı olarak açıklandığı gibi, "özel kâr güdüsü" kaidesi güçlü bir şekilde, Orta Çağ İslami ekonomik ideolojisine yerleşti. Müslümanların ticari inisiyatiflerini, Avrupa dâhil, çağdaş dünyanın uzak köşelerine sürükledi. Onlarca yıl boyunca Arap Doğu'sundaki etkileşimden sonra bu bütünleşmiş serbest piyasa kavramı, sonunda Hristiyan Batı'da da benimsendi. Sonuçta bu bölge; "Karanlık Çağ ekonomisi"nin merkezi olan ve can çekişen feodalizm felaketiyle geçen dört yüzyıllık tecrübenin ötesine geçecekti.

Sadece tesadüf değilse, bu tür ideolojik etkileşimin zamanlaması kesinlikle en şanslı dönem idi. Çünkü bu çağ, İslam iktisadının entelektüel mayalanmasının aşırı boyutta olduğu bir çağdı. Muhammed b. Hassan eş-Şeybânî'nin *Kitâb el-İktisâb fi'r-Rızki'l-Mustatâb*[32] ve Ebû'l-Fazl ed-Dımeşkî'nin *El-İşâre ilâ Mahâsini't-ticare*[33] isimli eserleri, çok yeni ve derin olan serbest piyasa ekonomisinin ilkelerini -o zamanlar bilinen entelektüel dünyayı şekillendirecek ekonomik teorileri- formüle etmeye başlamıştı. Bunlar yarım binden fazla yıl sonra, Adam Smith ve Hristiyan Batı'daki diğer Rönesans reformcuları tarafından "icat edilecekti."

Doktrinler verimli topraklarda kök saldıkça, sonuçlar da kendini göstermişti. Gerçekten de etkisi açısından güçlü ve uzak bölgelere kadar yayılmış olan erken Orta Çağ Dârü'l-İslâm ekonomisi, nihayetinde hem pratik hem de yazılı kurallar ile -hem çevredeki hem de uzaktaki- ticaret ve iş doktrinlerine hükmetmeye başlamıştı. Çünkü Araplar, Doğu'da Hindistan'dan Asya, Afrika ve Avrupa'ya kadar uzanan siyasi ve ticari bir imparatorluk inşa etmişti. "Özel kâr güdüsü", İslami ticaretin genişlemesini belirleyen bir güçtü. En başta gelen destekçilerinden biri de önemli çalışması *Kitabü'l-İktisâb fi'r-Rızki'l-Mustatâb* ile Muhammed b. Hassan eş-Şeybânî idi. Bu eser, kendisinin bir öğrencisi olan İbn Semâ'a tarafından korunup günümüze ulaşan daha kapsamlı şaheseri "*Kitâbü'l-Kesb*"in ("Kazanç Kitabı") kısaltılmış hâliydi ki "Allah tüm inananlara geçim sağlama yükümlülüğü getirdi." şeklinde açık bir ifade ile başlamaktadır.[34] Eş-Şeybânî şöyle devam etmekteydi: "İnsanın gayesi Allah'a hizmet etmek ise, bu gayeye ancak uygun şekilde beslendiğinde,

[32] Krş. 'A. 'A. Hüseyin 1947, birçok yerde.
[33] Eş-Şeybânî 1938, s. 14.
[34] Ed-Dımeşkî 1977, s. 45.

giyindiğinde ve yerleşimini sağladığında ulaşabilir. Bu geçim, maksadına ancak üretken kazanç yoluyla ulaşılabilir."

Gerçekten de eş-Şeybânî'ye göre, kazanç sadece ihtiyaçlarla sınırlı olmak zorunda değildi. Aynı zamanda lüksleri de içerebilirdi. Çünkü bütün bireyler, eylemlerini uyarmak için somut bir teşvike ihtiyaç duyarlar (örneğin "kâr güdüsü").[35] Aynı şekilde yazar, özel kazançların -ticaret ve zanaat arayışının-, Allah nazarında kamusal kazançlardan daha fazla hoşnut edici olduğunu vurgulamaktadır.[36]

Özel sektör geçim kaynaklarının faziletleri, ki ticaret bunların en soylusudur, 5./11. yüzyıl Arap iktisat nazariyecisi Ebu'l-Fazl ed-Dimeşkî tarafından övülmektedir. O, tüccarların üç kategorisi diye tanımladığı yapının işlevlerini tanımladıktan sonra -seyyar satıcı (*er-rakkâd*), toptancı (*el-hazzân*) ve ihracatçı (*el-mücehhiz*)-, onların rekabetçi pazardaki özel kâr fırsatlarını en iyi şekilde kullanma teknikleriyle ve tüccarın özel ilgisi sayesinde, nasıl sermaye biriktireceğini detaylandırır.[37]

Ed-Dımeşkî'nin kişisel kazanç elde etmek için kâr elde etmeye duyduğu bağlılık, benzer şekilde, İbn Haldun'un ekonomik felsefelerine de yansıyor. Büyük tarih kitabı *Kitâbü'l-İber*'in giriş bölümü olan *Mukaddime*'de, verimli bir geçim arayışının ayrılmaz üç kavramı şu şekilde tanımlanır:[38]

- *Rızk*, kişinin hayatını sürdürmek için edinmesi gereken gelir.
- *Ma'âş*, kişinin geçimini kazandığı araçlardır. Bu tür kazançlarda kabul edilebilir dört yol sırayla idarecilik, ticaret, tarım ve sanayidir.
- *Kesb*, geçimin temel ihtiyaçlarının ötesine geçebilecek gelir kazançlarıdır ki, daha sonra yeniden yatırım maksatlı kullanılabilecek "sermaye kazançları"nı (*Mekâsib*) ifade eder.

Mekâsib diye açıklanan bu yeniden yatırım, tüm serbest piyasa girişiminin can damarıydı. Bu tür rekabetçi pazar kazançlarının ürettiği

---

35 Bkz. Eş-Şeybânî 1938, s. 16 vd., 79-82; ayrıca bkz. S.D. Goitein 1968, s. 222-224; 1957, s. 586-589; B. Lewis 1970a, s. 87-88.

36 Eş-Şeybânî 1938, s. 16 vd., birçok yerde ve özellikle s. 17.

37 Ed-Dimeşkî 1977, s. 60, 80-82; ayrıca bkz. s. 19 vd., 53 vd., 59-61, 64-78, 80-92 (Onların Protestan reformunun erken dönemlerindeki düşüncelerinin yankıları için bkz. Ek J.).

38 İbn Haldûn 1978, b. 5, s. 380 vd.

sermaye kazançları, ticaretin de nihai sonucuydu. Bölüm 3.1-B'de belirtildiği gibi: [39]

> "Ticaret, mal satın alarak ve 'piyasadaki dalgalanmalar'ı bekleyerek ya da ürünü daha fazla talep edilen başka bir ülkeye taşıyarak ve onu satın alma fiyatından daha yüksek bir fiyata satmaya çalışarak oluşur. Yahut daha sonraki bir tarihte ödenecek daha yüksek bir fiyattan satarak sermayesini artırmak anlamına gelir. Bu durumda kâr, yatırılan sermayeye göre küçüktür. Ancak sermaye büyük olduğunda, kâr da büyük olur. Çünkü birçok kere az, sonuçta çoktur."

Özel kazanç arayışına gömülü olan bu zekice ticari kurallara, kısa bir süre sonra, İtalyan şehir devletlerinin girişimci tüccarları tarafından da hayran olunmaya başlandı. Daha sonra aktif olarak Yakın Doğu ticaretlerinde ve resmî ticaret kayıtlarında kendini gösterdi.

Yüzyıllar boyunca, Orta Çağ Batı feodalizminin din temelli "değişmez nakaratı (*leit motif*)" olan "yoksulluğun erdemleri"ne doktrin olarak atıfta bulunulmuştu fakat artık "kapitalist" olarak nitelendirilebilecek tutumların gelişimi de belirginleşmeye başlamıştı. Müslümanların yukarı doğru giderek artan piyasa cazibe merkezlerine ticari olarak karşı koymaları artık güç olacaktı. Örneğin, 364/975 tarihli eski bir belge, Venedikli doge Pietro Candiano tarafından belirli yatırımlardan kazanılan "kârlar"dan bahsetmektedir. [40] Avrupa'daki yarı kurumsal girişimin ilk örneklerinden biri de Ceneviz tüccarlarının, Haçlıların 494/1101'de Filistin Caesarea limanını ele geçirmelerine yardım etmesi sırasında, 8.000 denizcinin her birinin -kendi ticari girişimlerini oluşturabilecekleri- 48 solidi ile ödüllendirilmesidir. [41]

Bu türden "küçük kapitalist"lerin teşvik edilmesi, daha sonraları fetihlere katılan İtalyan tüccarlarına, fethedilen her Levanten şehrini kalkındırmak için şehrin üçte biri oranında verilen pay ile ödüllendirme uygulanmasıyla, sonraki yüzyılın iş akışında daha da büyük boyutlar alacaktı. [42]

---

39 İbn Haldûn 1978, b. 5:15, s. 399.

40 Y. Renouard 1949, s. 14-15.

41 L.T. Belgrano 1890, s. 12-13; G. Duby 1974r, s. 261 vd.; R.S. Lopez 1987, s. 306; R.S. Lopez ve I.W. Raymond 1955-1956, s. 88-89. Aslında, deniz yolculuklarından elde edilen kârların denizciler tarafından paylaşılması zaten Bizans'ta yaygın olarak uygulanmış görünmektedir ve gerçekten de "Deniz Yasası"nda *Nomos Nautikos* açıkça belirtilmiştir (krş. *Nomos Nautikos*, Bölüm 83, R.S. Lopez 1959a, s. 80'de belirtildiği gibi).

42 Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

Gerçekten de bu, Yakın Doğu ticaretinin çağdaş Avrupa uluslararası ticareti içindeki göreceli önemini düşündüren Ceneviz noter arşivlerindeki finansal veriler, ki 7/13. yüzyılın ortasında hazırlanan Doğu'nun "Geniza belgeleri"nin Batı'daki mukabili olan benzer iş kayıtlarıdır. Yalnızca Levant'taki 50.000 Ceneviz poundunu aşan toplam Ceneviz kâr arayışı yatırımlarını gösterir. Bu miktar, analiz edilen portföylerde temsil edilen sermayenin yaklaşık %40-70'ini oluşturur.[43]

Bu yatırım tutarları etkileyici olsa da tek bir şehirdeki birkaç muhasebecinin mali kayıtlarında yer alan seçkin yatırımcıların sermaye harcamalarını yansıttığı da akılda tutulmalıdır. Bu itibarla, devam etmekte olan bu türden Yakın Doğu ticaretinin toplam hacmini yansıttığı düşünülmemelidir.

Yakın Doğu'ya bağlı Suriye Seferleri'ndeki sermaye yatırımlarının büyüklüğü de oldukça önemli görünmektedir. Örneğin 551-559/1156-1164 döneminde altı Suriye yolculuğuna yapılan yatırımların toplam değeri, 10.000 pounddan fazla ya da sefer başına yaklaşık 1.700 pound idi. 587 / 1191'de iki Suriye seferi için taahhüt edilen toplam sermaye 6.900 poundu aşarken, 601/1204'te tek bir sefer 8,000 pound sermayeye sahipti.[44]

Böylesi açık göstergelerden de bellidir ki, Ceneviz yatırımcılarının Levanten ticaretindeki girişimlerini gerçekleştirirken, daha geniş bir ürün yelpazesinden ve daha büyük ölçekteki ekonomilerinden giderek daha fazla yararlandıkları açıkça görülmektedir. "Yatırım getirisi" (YG) oranları da bu dönemde önemli ölçüde artmaktadır. Ceneviz-Levanten ticareti için o zamanki temel ticari yatırım biçimleri, en azından birinin "çalışan ortak" olduğu, değişen sermaye miktarlarıyla ortaklığa dayalı (*societas maris*) "deniz kredisi" idi. Bu, bir veya daha fazla sözleşme tarafının sermayeye, diğeri veya diğerlerinin de iş gücü girdisine katkıda bulunduğu *commenda* (*acommendatio*) anlaşması idi.[45]

Belirli "sözleşme şartları" zaman zaman değişiyordu. Ancak bu anlaşmalarda belirtilen "kâr bölüşümü"nde sık sık farklılıklar olsa da *societas maris*'te yatırımcılar genellikle sermayenin üçte ikisini sağlıyor ve kârlarının yarısını alıyordu. Katılımcıların bireysel katkı paylarına, yüzde oranına göre

43 Bkz. M. Balard 1966, s. 469-502; J. Prawer 1972a, s. 400-402.

44 E. Byrne 1920, s. 197-198, 211.

45 Bkz. E. Byrne 1920, s. 213 vd.; aynı yazar 1917, s. 135 vd., 152 vd.

dağıtım yapılıyordu. Buna karşın, çalışan ortak(lar), sırayla sermayenin diğer üçte birine katkıda bulunmakta, riskin üçte birini üstlenip kârın yarısını almaktaydı.

Öte yandan *commenda* ortaklığında, yatırımcı genellikle sermayenin tamamını sağlıyor ve kârın üçte ikisi karşılığında tüm riski üstleniyordu. Oysa çalışma ortağı, "uygulamalı" şekilde emeğiyle katkıda bulunuyor, ancak sermayesi olmuyordu. Karşılığında masrafları karşılanıyor ve kârın üçte birini alıyordu.[46]

Değişken de olsa, gerçek kâr marjının göstergesi olan "istihdam edilen sermayenin getirisi" de genellikle yaklaşık dokuz ay süren bu Cenova-Suriye gidiş-dönüş seyahatlerinde önemli görünmektedir. Böyle bir deniz girişiminin 553/1158'de %33,3; 555/1160'da ise %60 daha fazla kâr ettiği rapor edilmiştir. Yirmi yıl içinde 576/1180-596/1200 döneminde "getiri oranları" %41,2'den %62,5'e; 596/1200-601/1205 yıllarında ise %31, %41, %43, %45.7, %46 ve %50'lik sermaye getirileri çeşitli ticari girişimlerde kaydedilmiştir.[47]

Bu büyük getiri oranları, zaman içinde Yakın Doğu yatırımlarına sermaye miktarları olarak da belirgin artışlar sağlamıştır. Örneğin, Cenova'nın beş büyük ticaret ailesinden birinin üyesi olan Ingo della Volta'nın, sadece Suriye'deki yabancı yatırımları, 551/1156'da 623 pounddan 555/1160'da 1,562 pounda yükselmiştir. Ingo della Volta tarafından 551/1156-553/1158 döneminde Yakın Doğu'ya üç deniz yolculuğu için Cenova'daki Ansaldo Baialardo'ya emanet edilen çeşitli *commenda* ortaklıklarının bir sonucu olarak, ikincisinin sermayesi sıfırdan 170 pounda, Ingo della Volta'nın orijinal yatırımı ise üç kattan fazla sadece 205 pounddan 635 pound'a yükselmiştir. Tüm noter kayıtları, Ingo della Volta'nın, Yakın Doğu Akdeniz bölgesinin çeşitli bölgelerindeki ticari girişimlere 3.000 pounddan fazla para harcadığını gösteriyor.[48]

---

[46] E. Byrne 1917, s. 153-167.

[47] Bkz. *Archivio de Stato di Genova* (A.S.G.): "Notari Ignatio" ("Not. Ing."), ff.3, 162; "Notario Gugliemo Cassinese" ("Not. Gugl. Cass."), ff. 48, 206, 207, 218, 222, 224, 225, 248, 252, 255, 261, 265; E. Byrne 1920, s. 214; "Notari Lancococo" ("Not. Lanfr."), Reg. Ben, ff. 32, 53, 62, 65, 75, 77, 90, 99, 108, 122, 141, 142, 163, 167, 183, 184, 189, 197.

[48] Bkz. *Historia Patria Monumenta*, C. 6, "*Chartarum*" ("*Chartarum*") 1853, C. 2, no. 304, 305, 352, 359, 424, 431, 519, 530, 664, 734, 893, 958, 995, 1421; H. Krueger 1933, s. 387; E. Byrne 1920, s. 205; R. de Roover 1941, s. 87-92.

Aynı dönem içinde, kayınbiraderi Guglielmo Buroni, Levio ve Mısır'daki çeşitli ticari işletmelere 1.650 poundun üzerinde yatırım yapmıştı. Bu işletmelerden bazılarına Ido Mallonus adında bir ortağı da 700 pound yatırım yapmayı tercih etmişti.[49] Cenevizli tanınmış bir tüccar ailesinin üyesi olan Baldissone Usodimare'nin oluşturduğu bir Suriye ticari girişiminin sermayesinin de 551/1156 ile 559/1164 arasında sekiz yılda 264 pounddan 950 pounda yükseldiği söyleniyor.[50]

Yine bu yıllarda, Oberto of Lucca'nın Suriye yatırımlarından kazandığı 383 pounda ek olarak, sermaye yatırımları 86 pounddan 300 pounda yükselirken,[51] Ribaldo di Saraphia ise Suriye ticaretine yapılan zekice yatırımlarla 700 poundu aşan bir sermaye fonu inşa etmişti.[52]

Bu tür sermaye fonları, genellikle büyük öncü bireysel yatırımlar da içermektedir. Örneğin 596/1200 yılında Simon de Bulgaro, ticari yatırım amacıyla 1.004 pound ve altı Bizans solidini Yakın Doğu'ya taşıdı.[53] 651/1253 yılında Guglielmo de Camilla, kıyafet ve diğer ürünlerin ticaretini kapsayan bir Suriye ticaret girişimine 2.300 pounddan fazla yatırım yaptı.[54] 64/1249'da Simon Malocello, 1,274 liralık ihracattan oluşan bir Suriye anlaşmasını sonlandırdı; ertesi yıl Levant'ta benzer bir mal işlemini 3.904 pound olarak tamamladı.[55]

Hatırlanması gerekir ki, bu önemli yatırım getirileri, daha önce belirtilen tüccarların birçoğunun satın aldığı sanayi ve gayrimenkul varlıklarına ek olmuştur. Aslında birçok İtalyan iş adamı; evlere, mağazalara, çiftliklere,

---

[49] "Chartarum" 1853, C. 2, no. 329, 426, 619, 668, 892, 893, 923, 1115; *Historia Patria Monumenta*, C. 7, *Liber Jurium Republicae Genuensis* ("*Liber Jurium*") 1854, C. 1, no. 20, 95, 124; H. Krueger 1933, s. 388-389; E. Byrne 1920, s. 206-208.

[50] "*Liber Jurium*" 1854, C. 1, no. 124; "*Chartarum*" 1853, C. 2, no. 775, 957, 1189, 1473; E. Byrne 1920, s. 206; aynı yazar. 1928, s. 158.

[51] "*Liber Jurium*" 1854, C. 1, no. 124; "*Chartarum*"; E. Byrne 1920, s. 209.

[52] Krş. "*Chartarum*" 1853, C. 2, no. 267, 283, 334, 335, 394, 397, 419, 769, 770, 777, 809, 824, 865, 899, 907, 1001, 1017, 1018, 1019; "*Liber Jurium*" 1854, C. 1, no.154,197; E. Byrne 1920, s. 209; aynı yazar. 1918, s. 182-184.

[53] *A.S.G.*: "Not. Ing." f. 162; "Not. Gugl. Cass.", ff. 118, 272; E. Byrne 1920, s. 215.

[54] *A.S.G .*: "Not. B. de For.," Reg. IV, f. 193; E. Byrne 1928, s. 171.

[55] Bkz. *A.S.G .*: "Not. B. de For., "Reg. Ben, pt. 1, ff. 25, 29, 48, pt. 2, ff. 142, 143; Reg II, ff. 68, 103, 136; Reg. III, f. 167; E. Byrne 1928, s. 172; aynı yazar. 1917, birçok yerde.

imalathanelere ve gemilere sahip oldukları Levant'ta yaşıyordu. Diğer arazi sahipleri ise, bir süre bölgede ikamet etmeyi, daha sonra da Levanten mülklerini kiralayarak İtalya'ya dönüp, genişletilmiş Yakın Doğu iş bağlantılarına dayanarak yeni ticaret girişimleri açmayı seçmiştir. [56]

Ayrıca şehrin noter kayıtlarında bulunan finansal verilere hazır erişilebilirlik nedeniyle, bu analizin büyük bölümünün Ceneviz yatırımlarına odaklanmıştı. Buna rağmen o dönemde Marsilya, Venedik, Pisa, Amalfi, Gaeta ve Akdeniz havzasının diğer ticari limanlarında da iş adamları arasında benzer girişimci gelişmelerin gerçekleşmekte olduğu unutulmamalıdır. Örneğin liman kenti Marsilya'ya ait noter kayıtlarında, Levant'a yapılacak **ticari bir seferden yararlanmak için 645/1247'deki iki haftalık dönemde** 180'den fazla yatırımcıyı içeren 150'den fazla sözleşmenin imzalandığını ve bölgedeki diğer birçok ana deniz şehrinde de benzer kurumsal ortaklıkların oluştuğunu belgeleyen çok sayıda finansal veri bulunmaktadır. [57]

Böylece, büyüyen özel sektör servet havuzunun daha fazla sayıda girişimci arasındaki dağılımı, profesyonel bir tüccar sınıfın yeniden ortaya çıkmasına ve "kâr güdüsü"nün 5./11.-7./13. yüzyıl İtalya'sında ticaret için temel itici güç olarak yeniden ortaya çıkmasına sebep oldu. Bütün bu faktörler, İslami Yakın Doğu'nun canlı ekonomisinden, yeni ticaret için sundukları ümit verici imkânlardan ve doğurdukları o kişisel kazanç arayışından derinden etkilendi.

6.4. Yeni "Parasal Modellerin" Aktarımı

Orta Çağ'ın başlangıcında, Avrupa yöneticileri ve tüccarları da Müslüman paranın üstün kalitesinin değeri için bir takdir geliştirdiler. Nitekim Karolenj yönetimi altında İslami ve Avrupa madenî para ağırlıklarını karşılaştıran ekonomi tarihçisi Sture Bolin'in meşhur bir grafiği, İslami para biriminin asli değerinin genel olarak takdir edildiğini ve bir dizi Avrupalı yöneticinin de onu hem ağırlık ve hem de tasarım bakımından taklit ederek, ondan bölgeler arası para değişimi hesaplamalarını kolaylaştırmak

---

[56] Bkz. *A.S.G* .: "Not. B. de For., "Reg. Ben, pt. 2, ff. 70, 189v; Reg II, ff. 70, 70v; Reg. IV, f. 238; E. Byrne 1928, s. 161.

[57] J. Prawer 1972a, s. 401; D. Herlihy 1958, birçok yerde. Bkz. S. Bolin, 1953, s. 12 vd., 20 vd.; C. Oman 1961, s. 19; M.H. Dolley 1961, s. 50-51.

ve kendi darphane gelirleriyle prestijini artırmak için yararlandıklarını göstermektedir. [58]

Bunlar arasında bulunan, 9. Gregoryen yüzyılın başlangıcında Kutsal Roma İmparatoru Şarlman'ın son parasının ağırlığı, Abbâsî gümüş dirhemi ile tam olarak eşitti. Hatta Kuran'dan Allah'ı yücelten Arapça yazılar taşımaktaydı (!). Aynı şekilde, diğer erken Orta Çağ Avrupa hükümdarlarının, mesela Mercia (şimdiki Birleşik Krallık) Kralı Offa'nın, kendi uluslararası ticaretlerinin bölgesel pazarlara erişimini hızlandıracak paralar üretmek için Müslüman paralarını taklit ettiğine dair deliller de vardır. [59]

Diğer Batı idari bölgelerinin, artık Doğu para sistemlerinin "nitel" yönlerini de taklide uğraştığı görülmektedir. Örneğin 11. Gregoryen yüzyılın ikinci çeyreği kadar erken bir dönemde, Amalfi ve Salerno'dan tüccarların, pazara girişlerini kolaylaştırmak için Kuzey Afrika'daki *tarìs* adı verilen ve gözle görülür şekilde üstün olan İslami altın sikkelerin sahtesini yaptıkları bildiriliyor.

6/12. yüzyılın yarısında Muvahhid hanedanının yükselişiyle birlikte Avrupalı tüccarlar, hanedanın yarım dirhemlerini taklit ettikleri ve bazı tahminlerle, üç milyarın üzerinde olmak üzere *millarès* adı altında çıkardıkları bu sikkeleri hem bölgesel satış için ve hem de uğrak yerleri olan Bougie, Ceuta, Oran, Tlemcen ve diğer Kuzey Afrika limanlarında kendi ticaretlerini yapmak için kullandılar. Bu kötü uygulamayı devasa boyutlarda genişlettikleri görünüyor. Gerçekten de Cenova ve Marsilya'daki bazı din adamları ve resmî devlet darphanelerin bu kötü faaliyete katıldığı bildirilmektedir. [60]

Bununla birlikte Şarlman tarafından yürürlüğe konan gümüş cinsinden para birimine rağmen, Hristiyan Avrupa'nın temel ticari işlem sistemi, genellikle bir "maddi mübadele" sistemi görüntüsü ile öne çıktı. Giderek küçülen altın arzı ve sert biçimde düşen yerel sikke arzı ekonomiyi yavaş yavaş

---

58 Burada dipnot numarası verildiği hâlde sayfa altında herhangi bir referans verilmemiştir. Aynı dipnot numarasına sahip referanslara işaret edilmiş olabilir (Ç.N).

59 Burada dipnot numarası verildiği hâlde sayfa altında herhangi bir referans verilmemiştir (Ç.N).

60 G. Sambon 1912, pt. 1, s. 80 vd.; A.M. Watson 1967, s. 11-13; A. de Longpérier 1876, s. 46; Sambon 1912, pt. 1, s. 80 vd.; D. Abulafia 1987b, s. 241-224, 255-256.

feodalizme yöneltti. Bazı iktisat tarihçilerinin "doğal devlet" olarak tanımladığı boşluğu doldurmak için ise takas sistemi devreye girdi.

Bu nedenle Orta Çağ ticari belgeleri, iş gücü veya "aynî" ticaret gibi sabit ve karara bağlanmış işlemlere atıflar ile doludur. Ekonomik mübadelenin ana teması, artık "iş", gıda, baharat, giyim, mücevher, hayvan, kürk ve hemen el altında bulunan diğer faydalı eşyalar olmuştur. Bir at bir inekle, bir çift ayakkabı bir parça bezle, bir teneke tuz bir kilo biberle takas ediliyordu. Fransız ekonomi tarihçisi Marc Bloch'un dokunaklı sözleriyle: "Paranın, değer paydası olarak rolü neredeyse durmuştu"[61] (!)

Ancak bir yandan, içeride para kullanımından daha çok takas gerçekleşirken, diğer yandan da uluslararası para birimi işlemlerinde, yabancı orijinli ve uluslararası nitelikli paralar kullanılmaya devam etti. Ticari devrimin başlangıcında Akdeniz havzasının pazarlarında hâkim olan saygın altın para birimleri ise, *nomismata* olarak bilinen Bizans *solidus*u ile Avrupa'da işlem gördü ve *mankuş* olarak vaftiz edilen Fâtımî dinarı hâline geldi. Bu para birimi çiftinin bölgedeki dolaşımı öyle yaygınlaşacaktı ki, modern ekonomi tarihçileri sık sık, onlara "Orta Çağ'ın ikiz dolarları" diyecekti.[62]

Üretken sonuçları olan parasal yarış ve yenilikler konusunda, uzun süredir mevcudiyetini koruyan Orta Çağ Avrupa deney süreci devam edecekti. İtalya'nın "ticari devrimi"nin son derece önemli bir yan ürünü de ge-

---

61 M. Bloch 1939a, s. 14; aynı yazar. 1939b, C. 1, s. 107; M.M. Postan 1973, s. 80 vd.; P. Boissonnade 1927/1959, s. 159; D. Herlihy 1957-1958, s. 11. Bununla birlikte, bu mevcut tarihsel belgelerin tarihî bir anormalliği, işlemlerin sıklıkla "ikili" bir şekilde -hem aynî hem de para birimi cinsinden adlandırılmasıdır. Bunun nedeni, mevcut çalışmaya da ışık tutmaktadır- "mallarda" ve bilinen bir para biriminde borçların sözleşmeye bağlanması şeklinde ve genellikle kilisenin faiz yasağına doğrudan cevap olarak gelişmiştir. Başka bir deyişle, bu şekilde öngörülen parasal meblağ, sadece belirtilen bir ürün için eşdeğerlik bulmak üzere belirlenmiş bir rakamdı. Daha önce tarif edilen İslami *muhâtara* sözleşmesinden sonra modellenen yapay bir "hesap parası" idi. O hâlde yasalcı bir bakış açısından anlaşmanın özü, ne türde, ne de takas edilen ürünlerde değildi. Ancak gerçekte, sözleşmenin asıl amacı sermayeye dayalı bir krediyi işlemekti. Aslında, birçok analistin o anda devam eden gerçek takas miktarını hatalı olarak yorumlamasına ve abartmasına yol açmış olan da, bu türden sözleşmeye bağlı manevraların kullanılmasıdır.

62 Bkz. H. Heaton 1948, s. 174; F.C. Lane 1985, C. 1, s. 11 vd.; R.S. Lopez 1951, s. 209 vd.; C.M. Cipolla 1967, s. 13-26; M. de Villard 1919, s. 73-98.

lişen Yakın Doğu ticaretini karşılamak için döviz talebindeki çarpıcı artış olacaktı. Gerçekten de Levant'tan devam eden devasa mal akışlarını finanse etmek, kendi başına sağlam bir yeni para birimi ihtiyacını doğurmuştu.

Batı'da Doğu'nun lüks mallarına yönelik piyasa talebi arttıkça, tüccarlar için eş zamanlı olarak kârlar yükseldi ve bu da dolaşıma daha fazla para yatırılması ihtiyacını doğurdu. Buna cevaben Sicilya'nın yanı sıra İtalya, Venedik, Cenova, Pisa ve Floransa şehir devletleri kendi adlarına yerli paralar çıkarmaya başladı. Böylece, uzun bir feodal "Karanlık Çağ Fetreti"nden sonra, Avrupa'da parasal ekonominin restorasyonuna zemin hazırlandı.

Sonuç olarak 6./12. yüzyılın ortasında yani 535/1140 yılında Sicilya Kralı Roger, Karolenjlerin başından beri *ducatus* veya *ducat* adını koyduğu altın bir madenî para bastıran ilk Avrupa hükümdarı oldu. Yaklaşık 546/1151'de Pisa, kendi adına da para bastırmaya başladı. 566/1171'de Floransa da benzer şekilde, "kombine para birimi" üretmek için Pisalılar ile yeni bir darphane girişimi başlattı. 650/1252 yılında da *florenus auri* veya *florin* olarak isimlendirilen kendi altın sikkesini bastırdı.

Cenevizliler tarafından yeni bir altın para olan *genovino d'or*'un da basılması aynı yıl başladı. 588/1192'de Venedik, on iki *denari*'ye eş değer yeni bir gümüş para olarak *grosso* bastırdı ve 683/1284'te, Floransalı florin ile aynı ağırlık ve inceliğe sahip bir altın *ducat* bastırmaya başladı.[63]

Yakın Doğu ticaret hacminde kullanılmak üzere oluşturulan ve başlangıçta İslam topraklarına satışlarının karşılığı olarak büyük miktarlarda altının Avrupa'ya girmesinden dolayı basımı mümkün olan bu paralar, İtalyan tüccarların Doğu pazarına uzun zamandır arzuladığı girişini kademeli olarak sağladı.

Böylece, ticaret devriminin doğurduğu para birimi taleplerine doğrudan cevap olarak İtalyan şehir devletleri, Avrupa'daki parasal ekonominin yeniden dirilişine öncülük etti. Ardından kısa süre içinde, büyük uluslararası işlemlere uygun nitelikte, yüksek itibarlı yeni para birimleri çıktı. Zamanla bazı para birimleri –özellikle *florin* ve *ducat*– uluslararası kabul edilebilirlik ve bugün Amerikan dolarınınkine benzer bir değer standardı elde etmeye başladı.

---

63 *Archivio di Stato di Venezia*, "Maggior Consiglio" Reg. "Luna," C. 48V; N. Papadopoli 1893, C. 1, s. 113; F.C. Lane 1985, s. 92 vd., 107 vd., 174 vd.; D. Herlihy 1954, s. 151; C.M. Cipolla, 1967, s. 20 vd.; P. Grierson 1973, birçok yerde.

İslami Doğu'yla ticaret, Orta Çağ Avrupa'sının "parasal rönesansına" başka önemli katkılarda da bulundu. Bunlar arasında, İtalyan tüccarların Fâtımî İmparatorluğu'nun iyi işleyen para ekonomisine girmesinin -büyük uluslararası ticari işlemleri sonuçlandırmak için prestijli paralarının sağladığı harika bir imkân-, Avrupa zihninde, kanıtlanmış büyük bir para biriminin getirebileceği belirgin piyasa faydalarının anlaşılmasında büyük bir gelişim sağlaması da vardır.

Haçlı hareketi ve ona eşlik eden İtalyan tüccarların katarları, büyük lojistik gereklilikler sebebiyle, yeni girişimler için ticari yan ürünler üretti. Aynı zamanda fetihler de ganimet ve fidye gelirlerini artırırken, bütün bunlar, Avrupa ekonomilerini parasal ekonominin restorasyonuna doğru yoğunlaştırdı.

Haçlı Seferleri'nde, Haçlıların ilk askerî zaferleri sırasında bir dizi Fâtımî Levanten darphanesi de ele geçirildi. Böylece Avrupa ötesi yeni bir para sisteminin nihai evriminde, uzun soluklu ve de dikkat çekici bir gelişme gerçekleşti. Bu hadise Batı Avrupalılara uluslararası kabul görmüş bir para biriminin gerçek üretiminde daha fazla tecrübe kazandırdı.

Gerçekten de Avrupalılar 6./12. yüzyılda Fâtımî dinarını taklit ederek, kısa bir süre sonra kendi altın sikkelerini çıkardılar: bisanti saracenati veya bezants. Kalitesi düşük olsa da bu taklitler ilk olumlu pazar takdirini kazanmış gibi görünüyordu. 516/1122'de Tire'deki son Suriye darphanesinin ele geçirilmesiyle aynı zamana denk gelen Haçlı altın sikkeleri, Müslüman Doğu ve Hristiyan Batı arasında yürütülen uluslararası ticarette giderek daha belirgin bir rol üstlenmeye başladı.

Buna karşın Fâtımîler, bu sahteciliği -ve bunun sonucunda ortaya çıkan "dinar krizi"ni- ciddiye almış ve 514/1120'de bu tehdidi önlemek ve darphanede kaliteli para birimi üretimini korumak için en uygun araçları belirlemek üzere özel bir soruşturma yürütmüştü. Bu soruşturma, bir asır sonrasına ait, günümüze kadar ulaşan resmî bir rapora yansımıştır.[64] "Mısır Darphanesinin Bilimsel Sırlarını Keşfetmek" (*Keşfü'l-Esraru'l-İlmiyye bi dâri'l-Darb el-Mısrîyye*) başlıklı bu belgenin amacı, "altın standardını asla

[64] Bu Avrupa sahteciliği hakkında bkz. İbn Hallikân 1882, C. 2, s. 189; H. La-voix 1877, s. 5 vd.; P. Balog ve J. Yvon 1958, C. 1, s. 133 vd.; A.S. Ehrenkreutz 1964, s. 177-179; L. Blancard 1879-1880, s. 151 vd.; Bates 1974, s. 393-409.

taklit edilemeyecek veya aşılamayacak bir seviyede sabitlemek" için, iç para birimi üretim operasyonlarını yeniden tasarlamaktı.[65] Ancak bu parasal gelişmeler, tahmin edileceği üzere hem Yakın Doğu'nun hem de Avrupa'nın gelecekteki ekonomik seyri için geniş kapsamlı sonuçlar üreten önemli bir "çift taraflı" etki meydana getirdi. Diğer taraftan Haçlıların parayı taklit edişleri, hem Mısır'da hem de uluslararası pazarlarda Fâtımî dinarının prestijinde yıkıcı bir tahribat oluşturdu.

Zaten 524/1130'a gelindiğinde, Afrika'da değerli metal çıkarılan bölgelerin kaybı dolayısıyla yaşanan altın kıtlığı nedeniyle Fâtımî Mısır'ının bugüne kadar kesin olarak sabit içerik, kalite ve ağırlıkta piyasaya sürülen üstün para standartları bozulmaya başlamıştı. Dahası bu bozulma, Mısır hükümdarı Selâhaddin Eyyûbî'nin mevcut bimetalik sikkesini devalüe etti ve ülkeyi yeni bir parasal "gümüş standardı"na götürdü. Bu durum, 6./12. yüzyılın sonlarına kadar sürerek kriz seviyesine yükseldi.[66]

Sonuç olarak altın, değeri artık açık piyasa tarafından belirlenerek ve serbest dalgalanma değerine sahip olarak, "ticari olarak serbest" hâle geldi. Aynı zamanda Haçlı savaş bölgesinin, Mısır'ın Doğu Akdeniz deniz nakliye rotalarını içine alması nedeniyle ülkenin ihracat seviyesi de önemli ölçüde düştü. Batı Avrupa'dan ve başka yerlerden savaş malzemelerinin satın alınmasına olan ihtiyaç sebebiyle, zaten kötü bir şekilde istikrarsızlaştırılmış olan uluslararası ödeme dengesi tehlikeye düştü.[67]

Olumsuz finansal ve ticari faktörlerin bu birleşmesi, sahtecilikle dinarın itibarına verilen büyük zararla birlikte, daha değerli paraları ellerinde tutmaya kararlı olan ve piyasaya son derece duyarlı bulunan Mısır tüketicilerinden kötü iç reaksiyonlar aldı.

Yine, zaman içinde kendini ispatlamış "Gresham Yasası" ilkelerine uygun şekilde, düşük kaliteli Haçlı-fabrikasyonu sikkeleri, giderek daha yüksek kalitedeki Fâtımî dinarlarını halk arasında dolaşımdan uzaklaştırdı.[68]

---

65 İbn Be'ra 1966, s. 49-50; A.S. Ehrenkreutz 1964, s. 178-179; aynı yazar. 1954, s. 164.

66 Bkz. L. Lanfranchi 1968, C. 2, s. 405-406; A.S. Ehrenkreutz 1964, s. 177-179; aynı yazar. 1956, s. 178-184; H. Rabî' 1972, s. 171, 174-178; M. de Boüard 1939, s. 446-461; P. Spufford 1988, s. 166 vd.; T. Walker 1983, s. 40.

67 Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

68 A.S. Ehrenkreutz 1964, s. 177-179; H. Rabî' 1972, s. 17; T. Walker 1983, s. 40.

Nitekim piyasada ispatlanmış bu kurala örnek olarak, 9./15. yüzyılda Mısırlı tarihçi el- Makrîzî, Selâhaddîn dönemine dair şunları nakleder:[69]

> "Altın ve gümüş, bir daha asla geri dönmemek üzere [Mısır'dan] ayrıldı ve yokluğunda kitleler çılgına döndü. Ne zaman kırmızı [en yüksek kalitede] dinardan bahsedilse, derin bir saygı duyulurdu. Birinin eline düşerse, bu cennetten bir alamet olurdu."

Böylece Haçlıların "yaratıcı sahtecilik" girişimlerinden akseden büyük yan etkiler, Mısır'ın sınırları içindeki Fâtımî altın sikkesi üzerinde yıkıcı bir etki oluşturdu ve resmî olarak yeni bir gümüş para birimine geçilmesine neden oldu.[70] Dahası bu olumsuz finansal gelişmelere eşlik eden talihsiz bir diğer sonuç, dinarın genel olarak Akdeniz pazarlarındaki şöhretine yönelik aşikâr bir dış zararla da kendini gösterdi. Mevcut arşivlenmiş ticari belgelere yansıdığı gibi, zamanla ticari işlemlerde Haçlıların "*bezant*"larının artan önemi, ikiz para birimlerinin göreli kalite düzeylerinde daha büyük bir pariteye doğru bir yakınlaşma olduğunu göstermektedir. Keza Hristiyan madenî paralarının kıymeti, İslami muadilinin kalite seviyesi düştükçe yükselmekteydi.

Diğer önde gelen ekonomi tarihçilerinin yanı sıra Ehrenkreutz, Watson ve Lopez, Haçlıların Fâtımî dinarını kasıtlı olarak taklit ettiği yönündeki ikna edici argümanı öne sürmektedirler. Paradoksal olarak ve şüphesiz farkında olmadan, İtalyan şehir devletlerinin 6./12. yüzyılda başlamak üzere yeni para birimlerini piyasaya sürmelerini gerektirecek olan o büyük para birimi boşluğuna da yine bunun sebep olduğunu belirtiyorlar.

Tam olarak bu noktaya değinen R.S. Lopez şöyle diyor:[71]

> "İsteyerek veya istemeyerek Doğu, Batı'ya Katolik Avrupa'nın uzun "gümüş çağı" boyunca büyük işlemleri için ihtiyaç duyduğu daha değerli para birimini sağlamıştır. Ancak Doğu'nun altın sikkeleri, Batı'nın gümüş sikkeleri gibi, ağır-

---

69 El-Makrîzî 1967, s. 28. Bu para dolaşımı olgusu üzerinde ayrıca bkz. A.M. Watson 1967, s. 3 vd.; T. Walker 1983, s. 29 vd.

70 A.M. Watson 1967, s. 5-6.

71 Bkz. R.S. Lopez 1957, s. 219 vd.; A.S. Ehrenkreutz 1964, s. 177-180; A.M. Watson 1967, s. 10-11; T. Walker 1983, s. 29 vd. Nitekim, MS 1250 ve 1253'e kadar Yakın Doğu'daki papalık elçileri, bu tür Haçlı sikkelerinde dinî İslami yazılara yer verilmesini yasaklamaya çalışıyordu.

lık ve ayarda o kadar büyük bir bozulmaya uğramıştı ki, 1252'de artık uluslarüstü bir birim olarak hizmet etmeye uygun değildi."

Bu önemli parasal gelişmelerin yanı sıra, artık değerli metallerde Doğu-Batı "uluslararası arbitrajı" olduğu[72] ve özellikle İtalyan tüccarların mali entrikalarının hâkim olduğu görülmektedir. Zira Orta Çağ'da Batılı tüccarlar artık "altın/gümüş" döviz kurlarının dengesizliğinden yararlanıp, daha sonra kendi pazar alanlarında bunları elde edebiliyorlardı.

Hristiyan Batı'da 12:1, Dârü'l-İslâm'da 14:1 ve Bizans'ta 17:1 Au / Ag oranlarıyla, altınlarını yurt dışına ihraç etmek ve yerel ürünler yahut yerli gümüşlerle alım satım yapmak çok geçmeden son derece kârlı hâle geldi. Bu arbitraj fenomeni, aslında diğerlerinden çok daha fazla, Bölüm 5.5-E'de öne sürülen ve devam eden "döviz erimesini" hızlandırmış olabilir. Diğer taraftan bu durum, Orta Çağ Batı Avrupası'ndan kalan madenî para stoklarında İslami altın dinarlarının görece yokluğunu ve bu bölgenin kademeli ancak amansız olarak gümüş para birimine kayışını da kesinlikle açıklayacaktır.

Böylelikle Haçlıların 6./12. yüzyılda, eritilsin yahut eritilmesin, para basılması ve yaygınlaştırılmasıyla ilgili tecrübeleri, Orta Çağ'ın Akdeniz finans sahnesinde derin değişiklikler meydana getirdi. Güney Avrupa'nın altın temelli bir para birimini restore etmesine sebep teşkil ederek, Yakın Doğu'da ekonomik gerilemeyi hızlandırdı.

---

[72] Bu para birimi gelişmeleri hakkında, bkz. R. Bautier 1971, s. 166-169; C. Cahen 1981, s. 12. Arbitraj kullanımı ile ilgili oldukça yaygın bir diğer İtalyan finansal uygulaması, tüccar bankacılarının İslami "*muhâtara*" kuralının parasal bir türevini kullanarak "çoklu para birimi" ticaret işlemlerini kasıtlı olarak yapılandırıp kâr elde ederek Kilise'nin tefecilik yasağını atlatmasına izin verdi. Örneğin, 7./13. yüzyılın başlarındaki bir örnekte, Cenevizli bir bankacının sözleşmesi, borç verenin ticari kredisini önümüzdeki ay bir ticaret fuarında geri ödeyebileceğini belirtmiştir. Ancak kredinin geri ödenmesi orijinal Ceneviz para biriminde değil, sözleşmede cari piyasa döviz kurlarına göre kasıtlı olarak değeri düşük Provins para biriminde olacaktı. Sözleşme ayrıca, senedin ödenmemeye devam ettiği, birbirini izleyen her ticaret fuarı için, Provins para biriminin %3'lük ek devalüasyonunu gerektiren bir madde içeriyordu. Öyleyse bu şartlar altında, tüccar peş peşe altı ticaret fuarında ödemeyi kaçırırsa, yıllık faiz oranı %335 (!) gibi fahiş bir seviyeye yükselecekti (Bu uygulama hakkında bkz., R. de Roover 1969, s. 22-23; A. Wildavsky ve C. Weber 1986, s. 162-163; D. Abulafia 1987c, s. 23.).

Bu sürecin önemli bir yan ürünü olarak Müslümanların para ekonomisi, ikili ticareti teşvik etti. Hristiyan Batı'da paralel bir finans sisteminin yeniden oluşturulmasında güçlü bir katalizör rolü oynadı. Zaten bu durum, döviz talebinin büyük ölçüde artmasına ve aynı şekilde artan sayıda Batı Avrupalı tüccarın üstün bir madenî paranın işlemsel değeriyle tanışmasına sebep oldu.

Başlangıçta kazançlı ticaret fırsatlarından yararlanmak için Yakın Doğu'ya gelseler de bu tüccarlar, sermayenin etkin kullanımı ile ilgili daha gelişmiş iş uygulamalarının çoğunu özümsemeye devam etti ve sonra da yeni öğrendikleri finansal tekniklerle Batı'ya döndü. Avrupa'da sağlam bir parasal ekonominin restorasyonu, bu etkileşimlerin önemli ölçüde ayrılmaz bir ürünü olarak ortaya çıktı.

6.5. Yeni İş Ortaklıklarının Aktarımı

Orta Çağ Avrupalı yöneticilerinin, sadece Müslümanların paralarını kasıtlı olarak taklit etmekle kalmadıkları, dahası onların iş ortaklıklarının birçoğunu örnek aldıklarına dair deliller açıktır. Gerçekten de bu "ekonomik teknoloji transfer sürecinde" ortak zorluklar, görünüşte benzer çözümlere yol açmıştır. Aynı şekilde devam eden "sözleşmeye dayalı borçlanma"nın önemli bir kısmının ortaya çıkışı da Kutsal Roma İmparatorluğu'nun 800 Noel Günü Şarlman'ın taç giyme töreniyle başlamasına paralel olarak, faizli işlemlere dinî temelli bir yasaklama getirilmesiyle tetiklenmiştir.

Orta Çağ'da Batı Avrupa, "Karanlık Çağ ekonomisinin" bataklığına her zamankinden daha derin bir şekilde batarken, bu süreçte feodal bir işlem sistemi olarak Hristiyan girişimcilere "sermayenin çoğalması" yoluyla kâr güdüsünü inkâra dayalı takas dayattı. Girişimci İtalyan tüccarlar da daha canlı ve üretken bir ticareti sürdürmek üzere yeni araçlar ve daha iyi modeller için artık Arap Doğu'ya yöneldi.

Dönüşüm, açık bir şekilde, kredi genişletme ve işletme sermayesini biriktirme ve yatırım amaçları için tasarlanmış daha etkin kurumsal organizasyon biçimlerinin ortaya çıkmasıyla başladı. Bu yeni kurumsal yapıların en başında gelenleri, 5./11. yüzyılda bir kredi aracı olarak uzun süredir devam eden "deniz kredisi"nin (*sosyetas maris*) yanı sıra, giderek artan bir şekilde

ortaya çıkan *commenda* (*accomendatio*) sözleşmesiydi.[73] Aslında İtalyan denizcilik tarihçisi E.H. Byrne'nin ifade ettiği gibi, 6./12. yüzyılın ortalarına gelindiğinde *commenda*, yatırım için birincil iş ortaklığı olarak, daha ilkel olan "deniz kredisi"nin yerini büyük ölçüde almıştı:[74]

> "Ticaretin karakterinde meydana gelen bazı değişiklikler ve yüzyılın sonuna doğru genel dış ticarete daha uyumlu hâle gelen *acommendatio*, bazı yönleriyle on ikinci yüzyılın son çeyreğinde Suriye ile ticarette en çok kullanılan ortaklık olan *societas*'ı yerinden etmişti... Suriye ile ticaret, önceki döneme göre çok daha fazla bir ihracat ticareti hâline gelmişti. Ancak nakit, yine de Doğu'nun eski mallarını Cenova'ya geri getirmek için, büyük meblağlar hâlinde Doğu'ya gitti. Az parası ve talep edilen mallarda stoku olanlar, artık ticaretle uğraşıyorlardı. Riskler çok daha azdı ve bireysel tüccarlar, muhtemel kayıpları bölmek maksadıyla bir ortaklık kurmadan, bütün riski üstlenmeyi göze alabilirdi.
>
> Suriye ticaretinin ve genel olarak Ceneviz ticaretinin artmasıyla, dahası yurtdışında ticaret konusunda becerikli, muhtemelen yabancı lehçeler konuşan ve yaptıkları sermaye veya ticari malların kullanımını güvence altına almak isteyen ama ne mallara sahip olan ne de onları üreten bir 'iş adamları sınıfı' büyüdü. *Acommendatio* tüm bu şartlara *societas*'dan daha uygundu."

Bu türden *commenda* sözleşmeleri, İslami öncüllerine çok benziyordu. Her gidiş ve dönüşteki ticari yolculuk için, genellikle iki veya daha fazla sözleşme tarafı vardı. Genel olarak, tek bir büyük yatırımcı veya küçük yatırımcılardan oluşan bir konsorsiyum, sermayeyi dörtte bir/dörtte üç ortak-

---

73 E. Byrne 1930, s. 12 vd .; aynı yazar. 1920, s. 213 vd.; H. Kreuger 1961, s. 74; G. Astuti 1933, s. 7 vd., birçok yerde; A. Sayous 1929, C. 1, s. 164 vd.; R.S. Lopez ve I. W. Raymond 1955-1956, s.174 vd.; R.S. Lopez 1976, s. 76; aynı yazar. 1987, C. 2, s. 313-314, 323, 364-365; D. Abulafia 1987b, birçok yerde; M.A. Cook 1974, s. 128; A. Wildavski ve C. Weber 1986, s. 163-164; M. Knight 1926, s. 123 vd.

74 E. Byrne 1917, s. 168-169; H. Kreuger 1961, s. 74. 1./7. yüzyıl Müslümanları, elbette, yeni iş girişimlerini garanti altına almak için hazır kredi ve sermaye sağlamak için etkili kurumsal yapılar kurma ihtiyacıyla mücadele eden ilk kişiler değildi. Mezopotamya (*tappatu*), Yunan ve Roma denizcilik kredi şirketleri (*sosyetas maris*), Yahudi *'iskâ'* ve Bizans *chreokoinonía*'sı, prototip ticaret ortaklıklarını, ticari işlemleri finanse etme zorunluluğunu kavramaya yönelik erken çabaları temsil ediyordu. Bu ihtiyaç ilk olarak antik çağda ortaya çıktı ve sonra Orta Çağ'ın sonlarını karakterize eden gelişen ticaret hacimleriyle ivme kazandı (Bu erken ticari şirketlerin evrimleri hakkında bkz. A. Udovitch 1962, s. 119 vd.; R.S. Lopez 1966, s. 141; aynı yazar. 1986, s. 160; G. Artuse 1913, birçok yerde; L. Goldschmidt 1891, birçok yerde.).

lığı şeklinde ortaya koydu. Böylece malları transit olarak taşımak, satışlarını müzakere etmek ve orijinal öz sermayeyi ve kârı dağıtmak için, menşe limanına geri dönmeleri icap etti. Genellikle piyasalarda satılacak olan Doğu mallarının Avrupa boyunca gönderilmesi üzerine, yatırım yapmayan diğer yatırımcı(lar) ile kârın dörtte biri karşılığında, ortak sözleşme yapmaktaydılar.

Yatırımcı(lar) da kârın dörtte üçüne eş değer gizli bir faiz almakta ancak girişim başarısız olursa toplam riski üstlenmekteydiler. Bununla birlikte, noter kayıtlarında sunulan deliller, bu üretken yatırımların yüksek getiri oranlarının, sermaye taahhütlerinde bulunanların risklerini tolere ettiğini göstermektedir.[75]

Bu yeni kurumsal yapıların dönüşümü, belli ki, Orta Çağ Avrupası'nın ticari tarihinde önemli bir ilerlemeydi. Avrupa ekonomi tarihinin meşhur analisti Robert LaTouche, aslında *commenda*'yı "Orta Çağ'a dair bahsi geçen ilk kapitalist operasyon" olarak adlandırmıştır:[76]

> "Orta Çağ kapitalizminin başlangıcı için Venedik'e dönmeliyiz. Sayıca az olmalarına rağmen birkaç belge, bu başlangıcın ilk aşamalarına ışık tutmaktadır. Bu ilk olarak, elinde likit sermaye ve biriktirdiği bir dizi altın *solidi* olan bir adamın, parasını bir tüccar denizciye ödünç verdiği bir *commenda* sözleşmesi şeklinde ortaya çıkar. Deniz ticaretinin olası riskleri üzerindeki payını tereddütsüz kabul etmiş, sonra başarılı olursa teşebbüsün kârını onunla paylaşmıştır."

Commenda sözleşmesine yapılan atıflar, İtalyan ticaret belgelerinde 3./9. yüzyıl gibi erken bir tarihte yer almaktadır. Örneğin 214/829 tarihli bir Venedikli vasiyeti, bir denizcilik ortaklığına yatırılan 1.200 pound gibi bir miktarı ifade eder. Venedikliler ve Karolenj imparatoru Lothar arasında 225/840 tarihli bir anlaşma, ticaret işlemlerinin düzenlenmesinde *commenda* ortaklığından bahsetmektedir.[77]

---

75 D. Waley 1967, s. 47; A.Wildavski ve C. Weber 1986, s. 162-163; R. S. Lopez 1987, C. 2, s. 267-268.

76 R. LaTouche 1967, ss. xv, 264.

77 *Legum Capitularia Regnum Francorum* 1883/1897, C. 2, b. 1, s. 17, 134; R. LaTouche 1967, s. 265 vd; R.S. Lopez 1962, s. 141-142; R. Bautier 1971, s. 42. Latince'de: "*et hoc stetit de ceddibus sive de quibuslibet commendationabus.*"

364/975 tarihli bir Venedik belgesi de bir *commenda* anlaşması yapma sürecini anlatmaktadır.[78] Ancak var olan en eski *commenda* sözleşmesi, 465/1074 tarihli bir Venedik anlaşmasıdır. Aşağıda açıklanan *collegantia* çeşidinden anlaşma, daha sonra 6./12. yüzyılda İtalyan şehir devletlerinde standart hâle gelecek olan tipik bir formun genel şartlarını içerir. İçinde, metninde de belirtildiği gibi, tarafların kârı eşit olarak paylaşması ile yatırımcının sermayenin üçte ikisini alması ve tüccara üçte birini sağlamayı kabul edişi yer almaktadır:[79]

> "Ben Giovanni Lissado, sizden Sör Trudimundo'nun oğlu Sevasto Orifice ve mirasçılarınızdan 200 pound (Venedik) aldım. Şahsen 100 pound yatırım yaptım. Bu sermaye ile Gosmiro da Molino'nun kaptanlığını yaptığı gemide iki hisse satın aldık. Bu sermayeyi yolculukta yanımda getirmeyi taahhüt ediyorum...
>
> Tüm bu sermaye tutarını işe koymayı ve elimden gelen en iyi şekilde kullanmayı taahhüt ediyorum. Daha sonra, eğer sermaye korunursa, Rabb'in bize verebileceği kârı tam olarak yarı yarıya; dolandırıcılık veya hile yapmadan paylaşacağız.
>
> Herhangi bir kaynaktan bu mallardan ne kazanabilirsem kazanabilirim, güvenimize yatırım yapmakla yükümlüyüm. Bu mallardan herhangi biri denizde veya *force majeure* (mücbir sebepler) nedeniyle kaybolursa ve bu ispatlanırsa -aman olmasın- o zaman hiçbir taraf diğerinden onlar için talep hakkına sahip değildir. Bununla birlikte, bazıları kalırsa yatırım yaptığımız oranda, biz de paylaşacağız."

Günümüze ulaşan diğer 6./12. yüzyıl İtalyan *acommendatio* sözleşmeleri, benzer bir formatla Zilhicce 586/Ocak 1191[80] ve Safer 595/Aralık 1198[81] aylarına tarihleniyor, ki bu tür bir sözleşme, Yakın Doğu'da ticaret yapan Akdeniz tüccarları arasındaki kurumsal ticaret birliği için artık temel bir araç olabilir.

*Commenda*nın angajman koşulları iki temel yapıyı ele almaktaydı. *Commenda*nın en basit konuşlandırmasında yatırımcı, sermayenin tamamını;

---

78 R.S. Lopez 1951a, s. 8 vd .; aynı yazar. 1962, s. 141-142; R. Latouche 1967, s. 265; Y. Renouard 1949, s. 16 vd.

79 *Documenti del Commercio Veneziano nei Secoli XI-XIII* 1940, C. 1, s. 12-13; R.S. Lopez ve I.W. Raymond 1955-1956, s. 176-177; R.S. Lopez 1959a, s. 81.

80 *Guglielmo Cassinese*, 1190-1192 1939, C. 1, s. 51-52; R.S. Lopez ve I.W. Raymond 1955-1956, s. 181-182; R. LaTouche 1967, s. 261 vd.

81 *Bonvillano (1198)* 1939, s. 128-129; R.S. Lopez ve I.W. Raymond 1955-1956, s. 182-183.

tüccar ise temel iş gücü girdisini sağlıyordu. Genellikle böyle bir anlaşmada, yatırımcı ortak nihai kârın dörtte üçünü alır ve çalışan ortak, dörtte biri oranında gelir elde ederdi. Ortaklardan biri, kaybedilen kârları üstlenip (çalışması karşılığında) herhangi bir ücret almasa da yatırımcı ister çalışanın kişisel ihmalinden ister doğal afetlerden olsun, zarar durumunda bütün riski üstlenmekteydi.[82]

Collegantia veya *colleganza* olarak bilinen daha sofistike ve çok taraflı bir *commenda* biçiminde ise, yatırımcı ortaklar toplam sermayenin üçte ikisine ve tüccar da emeğine ek olarak sermayenin üçte birine katkıda bulunacaktı. Kârlar daha sonra sermaye ve emek bileşenleri arasında eşit olarak paylaştırılmakta; kayıplar ise sermaye katkısıyla orantılı olarak taksim edilmekteydi. Öyleyse özü itibarıyla *collegantia*, orijinal Ceneviz *societas maris*inin gelişmiş bir biçimiydi.[83]

Böylece *commenda* sözleşmeleri, Orta Çağ'da İtalyan tüccarları ve yatırımcılarına çok sayıda farklı finansal avantajlar sağladı. Tüccar açısından, ticari faaliyetlerini genişletmek bakımından, anında sermaye sağladı. Yatırımcı açısından, sadece sınırlı sorumluluk üstlenerek, sermayesini üretken bir şekilde taahhüt etmek için hazır bir fırsat temin etti.

Bir "ortaklık" altında bir yatırımcı, mülkiyetinin tamamı için sorumluluk üstlenirken, *commenda*da yalnızca sermaye yatırımı ölçüsünde sorumluydu. Buna ek olarak, *commenda* yatırımları için belirlenmiş minimum fon limiti olmadığından; bir finansör, riskleri sermaye tutarına daha da fazla yayabilir ve bunu tek bir büyük kontrat yerine daha küçük sözleşmelere bağlayabilirdi.

Bu yükümlülük kuralları ve esneklik sayesinde, *commenda* Orta Çağ İtalyası'nda ve ötesinde popüler bir kurumsal yatırım yapısı hâline geldi.[84]

---

82 R.S. Lopez ve I.W. Raymond 1955-1956, s.174-175; R. LaTouche 1967, s. 265-266; R.S. Lopez 1976, s. 76-77; C.M. Cipolla 1976, s. 183-187; R. Doehaerd 1941, s. 41 vd.; H. Heaton 1948, s. 166-167; M.M. Postan 1973a, s. 68-69; E. Byrne 1917, s. 152 vd.

83 J. Pryor 1977, s. 13-14; aynı yazar. 1987, s. 191; R.S. Lopez ve I.W. Raymond 1955-1956, s. 174-175; F.C. Lane 1987a, s. 69 vd. Zamanla "*commenda*" ve "*collegantia*" sözleşme prototipleri, İtalyan şehir devletlerinin çeşitli belediye tüzüklerinde açıkça yer almaya başladı. *Commenda*'yı düzenleyen bu tür tüzüklerin en eskisi, 551/1156 tarihli *Pisan Constitutum Usus*'tur.

84 Bkz. R. de Roover 1965, s. 53; J. Pryor 1977, s. 7-13.

Aslında, Orta Çağ'daki noterlik belgelerde, 6./12. yüzyıl boyunca Yakın Doğu-İtalyan ticaretinde *commenda* sözleşmelerinin artarak kullanıldığını gösteren çok sayıda belge vardır.[85]

551/1156 ve 553/1158 arasında, belirtildiği gibi, önde gelen Ceneviz tüccarı Ingo della Volta, "seyahat eden tüccar ortağı" Ansaldo Baialardo ile ortak bir ilişki içinde "yatırım ortağı" idi. İki yıllık bir dönemde Ingo della Volta'nın işletmeye yaptığı 205,4 Ceneviz liralık ilk yatırım üç kattan fazla arttı. Baialardo'nun sermaye hissesi ise sıfırdan 142 sterline yükseldi.

Ingo della Volta ile imzalanan benzer yatırım anlaşmalarında, sermayesinin 551/1156-552/1157 yıllarında 300 pounddan 410 pounda ve ardından 552/1157-555/1160 arasındaki üç yıllık dönemde 689 pounda yükseldiği müşahade edilebilir.[86] Aynı zamanda Opizo Amico Clerico ile yapılandırılan ticaret sözleşmesindeki yatırımlarının da 484 pounddan 753 pounda çıktığı açıkça görülmektedir.[87] Bu üç yıllık dönemde, aslında Ingo della Volta'nın, başta *commenda* sözleşmelerinden oluşan büyük Suriye yatırımlarının toplam değeri, yaklaşık %250 artışla 623 pounddan 1.562 pounda yükselmiştir.[88]

Aynı şekilde 587/1191'de Obertus de Josberto, babasıyla yaptığı *commenda* anlaşmasıyla sağlanan 504 pound yatırım sermayesiyle, Suriye'ye gitti.[89] Simon de Bulgaro, 596/1200'de Suriye'ye gittiğinde, yatırım yapmak istediği 700 poundluk sermayesine ek olarak, çeşitli iş ortaklarının yatırım çıkarlarını karşılayacak şekilde düzenlenmiş yedi *commenda* sözleşmesini de beraberinde getirdi.[90]

Müteveffaların varlıklarını sıralayan noterlik mülk girişleri, varlıklı ve kıdemli kişilerin de bu türden komisyonlara sık sık önemli meblağlar bağladığını gösteriyor. Bu çerçevedeki belgeler; Armano di Bonifacio örneğinde[91]

---

85 G. Duby 1974, s. 261-262; J. Pryor 1977, s. 7-13; R.S. Lopez 1987, C. 2, s. 306; E. Byrne 1930, s. 49 vd.; G. Hodgett 1972, s. 63.

86 E. Byrne 1920, s. 205.

87 E. Byrne 1920, s. 205.

88 E. Byrne 1920, s. 205.

89 E. Byrne 1917, s. 161.

90 Bkz. *Archivio di Stato di Genova (A.S.G)*: "Not. Ing.," ff. 162, 164; "Not. Gugl. Cass.," f. 207; E. Byrne 1917, s. 160, 165.

91 V. Vitale 1936, s. 57-59.

toplam 1.601 Ceneviz poundu değerinde olan 27 sözleşme, Guglielmo Malfiliastro için 1.107 pound değerinde 23 sözleşme[92] ve Raniero Zeno ile çeşitli kurumsal iştirakleri için 22,935 poundluk şaşırtıcı toplama sahip 132 adet sözleşmeyi[93] içerir.

6./12.-7./13. yüzyılların noter kayıtlarında, bu sözleşme formuna başvurulmasına ilişkin birkaç yüz örnek korunmuştur.[94] Özellikle bu tür *commenda*'ların kullanımının 6./12. yüzyılın ikinci yarısında çarpıcı bir şekilde arttığı görülür. Örneğin Ceneviz'in sonbahar ticari kervanlarında, Suriye'ye ticaret yapacak yeni şirket oluşumları ortaya çıkmaktadır. Mesela 586/1190'da 80 yatırımcıyı temsil eden sadece 37 sözleşmeli en düşük seviyeden, 601/1205'de 300'den fazla büyük yatırımcıyı içeren 132 sözleşmeye ulaşan farklı yıllık seviyeler taahhüt edilmiştir.[95] Byrne Ceneviz yatırımcısının canlı Yakın Doğu ticaretine olan ve gittikçe yaygınlaşan ilgisinin bu gelişimini şöyle anlatıyor:[96]

> "Bu gemilerin Suriye'ye gitmesinden önceki haftalarda, bu tür ticaret tüm şehrin ilgisini buna yöneltiyordu; deniz yolculuğundan önceki son günler, neredeyse tamamen Suriye ticaretine ayrılmıştı."

Aslında 7./13. yüzyılın ortalarında, daha sonra Papa IV. Innocent olacak önde gelen bir Cenevizli yatırımcı bu ticarette özellikle aktifti. Kaynaklar bu müstakbel Papalık idarecisinin sadece ticari seyahatlerine çok fazla yatırım yapmakla kalmadığını, aynı zamanda akrabalarının da bu önemli İslami ticarete dâhil olmak için *commenda*yı kullandığına dair belgelenmiş örnekler olduğunu gösteriyor.[97]

Katı bir ekonomik kalkınma bakış açısından, *commenda* sözleşmelerinin bu şekilde çoğalması, diğer iki önemli iş eğiliminin de ortaya çıktığını göstermektedir. Birincisi, dış yatırımcı sermayesinin kişisel katkılara olan ora-

---

92 R.S. Lopez 1936, s. 210-211, 247-249; R.S. Lopez ve I. W. Raymond 1955-56, s. 92-94; H. Heaton 1948, s. 166 vd.

93 G. Luzzatto 1961, s. 119.

94 Krş E. Byrne 1917, s. 152 vd., S. 162, not 2, özellikle; aynı yazar. 1920, s. 211 vd.; C. Hoover 1926, s. 505 vd.

95 Krş *A.S.G.*: "Not. Gugl. Cass." Ff. 35, 36, 37, 46, 47, 48, 52-58, 195 vd., 242-273; E. Byrne 1920, s. 211-212; H. Kreuger 1961, s. 74.

96 E. Byrne 1917, s. 135.

97 T. Walker 1983, s. 51.

nının %66 (2:1)'den ile %100'e ulaşacak bir aralıkta artmasına dayanılarak, Avrupa-Yakın Doğu ticaretinin, bu ticarete iştirak için kendi iç finans kaynaklarını kullanan ferdî İtalyan tüccar hanelerine kıyasla en az iki kat daha hızlı büyüdüğü anlamına geliyordu. İkincisi *commenda* anlaşmalarının şartları tipik olarak asgari yatırım gerektirmediği için, sözleşmeleri de nispeten kolaydı ve böylece artan sayıda küçük yatırımcının katılmasına izin veriyordu. Küçük yatırımcılar, "popülist kapitalizm"in benzersiz bir biçimi olarak, Orta Çağ İtalya'sında böyle meydana çıkmaya başladı.[98]

Commenda kullanımı, İtalya'dan Akdeniz havzasındaki diğer başlıca denizcilik şehirlerine hızla yayıldı.[99] 8./14. yüzyılın sonlarına doğru, ticari devrimin ortaya çıkardığı pragmatik kapitalizmin ilk oluşumları artık derin kökler oluşturmaya başladıkça Marsilya, Barselona ve Orta Çağ Avrupa'sının başka ticaret merkezlerinde de kullanıldı.

Üstelik İtalya'da olduğu gibi, bu *commenda*lar, artık sadece profesyonel tüccarlar tarafından denizaşırı ticareti finanse etmek için değil, aynı şekilde büyük fakat pasif özel yatırımcılar ve sermayelerinden kârlı getiri arayan diğer sıradan vatandaşlar tarafından da kullanılmaya başlandı. Aslında modern Batı kapitalizminin en somut tezahürü, *commenda* kontratıyla birlikte doğmaktaydı.

Bu kadar dramatik ve yeni gelişmelerin sorumlusu neydi? Her ne kadar belirli iş yapılarının menşei biraz belirsiz kalsa da bu yeni kurumsal birlik biçimleri tarafından mümkün kılınan genişletilmiş kredi imkânları, kesinlikle önemli bir katalizör rol oynadı. Nitekim ekonomi ve işletme tarihçileri, daha

---

98 E. Byrne 1917, s. 147, 150; aynı yazar. 1920, s. 200, 211-212; H. Kreuger 1961, s. 74.

99 Bu gelişmeler için bkz. M.M. Postan 1927-28, s. 251 vd.; aynı yazar. 1973a, s. 70 vd.; R. LaTouche 1967, s. 267; J.H. Pryor 1984, s. 397 vd ve s. 406-409, 440; aynı yazar.1987, s. 135 vd.; aynı yazar. 1987a, s. 1 vd.; aynı yazar. 1977, s. 6 vd.; D. Abulafia 1987, s. 19 vd.; F.C. Lane 1987a, s. 77-78; A. Sayous 1929, birçok yerde. Örneğin, iki haftalık bir dönemde, Zilhicce 646/Mart 1249, Marsilya ile Akka arasında seyreden bir konvoy için 132 komisyon sözleşmesi imzalandı. Aynı yıl beş aylık bir süre içinde 54 gemi, hepsi *commenda* anlaşmasına emanet edilen malları taşıdıkları hâlde, Levant'a gitmek üzere Marsilya'dan ayrıldı. *Commenda* ile yapılan Doğu ticaretine daha fazla güvenildiği için, bu dönemde Marsilya'dan Yakın Doğu'ya giden gemiler ortalama 14 *commenda* sözleşmesine sahiptiler. Oysa başka yerde olanlarda bu tür sözleşmelerin ortalaması sadece 2.8'di (Bu gelişmeler hakkında bkz. J.H. Pryor 1984, s. 406-409; D. Abulafia 1987c, s. 26-30.).

yaygın olarak *commenda* şeklinde bilinen İtalyan *acommendatio* sözleşmesinin kökenlerini uzun uzadıya tartışmışlardı. Evvelce gösterildiği gibi, Orta Çağ Batı'sında bu sözleşmenin oynadığı rol; ticari ve sınai girişimler noktasında, aynı şekilde "faizden kaçan" sermaye seferberliği için *mudârebe*'nin uzun süredir İslami Doğu'da oynadığı rol ile aynıdır. [100]

Bu yapının gerçek kaynağını algılamaya çalışırken, bugün muhtemel başlangıç prototipleri olarak üç hukuki temelli sözleşme formu gösterilmektedir. Yahudi *'iskâ'*, Bizans'taki *chreokoinonía* ve İslami *kırâz/mudârebe* ki, bu çeşitli finansal yapılar arasında, Orta Çağ ticaret tarihini inceleyen birçok araştırmacı, *kırâz/mudârebe*'nin *commenda*'nın en muhtemel öncülü olduğu konusunda fikir birliğindedir. [101]

Örneğin Goitein, "bu Orta Çağ iş biçiminin Avrupa'daki iş ortaklığı formu, esasen Müslüman muadili ile aynıydı ve belki de ondan kaynaklanıyordu." diyerek, [102] sözleşmenin muhtemel kaynağı olarak *'iskâ'*yı dışarda bırakıp, *commenda*'yı *kırâz / mudârebe* ile eşitlemeyi tercih etmişti.

Avrupalı işletme tarihçisi John Pryor, *kırâz* ve *commenda* sözleşmelerinin "başlangıç (start-up)", transit, ticari işlem, dönüş yolculuğu, iş gelirlerinin dağıtımı, hesap işlemleri ve tasfiye prosedürlerinde hem ayrı hem de özdeş nitelikler belirttiğini gözlemleyerek, benzer bir sonuç çıkarmıştır: [103]

> "İki sözleşme arasında belirli derecede fikir alışverişini güçlü bir şekilde ortaya koyacak kadar çarpıcı bazı tuhaf benzerlikler vardır. Bunlar:
>
> - Söz konusu sermayenin kontrolünün devri, hem *kırâz* hem de *commenda* için ön şarttı;

---

[100] Burada dipnot numarası verildiği hâlde sayfa altında herhangi bir referans verilmemiştir (Ç.N).

[101] Bu tartışma hakkında, örneğin, bkz. J. Kohler 1885, birçok yerde; D. Santillana 1938, C. 2, s. 323-344; A. Gaiani 1953, s. 81-86; S. D. Goite, 1967, s. 59; 1964a, s. 318 vd.; A. Udovitch 1970a, s. 48; aynı yazar. 1962, s. 198 vd.; J.H. Pryor 1977, s. 15 vd.; R.S. Lopez 1976, s. 76; aynı yazar. 1987, C. 2, s. 267, 313-314; A. Lieber 1968, s. 241; *Commenda*'nın devam eden dönüşümü üzerine, J.H. Kramers (1931, s. 105) şunu ileri sürer: "Kambiyo senetlerinin bilgisinin yanı sıra, anonim şirket kavramı, Müslüman ve Hristiyan İtalyan tüccarların ortaklığıyla elde edildi."

[102] S.D. Goitein, 1964, s. 310; aynı yazar. 1967, s. 59. Bkz. C. Cahen 1977d, s. 52 vd.; ayrıca M.A. Cook 1974, s. 128.

[103] J.H. Pryor 1977, s. 33-36; aynı yazar. 1983, s. 148 vd.

- Hem *kirâz* hem de *commenda*da, emek-yatırımcısı her ne kadar üzerinde mutlak kontrole sahip olsa da, sermayenin mülkiyeti sermaye-yatırımcıda kaldı;
- Hem *kirâz* hem de *commenda*da, emek-yatırımcısının işletmeyi yönetme özgürlüğüne ilişkin iki ayrı düzenleme türü vardı; ve
- Kârın bölüşümünün nasıl gerçekleştirildiğine ilişkin yapıya gelince, yine *kirâz* ve *commenda* birbirine paraleldi."

Şöyle devam etmektedir: [104]

"Yukarıda tartışılan dört nokta, hiçbir şekilde *commenda* ile *kirâz* arasındaki tek benzerlik noktası değildir. Bununla birlikte, iki sözleşmenin kendine has ve belirli özelliklerini göstererek, bir sözleşmenin diğeri üzerinde bir dereceye kadar etkisi olduğunu düşündüren bu dördü ayrıca işaret edildi. Etkinin hangi yönde ilerlediğini söylemek mümkün olmasa da, *kirâz* hakkındaki bilgilerimizin çoğunun dayandığı Müslüman hukuk kaynakları, Batı'da *commenda*'ya yapılan en eski referanslardan önce geldiği için, etki İslam'dan Hristiyanlığa doğru olmalıdır, tam tersi değil."

Abraham Udovitch de aynı fikirdedir: [105]

"*Kirâz*, tartışmasız bir şekilde ifade edilebileceği gibi, daha sonraki *commenda*lar ve onların tüm temel özelliklerini içeren ticari sözleşmelere özdeş en eski örnektir. Yakın Doğu ve Akdeniz dünyasında da *commenda*ya benzeyen ticari düzenlemeler biliniyor olsa da bu sözleşmenin İslami versiyonları (*kirâz, mukâraza, mudârebe*), Avrupa'da *commenda* adıyla anılan ekonomik ve hukuki kurumla özdeş ticari anlaşmanın en eski örnekleridir. O hâlde, *commenda*nın, İslam öncesi kervan ticareti bağlamında gelişen Arap Yarımadası'na özgü bir kurum olması oldukça muhtemel görünüyor. Arap fetihleri ile, daha sonra Yakın Doğu'ya, Kuzey Afrika'ya ve nihayet Güney Avrupa'ya yayılmıştır."

Mudârebe ve *commenda* arasında Pryor, Udovitch ve diğerlerinin ortaya koyduğu yukarıda belirtilen paralelliklere ek olarak, bu tür sonuçları destekleyen başka önemli benzerlikler de bulunmaktadır. Örneğin anlaşmalar genellikle şu ortak özelliklere sahiptir: [106]

---

[104] J.H. Pryor 1977, s. 36.

[105] A. Udovitch 1962, s. 207; aynı yazar. 1970a, s. 48.

[106] Krş eş-Şeybânî, tarihsiz, 45A, 46A, 47, 70, 74, 76, 82, 112, 134, 135, 161B, 162B, 168, 169; ez-Zurkânî 1936, s. 345-357; es-Serahsî 1986, C. 22, s. 27, 54-55,62-64, 67; S. D. Goitein, 1964, s. 310; aynı yazar. 1967, s. 59; A. Udovitch 1962, s. 207; aynı yazar. 1970a, s. 48; J.H. Pryor 1977, s. 33-36; aynı yazar. 1983, s. 148 vd. Bu nedenle,

- Kurumsal hedeflerin açık bir tanımı;
- Ortakların kesin tanımları, niteliği, kapsamı ve katılım miktarları;
- Kâr ve zararı paylaştırmak için açık formüller;
- Harcamalar, masraflar, işlemleri düzenleyen önceden belirlenmiş prosedürler ve sayım uygulamaları;
- Kesin olarak tanımlanmış "çıkar çatışması", kurum sorumluluğu ve ortak sorumluluk kodları; ve
- Sözleşme süresini ve fesih prosedürlerini belirten hükümler."

Buna göre, kökenini belgelemede kesin olmamakla birlikte, ikinci dereceden ikna edici deliller, Orta Çağ Avrupa'sının kârlı ticarete girmek için ana sermaye sözleşme mekanizması hâline gelen İtalyan *commenda* anlaşmasının, doğrudan İslami Doğu *mudârebe*sinden ödünç alındığını göstermektedir.

*Commenda*nın öncülleriyle ilgili sorular bitmez. Ancak İslami "çifte satış sözleşmesi"nin, doğrudan Orta Çağ Avrupa'sının tüccarları tarafından kopyalandığına dair hiçbir şüphe yoktur. Belirtildiği gibi, Arapça karşılığı olan *muhâtara,* Latince teknik terim *mohatra* şeklinde kopyalanmıştır. Aslında, 11. Gregoryen yüzyılın ortalarından biraz daha geç bir tarihte, sözleşmenin kullanımı o kadar yaygın hâle gelmişti ki, kilise tutanakları, "*mohatra* sözleşmesinin meşrulaştırıldığı" hususunu ağır bir hata kabul edip, kınayacaktı.

İtalya'daki çeşitli noter arşivlerinde, İslami *muhâtara*nın Avrupa türevinin çok sayıda örneği de korunmuştur. Nitekim bu tür mevcut belgelerin

---

erken şirket birlikteliğinin çeşitli biçimlerinin -İtalyan commenda, Yahudi 'iskâ', Bizans chreokoinonía ve İslami *kirâz / mudârebe*'nin- bağımsız olarak veya Yunan-Roma (*sosyetas maris*) ve hatta Babil (*tappatu*) zamanlarına kadar uzanan deniz kredisi öncüllerinden geliştiği, Orta Çağ Batı kapitalizminin en somut sembolü olan *commenda*'nın ise gelişimi ve yapısı itibariyle en çok İslami prototipinden etkilendiğine dair kanıtlar oldukça ikna edicidir. Metinde belirtildiği gibi, 4./10.-6./12. yüzyıllar arasında Yakın Doğu ile yoğun bir şekilde ticaret yapan İtalyan tüccarlar, şimdi bu yenilikçi kurumsal prototipin işleyişine doğrudan maruz kalıyorlar ki, bu doğrudan etkileşimde onun esnekliği ve kurumsal etkinliğini takdir edememiş olamazlar (Bu gelişmeler hakkında, bkz. C. Hoover 1926, s. 485 vd.; R.S Lopez 1976, s. 74-76; R.S. Lopez ve I. Raymond 1955-1956, s. 174; G. Calhoun 1930, s. 561 ff; G. Savoli 1929, birçok yerde.).

tarihsel bir anomalisi olarak söz konusu işlemler, bu araştırmaya aydınlatıcı bir yön sağlayan yasal manevra için şeffaf bir motivasyonla -hem aynî hem de nakdî olarak- "ikili" bir şekilde adlandırılmaktadır. Çünkü borçların aynı zamanda hem "mallarda" ve hem de bilinen bir para biriminde sözleşmeye bağlanması, görünüşe bakılırsa, Kilise'nin bu tür işlemlerin tamamını faiz getiren işlemler olarak tanımladığı "tefecilik" üzerindeki katı yasağına doğrudan bir meydan okuma olarak gelişmiştir. [107]

Buna göre, şart koşulan nakdî meblağ, sıklıkla yalnızca sayısal bir rakamı temsil ediyordu. Bu husus, belirtilen ürünler için bir "denklik değeri" tespit etmek üzere kurulan ve daha önce açıklanan İslami *muhâtara* sözleşmesinden sonra modellenen yapay bir "hesap parası" idi. Yasal bir bakış açısına göre, anlaşmanın özü, ne parasal türün kendisinde ve ne de mübadele edilmek üzere sözleşmeye bağlanan belirli emtialarda değildi. Böylece söz konusu olan, sözleşmenin asıl amacının bir sermaye kredisi almak olduğu gerçeğiydi. [108]

Ayrıca *solidus* veya *nomisma* olarak bilinen Bizans altın para birimi, Müslüman *mankus*u ve Karolenj *denarius*u gibi para birimleri, sermaye paydaları olarak yaygın şekilde kullanıldı. [109] Aslında bir 2./9. yüzyıl İtalyan kilise belgesinde, bu madenî paraların belirtilen döviz kurlarının, para birimi olarak değil de "pound" para biriminin de aslen kendisinden türetildiği gibi, gerçekte ağırlık değerleri olarak kaydedildikleri belirtilmişti. [110]

Karolenj zamanlarında ortaya çıkan, ama dolaşımda olmayan bir "hesap birimi" olan Venedik *libra*esi, yirmi solidi veya 240 denari olarak belirlenen benzer bir eş değerlik ölçütüdür. [111] Belirtildiği üzere, bu tür nakdî göster-

---

[107] J. Schacht 1964, s. 79 vd.; M. Rodinson 1978, s. 36. Latince, "burada *contractus 'mohatra' licitus est.*"

[108] Burada dipnot numarası verildiği hâlde sayfa altında herhangi bir referans verilmemiştir (Ç.N).

[109] C.M. Cipolla 1967, s. 3-7; G. Luzzatto 1961, s. 119 vd.; R.S. Lopez ve I.W. Raymond, 1955-1956, s. 147 vd.

[110] C.D.F. DuCange, benzer şekilde C.M. Cipolla 1967, s. 7 vd.'da *mancusa*'dan bahsedilmiştir; ayrıca bkz. N. J. G. Pounds 1974, s. 119-121. Latince'de: "*et pro hac donatione praedictus clericus dedit eidem regi centum cancusas in duabus armillis et nota quod mancusas est "pondus" duorum solidarum et sex denariorum.*"

[111] L.B. Robbert 1971, s. 8 vd.; F.C. Lane 1987b, s. 43 vd. Aslında *librae*, belirtildiği gibi ,o dönemde dolaşımda olan bir madenî para değildi, bundan ziyade, yalnızca bir hesap ifadesiydi.

geler, öncelikle "muhâtara" tipi kredi geri ödeme sözleşmelerinde isteğe bağlı değerler oluşturmak için kullanılmıştır. Bu nedenle, 292/905'te imzalanan dört *solidi*lik bir borç anlaşması, yiyecek, giyecek ve şarapla geri ödenmesini şart koşar, ancak muhtemelen, aynı tür yerine, eş değer bir nakit geri ödeme amaçlanmaktadır. Rebîü'l-evvel 501/Kasım 1107 tarihli bir Fransız mali belgesinde ise, yirmi *solidi* sermaye borcunun, benzer şekilde, en azından kâğıt üzerinde bir atla ödeneceği belirtiliyordu.[112]

390/1000-524/1130 arasındaki 130 yıllık dönemde Pavia ve Lucca'daki belgelere kaydedilen 619 Orta Çağ kredisinden 401'i (%64'ün üzerinde), göstermelik olarak altın mücevherlerle geri ödemeyi içeriyordu. Gümüş, **diğer para birimleri, işçilik ve diğer aynî taahhütler ise, geri kalan %36'ya** tekabül ediyordu.[113] Böylelikle, *muhâtara* tipi "çoklu emtialı" borç sözleşmesi ilkelerinin akıllıca kullanılmasıyla, tefecilik üzerindeki dinî yasak etkili bir şekilde aşıldı.[114]

Tam da bu nedenle, Orta Çağ Avrupa ticari belgelerindeki "para/emtia" karışımı işlemlere tekrar tekrar atıfta bulunulması sebebiyle yanıltıcı olabilir. Bunlar kendi başına mutlak bir değer değil, göreceli bir değer standardını ifade eder. Böyle çok sayıda takas işlemleri, gerçekte asla gerçekleşmemiş olabilir. Orta Çağ Avrupa ekonomi tarihçisi David Herlihy, bu tür aracı paraların yaygın kullanımının, 359/970 ile 462/1070 arasındaki yüzyılda, sonraki yüzyıl boyunca dramatik bir şekilde arttığını etkili bir şekilde göstermiştir.[115]

Özetle tamamen göz ardı edilemez bir ihtimal olarak, Orta Çağ yatırım taahhüdünün çeşitli biçimleri olarak *mohatra, commenda, 'iskâ', chreokoinonía* ve *kirâz/mudârebe*'nin tamam, Greko-Romen, hatta Babil zamanlarına kadar uzanan öncüllerden türetilmiş olabilir.[116] Ancak o zamanlar gelişen Orta Çağ Batı kapitalizminin en önde gelen müşahhas sembolleri olan

---

[112] M. Bloch 1939a, s. 13; aynı yazar. 1954, s. 31; C. M. Cipolla 1967, s. 7.

[113] D. Herlihy 1957-1958, s. 4.

[114] Burada dipnot numarası verildiği hâlde sayfa altında herhangi bir referans verilmemiştir (Ç.N).

[115] D. Herlihy 1957-1958, s. 4.

[116] Bkz. C. Hoover 1926, s. 485 vd.; R.S. Lopez 1976, s. 74 -76; R.S. Lopez ve I.W. Raymond 1955-1956, s. 174; G. Calhoun 1930, C. 2, no. 4, s. 561 vd.; G. Savoli 1929, birçok yerde.

mohatra ve *commenda*nın evrim ve yapıları, her ikisinin de en çok İslami prototiplerinden etkilendiğine dair deliller sunar.[117]

4./10.-7./13. yüzyıllarda Yakın Doğu ile yoğun bir şekilde ticaret yapan İtalyan tüccarlar, bu yenilikçi finansal araçların işleyişine ilk elden maruz kalmışlardı ve bu temasta söz konusu yapıların esnekliklerinden ve ticari verimliliklerinden etkilenmemiş olamazlar. En azından, *commenda* ve *mohatra*nın, Müslüman Doğu ile mantar gibi büyüyen İtalyan ticaretine uyum sağlamak için daha etkili finansal sözleşme biçimlerine duyulan ihtiyaca doğrudan cevap olarak Hristiyan Batı'da geliştiği sonucu da doğru görünüyor. Benzer şekilde, öyle görünüyor ki, bu finansal araçların hukuki biçimleri de gerçekte dikte edilmese bile, prototip olarak İslami öncülleri tarafından önemli bir şekilde etkilenmiş olabilir. Çünkü hukuki yapılarının ortak özellikleri, tesadüf olamayacak kadar benzer görünmektedir.

6.6. Yeni İş "Ticaret Araçları"nın Aktarımı

Daha önce yapılan analizde de öne sürüldüğü gibi Orta Çağ ticareti, tıpkı modern muadili gibi, yalnızca alım satımdan ibaret değildi. Çünkü başarılı ticaret yönetimi, daha önce açıklanan ve daha verimli olan kurumsal sözleşme yapıları da dâhil olmak üzere, çok çeşitli güvene dayalı iş araçlarının kullanılmasını gerektirmekteydi.

Aynı zamanda hem ticari operasyonların alanını genişletmek hem de sermaye kapasitesini gelecek vaat eden piyasa fırsatlarına dönüştürmek, yenilikçi kredi araçlarına olan ihtiyacı da gündeme getirdi. Ancak bol miktarda acil nakit kaynağı bulunmayanlar için, bunu daha kolay erişilebilir hâle getirmek üzere etkili "para ikameleri" kullanılmalıydı.

Buna göre, bu tür sermaye ihtiyaçlarını karşılamak üzere, ticari girişimin yardımcı araçları olarak "bankacılık ağı" ve bununla ilişkili kredi ile güvene dayalı araçlar da Avrupa'da 5./11. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmaya başladı. Çağın ekonomik gelişme süreci üzerinde ufuk açıcı etkileri olan güçlü ticari faktörlerin doğurduğu bir evrimdi bu.

---

[117] Burada dipnot numarası verildiği hâlde sayfa altında herhangi bir referans verilmemiştir (Ç.N).

Orta Çağ'da Avrupa ile Müslüman ticaretinin artan hacmi, bölge genelinde yeni şirket birliklerinin oluşumunu hızlandırdığı gibi, yeni bankacılık araçlarının geliştirilmesine de ivme kazandırdı. Bu gelişmeler hakkında Albert Lieber, Orta Çağ işletme tekniklerinin Batı'ya aktarılmasına ilişkin kapsamlı çalışmasında -tartışmasız bir şekilde- şunu öne sürer:[118]

> "İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinin tüccarları, sofistike iş yöntemlerinin kullanılması konusundaki ilk eğitimlerini, Akdeniz'in diğer yakasındaki çoğu Müslüman olan meslektaşlarından aldılar."

Bu tür iş tekniği transferleri, Batı ticaret uygulamasında bir dönüm noktasıydı. İslam dünyasındaki bu uygulamalara uzun yıllar boyunca hem mevduat hem de şube bankacılığı bakımından maruz kaldıktan sonra, Bölüm 3.2-D'de detaylandırıldığı gibi, bunları Batı'da da geliştirdiler. Hristiyan Avrupa'da, 6./12. yüzyıla kadar, borçlanma için mevcut olan sınırlı para, genellikle gayrimenkul rehinleri ile güvence altına alınıyor ve genellikle ya Yahudi finansçılardan ya da kilise bazlı borç tedarikçilerinden sözleşme ile sağlanıyordu.[119] Ancak bu yüzyılın ortalarında, diğer daha seküler ticari bankacılık hizmetleri de yavaş yavaş özellikle Cenova, Venedik ve Yakın Doğu ticaretiyle doğrudan ilgilenen ve daha ticari olan İtalyan şehir devletleri arasında ortaya çıkmaya başladı. Genel olarak bu eğilim, para değiştiriciler ve tüccar bankacıların finansal hizmet kapsamlarını genişleterek ekonomik girişimlerini çeşitlendirmeye çalıştıkları sırada gelişti.

Bu kademeli bir dönüşümdü. Örneğin 551/1156-559/1164 dönemi Ceneviz sicil defterleri, o dönemde ticaret bankacılığıyla uğraşan on üç kişinin faaliyetlerini yansıtmaktadır.[120] 6./12. yüzyılın son çeyreğine ait olanlar ise, işletmeleri benzer şekilde ve açıkça bu tür bankacılık kategorilerine giren yirmiden fazla bireyin ticari işlemlerini belgelemektedir.[121] Örneğin 587/1191-588/1192 yıllarında, bu tür finansal operasyonların artan hacminin göstergesi olan Rubeus (Banker) "Bancherius", çeşitli tüccarlara toplam 474 Ceneviz poundu sağlayan sekiz belgelenmiş vadeli kredi işleminde

---

[118] Bkz. A. Lieber 1968, s. 141; ayrıca bkz. R.S. Lopez 1951, s. 221.

[119] Bu uygulama hakkında bkz. E.B. ve M.M. Fryde 1965, C. 3, s. 438-439; G. Hodgett 1972, s. 59-66.

[120] Krş *MGH*: *"Chartarum"* 1853, C. 2, no. 283-289, birçok yerde; A.P. Usher 1932-1934, s. 494.

[121] M. Hall 1935-1936, C. 6, s. 74.

yer almıştır. Aynı şekilde Bertramis Bertaldus, 593/1197 ile 594/1198 arasındaki iki yılda, toplam 267 Ceneviz poundu tutarında yedi kredi vermiştir. [122]

Bu 6./12. yüzyıl İtalyan bankacıları, faizli mevduat bankacılığı işinde yer alan ilk "Karanlık Çağ sonrası" Avrupalı finansörler arasında görünmektedir. Faizli mevduat bankacılığı -Batı tarihinin başlangıcında- klasik antik Yunan ve Romalılara dayanıyor olsa da şimdi, Batı Avrupa'da Kilise kaynaklı birkaç yüzyıllık bir aradan sonra çok geç bir Orta Çağ ticaret uygulaması olarak yeniden ortaya çıkıyordu.

582/1186 yılı için Ceneviz noter kayıtlarında, örneğin Rubeus Bancherius'un, talep hâlinde on beş günlük bir süre içinde derhâl geri verme sözü verdiği Andreas isimli birine ait yedi poundluk bir meblağı tuttuğu kayıt altına alınıyordu:

> "... ve Tanrı bu poundlardan biraz kâr etmeme izin verirse, size uygun olan miktarını da vereceğim." [123]

Aynı yıl, yeğeni Bernardus da çeşitli müşterilerden sekiz nakdî mevduat topladı. Bunlardan birinde, talepten sekiz gün sonra %10 faizle birlikte iade edeceğine söz verdiği Maria Sarda'dan on bir pound almıştı. [124]

---

[122] Bkz. *A.S.G.*: "Not. Lanf. "I, FF. 45-62; "Not. Gugl. Cass." ff. 64-72; *A.S.G.*: "Not. Ign," I, ff. 42, 43, 54, 64, 70, 92, 95; M. Hall 1935-1936, s. 76.

[123] Bkz. *A.S.G.*: "Not. Lanf." I, f. 118; ayrıca bkz. "Not. Lanf." I, f. 41 ve IV, f. 143; "Not. Ing," ff. 132, 168; "Not. Gugl. Cass." ff. 306, 322; R. di Tucci 1933, s. 79; ff. ve P. 90, doC. 11; R. di Tucci ve C. Dunbar 1961, C. 6, s. 308 vd.; R. Bautier 1971, s. 146 vd.; A.P. Usher 1932-1934, s. 403 vd.; M.W. Hall 1935-1936, C. 6, s. 76-78; R.S. Lopez 1976, s. 103-105; R. Reynolds 1931, s. 375; aynı yazar 1961, s. 214.

[124] Bkz. A.S.G.: "Not. Lanf." I, f. 121; R. di Tucci 1933, s. 93 ff., "DoC. 18." Ayrıca bkz. A.S.G.: "Not. Lanf." I, f. 222 ve "Not. Gugl. Cass." f. 43; M.W. Hall 1935-1936, s. 78. Elbette, Orta Çağ İtalyan bankacılarının ekonomik ilgileri kapsam bakımından her zaman yerel değildi. Zira 6./12. yüzyıl boyunca döviz işlemlerine, yurtdışında vadeli kredi araçları ihraç etme ve çeşitli diğer uluslararası finans faaliyetlerinde bulunmaya başladılar. Örneğin, Avrupa'nın kendi içinde, İngiltere'de, İtalyan bankacılık kurumlarını temsil eden acentelerin varlığı 617/1220 gibi erken bir tarihte kaydedilmiştir. O yüzyılın ortalarına gelindiğinde, aslında Cenova'nın finans bölgesi, bir şekilde, bir "banker bankası" hâline gelmişti. Bankalar için oluşturulan bölgesel bir "merkez bankacılığı" ve ardından da şubeleri, Batı Avrupa'da çoğalmıştı (Bu gelişmeler hakkında bkz. M.W. Hall 1935-1936, C. 6, s. 75; R. Reynolds 1961, s. 216; R. de Roover 1965, s. 71).

Sunulan finansal hizmetlerin kapsamı da bu dönem boyunca önemli ölçüde genişledi. Bankacılar, noter tasdikli çekler düzenleme, müşterilere hem kredi hem de kredili mevduat ayrıcalıklarını genişletme ve denizaşırı işletme kredilerine katılma gibi işlevleri giderek daha fazla üstlendi.

Tüccarlar para transferi gayesiyle banka hesaplarını nakit yerine "defter işlemi" yoluyla tutabildikleri için, bankalar arasında "kredi transferleri" de artık mümkün hâle gelmişti. Müslüman dünyasında paralar, geleneksel olarak mühürlü bozuk para keseleriyle gönderilirken, şimdi kredi sunma imkânlarıyla birlikte, "kâğıt işlemleri" bankalar arası transfer işlemlerinde nakit paranın yerini alabildi.[125]

Kâğıdın güvenilirliği de aynı şekilde dönüşüyordu. Yine sıklıkla İslami prototipler model alınarak geliştiriliyordu.[126] Belirtildiği gibi, Orta Çağ Avrupa'sı "çek" sistemi, hem "İslami prototip" hem de "Arap dilbilimsel" öncüllere sahipti. Arapça *havâle*den dilbilimsel olarak ödünç alınmış olan "kambiyo senedi" (Fr. aval), ilk olarak 6./12. yüzyılın ortalarında İtalya'da ortaya çıktı ve kısa süre sonra hem bir kredi aracı hem de para meblağlarını transfer etme mekanizması olarak pratik hâle geldi.

Zira bu kambiyo senedini kullanarak bir tüccar, bir yerdeki bir borcunu başka bir yerde ve daha sonraki bir tarihte (ve hatta *muhâtara/mohatra* ilkesine uygun olarak tamamen farklı bir para biriminde) yeniden talep etme taahhüdünde bulunabilirdi. Örneğin 552/1157 tarihli bir bankacılık sözleşmesinde, Cenevizli bir tüccarın on Ceneviz poundu ödünç aldığı ve bunun tamamını Tunus'ta ödeyeceğine dair söz verdiği bildirilmektedir. Bir başkasında isc, Yahudi Salcrnolu Süleyman, İtalya'da aldığı para vc malların borcunu İskenderiye'de geri ödemeyi vaat etmektedir.[127]

---

[125] Krş E. Bensa 1928, s. 327-328; F. Bonaini 1854-1870, C. 3, s. 200; R. di Tucci 1933, s. 91, 113; M. Chiaudano ve M. Moresco 1935, s. 49-50; *Guglielmo Cassinese* 1939, C. 1, s. 390-391; R.S. Lopez ve I.W. Raymond 1955-1956, s. 162 vd, 231 vd.; G. Luzzatto 1961, s. 132-133; R. de Roover 1965, s. 66; R. Reynolds 1961, s. 212; A. Lieber 1968, s. 239-240; S.B. Clough 1958/1968, s. 110-111; S.B. Clough ve C. Cole 1952, s. 77-78; M. Knight 1926, s. 124.

[126] Bu kurumsal finansal gelişmeler için bkz. R. Grasshof 1899a, birçok yerde.

[127] İki önceki dipnotta belirtilen kaynaklara bakınız. Ayrıca bkz. J.H. Kramers 1931, s. 105 vd.; J.W. Thompson ve E.N. Johnson 1937, s. 173; R. de Roover 1953, s. 27-29; W. Endemann 1874/1888, C. 1, s. 82; M. Grice-Hutchinson 1978, s. 46 vd.; J. N. Claster 1982, s. 230; M. Knight 1926, s. 123 vd.; S. B. Clough 1958/1968, s. 110 vd.

Yukarıda açıklanan muhâtara çizgileri boyunca tahakkuk eden sermaye faizini karşılamak için, birden çok döviz kurunu içeren, 4 Cumade's-sânî 801/12 Şubat 1399 tarihli bir başka Orta Çağ İtalyan kambiyo senedi ise aşağıdaki gibidir:[128]

> "Barselona'daki Francesco di Marco ve Luca del Sera'ya. Tanrı adına, 12 Şubat 1399'da Giovanni Asopardo 306 pound (13s., 4d.) Barcelonesi'ye verilmek üzere ödeme, burada florin başına 15s., 4d. olarak Bartolemo Garzoni'den alınan 400 (Floransa) florinle değiştirilecek. Orada hesabımızı öde, tahsilatı yap ve bizi bilgilendir."

Yine bir diğer -biri bankacılık aracısı olan birden çok tarafın yanı sıra, **faiz tahakkukuna izin veren, birden çok mal ve para birimini de içeren- daha** karmaşık ticari işlem 1 Şaban 754/1 Eylül 1353 tarihinde yapıldı:[129]

> "Ben Hans Olbrechts, bugün sizden 1 Eylül 1353'te Troyes'de 1.000 *gros tournois* değerinde mal kabul ettim ve bu vesileyle Giuseppe Bellini'yi 1 Haziran 1354'e kadar Venedik'te brüt 1.100 grossi olarak Giovanni Cipolla'yı ödemesi için yönlendiriyorum."

Açıktır ki bu türden belgeler, eninde sonunda kambiyo senedinin tamamlanacağı uzaktaki döviz kurlarını kesin olarak tahmin etmek imkânsız olduğu için, finansal riskin belirli unsurlarını içeren ve "kâr için kredi" işlemlerini belgeleyen risk-spekülatif finansal araçlardı. Orta Çağ iş tarihçisi Raymond de Roover'dan alıntı yapacak olursak:[130]

> "Borsadaki bu tür spekülatif kârlar, şimdi faiz işlemlerini örtmek için bir örtü görevi görüyordu."

"Kambiyo senetleri" ile yakından ilişkili olan ve özellikle Orta Çağ'ın sonlarında Avrupa'da gelişen çeşitli "ticaret fuarlarında" toptan satış komisyonculuğu piyasasındaki ticari akışları hızlandırmak için geliştirilen araç ise *lettre de foire* idi. Bir tüccar, bir toptancıdan mal satın almak isteyip yeterli parası olmadığında, bu sözde "fuar mektuplarından" birini verebilirdi. Burada malların teslim alındığını kabul eder ve toptancıya bir sonraki fuarda önce-

---

128 I. Origo 1957, s. 150; N.J.G. Pounds 1974, s. 417.

129 S.B. Clough 1958/1968, s. 110-111.

130 R. de Roover 1966, s. 11-12. Ayrıca bkz. Aynı yazar. 1958, C. 18, s. 418-438, birçok yerde; N.J.G. Pounds 1974, s. 406.

den belirlenmiş bir faiz miktarı ile tam satın alma tutarını geri ödeyeceğine söz verirdi.

Eğer toptancı, güvensizlik veya kişisel bir fon eksikliği nedeniyle "fuar mektubu" kabul etmek istemiyor veya kabul edemiyorsa, taraflar bunun yerine karşılıklı bir tanıdıklarına, belki de bir sarrafa veya dövizciye gidebilir ve bu kişiden garanti vermesi veya ödemeyi yapmasını isteyebilirdi. Eğer bu kişi teklife razı olursa, "fuar mektubu", önceki paragraflarda açıklanan şekilde ve Troyes'te sözleşmeye bağlanan türde, üç taraflı bir işlem olarak yazılırdı.[131]

Böylelikle sarrafların veya dövizcilerin faaliyetlerinden, çeşitli çok para birimi işlemlerini barındırabilen daha sofistike kurumsal finansal yapılara doğru, Orta Çağ bankacılık operasyonları kademeli olarak gelişti. "Kambiyo senetleri" gibi ve güvene dayalı diğer daha karmaşık araçlar, Orta Çağ Hristiyan Avrupa'sının faiz yasağından kaçınmak için açıkça yapılandırıldı.[132]

Dahası zamanla, gayriresmî ödeme emirleri ve resmî akreditifler, artan sıklıkta görünmeye başladı. Ticari sözleşmelerde "sigorta" da benzer şekilde, malların uzun ve tehlikeli mesafelerde taşınmasına özgü riskleri azaltmak için, yenilikçi bir bankacılık hizmeti olarak gelişti. Elbette ki birçoğu doğrudan Yakın Doğu borçlanmaları olan tüm bu finansal hizmetler, uzak mesafeli yerel ve uluslararası ticaret işlemlerini büyük ölçüde kolaylaştırdı.[133]

Uluslararası ölçekteki bu artan kredi işlemleri kullanımı, daha etkili defter tutma uygulamalarına olan ihtiyacı da hızlandırdı.[134] Pisalı Leonardo'nun

---

[131] S.B. Clough 1958/1968, s. 87, 98, 111-115; N.J.G. Pounds 1974, s. 354-362; H. Pirenne 1972, s. 102-103; P. Boissonnade 1927/1959, s. 170 vd.

[132] Bu finansal evrim için bkz. A.P. Usher, 1943, s. 114 vd.; N.J.G. Pounds 1974, s. 410-411; H. Pirenne 1972, s. 102-103.

[133] Krş G. Falco 1927, s. 152-153; R.S. Lopez ve I.W. Raymond 1955-1956, s. 255 vd.; A. Sayous 1929, s. 164-165.

[134] Bkz. S.B. Clough ve C. Cole 1952, s. 80; S.B. Clough 1959/1968, s. 117-118; N.J.G. Pounds 1974, s. 422-424; M. Knight 1926, s. 126; A. Lieber 1968, s. 243; A. P. Usher 1932-1934, s. 405-406; R. Reynolds 1961, s. 209; A.C. Littleton 1980, s. 20. Gerçekten de, Yakın Doğu'da defter tutma ve matematik arasındaki tarihsel olarak yakın bağlantıyı yansıtan, muhasebe defter tutma için Arapça bir terim olan *el-muhasebe*, aritmetik kelimesinin karşılığı olan *hisâb* ile aynı üçlü kökünden, *hasebe*'den türetilmiştir.

599/1202 tarihli yazılarında, hantal Roma rakamlarının doğrudan Yakın Doğu'dan ödünç alınan Arapça karşılıkları ile ikame edilmesiyle, 7/13.-8/14. yüzyıl İtalya'sında geliştirilen modern defter tutma teknikleri ile sistematik 'çift girişli' muhasebe, çok daha kullanışlı bir idari işlem oldu.

Orta Çağ iş tarihçisi R. de Roover, 6./12.-8./14. yüzyıl Avrupa'sında bu tür yeni muhasebe yöntemlerinin gerekliliğinin, Levant'ta süren ticaret için yatırımcı ortaklara hesap verme ihtiyacından kaynaklandığını belirtmektedir.[135] Oysa ekonomi tarihçisi M. Chatfield şöyle diyor:[136]

> "Çift girişli defter tutma, Haçlı Seferleri sırasında, Akdeniz merkezli ticaretin yükselişiyle ortaya çıktı."

Buna göre, Avrupa'da çift girişli defter tutmanın ilk göstergeleri, 741/1340 dolaylarında Cenova'da görülmektedir. Pazar kutsallığını koruma ihtiyacına dair artan bir farkındalığı yansıtan Orta Çağ "ticaret hukuku"nun (*lex mercatoria*) ticari işlemleri yöneten yasal hükümleri, artık daha kapsamlı ve karmaşık hâle gelmişti. Müslümanların hisbe kitaplarına ve önceki analizde tanımlanan Hanefî hukuk metinlerinde öngörülen İslami ticaret hukukuna benzer bir şekilde, hacimli yapılardan müteşekkil bu "ticaret hukuku" da, uzun süredir devam eden ticari geleneklerden, örf ve âdet hukuku olarak daha önce tanzim edilmiş emsallerden oluşuyordu.

Yukarıda açıklandığı gibi, ticari kredilerde meydana gelen dinamik gelişmeleri yansıtan "ticaret hukuku", çok geçmeden, tüm kredi işlemlerini düzenleyen hukukun bağlayıcı etkisine sahip, köklü ticari ilkelerin büyük bir *de jure*[137] derlemesi hâline geldi ve daha önce de belirtildiği gibi bu uygulama, doğrudan ilgili Orta Doğu iş uygulamalarından türetildi.

Nitekim bütün bu ekonomik gelişmelerde, önceki yüzyıllardaki İslami-İtalyan ticaretinin şimdi Batı Avrupa'da yankılanan yansımaları açıkça görülmektedir. Meşhur iş tarihçisi N.J.G. Pounds'un gözlemlediği gibi:[138]

---

135 R. de Roover 1978, s. 86-90. Orta Çağ'da defter tutmanın gelişiminin kısa bir özeti için bkz. A.C. Littleton 1980, s. 12 vd.

136 M. Chatfield 1977, s. 32-33.

137 Yasal (Ç.N).

138 Krş N.J.G. Pounds 1974, s. 425-426; W. Mitchell 1969, s. 10 vd.; O. Cox 1959, s. 90 vd.; A. Udovitch 1967a, s. 113.

"İtalyan tüccarlar, Batı ve Orta Avrupa'daki her fuarda ve her önemli ticari şehirde bulunabildiğinden, ticaret ve muhasebedeki tüm önemli yenilikler İtalya'da gerçekleşti."

Bu dışa doğru sarmal transfer sürecinde, Müslümanlardan ödünç alınan Doğu ticaret usulleri, Batı ticaret hukuku ve uygulamasının biçimsel bileşenleri olarak, İtalyan aracılar aracılığıyla kurumsallaşmaya başladı.

6.7. Geçmişe Bakarak Arap-İtalyan "Ticari Devrimi"

Yarım yüzyıl önce, *Les Hommes d'Affaires Italiens au Moyen-Âge*'de (Orta Çağ'da İtalyan İş Adamları) ünlü tarihçi Yves Renouard, İtalyan şehir devletlerinin birincil ticari hedefinin, Avrupa'yı Yakın Doğu'ya bağlayan ticaret akışına hâkim olmak olduğunu, ikna edici bir şekilde savundu.[139]

Önceki analizler, onların başarılı olduklarını ortaya koyuyor. 4./10.-7./13. yüzyıllarda Orta Çağ Doğu Akdeniz'i, hem İtalyan-Arap ticareti için dinamik bir pazar yeri, hem de Doğu'dan Batı'ya İslami iş tekniklerinin süzülmesi için kilit bir pota işlevi görmüştü. Yakın Doğu'dayken, yenilikçi İtalyan tüccarlar, o bölgenin daha gelişmiş ticaret uygulama ve iş yöntemlerini kolayca benimsedi. Bu önemsiz bir süreç değildi.

Nitekim günümüzde modern Batı iş prosedürü olarak kabul edilen şeyin her bir belirleyicisi, çeşitli şekillerde bu ticari alışverişten derinden etkilenmişti. Çünkü o dönemde birçok özel sektördeki İtalyan tüccar ve yatırımcı, Yakın Doğu kârıyla kazanç arayışlarında zenginleşmişti.

Onların embriyonik girişimleri, gelecek on yıllarda, geç Orta Çağ ve erken rönesans Avrupa'sının büyük kapitalist şirketleri arasında yer almasına sebep olacaktı. Eş zamanlı olarak, Batı Avrupa'da da etkileyici bir yerli para sistemi yeniden ortaya çıktı. Bu hadise hem artan ticari talepleri karşılamak için sürekli artan döviz hacimlerine duyulan ihtiyaca cevap olarak hem de önemli ölçüde Orta Çağ Avrupalı tüccarlar ile daha sonra Yakın Doğu'da faaliyet gösteren Hristiyan din adamları tarafından gerçekleştirilen bazı çirkin darphane faaliyetlerinin kasıtsız bir yan ürünü olarak gerçekleşti.

Yeni ve daha etkili bir iş birliği biçimi olan *commenda*, Yakın Doğu ticaretiyle uğraşan tüccar ve finans spekülatörlerinin kredi ve yatırım gerek-

[139] Y. Renouard 1949, s. 16 vd.

liliklerini karşılama ihtiyacına cevap olarak geliştirildi. Bunların en önemlisi olan *commenda*, saygın ekonomi tarihçilerinin geniş bir kesitinin araştırmaları sonucu vardıkları bir hüküm olarak, doğrudan İslami *kirâz/mudârebe* öncüllerinden kaynaklanıyordu. Gelişen bu ticareti desteklemek için ihtiyaç duyulan refakatçi bankacılık enstrümanları ve yardımcı finansal hizmetler de ortaya çıkan bu kurumsal yapılarla birlikte birbiri ardına gelişti.

Hristiyan Avrupa anakarasının tamamı hâlâ feodalist ekonomik durgunluğun sancılarıyla sarmalanmış hâldeyken, bu ileriye dönük iş kurumlarının her biri, Batı'da ilk olarak İtalyan şehir devletlerinde ortaya çıktı.[140] Ancak aynı coğrafi alanda ve aynı anda ortaya çıksalar da bir boşlukta kendiliğinden gelişmedikleri açıktır. Ortaya çıkma hızları ve yapılarının yakınlığı, ortak öncüllere sahip olduklarını güçlü bir şekilde göstermektedir.

Öyleyse nereden geliyor bunlar? Orta Çağ boyunca İtalyan ticaret fırsatlarının 360 derecelik geniş çevresi ile bu ufukta faaliyet gösteren farklı ekonomilerin ortaya koyduğu yapısal ticari gelişimin değişen aşamaları karşılaştırıldığında; Batı Avrupa'nın 5.11.-7./13. yüzyıl "ticari devrimi"nden sorumlu piyasa katalizörleri ve teşviklerinin, bunlardan biri dışında herhangi bir kaynaktan gelemeyeceği tartışılmaz bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Bu çevresel dairenin yalnızca bir kadranında ekonomi, ticari talepler bakımından canlıydı ve işlemsel iş süreçlerinde o kadar açık bir şekilde üstündü ki, ancak orası Hristiyan Batı'yı saran ekonomik dönüşümün gidişatını genel olarak etkileyebilirdi. Elbette bu kadran, Haçlı Seferleri dönemindeki o olağanüstü işlevsel 'laissez faire' odaklı ticaret teknikleri ve pazarı optimize eden iş uygulamaları ile, Doğu-Batı çatışmasında o zamanın en önemli İslami cephe devletinin -Fâtımî İmparatorluğu- makroekonomisinde örneklendiği gibi, Dârü'l-İslâm'ın ekonomik dinamiği tarafından doldurulan ve harekete geçirilen kadrandı.

Nitekim kanıtlar bizi, Dârü'l-İslâm'ın ürettiği büyük ticaret akışının ve yenilikçi iş yöntemlerinin, muazzam bir kültürler arası transferi hızlandırdığına ve Batı'da günümüze kadar devam eden kapitalist bir rönesansı ateşlediğine ikna ediyor.

---

[140] Bkz. J. Baecheler 1975, s. 80 vd.; R. S. Lopez 1966, s. 69.

SON SÖZ

İSLAM VE ORTA ÇAĞ AVRUPA'SININ EKONOMİK GELİŞİMİ

Önceki bölümlerde sunulan analiz, Batı Avrupa'daki "Karanlık Çağların" altında yatan sebepleri ortaya koyan Henri Pirenne'nin meşhur tezinin, aşağıdakileri açıklarken söylediklerinin çok da gerçekle bağlantılı olmadığını göstermiştir:

(i) Dârü'l-İslâm'ın gelişme yıllarındaki ticari faaliyetleri ve ekonomik varoluş nedeni;

(ii) Genel olarak devam eden ticaretin niteliği ve yönü;

(iii) Özellikle Hristiyan Avrupa ile ticareti

Çünkü Orta Çağ Müslümanlarının Avrupa kıtasıyla ticari ilişkileri, çoğu zaman modern oryantalist bilim tarafından tam anlamıyla takdir edilmeyen bir ticaret mirası üzerine inşa edilmişti. Pirenne Akdeniz'deki İslam varlığının Orta Çağ Avrupa'sının ekonomik canlılığı üzerindeki "feci" etkisini ortaya koyan hipotezini formüle ederken, çıkardığı sonuçları bazı önemli ticari malların o zamanlar mevcut olan Orta Çağ belgeleri ve metin referanslarında ortadan kaybolmasına dayandırıyordu.

Bu "kaybolmalar"ın 2./8. yüzyılın başlarında, yani 12-20/634-641 dolaylarında geleneksel çöl anavatanlarından çıkan "Arap akınının" zirvesini müteakip yaklaşık seksen yıl sonra başladığını kabul ettiği hâlde, yine de anakronik bir şekilde, Batı'da görülen ticari bozulmanın, İslam İmparatorlu-

ğunun ani ve dramatik yükselişinden ve Pirenne'nin yanlış bir şekilde varsaydığı o ticarete yönelik sözde düşmanlıklarından kaynaklandığını ileri sürdü.[1]

Bu cesur varsayımlara dayanarak, bunun sonucu olarak tüm ticaret faaliyetlerinde yaşanan ani düşüşün, Hristiyan Avrupa'nın profesyonel tüccar sınıfını yok ettiği ve ticaretten mahrum bıraktığı şeklindeki her şeyi kapsayan teorisini oluşturdu. Tüm bölge artık, üç yüzyılı aşkın bir süre boyunca devam etmek üzere -ticari olarak yıkıcı "Karanlık Çağları" karakterize eden- "sermaye işlemleri" yerine takasla yürütülen "doğal ekonomi"nin gerici feodal bir biçimine girmişti.

Pirenne'in öne sürdüğü erken Orta Çağ Avrupa "ticaret felaketi"nde, negatif İslami bir rol gerçekten var mıydı? Deliller, olmadığı konusunda ikna edicidir. Nitekim değerlendirilen kaynaklar, Orta Çağ Müslümanlarının kıtalar arası ticarete herhangi bir şekilde düşman olduklarına dair hiçbir imada bulunmamaktadır. Aksine 1./7. yüzyıl fetihlerinden sonra, Batı'da Hristiyan Avrupa'dan, Doğu'da Japonya ve Çin'e kadar, o zamanlar bilinen dünyanın genişliğine uzanan bir ticaret imparatorluğu kurmaya başladıklarını göstermektedir. Keza bu, Arap Yarımadası'ndan şaşırtıcı ve kararlı yayılışlarını izleyen ilk üç yüzyılda başarılmıştır.

Bu araştırmanın gösterdiği gibi, onların muhteşem imparatorluk başarısının başlıca nedeni, Dârü'l-İslâm'ın daha önce meydana getirdiği benzersiz bir "ticari girişimcilik" usulünün ekonomik sinerjisidir. Hristiyan meslektaşlarının aksine Müslüman hukukçular, dâhice tefsirleri yoluyla, dinlerinin "faiz" (riba) yasağını dikkatle rasyonelleştiren sermaye temelli çözümler formüle edebildiler. Daha sonra İtalya'da *commenda* olarak yeniden doğacak olan *mudârebe* sözleşmeleri, bu gelişim çizgisindeki entelektüel sürecin bir filiziydi.

O dönemde yaşayan Orta Çağ Müslümanları, hukuki yorumlamadaki dehaları ile, Dârü'l-İslâm'ın oluşum yıllarında kalıcı bir ekonomik güç için temel itici güç olacak yeni bir ticaret dinamiği oluşturarak, dinî yaptırımı kendileri için nihayetinde bir avantaja çevirebildiler.

Bu tür mali sözleşmeler, kendi başlarına dikkate değer bir ticari dönüşümün doruk noktasıydı. Müslümanlar ilk fetihlerdeki büyük başarıları

1 Krş H. Pirenne 1974b, s. 152-153, 164, 168-172, birçok yerde.

sayesinde, bol miktardaki kendi yerli ve değerli maden kaynaklarının ötesinde, büyük miktarda "fazla sermaye" ve "ganimet gelirleri" elde ederek, yeni doğmakta olan siyasi ve ekonomik imparatorluklarını inşa ettiler. Artık ticari dinamiğin kâr getirileriyle beslenebiliyor, üstelik sermaye tabanlarını rahatça inşa edebiliyorlardı. Bu durum kendi bölgelerini, Orta Çağ'ın en önemli ekonomik süper gücü hâline getirdi.

Kısacası 2./8.-3./9. yüzyıllarda Orta Çağ Müslümanlarının ekonomik sistemi, küresel muadillerine karşı tartışmasız üstünlük kurdu. Bu durum ise "Pax Islamica"nın diğerleri tarafından büyük ölçüde taklit edilmesine sebep oldu. Ticari genişlemeyi finanse etmek için sermayeyi kolayca harekete geçirme ve uluslararası ticarete dâhil olmak için hayati derecede gerekli olan pazar ve iş altyapılarını oluşturma konusundaki benzersiz yetenekleri, ticari başarılarının anahtarıydı.

İlk olarak "likit sermaye"nin, embriyonik devletlerin ekonomik can damarı olduğunu fark ettiler. Bu amaçla onu üretme ve etkin bir şekilde kullanma yönündeki bitmeyen çabaları da günümüzde modern ticari kapitalist uygulama olarak adlandırılan şeyin ayırt edici özelliklerinin çoğunu oluşturuyordu.

Roma İmparatorluğu'nun Gerilemesi ve Çöküşü adlı eserinde, meşhur tarihçi Edward Gibbon, 114/732'deki "Tours Savaşı"nda Müslümanların askerî olarak aşılamaz olacağından endişe duymuştu. Yenilmez İslam birlikleri, bir asırlık kesintisiz fetihlerin ardından nihayet burada durdurulmuştu. Şayet böyle olmasaydı, Batı'nın çocukları bugün onların dillerini ve kültürlerini Arap öğretmenlerin dizinin dibinde öğreneceklerdi.[2] Ancak Orta Çağ Müslümanlarının kültürel değil de ekonomik boyutlarıyla ortaya çıkan olağanüstü küresel üstünlüğü, kendisinin ve diğerlerinin açıkça gözden kaçırdığı şeydi. Çünkü Batı iktisat tarihinin gidişatını en derinden etkileyen şey, o dönemdeki ticaretin muazzam gelişimiyle birlikte, yeni ticaret tekniklerinin transferinin de buna eşlik etmesiydi.

Yine de ironik bir şekilde, Müslüman tüccarların ticareti -tam da hukukçularının ortaya çıkardığı ticari güvene dayalı enstrümanların mükemmel başarısı nedeniyle- gelişirken, Hristiyan Batı'daki meslektaşlarının ticareti

[2] E. A. Gibbon 1969, C. 5, bölüm 52, s. 398-399.

ise başarısız oluyordu. Zira, -ticaret teknikleri konusunda çok daha az eğitim almış- kendi "hukuk entelektüelleri", Orta Çağ Müslümanlarının bu tür dinî tefsirler bahsinde gösterdiği çözümleyici dehadan mahrumdu.

Bununla birlikte daha da ironik olanı ise, Batı Avrupa'nın Kilise tarafından üç uzun yüzyılı aşkın bir süredir dayatılan zahmetli ekonomik yaptırımlarla başa çıkamamasıydı. Nihayet Müslüman tüccarlar tarafından ve onlar için icat edilen finans teknikleriyle teşvik edilmiş olarak, söz konusu "Karanlık Çağ ekonomisi" konusundaki feci tecrübeden çıkabildiler.

İtalyan tüccarlar, İslam hukukunda geliştirilen iş prototiplerini kolayca kendilerine uyarlamak için, kendi kurumsal birlikleri ve ekonomik etkileşim araçları için yenilikçi çözümler oluşturmaya başladılar. Müslümanların bu bahisteki zengin dinî kültürleri, Hristiyanların ekonomik kurtuluşu hâline gelmişti.

Sonuç olarak ticaret yapmanın yanı sıra ticari girişimin organizasyonundaki geliştirilmiş yöntemler, 5./11. ila 8./14. yüzyıl Batı Avrupa'sında yeşermeye başladı. Ticaret kurallarındaki bu "devrim", ticari yaklaşımda dramatik bir dönüşüme yol açtı ve tüccarların artık seyyar satıcılıktan çıkıp, yaygın bir uluslararası lojistik taşıyıcı ağına katılarak mallarını ve ürün siparişlerini gönderdikleri; kredi, kurye ve vekillerle ödeme yaptıkları bir nitelik kazandı.

Bu husus, likit sermayenin etkili bir şekilde birleştirilmesi ve ticari kredinin buna refakat etmesine izin veren *-commenda* sözleşmelerinde ve bunların çeşitli türevlerinde söz konusu olduğu gibi- daha verimli kurumsal ortaklık biçimlerinin geliştirilmesiyle birlikte öne çıktı. Eş zamanlı olarak, bu tür güvene dayalı enstrümanları hızlı bir şekilde işlemeye yönelik finansal hizmet altyapılarını destekledi. Bunun yanı sıra, çok büyük miktarlarda döviz taşıma ihtiyacını ortadan kaldıran "kambiyo senetlerinin" ortaya çıkmasıyla, kambiyo senedinin mümkün kıldığı daha uzun mesafeli kredi kullanımının artması teşvik edildi.

Son olarak, büyük ölçüde Levant'ta yapılan nispeten büyük ticari işlemleri belgeleme zorunluluğunu karşılamak için, artık daha sofistike defter tutma sistemleri de gelişti. Keza bu çalışmamızda sergilenen finansal kurum ve teknikler, Orta Çağ Müslümanlarının ticari uygulamalarından önemli şekillerde etkilenmişlerdir.

Özetle bu araştırmada, geleneksel bilim adamlarının sık sık iddia ettiği gibi, erken Orta Çağ Avrupa ekonomisindeki kaosun yaşanmasında "Arap akınının" hiç de mühim bir faktör olmadığı gösterildi. Tarih yazımı bakımından revizyonist bir hipotez olarak bu tespit, önceden iddia edilenin aksine, birkaç yüzyıl sonra İslam İmparatorluğu'nun, Avrupa'nın "Karanlık Orta Çağı'nı" aşmasına yardımcı olan önemli ekonomik teşviklerin ve aynı zamanda zekice finansal araçların çoğunun kaynağı olduğu ispat edildi.

Orta Çağ Müslümanları, Pirenne'nin öne sürdüğü gibi, Batı ekonomisini bir ticaret boykotuyla boğmak yerine, birinci kalite altınları, canlı ticari pazar talepleri ve üstün iş yöntemleriyle kurtuluşunu kolaylaştırdı.

EKLER

EK A

AVRUPA'NIN ERKEN ORTA ÇAĞ MÜSLÜMAN ALGISI

Geçtiğimiz yarım yüzyılın çok büyük bir bölümünde Orta Çağ araştırmaları, Avrupa'da Karanlık Çağların başlama nedenlerine ve 1920'lerin meşhur Belçikalı Orta Çağ uzmanı Henri Pirenne'nin ortaya attığı, Orta Çağ Müslümanlarının ticaretin travmaya uğramasındaki rolüne dair, Doğu-Batı ticaret akışı teorilerinden neşet eden tartışmalara yoğun şekilde odaklandı.

Bu nedenle araştırmamız, bu diyaloğun yanlış yere odaklanıp odaklanmadığını tetkik etmeye mecburdu. Ayrıca bu endişesinde de yalnız değildi. Örneğin "Erken Orta Çağ'da Doğu ve Batı" başlıklı aydınlatıcı bir makalede R.S. Lopez, yalnızca Batı Avrupa'nın ticari göstergelerine dayanan Orta Çağ küresel ekonomik eğilimleri hakkındaki genellemelerin geçerliliğini sorgulayarak, "Pirenne tezi" ile önemli bir konuyu ele almakta ve şunu iddia etmekteydi: [1]

> "Araştırmanın odağını, Greenwich meridyeninden ve Roma'dan öteye, Pasifik ile Atlantik arasındaki tüm yarımkürenin, Japonya adaları ve Cebelitarık Boğazı'nın ekonomik tarihini de içerecek şekilde daha geniş bir yöne kaydırmak daha iyi olacaktır. Avrupa, bu engin kıtanın sadece periferik bir yarımadasından başka bir şey değildir."

François Himly de benzer bir argüman geliştirerek, ilk Müslümanların Avrupa'yı bir bütün olarak, bütüncül bir düşman olarak değil, bunun yerine

1 R.S. Lopez 1986, s. 113-114.

birbirinden bağımsız çeşitli ülkeler topluluğu olarak algıladıklarını iddia ediyor.[2]

Kaldı ki kafalardaki bu tür jeopolitik karmaşıklıklara rağmen, çeşitli Orta Çağ Müslüman coğrafyacılarının yazılarının detaylı okunması, onların o dönem Hristiyan Güney Avrupa'yı oluşturan coğrafyaya gerçekten de genel olarak hâkim bir anlayış geliştirdiklerini ve onun birçok özelliğine aşina olduklarını göstermektedir.

Bu amaçla onların sundukları bazı bölgesel tanımlamaların hızlıca gözden geçirilmesi aydınlatıcı olacaktır. Ancak bunu yapmak için, öncelikle belirli Arapça coğrafi terimlerin açıklığa kavuşturulması gerekir. Öncelikle, Orta Çağ Yakın Doğu coğrafyalarının geleneksel modern analizleri, onların "er-Rûm" terimini yalnızca Bizans için geçerliymiş gibi kullandıkları şeklinde yorumlayarak, sık sık kafa karıştırmaya meyillidir. Aslında durum böyle değildir.

Örneğin meşhur 4./10. yüzyıl bilgini İbnü'l-Fakih er-Rûm'u, Kuzey Suriye'deki Antakya'dan güneybatıya, Sicilya'ya ve oradan da Konstantinopolis'ten kuzeybatıya, Grönland'daki Thule'ye kadar uzanan bir kara kütlesi olarak tanımlamıştır.[3] Başka bir 4./10. yüzyıl coğrafyacısı olan İbn Havkal, -Levant ve Mezopotamya'dan kuzeye Ermenistan'a ve batıya Avrupa'dan Atlantik'e- geniş yetki alanı dâhilinde Romalılar, Atinalılar, Bizanslılar, Ruslar, Ermeniler, Franklar ve aslında Darü'l-İslâm dışında yaşayan bütün Hristiyan halkları kapsar şekilde görmüştür.[4] Yine çağdaşları el-Mes'udî ve el-İsfahrî, gerçek *Rûmîler* (Bizans Rumları) ile diğer Hristiyanlar arasında ayrım yapmıştır. Ancak yine de onlar sınıflandırma bakımından, aynı inanç ve aynı coğrafi yakınlığı paylaştıkları için aynı kategoriye girdiklerini iddia etmişlerdir.[5]

El-Mes'ûdî de aynı şekilde, hem o dönemde er-Rûm'u oluşturan çeşitli etnik bileşenlere ilişkin sağlam bir bilgi ve hem de bu bileşenlerin paylaştığı

---

2 F. Himly 1955, s. 48 vd. Fransızca: *"Par plus que le monde islamique, le monde chrétien du VIIIe au XIe siècle n'a formé une unité même politique ou économique. Il a compris, au contraire, un ensemble de pays diversement évolués, aux structures originales."*

3 İbnü'l Fakîh 1885, s. 136.

4 İbn Havkal 1872, s. 9, 13, 133-137.

5 İbn Havkal 1872, s. 13; El-İstahrî 1927, s. 9; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 2, s. 243; C. 3, s. 66.

ortak ata ve mirasa dair keskin bir algı sergiliyordu. Mesela coğrafyasının ayrı bölümlerini Franklara, Galatyalılara ve Lombardlara ayırırken şunu ileri sürmektedir:[6]

> "Araştırmacılar ve İslam hukukçularının ortak görüşlerine göre; Franklar, Slavlar, Lombardlar, İspanyollar, Türkler, Yecüc ve Mecüc, Hazarlar, Bulgarlar, el-Lan ve Galatlar (Galatians) -daha önce kuzey kuşağında yaşayanlar olarak bahsedilenler ve diğerleri- Nuh'un en küçük oğlu Yâfes'in soyundan geliyordu.
>
> Bu halklar arasında, Franklar en savaşçı ve ezici, teçhizatça en zengin, topraklarında en geniş ve krallarına en sadık ve disiplinli olanlardır. Fakat Galatlar, Franklardan daha savaşçıdırlar ve yorulmak bilmezler. Tek bir Galat bile herhangi bir sayıda Frank'a karşı durabilir. Franklar, krallarına mutlak itaat ederler. Aralarında herhangi bir uyuşmazlık veya ayrılık yoktur. Başkentlerinin adı çok büyük bir şehir olan *Bawirah*'tır (Paris). Ek olarak, diğer bölgeleri saymaksızın 150 kadar şehirleri vardır."

Arap coğrafyacılar, idari açıdan bakıldığında bu çeşitli etnik grupların ayrı ve farklı idari bölgelerden oluştuğunu da biliyorlardı. Örneğin Konstantinopolis en genel olarak Bizans'ın başkenti olarak tanınırken, el-Mes'ûdî ve diğerleri tarafından Roma'nın Frankların başkenti olduğu ve ayrı bir hükümdar tarafından yönetildiği konusunda net bir farkındalık vardı.

El-Mes'ûdî, Clovis ile başlayıp ardından Kısa Pepin, Charlemagne ve Dindar Louis dâhil olmak üzere on dört imparatordan oluşan ve 336/947'deki eserini yazarken hükümdar olan ve daha sonra on yıl kadar hüküm süren IV. Louis ile sona eren "Frank monarşisinin" üstünkörü bir tarihini sunuyordu.[7]

El-İstahrî de benzer şekilde "Frankların Kralı" olan "Karluh" (Charles)'a atıfta bulunurken,[8] İbnü'l-Esîr, Frankların kralının inbarûr (imparator) olarak bilindiğini belirtir.[9] Buna karşın İbn Rüsteh ve el-Mes'ûdî Roma tasvirlerinde buranın bir Baba (Papa) tarafından yönetildiğini ileri sürer.[10]

---

6 El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 2, s. 66-75 (s. 66 alıntı); aynı yazar. 1893, s. 181 vd.

7 El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 2, s. 243; aynı yazar. 1893, s. 181-182; fakat ayrıca bkz. İbn Hurdâzbih 1889, s. 92, 104, 112-113, 155, 160, birçok yerde.

8 El-İstahrî 1927, s. 43.

9 İbnü'Esîr *Recueil des Historiens des Croisades: Historians Orientaux*, C. 2, s. 171, 175'te alıntılanmıştır.

10 İbn Rüsteh 1892, s. 127-132; El-Mes'ûdî 1893, s. 181-182.

İbn Hurdâzbih ise bölgedeki birçok katedral ve kilisenin ayrıntılı açıklamalarını verir.[11]

Hukukî açıdan bakıldığında el-Mes'ûdî, "Rodos Adası"nın Franklar ve Bizanslılar arasındaki belirleyici sınır olduğuna inanıyordu.[12] Yâkût da "Frankların ülkesi" *Ifranjah*'ı tasvir ederken bu sınırlamayı kullanıyordu:[13]

> "*Ifranjah*, büyük topraklara ve çok sayıda krallığa sahip büyük bir millettir. Adı, *Ifranjish* adlı bir ata devletten gelmektedir. Kendilerine Frank derler ve toprakları Roma ve Bizans topraklarına komşudur. Endülüs'ün kuzeyinden başlayarak güneydoğu Roma'ya kadar uzanır. Başkentleri Nûkabardah (Lombardiya) ve 150 şehre sahipler. İslam öncesi dönemde toprakları, Akdeniz'in ortasında **İskenderiye'nin karşısında "Rodos Adası"nın Müslüman tarafından başlar".**

Aynı zamanda Orta Çağ İtalya'sının kapsamlı bir haritasını da sunan İbn Havkal, benzer şekilde, er-Rûm içinde Roma şehri, Calabria bölgesi ve Galatlar, Lombardlar ve Frankların bölgelerini ve Amalfi, Napoli ve Gaeta gibi güney İtalyan şehirlerinin ayrıntılı açıklamalarını içeren zengin bir anlatı ortaya koyar. İtalya hakkında İbn Havkal şöyle der:[14]

> "Calabria bölgesi, ana eyaleti Salerno olan Lombardiya ile sınır komşusudur; daha sonra Amalfi, Lombardiya'daki şehirlerin en müreffeh, en görkemli ve koşullarından dolayı en şanlı ve aynı zamanda en zengin ve bereketli olanıdır. Amalfi bölgesi, çok güzel bir şehir olan ancak Amalfi'den daha az önemli olan Napoli ile sınır komşusudur. Napoli'nin ana kaynakları keten ve keten kumaşlardır."

İbn Rüsteh, İbn Hurdâzbih ve el-Mes'ûdî; Roma, Bari ve Tarentum hakkında da benzer ayrıntılar sağlar, ki özellikle İbn Rüsteh ve İbn Hurdâzbih, o dönemde Roma'da 1.200'den fazla kilisenin bulunmasından hayli etkilenmişlerdir.[15]

Orta Çağ Yakın Doğu coğrafyacıları, Kuzey Avrupa'nın topografyasına da eşit derecede aşinaydı. Örneğin İbrâhîm b. Yakûb et-Tartûşî, 4./10. yüz-

---

[11] Ayrıca bkz. İbn Hurdâzbih 1889, s. 92, 104, 112-113, 155, 160, birçok yerde.

[12] El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 2, s. 243

[13] Yâkût 1866-1873, C. 1, s. 234.

[14] Bkz. İbn Havkal 1872, s. 9, 13 vd.

[15] İbn Rüsteh 1892, s. 127-128; İbn Hurdâzbih 1889, s. 92-94; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 3, s. 76-78.

yıl İrlanda, Fransa, Almanya, Polonya, Prusya ve doğudaki bölgeleri hakkında, görgü şahitlerinin anlatımlarını nakletmiştir. Bunlardan Bordeaux, Schleswig, Utrecht, Magdeburg, Prag ve Mainz gibi şehirler hakkında ayrıntılı izlenimler sunmuştur. Prag hakkında şunları gözlemlemiştir: [16]

> "Ticaret hacmi nedeniyle en zengin şehirdir. Ruslar ve Slavlar mallarıyla Krakow'dan buraya gelirler. Müslümanlar, Yahudiler ve Türkler, mal ve parayla gelirler ve köle, kurşun ve çeşitli kürklerle ayrılırlar."

Ayrıca Cermen şehri Mainz'in İslami ticaret için önemli bir liman olduğunu belirterek, onu şöyle tanımlıyor: [17]

> "Bazıları kentsel, geri kalanı ise çiftçilikle dolu çok büyük bir şehir. Ren adı verilen bir nehir üzerinde, Frankların ülkesinde. Buğday, arpa, misket limonu ve meyve bakımından zengindir. Orada Semerkant'ta basılan dirhemler bulunuyor... Bu şehir uzak batıda olmasına rağmen, orada sadece Doğu'da bulunabilen biber, zencefil, karanfil, başak, kosta ve galangal gibi baharatlar var. Bu mallar, bol miktarda bulundukları Hindistan'dan getiriliyor."

İbn Hurdâzbih, İbn Rüsteh ve el-İdrisî gibi diğer Orta Çağ'da yaşamış Müslüman vakanüviseler, İngiltere de dâhil olmak üzere kuzeybatı Avrupa bölgeleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Hatta el-İdrisî, Orta Çağ İskoçya'sının oldukça ayrıntılı bir haritasını bile verir. Buralarda, diğer ürünlerin yanı sıra, mesela İngiliz Adaları'nda altın, gümüş, bakır, demir, kalay ve meyvenin bulunabileceğini bilmektedir. [18] Thule, Grönland gibi uzak bir bölge bile, el-Mes'ûdî, İbnü'l-Fakih, İbn Hurdâzbih ve diğerleri gibi coğrafyacıların ilmî ilgisinin ötesinde değildir. [19]

Avrupalı ve Müslüman hükümdarlar arasında gidip gelen çok sayıda diplomatik elçi vardı. "Kısa Kral Pepin"in 148/765'te Halife el-Mansûr'un sarayına bir heyet gönderdiği ve bu heyetin üç yıl boyunca Bağdat'ta kaldığı ve ardından Kral Pepin'e hediyelerle Avrupa'ya döndüğü söylenmektedir. Pepin'den başka bir heyet, 151/768'de Sellyus şehrinde el-Mansûr tarafından

---

16 Bkz. et-Tartûşî, G. Jacob 1927, C. 1, s. 12-13; 25-26; El-Bekrî 1946, s. 5 vd.; A. Miquel 1966, s. 1048-1064; B. Lewis 1982, s. 186-187.

17 Et-Tartûşî, G. Jacob 1927, C. 1, s. 25-26; A. Miguel 1966, s. 1048-1059.

18 Krş. İbn Hurdâzbih 1889, s. 231; İbn Rüsteh 1892, s. 130; A. Beeston 1950, s. 265-280; D. Dunlop 1947, s. 114-118; W. Stevenson 1948, s. 202-204.

19 El-Mes'ûdî 1893, s. 25; İbnü'l Fakîh 1885, s. 136; İbn Hurdâzbih 1889, s. 93.

gönderilen muadil bir Müslüman ekiple görüşmüş ve buradan her biri kendi hükümdarlarına hediyelerle dönmüşlerdir.[20]

Şarlman ile Halife Harûn Reşîd arasında da 181/797 yılında başlayan çeşitli elçi ziyaretleri gerçekleşti. Nitekim Şarlman tarafından halifenin sarayına üç ayrı elçi heyeti gönderildi ve karşılığında en az iki Abbâsî heyeti Avrupa'ya gitti. Bu diplomatik ilişkilere, âdet olarak büyük ve lüks hediyeler alışverişi eşlik ediyordu ki bunlardan en dikkate değer olanı, Harûn Reşîd'in Şarlman'a çeşitli aromatikler ve kumaşlar, bir saat, bir satranç tahtası ve "Ebu'l-Abbas" adında bir fil göndermesidir. Harûn Reşîd'in ona, Kutsal Roma İmparatoru'nun Kudüs'teki Hristiyan Kutsal Yerlerinin sorumlusu olmayı teklif ettiği bile bildirilmiştir.[21]

Bu tür elçi değişimleri, hem Orta Çağ Müslüman tarihçileri hem de Hristiyan tarihçiler tarafından zikredilmiştir. Şalman'ın biyografi yazarı Einhardus, 171/787-185/801 yıllarında meydana gelen olayları anlatırken şunları kaydeder:[22]

> "İmparator, Spoletto'dan Ravenna'ya gitti ve Fara'ya ulaşmadan önce birkaç gün orada kaldı. Orada, Pers Kralı Harun'dan (er-Reşîd) bazı elçilerin Pisa Limanı'na girdiği öğrenildi. Onlarla görüşmeyi kabul etti ve resmî olarak Vercelli yakınlarında kendisine elçi sunuldu. İkisinden biri bir Persli ve Pers Kralının elçisiydi; diğeri, Afrika'dan bir Saracen'di. İkili daha sonra, Sigismond ve Lanfred ile birlikte daha önce Pers Kralı'na gönderdiği Yahudi İshak'ın büyük hediyelerle geri döndüğünü İmparator'a duyurdu ama hem Sigismond hem de Lanfred öldü. İmparator daha sonra, fili ve Isaac'in yanında getirdiği diğer malları taşıyacak bir filo hazırlamak için Ligurya'ya bir noter olan Erchinbald'ı gönderdi... Bu yılın Ekim ayında (185/801) Yahudi İshak, fil ile Afrika'dan döndü. Vendres limanına girdi ve kışı Vercelli'de geçirdi; çünkü karla kaplı olduğu için Alpleri geçemedi. 20 Temmuz'da geldi ve İmparator'a, Pers Kralı'nın gönderdiği fili ve diğer hediyeleri getirdi. Filin adı Ebu'l-Abbas idi."

Şarlman tarafından Abbâsî sarayına üçüncü ve son bir heyet daha gönderildi. Ancak bildirildiğine göre, bu heyet 193/809'da Bağdat'a yalnızca

---

[20] Bu heyetler hakkında bkz. M. Haddûrî 1939, s. 15-16; H. El-Mısrî 1982, s. 334-335.

[21] Bu çeşitli diplomatik elçilikler hakkında bkz. Einhardus 1840, yıllar: 787, 801, C. 43, s. 114, 123-124, 806, 831; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 8, s. 157-158; er-Reşîd b. Zübeyr 1959, s. 48-49, 54, 57; M. Haddûrî 1939, s. 15-16; F. Buckler 1931, s. 21 vd., 40.

[22] Yine, bu çeşitli diplomatik elçilikler hakkında bkz. Einhardus 1840, yıllar 787, 801, C. 43, s. 114, 123-124, 806, 831.

Harûn Reşîd'in öldüğünü öğrenmek için gelmiş oldu. Kaynaklar ayrıca, 216/831'de oğlu ve halefi halife el-Me'mûn'un da Şarlman'ın oğlu ve halefi Dindar Louis'e bir elçi heyeti gönderdiğini belirtiyor.[23]

Üstelik, neredeyse bir asır sonra, Roma Kraliçesi Bertha'nın, Abbâsî mevkidaşı halife el-Müktefî billâh'a bir elçi heyeti gönderdiği, çeşitli hediyeler alıp vererek bir dostluk anlaşması teklif ettiği, hatta bu teklifin evlilik gibi göründüğü söylenir. Bu merak uyandırıcı değiş tokuş, çağdaş bir Arap tarihçi tarafından şöyle anlatılır:[24]

> "Farance Kraliçesi, Lothar'ın kızı Bertha, Hadım Alî aracılığıyla el-Müktefî billâh'a hediye gönderdi... Hadım Alî Müktefî billâh'a hediyeyi ve Farance Kraliçesi'nin **mektubunu ve ayrıca, halife dışında kimsenin haberi olmasını istemediği bir** mesaj getirdi... Bu mesaj, dostluk ve evlilik üzerine el-Müktefî'ye bir ricaydı."

Kısacası, muhtelif Arap coğrafyacılarının anlatıları ve bu dönemin çeşitli diplomatik ilişkileri boyunca, görece gizli bir dostluk bulunmaktadır. Bir Arap ticaret ambargosunun hedefi olacak şekilde İslam halifeliğinin "Franklar ülkesi"ne karşı özel bir düşmanlık beslediğine dair kesinlikle çok az işaret vardır. Aksine Batı Avrupa'yla aralarında, o dönemin Yakın Doğu kâşifleri ve tarihçileri tarafından da ilmî ilgiye konu olduğu üzere, dostane siyasi ve ticari ilişkiler sürdürülmüştür.

---

[23] Einhardus 1895, s. 831; F. Buckler 1931, s. 40.

[24] Bkz. El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 8, s. 157-158; er-Reşîd b. Zübeyr 1959, s. 48-49, 54, 57; M. Haddûrî 1939, s. 15-16; F. Buckler 1931, s. 21 vd., 40; B. Lewis 1982, s. 92-93, 209; G. Levi della Vida 1954, s. 21-38; W. Heyd 1885, C. 1, s. 90-91.

EK B

İSLAMİ KÜRESEL TİCARETİN DAĞILIMI

Müslümanların erken dönem Abbâsî halifeliği döneminde zirve noktasını teşkil eden geniş çaplı ticarî faaliyetler ed-Dûrî,[1] el-Mısrî,[2] Mez,[3] Heyd[4] ve diğerleri de dâhil olmak üzere birçok kişi tarafından oldukça ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiştir. Mevcut birincil kaynakların ayrıntılı analizine dayalı olarak daha fazla açıklama gerektiren husus ise, Abbâsî uluslararası ticari girişimlerinin yönleri ve dağılımıdır.

Arap edebiyatçı ve filozof el-Câhiz'e atfedilen bir eser olan *Et-Tebasur bi't-Ticâre*'nin[5] aydınlatıcı ve sık sık alıntılanan bir pasajında, örneğin Irak dışındaki üç kıtada 30'dan fazla pazar, 3./9. yüzyıl Bağdat'ının başlıca ithalat alanları olarak sıralanmıştır. Bu "ürün yelpazesi" şunları içerir:[6]

> "Hindistan'dan: Kaplanlar, filler, panterler, panter derileri, yakutlar, beyaz sandal, abanoz ve hindistan cevizi;
>
> Çin'den: Kılıçlar, ipek, kâğıt, mürekkep, tavus kuşları, yarış atları, eyerler, eyer battaniyeleri, porselen eşyaları, tarçın ve ravent;

1 A. Dûrî 1974, s. 145 vd.
2 H. El-Mısrî 1982, birçok yerde.
3 A. Mez 1962, C. 2, b. 26, *"et-Ticâre,"* birçok yerde.
4 W. Heyd 1959, C. 1, b. 1, ii, "*Les Arabes et les Routes sur leur Territoire*," birçok yerde.
5 Bu atıf hakkında, bkz. C. Pellat 1954, s. 153-165.
6 El-Câhiz 1935, s. 25 vd.; C. Pellat 1954, s. 159-160.

Bizans'tan: Altın/gümüş mutfak eşyaları, saf altından dinarlar (kayserânî), uyuşturucular, brokar, yarış atları, kadın köleler, hidrolik mühendisleri, tarım bilimciler, heykeltıraşlar ve hadımlar;

Arap Yarımadası'ndan: Atlar, deve kuşları, develer, bambu ağacı ve tabaklanmış postlar;

Mağribli Berberilerden: Panterler, akasya yaprakları, keçeler ve kara şahinler;

Yemen'den: Pelerinler, tabaklanmış deriler, zürafalar, zırhlar, akik ve tütsüler;

Mısır'dan: Paçalı eşekler, kaliteli giysiler, papirüs, balzam yağı ve madenlerinden kaliteli topazlar;

Hazarlardan: Her iki cinsiyetten köleler, zırhlar, miğferler ve çelik başlıklar...

Ummân ve sahilinden: İnciler; ve

El-Sûs'dan: ağaç kavunu, menekşe merhem, fesleğen, eyer ve eyer battaniyeleri... (vb.)."

Kısacası, fiilen sınır tanımayan Bağdat merkezli ticaret merkezi, mümkün olan her yöne yayılan ticaret bağlantılarından yararlanıyordu. En önemli yabancı ticaret merkezleri ve bunların çeşitli bileşimleriyle birlikte ticaret yönlerinin kısa bir incelemesi eğitici olacaktır.

1. Hindistan ve Doğu ile Ticaret

İlk Müslümanların Hindistan ve Doğu ülkeleri hakkındaki bilgileri, büyük ölçüde coğrafyacıların, tüccarların, denizcilerin ve diplomatik elçilerin raporlarının bolluğu nedeniyle oldukça genişti. Müslüman tüccarların Doğu'ya yaptığı dış ticaretin çoğu, başka yerlerde de olduğu gibi, sıkı müminler tarafından, inançsızların uzaktaki topraklarında çok uzun süre kalmaktan hoşlanmadıkları için, komisyoncular ve diğer aracılar vasıtasıyla yapıldı.

Bu vekiller Basra Körfezi'ndeki Sîrâf, el-Basra, el-Ubullâh, Suhâr ve Aden gibi limanlardan Doğu'ya doğru yola çıkacak ve Gucarât, ed-Deybul, Saymûr, el-Mansûre, el-Multân, Kavlam, Kûlam, Malî, Malabar ve Sind başta olmak üzere, Hindistan alt kıtası gibi farklı yerlerde kalıcı ofisler ve koloniler kuracaklardı.[7]

---

[7] Krş. C. Pellat 1954, s. 153 vd.; B. Lewis 1982, s. 105-106; E.A. Ashtor 1976, s. 107-109, 147-148.

Süleyman,[8] es-Sayrafî,[9] İbnü'l-Fakîh,[10] el-Kazvînî,[11] İbn Rüsteh,[12] el-Mes'ûdî[13] ve Ebu'l-Fida[14] gibi tüccar, coğrafyacı, maceracı ve âlimlerin anlatılarında, ayrıca kaynağı bilinmeyen bir el yazması olan *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind*[15] gibi eserlerde, Hindistan'ın ayrıntılı tasvirleri verilmiştir. Buna ek olarak, o sırada Dârü'l-İslâm'ın merkezinde transit ticaretle yoğun bir şekilde uğraşan Narbonne merkezli ticari şirket, yani Radhanit Yahudileri, Hindistan'daki ticaret kolonilerini işletmeye devam ediyordu.[16]

Arap kaynaklarına göre, o dönemlerde Hindistan'dan ithal edilen en önemli ürünler; fil, aloe, amber, bambu, gül ağacı, sandal ağacı, tik, kafur, kakule, hindistan cevizi, kristal, vazolar, pirinç, bronz, bakır, diğer maden **ve metal eşyalar, boyalar, pamuklu giysiler, muslinler, pamuklu kumaş ve** çeşitli diğer kumaşlar, hurmalar, meyveler, bal, kükürt, değerli taşlar, inciler, boncuklar, şifalı otlar, biber, küçük hindistan cevizi ve muhtelif diğer baharatlar, parfümler, ravent, pirinç, mısır ve diğer tahıllardır. Kaynaklar bu ticaretin canlılığının göstergesi olarak, İslam dinarının Hindistan ve diğer çeşitli Asya limanlarında ticari mübadelenin önde gelen bir aracı olarak kolayca kabul edilmesini gösteriyor.[17]

Doğu ile hem diplomatik hem de ticari ilişkileri sürdüren Abbâsî halifeliğinin bağlantıları, Greko-Roma ve Sebe zamanlarına kadar uzanıyordu. Çin ticareti de Doğu'ya bağlı Hint alt kıta ticaretinin uzun süredir devam eden mirası üzerine inşa edildi. Nitekim bu dönemde Müslüman ticaret kolonilerinin var olduğuna dair deliller de bulunmaktadır. Canton, MS üçüncü yüzyılın başlarındaki -aralarında Taberî, Belâzürî ve Dineverî de olan- ilk Müslüman fetihleri sırasında Basra Körfezi'nin çeşitli liman ve gemi barınaklarında Çin ile ticaret yapan gemilerden bahsedildiğine dikkat çeker

---

8 Süleymân et-Tâcir 1811, s. 14-21.

9 Es-Sayrafî 1811, birçok yerde; ayrıca bkz. El-Ezrakî 1858, s. 130.

10 İbnü'l-Fakîh 1885, birçok yerde.

11 El-Kazvînî 1969, s. 77, 183 vd.

12 İbn Rüsteh 1892, s. 132 vd.

13 El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 1, s. 302 vd., 327 vd.

14 Ebu'l-Fidâ 1908, birçok yerde.

15 *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* 1948, birçok yerde.

16 Bunlar hakkında bkz. L. Rabinowitz 1948, s. 55-63, birçok yerde.

17 *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* 1948, birçok yerde; İbn Hurdâzbih 1889, s. 153-155; L. Rabinowitz 1948, s. 55-63.

(*sufun mine's-Sin*). Çok sayıda tarihçi, aynı şekilde 2./8. yüzyıl Arap tüccarlarının Çin'i ziyaret ettiğini ve ticaretini finanse ettiğini anlatır. Zaten Bağdat'ta bu amaca yönelik bir çarşı, Çin mallarının satışına ayrılmıştır. [18]

Orta Çağ Çin kaynaklarında da Müslüman tüccarlara ve Çin-Arap ticaretine atıflar vardır. Örneğin 2./8. yüzyıl Çin kayıtları Müslüman halifesinden (*Emîr el-Mü'minîn*) "*hanmi-mo-mo-ni*" olarak söz eder. Dönemin bir söz yazarı, Malezya'daki Sri Vijaya'ya ve Çin'e devam eden Yakın Doğu transit ticaretini benzer şekilde anlatır: [19]

> "Araplar mallarını gemilerle San-fo-chi'ye (Sri Vijaya) getirir ve orada mübadele ederler.. Büyük gemileri her yıl, Canton'a gitmek için San-fo-chi'den ayrılmaktadır."

Canton'da tüccarlara özel mahalleler tahsis edildiği ve Çin makamlarına yüzde otuz komisyon vermek şartıyla mallarını resmî teminatlı depolara sevk etmelerine izin verildiği bildirilmektedir. 2./8. yüzyıl Çin tarihi, Arap tüccarların deniz ticaretini düzenlemek için özel olarak kurulmuş bir resmî kuruma kaydolmaları gerektiğini gösteriyor. Bu dönemde Radhanit Yahudileri de aynı şekilde Orta Doğu üzerinden Avrupa ile Doğu arasındaki ticareti yürütüyor ve aslında Çin'deki kalıcı ticaret kolonilerini koruyordu. [20]

"Çin Seferi" esas itibarıyla, el-Basra, Sîrâf veya el-Ubullah'dan yola çıkarak, ilk olarak Sûhâr, Maskat, el-Kays Adası ve Humrân adlı Basra Körfezi limanlarında durmak; oradan da doğrudan Malabar'daki Kûlam Malî veya ed-Deybul veya Sind'deki el-Manûrah gibi kıyı liman şehirlerine doğru yelken açarak Hint Okyanusu'nu dolaşmaktı. Hindistan'dan ayrılırken,

---

18 El-İstahrî 1870/1892, s. 176 vd.; Strabo 1917-1932 Kitap II, xii, Kitap XV, i, iv, Kitap XVI, iv; Pliny 1938-1962, Kitap V, xxxii, 149-151, Kitap VI, xxvi, 104; Periplus 1927, paragraf 7, 14, 16, 21-22, 24-27, 31; Taberî 1879-1901, C. 5, pt. 1, s. 2383; El-Belâzürî 1866, s. 341; ed-Dineverî 1912, s. 123; K. Hall 1963, s. 76-79; H. El-Misrî 1982, s. 262 vd.; S.D. Goitein 1973, s. 190, 195; H.A.R. Gibb 1921, s. 613-622; G.R. Tibbetts 1956, s. 183 vd.

19 J.W. Thompson 1959, C. 1, s. 373.

20 Bkz. Taberî, 1879-1901, C. 5, b. 1, s. 2383; El-Belâzürî 1866, s. 341; ed-Dineverî 1912, s. 123; *Ahbârü's-Sin ve'l-Hind* 1948, s. 7, 16; İbn Hurdâzbih 1889, s. 153-154; İbnü'l-Fakih 1885, s. 11; *Chau-Ju-Kua* 1911, s. 9; T. Lewicki 1935, s. 173-186; R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 131-132, 143 vd.; J.H. Kramers 1931, s. 94-96; L. Rabinowitz 1948, s. 64-77; P. Hitti 1970, s. 305.

Seylan'a gidebilir veya Malakka Boğazı'ndaki Kalah Bâr, Sumatra, Kamboçya ve Sanf Fûlâv (modern Vietnam'ın dışında) üzerinden Çin'deki Kanton'a (Hanfû) ulaşılabilinirdi.

Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind yazarına göre, Maskat'dan Kûlam Malî'ye ve Sanf Fûlav'dan Kanton'a, birkaç durak arası bir ay olmak üzere, toplamda 120 günlük bir yolculuk söz konusuydu. Basra Körfezi limanlarındaki transit sürenin eklenmesi dolayısıyla, Basra'dan Kanton'a tek yönlü bir yolculuk en iyi ihtimalle yaklaşık altı ay ve gidiş-dönüş ise en az bir yıl sürecektir.[21]

Görünüşe göre 4./10. yüzyılın başlangıcında, bu tür gidiş-dönüş gezileri nadirdi. Bunun yerine Malezya Yarımadası'ndaki Kalah Bâr limanı, Müslümanların Doğu ticaretinin en önemli orta noktası hâline gelmişti. Çağdaş Arap coğrafyacısı Mes'ûdî bu konuda şöyle yazar:[22]

> "Burada Sîrâfîler ve Ummânlıların Müslüman gemileri durmakta ve Çin gemileriyle buluşmaktadır. Fakat eskiden Çin ticaret gemileri (*merâkib es-Sin*) Sîrâf, Umman, Pers ve Bahreynî kıyılarına, el-Ubullah ve el-Basra'ya gelip oradan Çin'e gidiyordu."

Bazı kaynaklarda, kıtalar arası ticaret modellerindeki bu önemli değişim, şiddetli yerel isyanlarda çok sayıda yabancı tüccarın katlinden dolayı 264/878 gibi erken bir tarihte Kanton'da meydana gelen bir dizi çalkantılı olaydan kaynaklandığı şeklinde açıklanmaktadır.[23] Bu konuda Çin'e ek olarak, Serandîb (Seylan),[24] Lûkîn (modern Hanoi),[25] Câbah (Sumatra), Malezya-Endonezya takımadaları,[26] *el-Vâkvâk* (modern Japonya)[27] ve *eş-Şilâ* (modern

---

21 *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* 1948, b. 11; El-Ya'kûbî 1892, s. 365-366; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 1, s. 302-308, 327-329; İb Hurdâzbih 1889, s. 61-64; İbn Havkal 1982, s. 206 vd.

22 El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 1, s. 304, 307-308; ayrıca bkz. Yâkût 1866-1873, C. 3, s. 452-453; El-Mervazî 1942, s. 155; A. Dûrî 1974, s. 148.

23 Bu gelişmeler hakkında bkz. *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* 1948, b. 11; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 1, s. 302-308.

24 *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* 1948, b. 4; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 1, s. 338; İbn Hurdâzbih 1889, s. 63-70; G. R. Tibbetts 1956, s. 70.

25 İbn Hurdâzbih 1889, s. 69-70.

26 İbn Hurdâzbih 1889, s. 11, 16, 65-68, 144-145; *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* 1948, b. 4, s. 6-7, 14-16; M. Meilink-Roelofsz 1970, s. 137 vd.; R. DiMeglio 1970, s. 105 vd.

27 İbn Hurdâzbih 1889, s. 69-70; İbn Rüsteh 1892, s. 92-93; İbnü'l Fakîh 1885, s. 3-4. Bazı bilim adamları, "El-Vâkvâk" ile Sumatra, Madaskar, Cormoros Adaları veya

Kore)[28] gibi Doğu'nun diğer uğrak limanları da bulunmaktadır. Japonya hakkında İbn Hurdazbih şöyle der:[29]

> "*Es-Sîn*'in (Çin) doğusunda *el-Vâkvâk* denilen bir bölgedir ve halkının ondan köpek zincirleri ve tasmaları yapacak kadar altın bakımından zengin olduğu topraklardır ve altından dokunmuş giysileri halka satışa sunmaktadırlar."

Kore hakkında ise şunları zikretmiştir:[30]

> "Müslümanlar, Çin'in ucunda *eş-Şilâ* denilen, çok fazla altın bulunan bir ülkeye girerler ve erdemlerinden o kadar etkilenirler ki, burayı asla terk etmezler."

Doğu transit ticaretindeki büyük mesafeler nedeniyle, işlem gören emtialar genellikle lüks mallardı (yani düşük hacimli ve yüksek birim değerdeki ürünler). Müslümanlar tarafından Uzakdoğu'dan ithal edilen başlıca ürünler arasında gül ağacı, sandal ağacı, bambu, tenekc, uyuşturucu, baharat, şeker, pirinç, aloe bulunmaktadır. Ayrıca Endonezya'dan kâfur; Çin'den keçe, ipek ve ipek giysiler, aromatikler, porselenler, seramikler, tabak takımları, at koşum takımları ve eyerler, kâğıt, kılıç, aloe, kâfur, misk ve tarçın; Seylan'dan kristal, yakut, safir ve diğer değerli ve yarı değerli taşlar gelmektedir.[31]

Müslümanlar tarafından bunlar karşılığında sunulan mallar arasında pamuk, halı, keten, yün, cam, kristal, kehribar, mür, mercan, kaplumbağa kabuğu, fildişi, değerli metaller ve mücevherler vardı.[32]

Zanzibar gibi Afrika adalarına atıfta bulunduğunu iddia ediyorlar, ancak ilk Arap kaynakları, atıfta bulundukları yerin Japonya olduğunu açıkça ortaya koyuyor (Bu konuda bkz. R. Hodges ve D. Whitehouse (1983), s. 132.). Bir karışıklık ortaya çıkmış gibi görünüyor çünkü aralarında El-Mukaddesî de bulunan bazı Orta Çağ Arapça kaynakları, Kızıldeniz'den sık sık "Bahrü's-Sin" diye bahsetmektedir.

28 İbn Hurdâzbih 1889, s. 70; İbn Rüsteh 1892, s. 92-93; El-Mervazî 1942, s. 27; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 1, s. 346.

29 İbn Hurdâzbih 1889, s. 69.

30 İbn Hurdâzbih 1889, s. 170.

31 İbn Hurdâzbih 1889, s. 62-70, 153-154, 170; İbnü'l-Fakih 1885, s. 251. Bu devam eden ticaretin tasvirleri için bkz. M. Meilink-Roelofsz 1970, birçok yerde; R. Di-Meglio 1970, birçok yerde; S.M. Stern 1967, s. 1-14; G. Scanlon 1970, s. 81-95; M. Rodgers 1970, s. 67-80; K. Hall 1963, s. 76-79; B. Lewis 1966a, s. 87.

32 *Chau-Ju-Kua* 1911, s. 127, 197-199, 226-227, 232-233, 237-238; El-Mervazî 1942, s. 17; İbn Hurdâzbih 1889, s. 67; A. Dûrî 1974, s. 147-148.

2. Kuzeybatı Avrasya ile Ticaret

Orta Asya şehirleriyle olan Müslüman ticareti, Arap fetihlerinin ilk yıllarına kadar uzanıyordu ve Abbâsî halifeliği ilk yıllarında gelişen bu ticareti söz konusu uzun miras üzerine güçlü bir şekilde inşa etmişti. El-Câhiz, 3./9. yüzyıl ortasındaki Orta Asya ithalatının yirmi bölgeden gelen ana ürünlerini şöyle listelemeiştir:[33]

Bölge(ler)	Ürünler
Havarizm	misk, ermin, martin, miniver, tilki kürkü ve şeker kamışı
Semerkant	kâğıt
Belh	üzüm ve yer mantarı
Buşenc	şekerler
Merv	zitherler, halılar ve giysiler
Cürcan	üzümler, sülünler, nar taneleri, pelerinler ve ham ipek
Âmid	sırma takımlar, perdeler ve yünlü peçeler
Debâvend	ok başları
Er-Reyy	şeftali, nar, pelerin, takım elbise, cıva, silahlar, taraklar, şapkalar ve çarşaflar
İsfahân	bal, ayva, armut, elma, meyve şurup ve içecekleri, safran, soda, beyaz kurşun, antimon sülfür, giysiler ve yataklar
Kûmis	baltalar, eyer battaniyeleri, şemsiyeler ve yünlü örtüler
Kirmân	çivit ve kimyon
Berza'a	yarışçı katır
Fâris	keten takım elbise, gül suyu, yasemin merhemi ve şuruplar

[33] El-Câhiz 1935, s. 28-34, 176 vd.; Taberî 1879-1901, C. 6, s. 439-440; El-İstahrî 1870/1892, s. 159 vd.; Yâkût 1866-1873, C. 2, s. 24, 26, 367-368; H. El-Misrî 1982, s. 269 vd.

Fasâ'	antep fıstığı, meyveler ve cam eşyalar
El-Ahvâz	şeker, ipek sırma, üzüm özü, hurma, şekerleme ve dansçı kızlar
Hulvân	nar, incir ve sirke sosları
Ermenistan ve Azerbaycan	keçeler, seleler, halılar, paspaslar, çekmeceler için kordonlar ve kaliteli yün
Meysân	kırlentler

Bu Orta Asya şehirleri, Bağdat ile Kuzey Avrupa'nın diğer başlıca ticari bölgeleri arasındaki transit ticaret için, hayati önem taşıyan aktarma merkezleri olarak da hizmet etti. Müslüman tüccarların ticari temas hâlinde olduğu bu bölgelerdeki beylik ve kabileler arasında Hazarlar, "Ruslar", Bulgarlar, Vikingler ve diğer çeşitli gruplar vardı.

Aslında Orta Çağ'ın Müslüman tarihçileri, çoğu zaman bu çeşitli ticari ilişkilerin fazlasıyla farkındaydı. Mesela, "er-Rûs" üzerine yaptığı ayrıntılı tartışmasının yanı sıra el-Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*'in on yedinci bölümünü Çerkesler, Hazarlar, Bulgarlar, el-Lân, Abhâz ve diğer "Türk" kabilelerinden anlatılara yer vermişti. El-İstahrî aynı şekilde, bunları "Ermeniler, el-Lân, es-Sarîr, er-Rûs, Hazarlar, Bulgarlar, es-Sekâlibe ve Türklerin toprakları" diyerek anlatmıştır. İbn Rüstch ise sırasıyla; Hazarlar, Bulgarlar, Berâsiler, es-Sekâlibe, el-Lâns ve diğer boylardan bahsedetmiştir. Nitekim modern yorumlamalar, bu kabile gruplarının çoğunun kökeni üzerinde uzun uzadıya kafa yormuştur. Ancak bu araştırmanın konusu olan şey, onların etnik kökenleri değil, devam eden ticareti kolaylaştırmadaki rolleridir.[34]

İbn Hurdâzbih belirli ticaret rotalarını ele alırken, Yakın Doğu'dan Kuzey Avrasya'ya kadar olan başlıca ticari rotanın, Irak'tan Horasan boyunca Hazar toprakları üzerinden Volga'ya, oradan Taberistan'a ve ardından da Hazar denizi boyunca Volga Nehri deltası ve Cürcân arasında ilerlediğini ileri sürmektedir. Bir diğer güzergâh da Bağdat'tan Rey'e, Hazar Denizi ve Cürcân üzerinden Volga havzası içindeki "Hazarîyye"ye uzanmaktadır. El-

[34] El-Mes'ûdî 1861-1877, b. 17, birçok yerde, El-İstahrî 1870/1892, s. 5 vd.; İbn Rüsteh, 1892 s. 139-149.

Cibâl, Zencân, Azerbaycan, Barzace, Tiflis, Debîl gibi alanlar ise, bunları besleyen bir yol ağı ile bu geçiş sistemine bağlanmıştır.

Ticaret Rusya Avrupa'sı dahilinde Volga boyunca Hazar Denizi'nden, "Bulgarların ülkesi" yoluyla da Baltık'a doğru kuzeybatı yönünde ilerlemiştir. Şam, Semerkant, Tahran ve Tiflis'ten tüccarlar, Hazar'ın başkenti Atil'de toplanıyor; oradan nehirle kuzeye Astrahan ve Bulgar'a gidiyordu. Yine başka bir rota da Maverâünnehir'den Ceyhun Nehri'nin ağzındaki Havârizm delta bölgesine uzanmaktaydı.[35]

"Hazarlar" 3./9. yüzyılın başlarında resmen Yahudiliğe geçmiş görünen ve çeşitli dinî inançların taraftarlarından oluşan belirsiz bir kabile grubuydu. Krallıkları Hazar Denizi'nin kuzeybatı kıyısında ve modern Kırım'a çok yakın bir bölgeyi kapsayan Volga'nın alt havzasında mevzilenmişti.

Müslümanlar ve Hazarlar arasındaki bir dizi savaştan sonra, 143/760 dolaylarında Abbâsî Halifesi el-Mansûr döneminde bir yumuşama gelişmiş gibi görünüyor. Bu aynı zamanda Yakın Doğu ve Orta Rusya arasındaki önemli ticari alışverişi mümkün kılmıştı.[36]

Hazarların Krallığı akıllıca davranarak, Avrupa'daki merkezî konumu nedeniyle, transit ticareti temel ekonomik dayanak olarak benimsedi. En önemli ticari rotaları, Volga ve Don nehirlerinin havzalarından Azak Denizi kıyıları boyunca ve ardından Karadeniz, Hazar ve Aral denizleri arasındaki topraklardan geçiyordu.

El-Mes'ûdî 4./10. yüzyılın başlarında, "Hazarî" bölgesi ile ticaret yapan Müslüman tüccar ve denizcileri ve yine birçok ticari gemiyi -Hazar

---

35 İbn Hurdâzbih 1889, s. 250; Yâkût 1866-1873, C. 2, s. 267-268; İbn Rüsteh 1892, s. 141 vd.; A. Dûrî 1974, s. 150. Madenî para kanıtları, hem Arabistan'da hem de Avrupa Rusya'sında meydana gelen şiddetli iç huzursuzluk nedeniyle, bu İslami ticaretin 205/820 dolaylarında başlayan bir dönemde oldukça önemli ölçüde azaldığını gösteriyor (Ticaretin bu yön sapması hakkında bkz. R. Hodges ve D. Whitehouse 1983, s. 160 vd.).

36 El-İstahrî 1870/1892, s. 220, 224 vd.; İbn Rüsteh 1892, s. 139; El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 2, s. 8; Yâkût 1866-1873, C. 2, s. 8; İbnü'l-Fakîh 1885, s. 298; Taberî 1879-1901, C. 2, s. 1200, 1217, 1346, 1437, 1506, 1530-1532, 1560, 1573, 1595, C. 3, s. 305-307; El-Yakûbî 1883, C. 2, s. 381; O. Pritsak 1981a, s. 261-281, birçok yerde; D. Dunlop 1954, s. 60 vd., 89 vd.; Derbend-Nâmeh 1851, s. 88-93; T. Noonan 1981, s. 51-52; aynı yazar. 1984a, s. 172 vd.

Denizi, Volga Nehir ve deniz kıyısından "Hazarîyye", Burtâlar, Bulgarlar ve Rus toprakları arasındaki bölgelere kadar gidip gelenleri- şahsen tanıdığını ifade etmiştir. Yurtiçinde Hazarların, ticarî faaliyetlerinin yanı sıra, sığır yetiştiriciliği, umumi çiftçilik ve balıkçılıkla da uğraştığını belirtmektedir.[37]

Orta Çağ'dan modern döneme kadar, Ruslar hakkındaki muammaları çözmeye çalışan çok sayıda bilim insanı olmakla birlikte, son kanaat "Rûs"un, çeşitli tanımlanmamış kökenlere sahip kümelerden oluşmuş halkları ifade ettiği görüşüdür.[38] El-İstahrî de kökenlerinin karışık olduğunu şöyle öne sürmektedir:[39]

> "Rûslar üç çeşittir. Bulgar'a en yakın türün kralı, Bulgâr'dan daha büyük olan Kûbâyâ adlı bir şehirde yaşıyor. Daha uzak başka bir türe es-Slâviyye (Slavlar) denir. Aynı şekilde kralı Artha'da yaşayan, al-Arthaniyye adında üçüncü bir tür vardır. Bu insanlar ticaret için Kiev'e geliyorlar. Artha'ya herhangi bir yabancının girdiği kaydedilmemiştir. Çünkü ona ayak basanları öldürürler. Ticaret yapmak için su yolunu kullanırlar. İşleri ve malları hakkında hiçbir şey söylemezler. Kimsenin kendilerine eşlik etmesine ya da topraklarına girmesine izin vermezler. Artha'dan siyah samur derileri ve kurşun getirirler. Burta'nın tilki derileri de o ülkeden getirilmektedir."

Buna karşın İbn Hurdâzbih, bu kabile gruplaşmasının kökenine değil ticarete olan keskin bağlılığına odaklanır:[40]

> "Ruslar, Slav topraklarının en uzak bölgelerinden gelirler ve Roma Denizi'nden geçerek mallarını, kunduzlarını, siyah tilki kürklerini ve kılıçlarını sattıkları Konstantinopolis'e ulaşırlar. Ya da Slav Nehri'ne (Don) yelken açarlar. Hazar'ın başkentine doğru yola çıkarlar. Orada, teknelere binerler ve Cürcân Denizi'nden kıyı şeridindeki noktalara geçerler. Bazen mallarını, Slavlar kendilerine tercümanlık yaptıkları hâlde, Cürcân'dan Bağdat'a kadar develerle taşırlar."

---

37 El-Mes'ûdî 1861-1877, C. 2, s. 14-15; aynı yazar. 1893, s. 62-63; El-İstahrî 1870/1892, s. 217, 221; İbn Rüsteh 1892, s. 139-140; İbn Havkal 1872, s. 394.

38 Krş. El-Mes'ûdî 1893, s. 190; İbn Hurdâzbih 1889, s. 154 vd.; İbnü'l-Fakih 1885, s. 271; *Hudûdu'l-'Âlem* 1970, s. 432-438; A. Dûrî 1966, s. 7-40, birçok yerde; O. Pritsak 1982, s. 3-9; P. Sawyer 1971, s. 48; aynı yazar. 1982, s. 115 vd.; A. Vasiliev 1932, s. 316-317.

39 El-İstahrî 1870/1892, s. 225-226.

40 İbn Hurdâzbih 1889, s. 154.

İbnü'l-Fakîh bu ticaretin boyutları ve yönünü genişletir: [41]

> "Su üzerinden Yahudilerin Samkûş (Samkarş) şehrine giderler. Daha sonra Slavların topraklarına geçerler. Slav Denizi'nden (Azak) 'Slavların nehri' (Don) denilen nehre giden rotayı tutarlar. Hazarlara ait olan bu nehrin ağzına gelirler ve Hazarların Kralı onlardan yüzde on gümrük vergisi alır."

Böylece 4./10. yüzyıl Arap coğrafyacıları, "Hazâriyye" ve Bulgâr pazarlarında ticaret yapan, daha sonra Bağdat tüccarlarıyla ticaret yaparak Hazar'ın güney kıyılarına giden "Rus"ların hem toptancılar hem de emtia simsarları olarak rolünü belgeleyen açık deliller sunmaktadır.

Kaynaklar "Ruslar"ın da her yıl Novogorod, Smolensk ve diğer yerlerden gelen büyük gemi filoları topladığını ve her Haziran, Bizans ile ticaret yapmak üzere Dineper'e açıldıklarını belirtir. Onların Karadeniz bölgesinde ticaret üstünlüğü için Hazarlarla da çekiştikleri anlaşılıyor ki İbn Hurdâzbih bu su kütlesini, Bahrü'l-Hazar ve el-Mes'ûdî ise Bahrü'r-Rûs olarak zikretmektedir. [42]

Buna mukabil Bulgarlar, Cermen Hun toplumlarının çeşitli kalıntılarıydı. Daha sonra 2./8. yüzyılın başlarında onlardan ayrılmışlardı. Bir grup "Bulgar-Slav Krallığı"nı kurdukları Tuna Nehri'ne taşınmış ve bir diğeri ise Hazarlar ve İskandinavlar arasında Hazar Denizi'nin kuzeybatısındaki Volga'da bir mevzi işgal etmişlerdi.

Hazarlar gibi ticaret, balıkçılık yaptılar ve toprağı ektiler. İslami sınır bölgeleri ile kapsamlı ticari temaslarının sonucu olarak, Sefer 309/Haziran 921'de Abbâsî Halifesi el-Muktedir, sarayının kıdemli üyesi olan Ahmad b. Fadlan'ı Volga Bulgarlarının kraliyet sarayına yolladı. Nitekim bu diplomatik misyonu takip eden yıl, Bulgarlar İslam'a geçti ve resmen Dârü'l-İslâm'ın dinî yargı alanına ve geniş kapsamlı ticari yörüngesine girdi. [43]

---

41 İbnü'l-Fakîh 1885, s. 270-271.

42 İbn Hurdâzbih 1889, s. 103-105, 154, 156, 173; El-Mes'ûdî 1861-1876, C. 1, s. 261-262, C. 2, s. 15; İbn Rüsteh 1892, s. 145-147; T. Lewicki 1965, s. 465; P. Sawyer, 1982, s. 28-29; O. Pritzak 1970, s. 241-259, birçok yerde; A. Dûrî 1974, s. 151; D. Dunlop 1954, s. 98.

43 El-İstahrî 1870/1892, s. 225; İbn Rüstem 1892, s. 141 vd.; *Hudûdü'l-Alem* 1970, s. 460-461. Volga Bulgarlarının İslam'a geçişinin en ayrıntılı anlatımı Ahmed b. Fadlân'ın "*Risâle*"sinde yer alır. 922'deki yolculuğu hakkında (bkz. A. Zeki Velidi Togan. *İbn Fadlan's Reisebericht*, 1939, birçok yerde). Ayrıca bkz. A.P. Kovalevskii 1956, birçok yerde; V. Minorsky 1945, s. 109-122, birçok yerde.

Aynı şekilde İskandinavya ülkeleriyle olan dolaylı Müslüman ticaretine dair de bol miktarda vesika vardır. Bazı kaynaklar bu ticaretin ana aracılarının İsveçli tüccar savaşçılar olduğunu öne sürmektedir. Bu aracılar zaman zaman İskandinav, Viking, Varang veya "Rus" olarak anılmaktadır. Nümizmatik delillerden bunların, Rusya'ya 2./8. yüzyıl kadar erken bir dönemde girmiş olabilecekleri anlaşılıyor ve sonraki ticari faaliyetlerin geniş kapsamı, Orta ve Kuzeybatı Avrupa'nın geniş bir bandına dağılan 62.000'den fazla dinar ve dirhemden oluşan İslami madenî para istifinin bulunmasıyla kanıtlanıyor.[44]

Son dönemki arkeologlar, Baltık bölgesi ülkeleriyle Müslüman ticaretinin -kalıntılar ve ürün kalıntıları biçiminde- somut delillerini tespit etmiştir. 5./11. yüzyılda yaşamış olan Kurtubalı kâşif et-Tartûşî'nin de diğerlerinin yanı sıra bölgeyi ziyaret ettiği biliniyor. Aynı şekilde, el-İdrisî'nin ayrıntılı İskoçya haritası da topografyasının özellikleri bakımından geçici bir tanışıklıktan fazlasını gösteriyor.[45]

Radhanit Yahudilerinin bu bölgede aktif olduğuna dair deliller de bulunmaktadır. Nitekim İbn Hurdâzbih onların Orta Asya transit ticaretindeki ana rollerini, Çin'e giden tarihî bir Trans-Asya karayolu boyunca, genel emtia komisyonculuğu faaliyetlerinin bir parçası olarak tanımlıyor. Nümizmatik deliller onların, özellikle 133/750 ila 205/820 döneminde aktif olduklarını göstermektedir.[46]

Korunmuş madenî para istifleri, Kuzeybatı Avrasya ile Müslüman ticaretinin yönlerine ilişkin benzersiz bilgiler sağlamaktadır. Örneğin Sâsânî zamanlarına kadar uzanan para örneklerinin yanı sıra, hem "Hazâriyye"de

---

44 İbn Rüsteh 1892, s. 145-146; *Risâlet İbn Fadlân* 1959, birçok yerde; A. Togan 1939, birçok yerde; *Hudûdü'l-Alem* 1970, s. 460-461; H. Pirenne 1972, s. 22; N.J.G. Pound 1974, s. 87; R. Bautier 1971, s. 55-56; M. Canard 1958, s. 41 vd.; aynı yazar. 1973a, m. 5, s. 213-223, birçok yerde; N. Ziyâde 1962, s. 195-199; P. Sawyer 1971, s. 88, 173 vd.; J. Bronsted 1960, s. 247-248; J. Jones 1986, s. 164-165, 174-177; 213-214, 250-256; J.W. Thompson ve E.N. Johnson 1937, s. 173.

45 Krş. F. Himly 1955, s. 35 vd.; P. Sawyer 1971, s. 88, 173 vd.; R. Hodges 1982, s. 78-81, 108 vd.; A. Lewis 1978, s. 147-151; D. Dunlop 1947, s. 114-118; W. Stevenson 1948, s. 202-204.

46 İbn Hurdâzbih 1889, s. 153-154; E.A. Ashtor 1987, s. 257 vd.; L. Rabinowitz 1948, s. 139 vd.; J. Brutzkus 1943, s. 30-41; O. Pritzak 1981b, s. 25; T. Noonan 1984b, s. 155-162.

hem de merkez Rusya'da büyük miktarlarda Emevî ve Abbâsî sikkeleri bulundu. Bu madenî para istiflerinin en büyüğü, 11.000'den fazla dirhem ve 65 pounddan fazla ağırlığa sahiptir.

Bu nümizmatik kanıtları kapsamlı bir şekilde inceleyen Noonan, bölgeden 15.704 sikkelik 40 istiften oluşan bir grubun, 11.850'sinin veya %75.5'inin Abbâsî dirhemleri olduğunu belirledi. Bu, dönemin Müslümanlarla olan ticaretinin görece önemini gösteren bir rakamdır. Bu toplam miktar, Noonan'ın şu sonuca varmasına sebep olur:

> "770-850 yılları arasında, (Arap) dirhemlerinin Kafkasya (dağları), Avrupa Rusya'sı ve Baltık'ta fiilî para birimi olduğu çok meşru bir şekilde ileri sürülebilir."

İskandinavya'da bulunan büyük madenî para istifleriyle ilgili diğer çalışmalar da ticari açıdan aydınlatıcı benzer sonuçlar üretmiştir. Nitekim bugüne kadar, 62.000'den fazla İslami dinar ve dirhemi içeren, binden fazla hazine keşfedildi. Böyle bir araştırmada, 79/698 ile 401/1010 tarihleri arasında değişen ve İslami sikkeleri içeren hazineler bulundu. Diğerleri ise, İslam öncesi Sâsânî dönemine kadar uzanan, çeşitli para örneklerini ihtiva ediyordu.

Her biri 100'den fazla dirhem içeren bu tür on altı para birimi üzerinde yapılan bir başka çalışma, bölgede bu tür İslami para birimi kullanımının en yoğun döneminin, 148/765 ile 205/820 arasında gerçekleştiğini göstermektedir. İslami para biriminin bu piyasalardaki yaygınlığının bir başka göstergesi de İbn Rüsteh'in, İskandinavların mallar için Müslüman gümüş dirhemler dışında herhangi bir para birimi cinsinden ödeme almayı reddettiğini belirtmesidir.[47]

Orta Çağ Arap kaynakları, Abbâsîlerin o dönemde Kuzeybatı Avrasya'dan olan ithalatının, kehribar da dâhil olmak üzere çok çeşitli ürünlerden oluş-

---

[47] Bunlar hakkında bkz. İbn Rüsteh 1892, s. 145 vd.; S. Bolin 1953, s. 33; P. Sawyer 1971, s. 88; aynı yazar. 1982, s. 122 vd.; N.J.G. Pounds 1974, s. 87; A. Lewis 1978, s. 149-151. İsveç'te bulunan toplam sikke sayısı için bkz. U.S. Linden 1938, s. 124; aynı yazar. 1941, s. 74-120. Bu hazine, Emevî halifeleri I. Velîd, II. Yezîd, Hişâm, II. Velîd II ve II. Mervân (85/704-132/749) dönemlerinde basılmış sikkeleri içermektedir. Danimarka hazineleri için, bkz. R. Shoumand 1942, s. 13-17. Aynı şekilde bkz. W. Vaux 1853, s. 14-23; U. Linder Welin 1974, s. 22-29; aynı yazar. 1976, s. 175-184, B. Hovén 1982, s. 202-219.

tuğunu bildiriyor: Balık tutkalı; kenevir; kumaş; oklar, kılıçlar ve zırhlar gibi silahlar; balmumu; bal; huş kabuğu; teker; fındık; şahinler; çiftlik hayvanları; keçi derileri; deri; kurutulmuş balık; mors dişleri; samur, miniver, ermin, sansar, tilki, kunduz, tavşan ve gri sincap kürkleri; *khalanj* ağacı; ve en önemlisi köleler. Bu dönemde Orta Avrupa köleleri de Abbâsî İmparatorluğu'nun başlıca güç kaynakları arasındaydı.[48]

Bu tür döviz bazlı ticari işlemlere ek olarak, sayıca hiç de az olmayan ölçüde, Kuzeybatı Avrasya'da çok sayıda İslami madenî para istifi bulunduğu için, Orta Çağ Müslüman kaynakları ve arkeolojik kazılar, Yakın Doğu'daki cam eşyaları, çanak çömlek, ipek ve diğer değerli kumaşlar, gümüş ve diğer metal eşyalar, kızılcık boncukları, şimşir tarakları, deniz kabukları ve muhtelif ham maddeleri talep eden önemli bir Kuzeybatı Avrasya mukabil ticaretine işaret eden delillerle örtüşmektedir.[49]

3. Bizans ve Batı ile Ticaret

Orta Çağ boyunca Abbâsî diplomatik girişimleri ve ticareti Bizans ile de devam etti. Arap kaynaklar, özellikle Mehdî (158/775-169/785), el-Hâdî (169/785-170/786), Hârûn er-Reşid (170/786-193/809), el-Me'mûn (198/813-218/833) ve el-Mu'tedid (279/892-289/902) dönemlerinde; Yunan imparatorları ve İslam halifeleri arasında ve bunun yanı sıra Dârü'l-İslâm içindeki çeşitli idareci ve yetkililerle, hem siyasi hem de ticari elçi heyetlerinin değiş tokuşunu belgelemiştir.[50]

---

[48] Bkz. El-Mukaddesî 1906, s. 355; İbn Rüsteh 1892, s. 139-151; İbn Hurdâzbih 1889, s. 154; İbnül-Fakîh 1885, s. 50 vd., 270-271; El-Mes'ûdî 1893, s. 62-63; El-İstahrî 1870/1892, s. 213, 305; İbn Havkal 1872, s. 281-282; D. Dunlop 1947, s. 225-230; H. El-Mısrî 1982, s. 302 vd.; T. Lewicki 1962, s. 1-33, birçok yerde; P. Sawyer 1982, s. 114; C. McCartney 1938, s. 192-193; J. Kramers 1970, s. 75; S. Bolin 1953, s. 29-33; O. Pritsak 1981b, s. 23. A. Dûrî (1974, s. 75 vd.), Köleliğe ilişkin 4./10. yüzyıl İslami görüşleri üzerine ayrıntılı bir söylem sunar.

[49] Bkz. El-Mukaddesî 1906, s. 128-129, 145, 367, 442-443; İbn Rüsteh 1892, s. 149 vd.; es-Se'âlebî 1908, s. 426-428; El-Câhiz 1935, s. 28 vd.; P. Sawyer 1982, s. 122 vd.; T. Noonan 1982b, s. 201-281, birçok yerde ve özellikle s. 209-211, 229, 233-234, 236, 243, 251.

[50] er-Reşid b. Zübeyr, 1959, s. 31, 62, 73-74, 161; El-Mes'ûdî 1893, s. 142; Miskeveyh 1914, C. 1, s. 53; El-Kalkaşendî tarihsiz, C. 7, s. 10-18; H. El-Misrî, 1982, s. 310-314; M. Hamîdullah 1960, s. 281-300, birçok yerde.

Diğer bölgelerde olduğu gibi Batı ile devam eden bu ticari mübadele, Mekkeli tüccarlar ve özellikle de benî Ümeyye gibi ilk Müslüman halifelerine kadar uzanan köklü ticaret modellerinin mirası üzerine inşa edildi. Bizanslılar ticari ayrıcalıkları için yüzde on vergi ödüyorlardı. Kaynakların bildirdiğine göre Halife Ömer b. el-Hattâb, bu vergiden haberdar olunca Dârü'l-İslâm içinde faaliyet gösteren Yunan tüccarların da aynı yüzde on (*'uşr*) oranında vergilendirileceği karşılıklı bir vergi politikasını benimsedi.

Aslında kaynaklardaki göstergeler, bu transit verginin 4/10. yüzyıla kadar hâlâ yürürlükte olduğunu gösteriyor.[51] Bununla birlikte ticaret akışı, Emevî ve erken Abbâsî dönemleri boyunca zirveye çıkmış gibi görünüyor. Zira çok sayıdaki belge, pazar yerlerinde belirgin bir şekilde konuşlanmış imparatorlukların tüccar kolonilerinin bulunduğunu işaret ediyor. Nitekim bu dönem boyunca Müslüman tüccarlar, Bizanslılar tarafından mallarını satışa getirmeleri için açıkça teşvik edildi. Çünkü Konstantinopolis'teki çeşitli tüccar loncaları, yalnızca pan-İslam ticaretiyle geçiniyordu.

"Levanten" tüccarlar da Bizans ve Dârü'l-İslâm arasındaki ticaretin ana aracıları olarak hareket etmiş gibi görünmektedir. Halep işlemler için ana ticaret merkezidir. Gaeta, Napoli, Amalfi, Bari ve Venedik gibi Güney İtalya şehir devletleri, Levant ve Kuzey Afrika'nın doğusu ile Bizans transit ticaretinden yararlanarak ekonomik açıdan müreffeh şekilde büyümüşlerdir.

Daha kuzeydeki Doğu-Batı ticaretinde, Büyük Mezopotamya ve İran'dan gelen Müslüman tüccarların çoğu, genellikle doğrudan Konstantinopolis'te ticaret yapmıyordu. Aksine Karadeniz ileri sınır karakolu olan Trabzon'da ticari işlemlerini gerçekleştiriyorlardı. İbn Havkal, el-Mukaddesî, el-İstahrî ve diğerleri bu şehrin Bizans-Arap ticaretini kolaylaştırmadaki ticari ehemmiyetini açıkça kabul ederek şunu iddia ediyorlar:[52]

---

[51] Bkz. Ebû Yûsuf 1973, s. 203-204; Yahyâ b. Adem 1979, no. 638-640, s. 173; Taberî 1879-1901, C. 1, s. 1359 vd., C. 3, s. 1363; İbn Havkal 1872, s. 198-199; İbnü'l-Adîm 1951, s. 167-168; Ebû Ubeyd 1953, no. 1660; El-Mukaddesî 1906, s. 148; A. Dûrî 1945, C. 1, s. 91; M. Canard 1973b, m.19, s. 48-56; H. El-Misrî, 1982, s. 328; A. Süleymân 1982, s. 267-268.

[52] El-İstahrî 1870/1892, s. 188; İbn Havkal 1872, s. 224-225, 344; El-Mukaddesî 1906, s. 147-148; El-Kazvînî 1969, s. 529, 531-532, 541; H. El-Mısrî, 1982, s. 306, 308-309; R.S. Lopez 1945, s. 29-30; A. Süleymân 1982, s. 268-270; H. Adelson 1962, s. 48, 56; A. Dûrî 1945, C. 1, s. 91. Şu anda Bizans ve Darü'l-İslâm arasındaki başlıca

> "Trabzon tüm tüccarlarımızın gittiği, Rumların sınır kentidir. Müslüman bölgelerine ithal edilen bütün Yunan üretimi tekstiller ve sırmalı kumaşlar Trabzon'dan geçmektedir."

O dönemde Bizans'tan yapılan başlıca Müslüman ithalatı; köleler, mühendisler, ziraat bilimciler, mermer heykeltıraşları ve diğer teknik uzmanlar gibi "insanlar", sırmalı kumaşlar, kristal, kürkler, Yunan ipekleri, keten kumaşlar, yünler, mutfak eşyaları, ilaçlar, tahıllar, bal, peynirler, kuru üzümler, bademler, fındıklar ve cevizleri içeriyordu. İbn Hurdâzbih ayrıca, her yerde bulunan Radhanit Yahudilerinin, bu İslami-Bizans ticaretini kolaylaştırmada son derece önemli bir rol oynadığını belirtir.

İtalyan şehir devletleri de Bölüm 5.4'te görüldüğü gibi, Bizans aracılığıyla Batı'dan köle, kereste, kürk, uyuşturucu, mercan ve silahların İslam dünyasına getirilmesinde benzer şekilde önemli bir rol oynadılar. Müslümanların Bizans'a ihracatı ise; Suriye tekstil ürünleri, parfüm, boya, baharat, ipek, papirüs, katır, şahin, değerli metal, değerli ve yarı değerli taşları içeriyordu.[53]

---

ticaret yollarının ayrıntılı açıklamaları için bkz. El-İstahrî 1870/1892, s. 3-10, 224, birçok yerde; H. El-Mısrî, 1982, s. 306 vd.

[53] İbn Hurdâzbih 1889, s. 153 vd.; El-Mukaddesî 1906, s. 147-148; İbn Havkal 1872, s. 224-225, 344; El-Câhiz 1935, s. 26; El-Raşîd b. Zübeyr 1959, s. 28; M. Canard 1973b, s. 50-52; H. Adelson 1962, s. 48; A. Süleymân 1982, s. 270; R. S. Lopez 1945, s. 29; H. El-Mısrî 1982, s. 310, 315.

EK C

İSLAM'IN ŞAFAĞINDA HİCÂZ'A GİDEN TİCARET YOLLARI

1. Orta Çağ Müslüman Yarımadası Boyunca Ticaret

Uzun süredir devam eden bir ticaret mirasa sahip olan Hicâz bölgesi, İslam öncesi çok yönlü ve çeşitli kara ve deniz yollarının ana lokasyonu durumundaydı. Bu önemli ulaşım kavşağının üstünlüğü, hilafetin yükselişinden sonra da artacaktı. Çünkü İslami fetihlerle, o zamana kadar ticaretin önündeki engeller olarak görülen ulusal sınırlar artık ortadan kaldırılmıştı. Arap fatihler, müreffeh ticaretin gelişmesi için gerekli istikrarı sağlayacak olan dinamik bir yeni "Pax Arabica" oluşturmaya koyulmuşlardı.

Abdullah b. Zübeyr ve 7. yüzyıldaki halife Abdülmelik b. Mervan'ın hükümdarlığında Haricîlerinin başlattığı isyanları bastırmak için hızlı asker konuşlandırılması ihtiyacı, büyük askerî yol inşaatlarını devlet politikasının bir önceliği kıldı. Bu da aynı zamanda ticaret akışını kolaylaştırdı. Dolayısıyla ilk Müslüman hükümdarlar, Hicâz'ı dört bir taraftan dünyayla bağlayan çeşitli geleneksel kara ve deniz yollarını, mesela Necd ve el-Ahsa yönünden doğuya; Suriye, Irak ve İran yönünden kuzeye; Mısır, Sudan ve Habeşistan yönünden batıya ve Yemen ile Arabistan'ın geri kalanı ve Hint yarımadası yönünden güneye ve güneydoğuya bağlayan kara ve deniz yollarını geliştirmek ve güvence altına almak için büyük sıkıntılar çekti.

Bu maksatla, yollar mükemmel bir şekilde tamir edildi ve geliştirildi. Yol işaretleri ve mil işaretleri dikildi ve tüm ana ticaret yollarında su ku-

yuları açıldı. Mesela İslam'ın üçüncü halifesi olan Osman b. Affân (ö. 35/656), Basra'dan Mekke'ye hac güzergâhı boyunca geniş bir kuyu ve kanal ağı inşa edilmesini emretti. Ayrıca bu çağda nadir olmayan bir uygulama olarak, ticari kervanları eşkıyalıktan korumak için güvenlik güçleri teşkilatlandırıldı.[1]

Bu ticaret yollarının en eskisi ve en önemlisi ise, güneyde Yemen'i kuzeyde Suriye'ye bağlamak üzere Hicâz'dan geçmekte olandı. Mekke klasik zamanlarda, Hint alt kıtası, Güney Arabistan ve Afrika'dan gelen malların yanı sıra yerli malların da Batı Arabistan'a geçişini sağlayan bu rota boyunca ana ara istasyondu.

Buradan söz konusu transit mallar, Mekke'den Medine'ye giden kara yollarının yanı sıra Habeşistan ve Hindistan'a giden alternatif deniz yollarına yönlendirilebiliyordu. Yine bu yoldaki diğer bir aktarma istasyonu da malların kuzeybatıya yani Suriye'ye ve kuzeydoğuya dolayısıyla Irak'a taşındığı, Mekke'nin kuzeyindeki Vâdîü'l-Kurâ (modern el-'Ulâ') idi. Bir ticaret merkezi olarak burasının ehemmiyetinin farkında olan el-Mukaddesî, burayı "Suriye ve Irak'ın ticari mal pazarı" olarak adlandırmıştı.[2]

Bu ana ticaret arterinden çıkan dallar da hem ticari hem de dinî açıdan önemliydi. Biri güneyde Tâif'e, bir başkası kuzeybatıda Cidde'ye, bir diğeri kuzeydoğuda Medine'ye ve sonra Bahreyn'e (şimdi Suudi Arabistan'ın "Doğu Eyaleti" olarak bilinen, o dönemde ise, Arap Yarımadası'nın doğu kıyısı), Darîye ve el-Yemâme üzerinden de Necd'e bağlantıyı sağlıyordu. Batı Arabistan'a ulaşan Hint Yarımadası malları bu yoldan sık sık geçiyordu. Darîye aynı zamanda, Bahreyn ve Basra'dan gelen hac yollarının Batı Arabistan'a doğru birleştiği ana pazar yeriydi.[3]

Büyük bir Irak-Hicâz ticaret yolu olan *Darb Zübeyde*, hac trafiği ve madencilik operasyonları için önemli bir endüstriyel arter olarak Kûfe,

---

1 Bkz. El-Harbî 1981, s. 309, 643-653; El-Makrizî 1955, s. 30; El-İsfahanî 1927-1974, C. 2, s. 171; C. 21, s. 233, 238; C. 22, s. 287; Yâkût 1957, C. 1, s. 414; C. 2, s. 161, 478-479, C. 4, s. 336 vd.; C. 5, s. 536; El-Bekrî 1945, C. 2, s. 275.

2 El-Mukaddesî 1906, s. 97; El-Harbî 1981, s. 643, 653; İbn Hurdâzbih 1889, s. 134-150; Kudâme b. Cafer 1889, s. 1991.

3 El-Hamdânî 1977, s. 281-282; İbnü'l-Fakîh 1885, s. 30; İbn Hurdâzbih 1889, s. 147; Kudâme b. Cafer 1889, s. 191-192; İbn Rüsteh 1892, s. 182. Bu trans-Arap ticaret yollarının ayrıntılı bir haritası için, bkz. G. Heck 2003, s. 409.

Mekke ve Medine'yi birbirine bağlıyordu. Vâdîü'l-Kura ise bu rotadan geçen birçok Irak malları için hayati bir merkezdi. Basra aynı şekilde, el-Yemâme'den geçen ve daha doğudan mal getiren bir kara yolu üzerinden Mekke ile irtibatlıydı. Bu rota, Nibâc'ın Necdî köyündeki bir orta istasyonda ikiye bölünerek, biri Mekke'ye diğeri Medine'ye gidiyordu. El-Harbî, Nibâc sakinlerinin bu zengin kervan ticaretine yiyecek içecek sağlayarak elde ettikleri etkileyici kazançlardan söz etmektedir.[4]

Yine bu rotanın bir başka kolu, Yemâme'den güneye doğru Yemen'e ilerliyordu. El-Felc (modern el-Eflâc), bu Irak-Yemen gidiş-gelişinde önemli bir ara istasyondu. El-İsfahânî, el-Felc'deki pazar yerini övmekte ve el-Hamdanî de kervan trafiğine tatlı su sağlamak için burada 260 kuyu bulunduğunu iddia etmektedir. Ayrıca bu rota üzerinde, Irak-Yemen ve Bahreyn-Hicâz ticaret yollarının kesiştiği el-Kudârim köyü bulunmaktadır.[5]

Umman ve Hadramevt, Cidde'den geçen antik kıyı "tütsü yolu" ile Mekke'ye bağlanıyordu. Yine başka bir kol; Vâdîü'l-Kurâ, Aylah üzerinden kuzeye ve Mısır'daki Fustât'a doğru ilerlemekteydi. Vâdîü'l-Kurâ'da, bu önemli ticari arter, kuzeye Şam'a giden ticaret yolu ile kesişmekte, daha sonra da Medine ve Mekke'ye doğru ilerlemekteydi.[6] Böylece Hicaz'ın başlıca şehirleri, Suriye, Irak, İran, Mısır, Habeşistan ve yakın Yakın Doğu'daki diğer yerlerden mal getiren karmaşık bir kara yolları ağıyla, tarih boyunca birbirine bağlı bulunmuştu. Ancak Hicâz'ın dış ticareti, elbette, bu toprak kaynaklı ticaretle sınırlı değildi. Yemen, Habeşistan, Mısır ile yakın bölge ve ötesindeki diğer limanlardan gelen gemiler Hicâzî Kızıldeniz limanları olan eş-Şuceybe, es-Sirreyn, el-Câr ve Cidde'de barındırılıyordu. Bu sebeple Arap Yarımadası, su üzerinden ticaretin de son derece önemli bir geçiş noktasıydı.

Haricen Mekke; Mısır, Habeşistan ve Arap Yarımadası'nın Kızıldeniz üzerinden uzak bölgeleriyle uzun bir ticari bağ mirasına da sahipti. İslam öncesi zamanlarda eş-Şu'eybe, bu ticarete hizmet eden birincil limandı.

---

4 El-Harbî 1981, s. 646-648, 650 vd.; Qudâme b. Ca'fer 1889, s. 185, 190 vd.; İbn Hurdâzbih 1889, s. 128-129, 146; El-Mukaddesî 1906, s. 87, 107; İbn Rüsteh 1892, s. 175, 180-181.

5 El-İsfahânî 1968, s. 204; El-Hamdanî 1977, s. 281-282, 305; İbn Hurdâzbih 1889, s. 134-135, 146-147, 151, 153; Kudâme b. Cafer 1889, s. 186, 190-193.

6 El-Harbî 1981, s. 646-648; İbn Hurdâzbih 1889, s. 147-148; Kudâme b. Cafer 1889, s. 190-193; El-Mukaddesî 1906, s. 110-112; El-Yakûbî 1892, s. 340-341.

Ancak daha sonra, M.S. 622'de Mekke'den Medine'ye ani bir yönetim merkezi devri olduğunda, eş-Şu'eybe ve Cidde'nin kuzeyinde ve Orta-Kızıldeniz kıyı şeridindeki el-Câr, yeni İslami başkentin ana limanı olarak hizmet veriyordu. 'Arrâm es-Sülamî; liman kentinin, Medine'den üç günlük bir yolculuk (merâhil) uzaklığında ve Habeşistan, Mısır, Bahreyn ve Çin'den gelen gemilerin uğrak yeri olduğunu belirtir.

Kaynaklar halife Ömer b. el-Hattâb'ın (ö. 23/644) hükümdarlığı döneminde el-Câr'a gelen tahıl yüklü Mısır gemilerini anlatmaktadır. El-Mukaddesî ise bu önemli liman şehrini şöyle tanımlar:

> "El-Câr deniz kıyısındadır. Denize bakmayan üç tarafı güçlendirilmiş ve duvarlarla çevrilmiştir. Lüks saraylar ve çok gelişen bir pazarı içerir. Medine ve banliyölerinin tahıl ambarıdır."

El-Câr bir liman şehri olarak o kadar öne çıkmıştı ki, bazı haberlere göre Kızıldeniz'e sık sık "El-Câr Denizi" (*Bahrü'l-Câr*) deniyordu.[7] Bununla birlikte Halife Osman b. Affân'ın halifeliğinin başında, Mekke'den yaklaşık 40 mil kuzeybatıda bulunan Cidde, yavaş yavaş bu bölgenin birincil ticari limanı olarak es-Şu'eybe'nin yerini aldı. Nitekim 26/647 yılında inşaatı tamamen bittiğinde, Kızıldeniz'in en önemli limanı hâline gelmişti. İbn Hurdâzbih Cidde'yi Doğu-Batı ticaretinin çok önemli bir ticari merkezi olarak tanımlamış; el-Yakûbî ise, gıda malzemelerinin bu liman üzerinden Mekke'ye ulaştığını kaydetmiştir. El-Mukaddesî de Cidde hakkında şunları belirtmişti:[8]

> "Bu şehir iyice güçlendirilmiş, gelişen, kalabalık, sakinleri esas olarak tüccarlar ve büyük zenginliklere sahip insanlardır. Cidde Mekke'nin tahıl ambarı, Mısır ve Yemen'in pazar yeridir."

Yine bir başka liman, artık var olmayan Es-Sirreyn, Cidde'nin "dört ila beş günlük uzaklıkta" güneyinde, şimdiki Cizan şehrinin civarındaydı. El-Mukaddesî'ye göre; balı, hurmaları ve diğer lezzetleriyle biliniyordu. Bu ürünlere ek olarak Mekke, Medine ve diğer başlıca Hicaz şehirlerine hubu-

---

7 Arrâm es-Sülamî 1990, s. 13 vd.; İbnü'l-Fakih 1885, s. 78; El-Yakûbî 1892, s. 313; İbn Hurdâzbih 1889, s. 153-154; ez-Zübeyr b. Bekkâr 1961, s. 478; El-Mukaddesî 1906, s. 83.

8 Yâkût 1957, C. 11, s. 351; 'Arrâm es-Sülamî 1990, s. 4 vd.; İbnü'l Fakîh 1885, s. 78; El-Yakûbî 1892, s. 313, 317; İbn Hurdâzbih 1889, s. 153; El-Mukaddesî 1906, s. 79, 83; El-Hamdânî 1977, s. 57; El-Harbî 1981, s. 413.

bat sevkiyatı yapmaktaydı. Aynı şekilde burada, diğer malların yanı sıra, Etiyopya ile özellikle köleler noktasında oldukça önemli bir ticaret yapıldığı bildirilmektedir.[9]

Mısır ile bu uzun süredir devam eden Hicâzî Kızıldeniz ticaretini kolaylaştırmak için halife Ömer b. el-Hattâb, Nil'i Kızıldeniz'e bağlayan Fustât'ın kuzeyindeki eski Roma kanalının yeniden inşasını emretti. Böylece mısır, tahıl ve diğer ürünleri taşıyan Mısır gemilerinin, doğrudan Arap Yarımadası'nın batı kıyı şeridinde yer alan limanlara (ve tersine) yelken açmasını sağladı. Bu gelişme hakkında İbn Abdü'l-Hakem, halife Ömer'in Mısır'ın fatihi Amr b. As'a emrini şöyle verdi:

> "Allah, Mısır'ı Müslümanlara açtı. Burası gıdası bol bir ülkedir. Hicâz halkına bir iyilik yapmak istiyorum; çünkü Allah Mısır'ı onların eline teslim etti. Bu nedenle Nil'den (Kızıl) Deniz'e olan kanalı yeniden açmalısınız. Zira bu yolla Mekke ve Medine'ye yiyecek götürmek karadan daha kolaydır."

Bu kanalın açılmasının ardından, İbn-i Abdü'l-Hakem şöyle devam ediyor: "Ömer ve Medine'nin diğer ileri gelenleri, 3000 *arâdîb* birinci sınıf gıda maddelerinden oluşan Mısır kargosu ile ağır yüklü yirmi gemiyi almak için şahsen el-Câr'a gitti." Bu gelişme hakkında Mukaddesî: "Müslüman hacıların tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için Mısır'dan Hicaz'a en az 3.000 'deve yükü' mısır ihraç edildi." demektedir. Kaynaklar bu önemli deniz ticaretini daha güvenli hâle getirmek için, daha sonra halifelerin Kızıldeniz'de düzenli deniz devriyeleri sağlayacağını ifade etmektedir.[10]

2. Orta Çağ'da Afrika'ya Uzanan Müslüman Ticaret Yolları

Yakınlığı nedeniyle ticari kervanlar Bağdat'tan batıya, Levant boyunca güneybatıya, Mısır'ın büyük ticaret şehirleri boyunca da batıya doğru hareket ettikleri ve daha sonra Afrika'nın iç bölgelerine giden yollarla bağlandıkları bilinmektedir. Buradan Kuzey Afrika'nın sahasına yayıldıkları için Afrika ile Müslümanların kara temelli ticareti özellikle önemlidir.[11]

---

9 El-Mukaddesî 1906, s. 86.

10 İbn-i Abdü'l-Hakem 1922, s. 163-165; El-Mukaddesî 1906, s. 97, 195; El-Makrîzî 1959, C. 3, s. 25.

11 İbn Hurdâzbih 1889, s. 72, 77-80, 93, 99, 154-155; El-Mukaddesî 1906, s. 79, 83, 195-199, 215, 224-225, 231; El-Yakûbî 1892, s. 313, 317, 335, 340-344, 359;

Deniz yoluyla ticaret; Basra, Sîrâf, Suhâr, el-Ubullâh ve Aden gibi başlıca Basra Körfezi limanlarından "Arap Yarımadası" burnunu dolanarak, Ayzâb ve El-Kulzüm gibi Mısır Kızıldeniz limanlarına akmaktaydı. Doğu Afrika ticareti de Arap Yarımadası'nın transit ticaretine, Cidde, el-Câr ve es-Sirreyn limanları üzerinden doğrudan bağlantılıydı.[12]

4./10. yüzyıl Sîrâfî tüccar-kâşif Ebû Zeyd b. el-Yezîd, bu çeşitli ticaret yollarına alternatifler hakkında ayrıntılar verirken, aynı zamanda Cidde'nin Mısır'a yönelik Basra Körfezi ticaretinin ana aktarma merkezi olduğunu doğrular:[13] "Sîrâfîlerin gemileri, Hint Okyanusu'na bitişik olan bu (Kızıl) Deniz'e ulaştıklarında Cidde'de dururlar, burada mallar daha sonra El-Kulzüm'den gelen gemilere aktarılır."

Tüccarlar altın, köle ve diğer mallar peşinde Afrika'ya, Mağrib üzerinden batıya ve sonra kuzeye Endülüs'e veya dönüşümlü olarak güneye doğru iç kesimlere gidiyorlardı. Bu dönemde Afrika altınının başlıca kaynağı, Asvan'ın doğusundaki Vâdî el-Allâkî ve Batı Afrika'daki Gana'ydı.[14]

4./10. yüzyılda yaşayan Arap coğrafyacı İbn-i Havkal; Basra, Kûfe ve Bağdat'tan çeşitli tüccar kolonilerinin, Batı Afrika'daki Sijilma Şah'ta ticaret yaptığını hatırlıyor;[15] oysa 5./11. yüzyıl coğrafyacısı/kâşifi el-Bekrî; Irak, Arap Yarımadası, Suriye, Mısır ve Dârü'l-İslâm'ın başka yerlerinden gelen çeşitli Müslüman tüccarların temel hedefi olarak ise Kayravan'ı gösteriyordu.[16]

El-Kalkaşendî tarihsiz, C. 3, s. 464; C. 5, s. 163-164; El-İstahrî 1870/1892, s. 25, 45; El-Kazvînî 1969, s. 183-184, 189; İbn-i Havkal 1872, s. 66-67; Ebû Zeyd 1845, s. 136-137; D. Abulafia 1987, s. 462 vd.

12 Süleymân et-Tâcir 1811, s. 14-21; İbn Hurdâzbih 1889, s. 28 vd., 61-64, 126-127, 153-154; El-Mukaddesî 1906, s. 4, 6, 79, 91-92, 133-134, 426-427; El-Yakûbî 1892, s. 335, 343-344; El-Kalkaşendî tarihsiz, C. 3, s. 464; C. 4, s. 258; El-İstahrî 1870/1892, s. 24, 28, 34, 79, 83-84, 93; El-Kazvînî 1969, s. 77; İbn Havkal 1872, s. 282, 290; İbnü'l-Mucâvir 1951-1954, s. 50-51, 139; es-Sayrafî 1811, s. 61, 136-137; İbn Rüsteh 1892, s. 179.

13 Ebû Zeyd 1845, s. 136-137.

14 İbn Hurdâzbih 1889, s. 153-154; El-Mukaddesî 1906, s. 18; El-İstahrî 1870/1892, s. 36 vd.; ayrıca Nâsır-ı Hüsrev 1881, s. 72; J.H. Kramers 1970, s. 74-75; G. Hourani 1963, s. 78-79.

15 İbn Havkal 1872, s. 61.

16 El-Bekrî tarihsiz, s. 49.

Orta Doğu ve Batı Afrika'nın zengin altın madenlerine ek olarak bu kıtadaki Müslüman ticaretin başlıca hedefleri arasında; Mısır'dan tekstil ve giyim, boya, papirüs, tahıl, eşek, topaz ve zümrütler gibi değerli taşlar;[17] ayrıca köle, hadım, leopar, fildişi, bakır, cıva, kurşun, demir, gümüş, kılıç, kalkan, el silahları ve aletleri, kürk, eyer, deri eşya ve başka yerlerden yünlü giysiler bulunmaktadır.[18]

[17] El-Mukaddesî 1906, s. 203; El-Yakûbî 1892, s. 349; El-Kazvinî 1969, s. 262; İbn Havkal 1872, s. 153-154; es-Se'âlebi 1908, s. 420-421; El-Câhiz 1935, s. 27; G. Hourani 1963, s. 82; A. Dûrî 1974, s. 140.

[18] İbn Havkal 1872, s. 61 vd.; El-Câhiz 1935, s. 39; El-Yakûbî 1892, s. 349 vd.; El-İstahrî 1870/1892, s. 40; H. El-Mısrî, 1982, s. 366; A.N. Chittick 1970, s. 100.

EK D

SERBEST PİYASADA "ÖZEL KAZANÇ" ÜZERİNE İSLAM DOKTRİNİ

Orta Çağ'ın erken döneminde Müslüman tüccarların pazar zekâsı, güçlü doktrinsel temeller üzerine kurulmuştu. Çünkü İslam'ın dönemin ticari pratiğine entelektüel katkıları, içeriği o zamanlar uygulanan ekonomik teori ve onun pragmatik uygulamalarını açıklamakta büyük önem taşıyan bir dizi önemli eseri içeriyordu.

Bu tür eserlerin başında gelen Muhammed b. Hassan eş-Şeybânî'nin *Kitabü'l-İktisâb fi'r-Rızkı'l-Müstetâb* adlı eseri, ki hacimce çok daha büyük başyapıtı olan *Kitâbü'l-Kesb*'in (Kazanç Kitabı) kısaltmasıdır ve öğrencisi İbn Semâ'a tarafından bugüne taşınmıştır, samimi bir yorumla başlamaktadır:[1] "Allah, bütün inananlara bir geçim kaynağı arama yükümlülüğünü yükledi."

Şeybânî şu şekilde devam ediyor: "İnsanın gerçek amacı Allah'a hizmet etmek olsa da bunu ancak uygun şekilde beslendiğinde ve barındırıldığında yapabilir. Bu temel hedefe ancak verimli kazanç yoluyla ulaşılabilir." Gerçekte Şeybânî'ye göre, kazançlar ihtiyaçlarla sınırlı olmak zorunda değildir; lüksü de içerebilir. Zira tüm bireylerin eylemlerini canlandırmak için somut bir teşvike (örneğin bir "kâr güdüsü"ne) ihtiyaç vardır.[2] Aynı zamanda yazar,

---

1 Eş-Şeybânî 1938, s. 14.

2 Bkz. Eş-Şeybânî 1938, s. 16 vd.,79-82; ayrıca bkz. S. D. Goitein 1968, s. 222-224; aynı yazar. 1957, s. 586-589; B. Lewis 1970a, s. 87-88.

özel kazançların -ticaret ve zanaat arayışı- Allah'ın gözünde kamu sektörü kazançlarından daha hoş olduğunu vurgulamaktadır.[3]

El-Câhiz özel tüccarların bağımsızlığını hükûmet görevlilerinin dalkavukluğuna karşı korumanın erdemlerini vurguladığı *Fî medhi't-tüccâr ve zemmi ameli's-sultân* adlı eserinin bir pasajında, kamu sektörüne karşı özel sektördeki çalışmanın tercih edilebilirliğini hatırlatmaktadır.[4] Özel sektördeki geçim kaynaklarının -bunlar arasında ticaret en soylusu kabul edilir- erdemleri, aynı zamanda 5./11. yüzyıl Arap ekonomi teorisyeni Ebu'l-Fazl ed-Dımeşkî tarafından da övülür. Seyyar satıcı (*er-rakkâz*), toptancı (*el-hazzân*) ve ihracatçı (*el-mucahhiz*) olarak belirttiği üç temel tüccar kategorisinin **işlevlerini tanımladıktan sonra, rekabetçi pazarda özel kâr fırsatlarını en iyi** şekilde değerlendirme tekniklerini, bir tüccarın kendi özel ilgisini ve sermayeyi nasıl biriktirdiğini açıklar.[5]

Ed-Dımeşkî'nin kişisel kazanç elde etmek için adil kâr elde etmenin erdemlerine olan bağlılığı, ekonomi tarihçisi İbn Haldûn tarafından da yinelenir.[6] Gerçekten de *Kitâbü'l-İber ve'l-Mübtede' ve'l-Haber* adlı büyük tarihinin giriş kısmı olan *el-Mukaddime*'de, üretken bir geçim arayışının ayrılmaz parçası olan üç ayrı kavramı tanımlamaktadır:

- Rızk, bir bireyin sırf kendini ayakta tutabilmek için elde etmesi gereken gelir;
- Maişet, bir bireyin hayatını kazandığı ana araç. Kazançlı geçim için meşru görülen dört temel hünerin; idarecilik (*imâre*), ticaret (*ticâre*), tarım (*filâha*) ve imâlat (*sinâ'a*) olduğunu belirtir; ve
- Kesb, mekâsib olmak için sadece geçim ihtiyaçlarının ötesine geçebilen gelir kazançları, daha sonra yeniden yatırım amacıyla kullanılabilecek sermaye kazançlarıdır.

İbn Haldûn şöyle devam ediyor: "Bu, yeniden yatırım yapılabilir gelirdir. Mekâsib bu serbest piyasa girişiminin can damarıdır ve rekabetçi piyasa kazançlarından kaynaklanan bu sermaye kazançları ticaretin nihai gayesidir." Yani:[7]

---

3 Eş-Şeybânî 1938, s. 16 vd. birçok yerde ve özellikle s. 17.

4 Bkz. El-Câhiz 1906, s. 155; aynı yazar 1972, s. 142; B. Lewis 1970a, s. 87-88.

5 Ebu'l-Fazl ed-Dimeşkî 1977, s.60, 80-82; ayrıca bkz. s.19, 53 vd., 59-61, 64-78, 80-92, birçok yerde; C. Cahen 1962, s. 160 vd.; A. Sayous 1931, s. 577-580; M. Rodinson 1970, s. 24-25; N. Stillman 1975, s. 19, 27.

6 İbn Haldûn 1978, b. 5, s. 380 vd.

7 İbn Haldûn 1978, b. 5:15, s. 399.

"Ticaret bir kişinin sermayesini, mal satın alarak ve satın alma fiyatından daha yüksek bir fiyata yeniden satmaya çalışarak ya piyasadaki dalgalanmaları bekleyerek ya da malları çok talep gören ve dolayısıyla daha yüksek fiyatlar getirebilecek bir ülkeye nakletderek artırmasıdır. Yahut daha sonraki bir tarihte ödenmek üzere daha yüksek bir fiyattan (örn. kredi ile) satar. Bu durumda kâr, yatırılan sermayeye göre küçüktür. Bununla birlikte sermaye büyük olduğunda kâr büyük olur. Çünkü damlaya damlaya göl olur."

Aralarında Şihâbeddîn ed-Dulcî'nin *Kitabü'l-Felâke ve'l-meflûkûn*, el-Gazzâlî'nin *İhyâu 'Ulûmi'd-din* ve Ebû Ubeyd'in *Kitâbü'l-Emvâl* gibi eserleri olan diğer Orta Çağ Arap kaynakları, "arz ve taleb"in ve dolayısıyla emtia fiyatının, çağdaş piyasa endişelerini yansıtan optimal avantaja dönüştürülüp nasıl manipüle edileceği hakkında tavsiyelerde bulunmaktadır. Orta Çağ'daki Müslümanların ticaret ortamı, kişisel mali kazanç için yoğun motivasyonlarla yönlendirilen tüccarlar ve finansörlerle doluydu. Bu motivasyonlar arasında en önemlileri:

- Özel sektör girişimlerinde başarılı olma arzusu; ve bunun için
- "Artı sermaye" biriktirmek üzere, kazanılan kârı maksimize etmek; ve
- Bu fazla sermayeyi diğer kârlı iş girişimlerine verimli bir şekilde yeniden yatırmak.

Bu tür özel sektör yatırımlarını kolaylaştırmak için kullanılan kurumsal mekanizmalar ve bunlarla ilgili temel doktrinsel meseleler Bölüm 3.2'de detaylandırılmıştır.

EK E

"MUDÂREBE"NİN İLK TÜRLERİ VE "MUHÂTARA" SÖZLEŞMELERİ

Erken dönem İslami fetihlerin sağladığı "Pax Arabica" ve buna katılan büyük ticari genişleme, çok geçmeden yenilikçi ticari sözleşme araçlarına olan ihtiyacı doğurdu. Bazı önde gelen prototipler, üzerinde derinden düşünmeyi hak ediyor. Bunlar arasında İslam'ın yayılmasından çok kısa bir süre sonra, tüccarların ticari faaliyetlerde bulunmak için sermayeyi bir araya getirdiği mudârebe usulü, ticari ve endüstriyel finansmanın en önemli aracı olarak kurumsallaşmaya başladı. Nitekim ilgili bir Peygamber geleneği şöyle ifadelendirilmişti:[1]

> "Resulullah... halkın ticari işlemlerinde *mudârebe* sözleşmeleri kullandığı bir zamanda gönderilmiş ve bu uygulamada onları teyit etmiştir."

Bu sözleşmenin kıymetli madenlere dayalı bir ekonomiyle olan bağını yansıtan 2./8. yüzyıl Müslüman hukukçusu Muhammad b. Hasan eş-Şeybânî, Ebû Hanife'ye atıfta bulunarak, bunun sermaye yoğunluklu olduğunu vurgular ve "nakit esasına" göre çalıştığını ileri sürer:[2]

> "Kişi ancak dinar ve dirhem kullanarak bir *mudârebe*'ye sahip olabilir. Bunlar dışında herhangi bir şeye, ölçülen/tartılan başka herhangi bir ögeye veya herhangi bir mal türüne dayanamaz."

---

1 Es-Serahsî 1986, C. 22, s. 19.

2 Eş-Şeybânî tarihsiz, v. 43.

Es-Serahsî mudârebe sözleşmesinin kırâz ve mukâraza olarak da bilindiğini belirttikten sonra, 1./7. yüzyıla dayanan kökenini ve kullanımını doğrular:[3]

> "Medine halkı bu sözleşmeyi mukâraza olarak isimlendirmektedir ve bu sözleşme bir adama bir miktar para sağlayan (halife Hz.) Osman'la ilgili bir geleneğe dayanmaktadır. Kelime, kesme anlamına gelen el-karz kelimesinden türemiştir. Çünkü bu sözleşmede, yatırımcı bu meblağdaki paranın tasarrufunu kendi kullanımından kesmiş olur. Bu, 'kesilmiş şey' anlamına gelen mukâraza tarafından gösterilir. Ancak ilk terim olan mudârebe tercih edilir, çünkü 'Allah'ın Kitabı'nda bulunan terime uymaktadır."

Es-Serahsî ayrıca, *mudârebe* sözleşmesinin çağdaş pazar talebine doğrudan cevap olarak ortaya çıktığını belirtmektedir:[4]

> "*Mudârebe* bu tür sözleşmelere halkın ihtiyacı olduğu için seçilmiştir. Çünkü sermaye sahibi, kârlı bir ticaret faaliyetinde bulunmaya her zaman imkân bulamayabilir ve bununla iştigal edebilenler de sermayeye sahip olmayabilir. Ancak hem sermaye hem de ticaret dışında kâr elde edilemez. Bu sözleşme ile her iki hedefe de ulaşılır."

Bu pazar talebinin göstergesi olarak, (Hz.) Muhammed'in zevcesi Hatice ve halefleri (Hz.) Ömer, (Hz.) Osman ve amcası (Hz.) Abbâs b. Abdulmuttalib'in bu tür sözleşmelerin ilk tarafları olduğu bildirilmiştir.

Arap kaynakları bu sözleşmenin biraz daha geç bir tarihte kullanılmasına örnek olarak; Abdullah b. Ömer ve İbn Sibba arasında toplam 2.000 dirhem; Muhammed b. el-Munkadir ve Amir b. Abdullah arasında 5.000 dinar; İbn Katan ve İbn Vabise el-Mahzûmî arasında 1000 dinar ve ikincisi ile Hamza b. Abdullah b. ez-Zübeyr arasında 1000 dinarlık anlaşma yapıldığını göstermektedir.[5]

İslam'ın faiz getiren sermaye işlemlerini yasaklaması, diğer yenilikçi finansal araçlara olan temel ihtiyacı da hızlandırmıştır. Hem et-Tâif'in Yahudileri hem de en önde gelen Arap kabilesi olan Benî Sâkif, Orta Çağ kaynakları tarafından "tefeciliğin" en zararlı tedarikçileri olarak tasvir edilmiştir. Belâzürî Tâif halkını "faizin efendileri" olarak anmaktadır. Bağdâdî

---

3 Es-Serahsî 1986, C. 22, s. 18.

4 Es-Serahsî 1986, C. 22, s. 19.

5 Bkz. El-Belâzürî 1978, s. 75; El-Bağdâdî 1928, s. 337; El-Vâhidî 1968, s. 59.

de Uheyhe b. el-Cullah'ı tefecilik tekniklerinin aleni bir uygulayıcısı olarak zikreder. Peygamber'in amcası (Hz.) Abbâs b. Abdülmuttalib, geleceğin halifesi (Hz.) Osman b. Affân ve meşhur Müslüman komutan (Hz.) Hâlid b. Velîd gibi diğer Kureyş tüccarları da bildirildiğine göre, bu tür arayışlar içindeydi.[6]

Bu sermaye üretme pratikleri, köklerini İslam öncesi dönemlerde bulur. Örneğin (Hz.) Abbâs b. Abdülmuttalib ve Benî Mugîra'dan bir iş ortağı, Sâkif'in ticari faaliyetlerini finanse eden faizli krediler konusunda uzmanlaşmış bir bankacılık işletmesine sahipti. Ayrıca söz konusu şahsiyetin, askerî lider (Hz.) Hâlid b. Velîd ile benzer küçük bir kredi girişiminde bulunduğu **kaynaklarda mevcuttur. Nitekim bu kaynakların şahitliğiyle, o dönemde** faizin yasaklanmasına yönelik yaygın biçimde hissedilen "zorlayıcı" bir ihtiyacın olduğu gerçektir. Bu durum kendi başına, çağın canlı ticari faaliyetlerini finanse etmedeki faydanın da bir göstergesidir.[7]

Görünüşe göre; bu sürekli canlılığın bir diğer nedeni de paralel bir sözleşme olan *muhâtara*nın, borç verme yoluyla sermaye artırımından kaçınmak için geniş bir kullanıma girmesidir. Bu araç, modern "sıfır kuponlu tahvil"den farklı bir işlev görmüyordu. Ama özünde, emtiaların yanı sıra, nakit içeren bir "çifte satış sözleşmesi" idi (*bey'ateyn fi'l-bey'a*).

Peygamber (Hz.) Muhammed'in faizi yasaklamasından kısa bir süre sonra, görünen o ki, bu sözleşme faiz getiren işlemler görüntüsü doğurmadan sermaye borcunu garanti etmek için yoğun bir şekilde kullanıldı. İşleyişi ilkeldi. Bir kişi, yıl içinde 1.000 dirhem ile geri ödenmek üzere 800 dirhemlik bir borç vermeyi teklif ederse, bu eylem sermaye artırımına yol açacak ve böylece yasal dinî yönergeye aykırı olacaktı. Ancak borç veren, müstakbel alacaklıya bir yıl içinde ödeme talep eden bir senet ile, teminat altına alınmak üzere bir deveyi 1.000 dirhem karşılığında satarsa -o zaman deveyi hemen nakit olarak 800 dirhem karşılığında geri satın alabilirdi- bu ikili işlem yasal olarak kabul edilecekti. Borçluya ihtiyaç duyduğu 800 dirhem sağlanmıştı. Devenin sahibi hayvanını geri kazanmıştı; şimdi de 800 dirhem satın alma fiyatı üzerinden tam bir iade, artı yıl için de 200 dirhem primini alacaktı. Ancak yasadışı bir şekilde faizle

---

6 Bkz. Bir önceki dipnottaki kaynaklar. "Faizin efendileri" Arapçada "*ashâbü'r-ribâ*"dır.

7 Bir önceki dipnottaki kaynaklar.

borç vermemişti. O sadece "alıp satmıştı." Bu anlamda ilk Müslüman tüccarlar, o dönemler 'zekice' ticari sözleşmeler istemiyorlardı.[8]

[8] Bununla ilgili olarak, bkz. J. Schacht 1964, s. 79 vd.; M. Rodinson 1978, s. 36 vd. Daha sonra, resmî kilise duruşmaları "*contractus mohatra licitus est*"in neden olduğu ağır hatayı kınayacaktı.

EK F

RADHANİT YAHUDİLERİNİN BAŞLICA TİCARET YOLLARI

Radhanit Yahudileri tüm İslam dünyasında geniş bir pazar yayılımına sahip görünüyorlar. Keza hem İbnü'l-Fakih hem de İbn Hurdâzbih onların geniş kapsamlı, kıtalar arası ticari faaliyetlerini anlatmaktadır. İbn Hurdâzbih Arapça, Farsça, "Roman" (Latince ve Yunanca), Frenk lehçeleri, İspanyolca ve Slavca çok dilli olduklarını ve Radhanitlerin izlediği dört ana Doğu-Batı ticaret yolu olduğunu iddia ediyor:[1]

- Frenk Krallığı'ndan Nil Deltası'ndaki El-Faramâ'ya gemiyle; yine gemi ile şimdiki Süveyş şehri yakınlarındaki El-Kulzüm'e; sonra Mekke limanı olan El-Câr üzerinden Sind, Hindistan ve Çin'e; Frenk Krallığı'ndan gemiyle Antakya'ya, karadan Fırat'a ve nehrin aşağısında Bağdat'a; sonra Dicle'den Basra'ya, oradan da gemi ile Umman, Hindistan ve Çin'e;

- Gemiyle Endülüs veya Fransa'dan Fas'a ve daha sonra Tanca ve Kuzey Afrika üzerinden Kahire'ye; oradan Remle, Şam, Kûfe, Bağdat ve Basra üzerinden, karadan; İran, Kirmân, Sind ve Hindistan üzerinden Çin'e ulaşıyor; ve

- Hazar Hanlığı üzerinden Slav ülkeleri boyunca gitmek üzere Bizans'tan yola çıkıyor; Hazar Denizi boyunca gemi ile; sonra Belh ve Maveraünnehir'e, "Tuğuzgur" topraklarına ulaşmadan önce de Çin'e ulaşıyordu.

1 İbn Hurdâzbih 1889, s. 114, 153-154.

EK G

BAŞLICA ERKEN DÖNEM İSLAMİ DENİZ ÇARPIŞMALARININ BİR ÖZETİ: 25/645-291/904

Akdeniz'de Orta Çağ Arap Deniz Etkinliği,

1/7.-3./9. Yüzyıllar, Orta Çağ Kaynaklarında Yansıtılan 70 Yıllık Dönem: 25/645-97/715

(N.B.: B.A.S = Bibliotheca Arabo-Sicula [Leipzig, 1857])

Yıl:	Çarpışma:	Birincil Kaynak:
25/645	Bizans donanması İskenderiye'yi geri almada başarısız oldu	Pirenne tarafından referans verilmiştir.
28/648	Kıbrıs'a 1. Müslüman deniz hücumu	Taberî 1879-1901, C. 1, s. 2218-2226; el-Belâzürî 1866, s. 152-154; İbnü'l-Esir 1851-1856, C. 3, s. 73-75; es-Suyûti 1887, s. 60; İbn Tagrîbirdî 1929-1972, C. 1, s. 84-85; el-Makrîzî 1853, C. 2, s. 190; Theophanes 1858, C. 1, s. 343 vd.
29/649	Arados Adası'na Müslüman hücumu	Menbicli Agapius 1901, C. 8, s. 480; Dionysius 1895, s. 7; Suriyeli Michael 1868, s. 268; Constantine VII Porphyrogenitos 1840, b. 20; Theophanes, C. 1, s. 82, n. 2.

Yıl:	Çarpışma:	Birincil Kaynak:
31/651	Kıbrıs'a 1. Müslüman deniz hücumu	* Pirenne tarafından alıntılanmıştır; M. Amari 1933, C. 1, s. 94; J. Bury 1899, C. 2, s. 297; A. Vasiliev 1935, C. 1, s. 62-63; L. Caetani 1912, C. 1, s. 340.
33/653	Kıbrıs'a 2. Müslüman deniz hücumu	Taberî, C. 1, s. 2907, 2926; el-Belâzürî, s. 153; İbnü'l-Esîr, C. 3, s. 73; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 84-85; Theophanes, C. 1, s. 345.
33/653	Rodos Adası ve Girit'e Müslümanların deniz akınları	Suriyeli Michael, s. 238; Theophanes, C. 1, s. 345; Constantine VII Porphyrogenitos, b. 20-21.
34/654	**İskenderiye'nin hemen** karşısında Mısır kıyılarında Müslümanlar ile Bizanslılar arasında gerçekleşen ünlü "Direkler Savaşı" (Zâtü's-Savârî Ç.N)	**Taberî, C. 1, s. 2865-2870; el-Belâzürî 1936, C. 5,** s. 50; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 80; İbn Abdü'l-Hakem 1922, s. 190-191; el-Makrizî, C. 1, s. 169; el-Kindî 1912, s. 13; Theophanes, C. 1, s. 345-346, C. 2, s. 290; Suriyeli Michael, s. 239-240.
34/654	Kuzey Afrika'ya 1. Müslüman deniz hücumu	İbn Abdü'l-Hakem, s. 192-194.
40/660	Kuzey Afrika'ya 2. Müslüman deniz hücumu	İbn Abdü'l-Hakem, s. 192-194.
43/663	Konstantinopolis'e karşı 1. Müslüman deniz seferi	Taberî, C. 2, s. 27, 67; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 125-126; İbn Haldûn 1867, C. 3, s. 9; el-Yakûbî 1883, C. 2, s. 285; Menbiçli Agapius, C. 8, s. 491.
44/664	Sicilya açıklarındaki Kasvara Adası'na Müslüman hücumu	El-Bekrî (B.A.S.), s. 13; İbn Haldûn, C. 4, s. 201; Yâkût 1866-1873, C. 4, s. 201.
44/664	Sicilya'ya 2. Müslüman deniz hücumu	El-Belâzürî, s. 235; İbn Haldûn, C. 1, s. 211; el-Bekrî, s. 209-211; İbn 'İzârî 1848-1851 C. 1, s. 11; el-Nüveyrî (B.A.S.), s. 425; Theophanes, C. 1, s. 235; M. Amari, C. 1, s. 215-222; A. Vasiliev, C. 1, s. 63.
49/669	Konstantinopolis'e karşı 2. Müslüman deniz seferi	Taberî, C. 2, s. 86-87, 111; İbnü'l-Esîr, C. 3, s. 383, 392; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 137-138; İbn Haldûn, C. 1, s. 211; el-Yakûbî, C. 2, s. 271, 285; el-İsfahânî 1868, C. 16, s. 33; Menbiçli Agapius, C. 8, s. 488; Theophanes, C. 1, s. 348 vd.

Yıl:	Çarpışma:	Birincil Kaynak:
50/670	Kuzey Afrika'ya 3. Müslüman deniz hücumu	İbn Abdül-Hakem, s. 192-194; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 139 vd.
53/673-60/680	1. Konstantinopolis Müslüman deniz kuşatması	Taberî, C. 2, s. 157, 163; el-Belâzürî, s. 233-236; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 144; İbnü'l-Esîr, C. 3, s. 409-410, 413; İbn Haldûn, C. 3, s. 18; İbnü'l-Betrîk 1905-1909, C. 7, s. 38; Theophanes, C. 1, s. 353-354.
53/673	Müslümanların Rodos'u fethi	Taberî, C. 2, s. 157; el-Belâzürî, s. 235-236; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 144; İbnü'l-Esîr, C. 3, s. 410.
54/674-59/679	**Girit'te Müslümanların deniz** tacizi (beş olay)	**Taberî, C. 2, s. 157, 163,171, 173, 180, 188, 197;** İbn Haldûn, C. 3, s. 318; el-Yakûbî, C. 2, s. 285-286; el-Belâzürî, s. 235-236.
78/697-79/698	Müslümanların Kartaca'yı (Tunus) ve diğer Kuzey Afrika'nın bazı bölgelerini deniz fethi	El-Belâzürî, s. 229; el-Bekrî 1911, s. 31, 37-38; İbn İzârî, C. 1, s. 17 vd.; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 200-201; el-Yâkûbî, C. 2, s. 331 vd.; el-Kindî, s. 52-53; İbn Abdü'l-Hakem, s. 200-203.
80/699	El-Kasvara adasının Müslümanlar tarafından işgali	El-Bekrî (BDS), s. 13; M. Amari, C. 1, s. 290-291; A. Vasiliev, C. 1, s. 63.
80/699	Sicilya'ya 3. Müslüman hücumu	İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 200.
84/703	Sardunya'ya 1. Müslüman hücumu	İbn Abdü'l-Hakem, s. 209-210; İbn Kuteybe 1904, C. 2, s.110-111; M. Amari, C. 1, s. 292 vd.
85/704	Sicilya'ya 3. Müslüman hücumu	İbn Kuteybe, s. 164; İbn Ebî Dînâr (B.A.S.), s. 626; İbn Şibbâ (B.A.S.), s. 211; J. Bury, C. 2, s. 26.
86/705	Sicilya'ya 4. Müslüman hücumu	İbn İzârî, C. 1, s. 27; İbn Kuteybe, C. 2, s. 111; M. Amari, C. 1, s. 295.
89/708	Sardunya'ya 2. Müslüman hücumu	İbn Kuteybe, C. 2, s. 112.
92/710	Sardunya'ya 3. Müslüman hücumu	İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 112; İbn Abdü'l-Hakem, s. 209; M. Amari, C. 1, s. 295'te alıntılanmıştır.
96/714	Müslümanların Korsika'ya hücumu	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.

Toplam : 26

Yıl 97/715: Ticaret için Pirennean Havzası

Akdeniz'de Orta Çağ Arap Deniz Faaliyetleri, Orta Çağ Kaynaklarında Yansıtılan 1./7.-3./9. Yüzyıllar

70 Yıllık Dönem: 97/715-169/785

Yıl:	Çarpışma:	Birincil Kaynak:
99/717-100/718	İslam donanması tarafından 2. Konstantinopolis Müslüman deniz kuşatması	(Ç.N: Referans eser verilmemiş, yalnızca cilt ve sayfa bilgisi verilmiştir) C. 1, s. 235; İbn Abdü'l-Hakem, s. 119; Theophanes, C. 1, s. 384 vd., 397 vd.
102/720	**Sicilya'ya 4. Müslüman** hücumu	**İbn İzârî (B.A.S.), s. 354; en-Nüveyrî (B.A.S.), s.** 426; M. Amari, C. 1, s. 296'da alıntılanmıştır.
102/720	Müslümanların Narbonne'yi ele geçirişi	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
108/726	Kıbrıs'a 4. Müslüman deniz hücumu	Taberî, C. 2, s. 1487; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 261; İbn Haldûn, C. 1, s. 211; Theophanes, s. 404.
109/727-116/734	Sicilya'da Müslümanların deniz tacizi (yedi olay)	El-Yakûbî, C. 2, s. 382; İbn Tagrîbirdî, C. 1, s. 245, 266, 275; İbn Abdü'l-Hakem, C. 1, s. 215-218; İbnü'l-Esîr (B.A.S), 217-218; en-Nüveyrî (B.A.S.), s. 217-218; el-Makrîzî (B.A.S), s. 661-662.
114/732	Sardunya'ya 4. Müslüman hücumu	El-Makrîzî (B.A.S), s. 662; M. Amari, C. 1, s. 298'de alıntılanmıştır.
117/735	Sardunya'ya 5. Müslüman hücumu	M. Amari, C. 1, s. 299'da alıntılanmıştır.
117/735	Müslümanlar Arles'i ele geçirdi	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
119/937 (Ç.N Miladi tarihin 737 olması gerekiyor)	Sardunya'ya 6. Müslüman hücumu	İbn Tagrîbirdî, Amari, 1933, C. 1, s. 299'da alıntılanmıştır.
119/737	Müslümanlar Avignon'u ele geçirişi	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
121/739	Müslümanlar Provence'yi işgali	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.

Yıl:	Çarpışma:	Birincil Kaynak:
122/740	Sicilya'ya 6. Müslüman hücumu	A.Vasilev, C. 1, s. 64.
125/743	Kıbrıs'a 5. Müslüman deniz hücumu	Taberî C. 2, s. 1769; el-Belâzürî, s. 154; Theophanes, s. 417.
129/747	Kıbrıs'a 6. Müslüman deniz hücumu	Theophanes, s. 424; ayrıca L. Caetani, s. 744-745'te alıntılanmıştır.
135/752	Sicilya'ya ve Sardunya'ya 7. Müslüman hücumu	İbnü'l-Esîr (B.A.S.), s. 217, 220; İbn İzârî, C. 1, s. 49; aynı yazar. (B.A.S.), s. 354; en-Nüveyrî (B.A.S.), s. 426; M. Amari, C. 1, s. 301; A. Vasiliev, C. 1, s. 63-64; J. Bury, s. 295.
151/768	Marsilya'da Müslüman liman saldırısı	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
157/773	Kıbrıs'a 7. Müslüman deniz hücumu	El-Belâzürî, s. 155.

Toplam : 17

Akdeniz'de Orta Çağ Arap Deniz Faaliyetleri, Orta Çağ Kaynaklarında Yansıtılan 1./7.-3./9. Yüzyıllar

Sonraki 119 Yıllık Dönem: 169/785-291/904

Yıl:	Çarpışma:	Birincil Kaynak:
172/788	Müslümanlann İtalyan kıyılarına saldırısı	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
174/790	Kıbrıs'a 8. Müslüman deniz hücumu	Theophanes, s. 465.
177/793	Müslümanların Septimania'ya saldırısı	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
183/799	Müslümanların Aquitaine'i yağmalaması	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
190/806-191/807	Kıbrıs'a 9. Müslüman deniz hücumu	Taberî C. 3, s. 709-711; el-Belâzürî, s. 154.
197/813	Müslüman korsanların Nice'ye baskını	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
212/827	Girit'in Müslümanlarca alınması	İbnü'l-Esîr, C. 6, s. 235; İbn Haldûn, (B.A.S.), s. 466; en-Nüveyrî (B.A.S.), s. 427; A. Vasiliev, C. 1, s. 59, 67'de alıntılanmıştır.
214/829	Girit Müslümanlarının çevredeki adaları tacizi	A. Vasiliev, C. 1, s. 59, 67'de alıntılanmıştır.
223/838	Müslüman korsanların Marsilya'ya baskını	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
256/870	Salerno'ya Müslüman saldırısı	M. Amari, C. 1, s. 321'de alıntılanmıştır.
227/842	Konstantinopolis'e 3. Müslüman silahlı deniz seferi	El-Buhturî 1882, s. 257-257 (Ç.N: Sayfa aralığı bu şekilde verilmiştir) *Continuer of George Monachus*, J. Bury, s. 274'te alıntılanmıştır.
232/847	Roma açıklarında Batı İtalya kıyılarına Müslümanların deniz tacizi	Le Liber Pontificalis 1955, C. 2, s. 99, 117-119; M. Amari, C. 1, s. 364'te alıntılanmıştır.
233/848	Müslüman filonun Marsilya'yı ele geçirişi	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.

246/860	Müslüman filosunun Provence'ye yeniden baskını	Pirenne tarafından alıntılanmıştır.
248/862	Girit Müslümanlarının Küçük Asya'yı tacizi	J. Bury, s. 293'te alıntılanmıştır.
252/866	Girit Müslümanlarının Neoi Adası'na saldırısı	A.Vasiliev, C. 1, s. 260; J. Bury, s. 294'te alıntılanmıştır.
291/904	1. Konstantinopolis Müslüman deniz kuşatması	Taberî C. 3, s. 2250 vd.; İbnü'l-Esîr, C. 7, s. 368-369; İbn Haldûn, C. 3, s. 357; el-Kindî, s. 245; George Monachus, s. 854-866.
291/904	Yunan Selanik'e Müslüman baskını	Taberî C. 3, s. 2250; İbnü'l-Esîr, C. 7, s. 368-369; İbn Haldûn, C. 3, s. 357; 'Arîb b. Sa'd 1885, s. 6.

Toplam: 18
Genel Toplam: 61

- Pirenne tarafından analiz edilen 259 yıllık dönemde toplam Müslüman deniz çatışmaları: 61
- Ortalama yıllık çatışma: 1:4,2 = 4,2 yılda bir

EK H

TİCARETİN ZORUNLULUKLARI VE AVRUPA'NIN DÖNÜŞÜMÜ

Önceki bölümlerde yapılan analizlerde gösterildiği gibi, Batı Avrupa Orta Çağ Müslümanları tarafından bilinmiyor değildi. Aynı şekilde burada gösterildiği üzere, erken Orta Çağ Müslümanlarının o dönem Hristiyan Avrupa'nın devam eden ticaretine aktif olarak ambargo koyduğunu iddia etmek yanlış olduğu gibi, Doğu ile Batı arasındaki ticaretin bu devirde durduğunu iddia etmek de aynı derecede yanlıştır.

Zira çeşitli emtialarda ticaret mübadelesi hızlı bir şekilde devam etmiştir. Buna hizmet eden profesyonel tüccar sınıfların etnik karışımı oldukça değişmiş olabilir. Dârü'l-İslâm ve Batı Avrupa bölgeleri arasındaki bu çok taraflı ticaretin yapısı ve kapsamını algılamak için, bu ticaretin bileşimi ve hacmine ait kanıtların yanı sıra, kendileri vasıtasıyla işlem yapılan aracıların yapısını incelemek de faydalı olacaktır.

İslami ekonomi politikasının dinamiğini şekillendiren stratejik kaynak faktörleri, erken Orta Çağ Müslüman ticaretinin yönünü ve akışını anlamak için hayati öneme sahiptir. İslam İmparatorluğu çok çeşitli ham maddeler bakımından zengin olan geniş bir bölgeyi kapsasa da hem siyasi hem de ekonomik refahı, birkaç kritik kaynağın erişilebilirliğine doğrudan bağlıydı. Enerji için köleler, gemi yapımı için kereste ve silahlar için de çelik bunların başında gelmektedir. Belirli yönlerden Batı ve Orta Avrupa,

bu temel ticari ihtiyaçların çoğunu karşılamak için benzersiz bir niteliğe sahipti.[1]

Orta Çağ Müslüman dünyası, büyük ölçüde gönülsüz kölelikle desteklenen bir medeniyetti. El işçiliği gücü ve hatta zaman zaman ordusunun önemli bir kısmı, ağırlıklı olarak kölelerden oluşuyordu. Bununla birlikte doktrinsel tanıma göre, Darü'l-İslâm'da yerel köle yoktu. İlk Arap fetihlerinden sonra imparatorluk, yasal olarak köleliğe indirgenemeyen Müslümanlar ve vergi ödeyen gayrimüslimler (zimmîler) sınıfından oluşuyordu. Bu nedenle İslami endüstrinin başarılı işleyişi için gereken enerjiyi sağlamak üzere canlı bir dış köle trafiği gerekiyordu.[2]

Bu tür kölelerin elde edildiği üç ana bölge vardı. Orta Avrupa'da *bilâdü'l-Sakâlibe* (Slavlar ülkesi); Orta Asya'da *bilâdü'l-Etrâk* (Türkler ülkesi) ve Doğu ile Orta Afrika'da *bilâdü's-Sudan* (Siyahlar ülkesi). Kaynaklar Orta Çağ'ın başlarında, Kuzeybatı ve Orta Avrupa'daki kölelerin Müslüman Doğu'da yüksek talep gördüğünü ve onları içeren ticaretin, Maurice Lombard'ın belirttiği gibi, doğrudan Batılı tüccarların kontrolünde olduğunu açıkça ortaya koyuyor:[3]

> "Batı ile köle ticareti, büyük ölçüde 'Frenk'lerin ve özellikle Yukarı Tuna ve Ren'den gelen Yahudi tüccarların ve ayrıca Meuse-o-Saône-Rhône koridorundan geçen tüccarların elindeydi. Köleler Prag'ın büyük bir hadım merkezi olduğu Bohemya'dan Regensburg'a gitmekteydi."
>
> Öte yandan bu Cermen pazarlarında devasa bir köle ticareti söz konusuydu ki, Elbe ve Saale nehirleri üzerinden köle ve hadım merkezi olan Verdun'a, ardından Saône ve Rhône üzerinden Lyon'a gönderildiler.
>
> Radhanit Yahudi tüccarlarının Lyons'daki mevcudiyeti, İbn Hurdâzbih'in 847'de yazdığı eser ve 840'da ölen Lyons Piskoposu Agobard'ın risalesi tarafından açıkça ispatlanmıştır. Köleler Lyons'tan Arles ve Narbonne'ye taşınmış, buradan İspanya'ya götürülmüş veya deniz yoluyla doğrudan Mısır ve Suriye'ye ihraç edilmiştir.

---

1 Bu ürünler, "Doğuya özgü lüks mallardan" çok daha fazlası, bu çağdaş ticaret akışının en önemli bileşenleriydi. Daha yüksek maliyetli malların da daha seyrek olduğu düşünüldüğünde, en büyük ticaret hacmini temsil etmeleri bakımından en büyük kârın orada elde edilmesi muhtemel olduğu için, aynı zamanda en kazançlı olanlarıydılar.

2 Bu noktada bkz. C. Cahen 1977e, s. 343; B. Lewis 1982, s. 188.

3 M. Lombard 1975, s. 198; ayrıca bkz. R.S. Lopez 1986, s. 144-145; B. Lewis 1982, s. 188-189.

Güneyde ise Venedik, köle ticaretinin merkeziydi. Yukarı Tuna ve Ren Nehri'nden Alp geçitleri kanalıyla gelen Slav köleler, daha yakınlarda Doğu Alpler, Istria veya Dalmaçya'da yakalananlarla birlikte Venedik'te toplanıyordu. Oradan, Venedikli denizciler tarafından Akdeniz Levant'ı limanlarına ihraç ediliyorlardı ki, böylelikle Venedik'in kereste ve silah kaçakçılığından elde ettiği gelirleri artıran çok kârlı bir ticaret oluştu. Bu muazzam bir ticaretti ve büyük kârlar getirdi."

Orman rezervleri de Müslüman dünyasında benzer şekilde çok kıttı. Hazar'ın güney kıyılarında başlayan ve güneye doğru Levant'ın dağlık bölgelerine uzanan dar bir bölgedeki bazı dağınık ormanlık alanlarla sınırlıydı. Sicilya, Magrib ve Endülüs'te de aynı şekilde izole edilmiş orman parçaları vardı. Müslüman askerî ve ticari filolarının bakımı için hayati önem taşıyan en yakın büyük odun kaynakları, yoğunlukla Akdeniz'in kuzey kıyısı, Batı Avrupa dağları ve Bizans İmparatorluğu içinde kalan Balkanlar gibi bölgelerde bulunuyordu.

Ahşap ve yan ürünler, başka çeşitli nedenlerle Dârü'l-İslâm'ın ekonomisi için son derece önemliydi. Arap donanma ve deniz filolarının inşasındaki vazgeçilmez rolünün yanı sıra değerli metallerin arıtılması, bina yapımı ve mobilya imalatında, metal, cam, şeker ve diğer önemli malların üretimini içeren çeşitli imalat süreçlerinde yakıt besleme stoku olarak da kullanılıyordu.[4]

Yerli arzla kolayca karşılanamayan bu kaynağa yönelik talepleri karşılamak için, Müslümanlar çeşitli kereste ticareti türlerine girmek zorunda kaldılar. Örneğin kütükler Levant ve Orta Asya'dan elde ediliyor ve ardından Dicle'den Bağdat'a kadar yüzdürülüyordu. Bir diğer önemli odun kaynağı ise Apenninler, Alpler, Istria ve Damaltia'dan, Venedikli ve Amalfili deniz tüccarları aracılığıyla Bağdat'taki birincil merkezî "kereste deposu"na (*sâhilü'l-haşabât*) keresteyi gönderen Hristiyan Avrupa idi.[5]

Müslüman dünya, bazı mühim metal ve maden kaynaklarının görece yetersizliğinden de mustaripti. Dış kaynaklardan ihtiyaç duyulan ana metal, silahların yapımında kullanılan demirdi. Dâhilî olarak Arap Yarımadası, Lübnan, Kuzey Afrika ve Müslüman İspanya'da dağınık demir yatakları mevcuttu. Diğer taraftan Batı Avrupa, özellikle o zamanlar son derece aktif

4 M. Lombard 1975, s. 174.

5 M. Lombard 1975, s. 175; R. S. Lopez 1987, C. 2, s. 262.

silah üretim merkezleri olan Tirol ve Steiermark'ın kuzeydoğusunda kalan Alp bölgelerindeki demir cevheri yatakları bakımından zengindi.

Buna göre "Frenk kılıcı" (*es-Seyfü'l-İfrancî*) ve "Ceneviz kalkanı" (*et-Tursu'l-Cenevî*), Radhanit Yahudi tüccarları tarafından İspanya ve Slav bölgelerinden ve yine İtalyan tüccarlar aracılığıyla Akdeniz havzasından ithal edildiği için Arap Doğu'da çok iyi biliniyordu.[6] Dolayısıyla teoride Dârü'l-İslâm ve Hristiyan Avrupa, önemli bir ticari ve ekonomik çıkarlar ortaklığını paylaşıyordu. Zira Müslümanların imparatorluklarını güçlendirmek ve korumak için dış ticaret yoluyla aradıkları üç önemli stratejik emtianın her birine -köleler, kereste ve temel metaller- Avrupalılar bol miktarda sahipti. R.S. Lopez tam da bu noktaya değinerek şunu gözlemliyor:[7]

> "Kereste, demir, bakır, kalay ve zift gibi bazı ham maddelerin ihracatı, mevcut referansların düşünmeye sevk edebileceğinden çok daha sık yapılmış olmalıdır. Bu tür bir ticaret, insan ticareti ile aynı türden çıkarlara hitap etmez. Kaldı ki kalayı olmayan ve demiri az olan Bizanslılar ile bu mallardan çok daha azına sahip olan Müslümanlar için aynı derecede önemliydi bunlar. Venedikliler ve diğer Avrupalı tüccarlardan aldıkları gemi inşa malzemeleri olmasaydı; Ağlebiler ve Fâtımîler, kritik zamanlarda kendilerine denizin kontrolünü veren büyük filoların mevcudiyetini devam ettiremezlerdi. İslami silah üreticileri Katolik Avrupa'dan elde edilen demiri kullanmasalardı, İskandinav ve Hint kılıçlarının ithalatı, İslam dünyasındaki demir kıtlığı kaynaklı ihtiyacı tamamen telafi edemezdi.
>
> Buna rağmen Venediklilere, Müslümanların denizdeki ustalığına karşı mücadele etmek üzere büyük ve daha iyi gemiler inşa etmek için ihtiyaç duydukları sermayeyi sağlayan da yine demir, kereste ve köle ticaretiydi. Bu nedenle düşmanla ticaret yapmak, iki ucu keskin bir kılıçtı."

Müslüman Doğu ile Hristiyan Batı arasında, ticari arz ve talep çıkarlarının benzersiz bir karşılıklılığı vardı ve bunun sonucunda Bölüm 5.3'de de açıklandığı üzere çok canlı, kesintisiz bir ikili ticaret gelişti.

---

6 Bkz. İbn Hurdâzbih 1889, s. 153 vd.; M. Lombard 1975, s. 180-181; R.S. Lopez 1986, s. 143-144; C. Cahen 1983, s. 133, 176; *Cambridge Economic History of Europe*, C. 2, s. 262.

7 R.S. Lopez 1986, s. 146, 315; H. Trevor-Roper 1965, s. 90-92.

EK I

"MANCUS"UN TÜRETİLMESİ VE KULLANIMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Orta Çağ para birimi olan "mancus"un kökenleri, türetilmesi ve Orta Çağ'da belirli alanlarda kullanımı; tartışmalı ve biraz da muammalı olmaya devam etmektedir. 9./15. yüzyıl nümizmat ve iktisat tarihçisi el-Makrîzî, sık sık "*nakaşa*" fiilini kullanarak sikke darbına atıfta bulunmaktadır. Örneğin:[1]

> *"Ve nukişe bi ehadi'l vecheyni Muhammedun Rasûlullah*
> *Kanet ed-derâhîmu kable zalike'l-menkûşeti bi'l-fârisiyyeti"*

El-Belâzürî, el-Vâkidî'den alıntı yaparak, halife Abdülmelik b. Mervan'ın *ed-denânirü'l-mankûşe*'yi darbeden ilk Müslüman hükümdar olduğunu ileri sürüyor.[2] Latince *mancus / mancussi / mancoso / mancolo* terimlerinin Orta Çağ Avrupa kroniklerinde 2./8. yüzyılın ortalarında görünmeye başladığını ve bundan sonra birkaç yüzyıl boyunca devam ettiğini belirtmek açıklayıcı olacaktır. Örneğin 170/786'da, Farfa başrahibinin özel bir vatandaşla yaptığı kredi sözleşmesinde belirttiği ödeme yapmama cezası, mancosos olarak belirtiliyordu. 183/799'da bir Milano vatandaşı, mancosos cinsinden bir yıllık ödeme karşılığında, aynı manastırdan mülk kiraladı.[3]

---

1 El-Makrîzî 1967, s. 9, 15.

2 El-Belâzürî 1978, s. 453.

3 Regesto di Farfa 1879, C. 2, s. 119, 136. Latince'de:
"... vobis vel vestris successoribus auri solidos mancosos centum."
"In auro aut in argento vel pannos valentes mancosos decem."

Aslında ilk olarak Şarlman tarafından yayınlanan ve daha sonra oğlu/halefi Dindar Louis tarafından 11 Rebiülâhir 200/19 Kasım 815'te yeniden onaylanan bir tüzüğe göre, aynı şekilde Veronalı Aziz Zerno'nun yıllık festivalinde olduğu gibi, manastır Verona Piskoposuna mancolos cinsinden bir ücret ödemeliydi.[4]

Bu İslami olanın türevi madenî para, kilise yetkilileri tarafından bile yasal ödeme aracı olarak kabul edilmiş gibi görünüyor. Nitekim Anglo-Sakson Başpiskoposu Aelfric, onun değerinin Kral I. Henry'nin (ö. 1135) kanunlarında onaylanan bir oran olan "30 pence" olarak sabitlendiğini ileri sürmektedir.[5] Bununla birlikte Latin/İtalyan mancusunun, Arapça ism-i **meful olan mankuş'tan türetildiği varsayımı, Reinhardt Dozy ve Adrian de** Longpèrier gibi tanınmış akademisyenler tarafından kabul edilirken, diğer modern oryantalistler ve Arabistler bu ilişkiden şüphe duyma eğilimindedir.[6]

---

4 F. Ughelli 1730, C. 5, sütun. 705-706; ayrıca C. 5, sütun. 1097-1100 (Çağdaş pazarda *mancus* kabulüne ilişkin ek bilgiler için bkz. L. M. Hartmann 1908, s. 28-32; aynı yazar. 1889, s. 61-62, 91, 156-157; J. F. Böhmer ve E. Mühlbacher 1908, No. 597; M. de Villard 1919, s. 22-38; aynı yazar. 1920, s. 169-232; aynı yazar. 1921, s. 191-218, birçok yerde ve s. 80-81 ve s. 94 özellikle; A. Blanchet 1942, s. 36-38; P. Grierson 1979a, s. 1070-1071). Latince'de: "aut *mancolos* viginti aut quinquaginta *solidos* argenti."

5 Krş. AelfriC. "Henry I Mevzuatı", C. 35, no. 1, birçok yerde; *The Ancient Laws and Institutions of England*, C. 1, s. 358.

6 R. Dozy 1881, C. 2, s. 712; A. de Longpèrier 1844, s. 291–293. (Mancus ile ilgili diğer yorumlar için bkz. C. Cahen 1971, s. 310-311; J. Akerman 1843, s. 122-124; C.A. Homboe 1859, s. 149-150; P. Grierson 1979a, birçok yerde; F. Himly 1955, s. 49-51; J. Duplessy 1956, s. 102-103; P. Beltran 1958, s. 83-88; M. Bloch 1933, s. 13 vd.; M. de Villard 1919, s. 95-102; A. Lewis 1978, s. 219, 234; G. Duby 1974, s. 143; *Cambridge Illustrated History of the Middle East* 1989, s. 513-519).

EK J

İLK DÖNEM HRİSTİYAN PROTESTAN REFORMCU DÜŞÜNCESİNDE "İSLAMİ TEFSİRİN" YANKILARI

Protestan reformcular, erken dönem İslam doktrininin temel ilkelerinin çoğunun tam olarak farkında olmasalar da bu ilkelerin harekete geçirdiği ticari ivme, daha sonra kişisel kazanç arayışının aslında "kurtuluş süreci" ile tamamen tutarlı olduğunu ileri sürdü. Martin Luther, John Calvin gibi serbest piyasanın din öncüleri, bu iddiayı eserlerinde net bir şekilde vurguladı. Böylece Orta Çağ Müslümanlarının ekonomik doktrine entelektüel katkıları, kısa zaman sonra, Hristiyan reformist Batı'daki yakın benzerliklerle paralel hâle geldi.

Paralellikler çarpıcıdır. Her iki dogma da toplumsal yetkileri ve kısıtlamaları açısından katı ve tavizsiz olmalarına rağmen ve her biri can sıkıcı "faiz" (riba) meselesinin dinî çıkarımlarıyla derinden ilgilenseler bile; ekonomik vizyonda, özellikle de ticaret yoluyla kişisel kazancı teşvik etmek için yatırım yapılabilir. Artı sermaye biriktirme arayışında "kâr güdüsünün" rolüne, serbest piyasacı bireysel yaklaşımlarda belirgin bir benzerlik kendini gösterir. Nitekim Bölüm 3.1-B'de belirtildiği gibi, "kâr saikinin" bireysel teşebbüslerin arkasındaki itici bir güç olarak Müslümanlarca tanınması, erken dönem İslam geleneklerinde açıkça görülmektedir. Bunlar arasında, Peygamber (Hz.) Muhammed'e (s.a.s) atfedilen etkili bir vecize, kâr güdüsünün dinî doktrinle tamamen tutarlı olduğunu düşündürüyor:[1]

[1] Bkz. Et-Tirmizî 1873, C. 1, s. 145; Zeyd b. Alî 1919, no. 539, 544.

"İzin verilen yollardan kâr elde ederseniz, bu cihad (Kutsal Savaş) gibidir ve bunu aileniz için kullanırsanız bu sadaka (sadaka) gibidir."

Bununla birlikte Kur'an, aynı zamanda tüm dünyevi servetin eşit olarak dağıtılmayacağını ve bazı insanların diğerlerinden daha fazla servete sahip olabileceğini ancak kişinin ekonomik statüsüne bakılmaksızın, bir bireyin şahsi mülkiyeti ve fazla sermayesini en uygun üretken kullanıma yatırmasının arzu edildiğini açıklar:

"Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri iç çekerek arzu etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var. Allah'ın lütfundan isteyin; şüphesiz Allah her şeyi bilmektedir (*Nisa Sûresi 32. Ayet*)."

Bu türden emirlere dayanılarak, tamamı ticaretin selamete çıkarıcı faziletlerine sıkı bir şekilde dayalı olarak, Allah kullarıyla "kapitalist antlaşmasını" yapar:

"Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler. (*Fatir Sûresi 29. Ayet*)"

Bu nedenle özel kâr saikinin peşinde koşmak, ilk dönem İslami piyasada tartışmasız güçlü bir itici güçtü. Nitekim Kur'an, Müslümanlara onurlu bir geçim yolu ile kazanç sağlamayı emreder:

"Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın (*Cuma Sûresi 10. Ayet*).

İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur (*Necm Sûresi, 39. Ayet*) ve

Allah'ın lütfundan isteyin; şüphesiz Allah her şeyi bilmektedir (*Nisa Sûresi 32. Ayet*)."

Bu tür doktrinsel onaylamalar ve bunların üretken özel teşebbüs yoluyla kişisel kazanç için zımnî teşvikleri, aynı şekilde Orta Çağ İslami tefsir literatüründe de güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Özellikle çok erken dönem iki Müslüman âlimin ufuk açıcı çalışmaları -Muhammed b. Hassan eş-Şeybânî'nin (ö. 188/804) *Kitâbü'l-İktisâb fi'r-Rızkı'l-Müstetâb* (Makbul Bir Geçim Aracıyla Kazanç) ve Câhiz'in (ö. 255 / 869) *Fî Medhu't-Tüccar ve Zemmi Ameli's-Sultan* (Tüccarlara Övgü ve Hükümdara Çalışmanın Kınanması)-, özel teşebbüs yoluyla kazanılan kazançların, kamu sektörü teşeb-

büslerinde kazanılanlardan Tanrı'nın gözünde daha tercihe şâyân olarak algılanması konusunda çok az şüphe bırakmaktadır.

Nitekim eş-Şeybânî, tezinin Ön sözünü vurgulu bir iddia ile sunmaktadır:[2]

"Geçim kaynağı aramak her Müslümana yüklenen bir zorunluluktur."

Bireyleri daha üretken girişimlere teşvik eden Kur'ânî talimatlar, benzer şekilde hadislerle de (*ahâdîs*) güçlü olarak desteklenmiştir:[3]

"Meşru kazanç aramak her Müslümanın görevidir;
Sabah namazınızı bitirdikten sonra, geçiminizi kazanana kadar dinlenmeyin;
İşlerin en iyisi meşru kazançtır;
Meşru kazanç elde etmek cihaddır;
Refah on bölümden oluşur: bunlardan dokuzu geçim kaynağı aramakta yatar; ve
En iyi kazanç, dürüst ticaretten ve bir adamın kendi elleriyle yaptığı işten elde edilir."

Özellikle ticaret yoluyla geçim kaynağı kazanmanın yararları, benzer hadislerle kesin olarak vurgulanmaktadır:[4]

"Tüccarlar bu dünyanın habercileri olduğu kadar, Allah'ın dünyadaki güvenilir hizmetkârlarıdır;
Güvenilir tüccar, Kıyamet Günü Allah'ın tahtının gölgesinde oturacaktır;
Dürüst ve doğru tüccar kıyamet günü şehitlerin yanında duracaktır; ve
Yirmi çeşit geçim kaynağı vardır, on dokuzu tüccar ve biri zanaatkâr içindir."

Benzer şekilde ünlü 5./11. yüzyıl hukuk bilgini Ebu'l-Fazl ed-Dımeşkî, *Ticaretin Faziletlerinin Alametleri* (el-İşâre ilâ Mehâsin et-Ticâre) adlı eserinde açıkça şunu ileri sürer:[5] "Geçimini sağlamanın birçok yolu arasından yalnızca ticaret yapsanız, onu en çok tercih edilen ve keyifli bulursunuz."

Bu nedenle kaynaklar, ticarete dayalı kazanç arayışının dindar Müslümanların en önemli ekonomik gayelerinden biri olduğu konusunda pek şüphe bırakmıyor. Dımeşkî tam da bu amaçlar doğrultusunda, böyle bir

---

2 Eş-Şeybânî 1938, s. 14.

3 El-Muttakî El-Hindî 1894, C. 1, s. 193 vd.

4 Krş. et-Tirmizî 1875, 12: 4; İbn Mace 1895; 12: 1 ("*ticâre*"); ed-Dârimî 1919,18: 8; Ahmed b. Hanbel 1895, C. 3, s. 466; et-Tayâlisî 1894, C. 2, s. 193 vd.

5 Ed-Dımeşkî 1977, s. 45.

ticaret yoluyla kâr elde etmek için müsaade edilen teknikleri öngörerek devam ediyor:[6]

> "Zenginliğin korunması için beş şey çok önemlidir. İlk olarak, cebe girenden fazlasını dağıtmamalısınız. Çünkü bu olduğunda, mülkünüz kaybolur ve hiçbiri kalmaz.
>
> İkincisi, harcamalar gelire eşit olmamalı, belirli bir fazlalığın kalması için daha az olmalıdır...
>
> Üçüncüsü, servetin korunması, liyakat sahibi olmadığınız şeyleri de üstlenmemenizi gerektirir; böylelikle kâr ve sermayenin korunması için koşullar sağlarsınız...
>
> Dördüncüsü, paranızı az talep olan ürünlere yatırmamalısınız, çünkü tüketiciler bunlara ihtiyaç duymaz.
>
> Beşincisi ve son olarak, servetin korunması için, mal satmada hızlı olmalısınız ancak emlak satmada değil. Kazanç birincisinde daha düşük ve ikincisinde çok daha yüksek olsa bile."

Serbest piyasa yorumlarına yönelik bu tür erken girişimler, meşhur 8.-9./14.-15. yüzyıl iktisat tarihçisi İbn Haldûn'un muazzam incelemeleriyle doruğa ulaşacaktır ki, kendisinin Orta Çağ Araplarının "kâr güdüsünün" tezahürlerine ilişkin ikna edici açıklamaları, prensipte *laissez faire* olarak tanımlanabilecek kavramla ifade edilmiştir:[7]

> "Ticaretin; ister köle, ister tahıl, ister hayvan, ister silah, ister kumaş olsun, malları düşük fiyata alıp yüksek fiyata satmak suretiyle, sermayeyi artırarak kâr elde etme girişimi anlamına geldiği bilinmelidir. Tahakkuk eden bu miktara kâr (*ribh*) denir.
>
> Kâr elde etme girişimlerine en iyi şekilde ulaşmak için, önce malları depolamak ve piyasadaki düşük fiyatlardan çıkana kadar onları tutmak gerekir. Bu yaklaşım büyük kârlar getirecektir. Ya da tüccar ürünlerini satın aldığı ülkeden, çok daha fazla talep gördükleri başka bir ülkeye nakledebilir. Bu yaklaşım da aynı şekilde büyük bir kazanç sağlayacaktır. Böylece emektar bir tüccar, ticaretle ilgili gerçeği öğrenmek isteyen bir kişiye şunları söylemiştir: 'Bunu size iki cümlede açıklayacağım: ucuza al, pahalıya sat. Budur sizin için ticaret!'"

Batı kapitalizminin babası kabul edilen Adam Smith, temel insani finans motivasyonunu bu kadar kısa ve öz bir şekilde tanımlamamıştır. Hatta ba-

---

6 Ed-Dımeşkî 1977, s. 80-82.

7 İbn Haldûn 1978, B. 5:9, s. 394-395.

zıları, Smith'ten yarım bin yıl ve daha fazla süre önce yazan bu bilginler, serbest piyasanın teorik öncüllerine başvurma avantajından da yararlanamamışlardır. Bunun yerine, kendi çağdaş ekonomilerinin operasyonel dinamiklerine dayanan ampirik gözlemle çalışmışlardır.

Kâr motivasyonunun ve ticareti teşvik eden fazla sermayenin rolüne hitap eden bu türden ileri bir düşünce, şu ahlaki değerleri veren dönemin Hristiyan Kilisesi'nin didaktiğiyle karşılaştırılmalıdır: "Bir kimse, 'Eşyalarımı elimden geldiğince veya istediğim gibi satacağım.' dememeli; bunun yerine: 'Eşyalarımı doğru ve düzgün bir şekilde satacağım.' demelidir."

Nitekim Kilise, şu geleneksel kapitalist ilkeleri "batıl ticaret ilkeleri" olarak kınamıştır: [8]

1. Bir kimse olabildiğince ucuza alıp olabildiğince pahalıya satmalıdır; ve
2. Bir kimse bazı mallarının denizde zayi olması durumunda; geri kalanların fiyatlarını yükseltebilir.

Bunun yerine ticaret için kendi kurallarını ikame ederek şunları şart koşmaktadır: [9]

1. Bir kimse cari fiyatın üzerinde satış yapamaz;
2. Bir kimse bir malda beceri eksikliği yüzünden kaybettiğinde, bunu kendi hatası veya derdi olarak kabul etmeli ve bu nedenle onu başkasının üzerine koymamalıdır ve
3. Bir kimse denizde kaybettiğinde, bu Tanrı'nın kendisine yüklediği bir kayıptır ve onu bir başkasının üzerine atarak bundan kurtulamayacaktır.

Sonuç olarak Kilise, "Bir devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin bir adamın cennete girmesinden daha kolaydır." ve "Tanrı'ya ve mammon'a (servet putuna) aynı anda hizmet edemezsiniz." gibi bu işin zahmetini öğretirken, Müslüman kervanları Asya'nın uzak köşelerine, Japonya'dan Afrika'nın en ücra taraflarına kadar uzanıyordu. Nitekim Kilise, Aziz Paul'un Timothy'ye verdiği meşhur nasihatta şöyle bir teselli vaaz ederken:

"Yiyecek ve giysi sahibi olmaktan tatminkâr olalım."

"Para sevgisi tüm kötülüklerin köküdür."

---

8 R. Tawney 1960, s. 94, 129-130.

9 R. Tawney 1960, s. 130.

Müslüman hukukçular, dinlerinin "faiz" (*ribâ*) yasağına karşı ustaca yeni düzenlemeler yapıyordu.

O hâlde, İslam dünyasının Orta Çağ'da en büyük ekonomik güç hâline gelmesi şaşılacak bir şey değildir. Hristiyan Avrupa, derinleşen bir "Karanlık Çağ" bataklığına gömülürken, onlar Doğu'da Çin'den Batı'da Fas'a uzanan geniş ve yeni bir "Ortak Pazar"ı yönetiyordu. [10]

Dinlerinin girişimci eğilimlerinden etkilenen Müslümanlar, Orta Çağ'ın önde gelen ticari süper gücünü ortaya çıkarmışlardı. Batı Afrika'dan Levant ve Mezopotamya boyunca Güney Çin Denizi'ne uzanan bir kara kütlesini, benzeri görülmemiş boyutlarda bir "*Pax Islamica*" olarak birleştirmişlerdi.

Bu bütünleşme, fethedilen vilayetlerin içerdiği zengin doğal kaynaklarla birleştiğinde, gelişim aşamasındaki İslam devletine büyük sermaye likiditesi sağladı. Aslında Orta Çağ Müslümanlarının yeni topraklarını geliştirme yolunda hevesli kâr arayışlarının, zengin bir Arap "toprak sahibi üst sınıfın" elinde büyük servet birikimine yol açması çok uzun sürmedi.

Aynı zamanda bu birikmiş servetin, sahip olduğu ekonomik fazlalıkla beslenen ve finanse edilen entelektüel katkılar -genel olarak emperyal selefleri Yunanlılar ve Romalılarınkilerden daha az meşhur olmasına rağmen-, aynı derecede derin ve etkileyiciydi. Nitekim onlarınki, önemli ve alışılmadık bir şekilde gerçekleşen benzersiz bir başarıydı.

Çünkü Batı'nın öncüllerinin aksine, onların en büyük başarıları, başlangıçta uzun süredir devam eden bir akademik deha geleneğinden kaynaklanmıyordu. Zira İslam öncesi dönemlerdeki Araplar, derin köklere sahip entelektüel arayışlara ait yazılı mirası olmayan göçebe bir Bedevî halkıydı. Sadece "özel kâr" peşinde koşarak biriken "toplumsal genel sermaye" sebebiyle, yerleşik nüfuslar yavaş yavaş gelişti. Keza bu durum da bilahare sistematik, bilimsel araştırmayı mümkün kılmış ve böylece "Arap dehası" ortaya çıkmıştı.

Nitekim Orta Çağ Müslümanlarını bilimin öncüleri ve teknolojik yeniliğin çağdaş ustaları olmaları için güçlendiren ve kişisel ekonomik altyapının finansmanını sağlayan şey, gerçekte "özel sektör üretkenliği" tarafından üretilen servetti. Orta Çağ'ın başlarında İslam medeniyetini kültürel zirvesine getiren de işte bu zenginliğin mümkün kıldığı "boş zaman" idi.

[10] P. Hitti 1970, s. 315.

Neredeyse en başından beri Orta Çağ Müslümanları, sanat ve bilimlere ilgi duymaya başladı. Peygamberleri onları nerede bulunursa bulunsun ilmi aramaya teşvik etti. Ortaya çıkan İslam toplumunun son derece uluslararası olan karakteriyle örülmüş bu doğrudan dinî emir, kısa sürede imparatorluklarını geçmiş medeniyetler hakkında bilgi edinmeye ve bu bilgiyi çağdaş medeniyeti geliştirmek için kullanmaya zorlayan temel bir teşvik hâline geldi.

Aynı şekilde Orta Çağ Avrupası'nın uzun süren entelektüel karanlığında Greko-Romen bilim ve felsefesinin çoğunu koruyan da yine Müslüman âlimlerdi. Modern Yakın Doğu tarihçisi Phillip Hitti'nin ifadesiyle, "Şarlman ve efendileri kendi isimlerini yazma sanatıyla yüzeysel olarak uğraşırken", Arap hükümdarların kraliyet saraylarındaki akademisyenler Roma, Yunan ve Fars bilimlerini araştırıyorlardı.[11]

Bu dikkate değer bir dönüşüm olduğu için -doktrinsel yöntemin uygulanmasında insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir dönüm noktasıydı ve bilim dünyası tarafından hâlâ büyük ölçüde bilinmiyor-, özel olarak üzerinde düşünmeyi gerektiriyor. Orta Çağ Müslümanlarının; artık imparatorluk Roma'sının değerli halefi olarak Hristiyan Batı Avrupa'nın yeniden doğuşu ve ekonomik ve kültürel ilerleme bakımından hızla yenilenen bir medeniyet olması için birincil katalizör hâline geldiklerini söylemek yeterlidir.

Rönesans kıvılcımları ilk olarak İtalya şehir devletlerinde (Venedik, Cenova, Pisa ve Amalfi) neşvünemâ buldu ve üretken girişimin alevleri kısa süre sonra kuzey havzası ve ardından 5./11.-9./15. yüzyıllarda Batı Avrupa'ya yayıldı. Ticaret giderek daha iyi gelişen kökleriyle genişledi. Kasabalar mühim kavşaklarda büyüdü ve içlerinde uzak pazarların yeni başlayan ihtiyaçlarını karşılamak üzere imalathaneler kuruldu. Zanaatkârlar önlerine çıkan yeni ekonomik fırsatlardan yararlanmak için, eş zamanlı olarak yeni kurulan kent merkezlerine akın etti. Artık farklı bir endüstri çeşitliliği gelişmişti. Kendisinden önceki Yunanistan ve Roma gibi, Batı Avrupa da "geç Orta Çağ dünyasının atölyesi" olmuştu.[12]

Bu endüstriyel canlanma, sırasıyla filizlenen "kişisel ekonomik sermaye fazlası", gelir getiren üretken yatırımın artması ve bilginin edinilmesine

[11] P. Hitti 1970, s. 578 vd.

[12] S. Clough 1951, s. 167-169, 183.

olduğu kadar, estetik faaliyetlere de odaklandı. Giderek daha fazla sayıda bilim insanı, akademisyen ve sanatçıyı destekleme imkânı oluşturdu. Öğrenmenin yeniden canlanması ve yaklaşık yarım bin yıldır "Karanlık Çağ tembelliği"ne battıktan sonra sanata karşı yenilenen tutku, böylece 6./12. yüzyılın ortalarında başlayan Hristiyan Avrupa'nın entelektüel rönesansını hızlandırdı.[13]

Entelektüel olarak yeniden doğmuş Avrupa'da bu derin düşüncenin canlanması, Thomas Aquinas, Erasmus, Machiavelli, Descartes ve John Locke'nin felsefelerinde; Roger Bacon ve Leonardo da Vinci'nin öncü bilimsel yöntemlerinde; Galileo'nun astronomisi ve Isaac Newton'un fiziğinde; Petrarch ve Chaucer'in şiirlerinde, Boccacio ve Shakespeare'in edebiyatında ve Michelangelo, Rafael ve Donatello'nun sanatında olmak üzere sanat ve bilim yelpazesine yayılan birçok farklı formda ortaya çıktı.

Yine de bütün bu büyük kazanım tek başına yeterli değildi. Ekonomik refah ile sanat ve edebî şaheserlerin üretimi arasındaki doğrudan bağlantı, ancak geç Orta Çağ Avrupa'sında yeniden kurulmuştu. Kişisel kazanç için kendi kendine hizmet etme arayışının doğurduğu ve "kâr güdüsü" tarafından üretilen "sermaye fazlasının" restorasyonu ile mümkün kılınan "boş zaman" bunu mümkün kılmıştı.

Nitekim 10./16. yüzyılın sonunda, Hristiyan Avrupa'nın rönesansı tam anlamıyla filizlenmişti. Bunda İslam medeniyetiyle süregelen temas önemli bir rol oynamıştı. Hatta İspanya'nın son Müslüman prensliği olan Granada'nın Ferdinand ve İsabella'nın ordularına mağlup olduğu yıl olan 1492'de, bu hükümdarlar tarafından görevlendirilen Christopher Columbus adlı genç bir kâşif Batı Yarımküre'yi keşfetti. Böylece materyalist temel motif, "İlahi kurtuluş" arayışı da dâhil olmak üzere her şeyin bir fiyatı olduğunu savunan "kâr güdümlü" bir toplumu şekillendirdi. Yavaş yavaş bütünleşen medeniyet Columbus tarafından bir gerçekçilik olarak ilan edildi:[14]

> "Altın bir hazinedir ve ona sahip olan kişi -ruhları Araf'tan kurtarma ve onları Cennete geri getirme araçları da dâhil olmak üzere- bu dünyada kişisel olarak ihtiyaç duyduğu her şeye sahiptir."

---

13 R. Tawney 1960, s. 89'de alıntılanmıştır; ayrıca bkz. P. Kennedy 1987, s. 3.

14 S. Clough 1951, s. 166.

Yine de bu ideolojik evrim, çoğu yapısal sosyal değişim süreci gibi, uzun bir gebelik dönemi yaşamıştı. Bu araştırmada da gösterildiği gibi, 5./11. yüzyıllardan itibaren İtalyan şehir devletleri, yavaş yavaş Avrupa'da yaygınlaşan ticari ve endüstriyel gelişmeyi kolaylaştırmak için yeni iş yöntemleri geliştirdi. Aynı zamanda Orta Çağ'ın İslami Doğu'sunda uzun süredir yaygın olan nakit para, mevduat bankacılığı, kambiyo senetleri ve kredi araçlarının yaygın kullanımı artık Hristiyan Batı'da da görülmeye başladı.

Haçlı Seferleri, bu kültürler arası ticari dölleme sürecine ivme kazandırdı. Levant'ta açılan küçük muslukların giderek çağlaması gibi, İslam ekonomisi ve teknolojik bilgiden faydalanan ve uygarlık paylaşımında sürekli genişleyen kanallar yoluyla Batı, dünyaya hızla artan sosyoekonomik katkılar sağladı.

Avrupa'nın yeni ticaret tekniklerinin çoğu, şimdi doğrudan Müslümanlardan ödünç alınmıştı. Akdeniz'de "düşman İslami gücün" yükselişinin ticareti ezici bir şekilde kesintiye uğrattığı ve bu süreçte Güney Avrupa'yı felaketli Karanlık Çağlara soktuğu yönündeki oryantalist iddianın aksine, gerçek şu ki Müslümanlar ticarette gayet de başarılıydı. Batı'daki ticaretin bu kadar yavaşlamasına neden olan şey de yalnızca Hristiyan Avrupa'nın kendi iç dinamikleriyle ilgili olup, Papalığın etki alanlarına rakip bir dinin böylesine yükselişiydi.

Mallarını Arap Levant'ın mallarıyla değiştirerek aslında Batı Avrupa, şimdi daha önce hiç başarılmamış olan ekonomik bir refah düzeyini gerçekleştiriyordu. Kâr ilhamının yeniden doğuşu ve yeniden ortaya çıkan tüccar sınıfın Kilise'nin ticari kısıtlamalarından kademeli olarak kurtuluşuyla "yükselişe geçmişti." Bu süreçte "modern Batı kapitalizminin temel potası" muhteşem bir şekilde oluşturularak, Orta Çağ medeniyetini karakterize eden feodalist ahlakı yenen yılmaz bir ticari ruhla, ticaret toplumu şimdi yeniden doğuyordu.[15]

Bu muazzam bir dönüşümdü. Batı medeniyetinin başarılarından hiçbiri, kendi özel ekonomik alanında gerçekleştirdiği kadar dikkate değer olmamıştır. Nitekim bu ekonomik evrimi birçok faktör üretmiştir. İş ahlakının yeni bir unsurla harmanlanması ile üretken verimin arzulanırlığının yükselmesi, bu yükselişi karakterize etmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan

15 K. Philips 1993, s. 200.

ekonomik büyüme, aynı şekilde hem bulaşıcı hem de kendi kendini üreten, canlı finansal boyutlar getirmiştir.

Bu gelişmelerin altında yatan kapsayıcı faktör, kuşkusuz, insanlığın maddi edinim için doyumsuz olan arzusuyla ilgiliydi. Bu; sermaye fazlasını üreten "kâr saikinin" ekonomik motorudur. Bol miktarda artı sermayeye gelince, daha fazla sermaye kazancı arzusu; emeği, ham maddeleri, teknik bilgiyi ve pazar talebini daima teknolojik ilerlemenin değerli araçlarına bağlamıştır.

Dahası bu sermaye kazanımı beklentisidir ki, insanların kazançlarını tasarrufa yönlendirmiş ve böylelikle birikecek fazlalığı, talep edilen mal ve hizmetlere yatırım yapmaya sevk etmiştir. Meşhur Alman filozof/bilim adamı Werner Sombart, maddi kazanımı ve insan ihtiyaçlarının karşılanmasını, Batı iktisat tarihinde gelişecek en büyük iki ilke olarak sınıflandırmıştır.[16] Ama bu hususlar kökenleri itibarıyla acaba gerçekten Batı'nın malı mıydılar? Bu sinerjik ekonomik fenomeni ölçmek isteyen sosyoekonomist bilim adamları, zaman zaman onları tek bir başlık altında topladılar: "Protestan ahlakı." Onlar, Hristiyan Avrupa'nın girişimci hayatına dayatılan boğucu ekonomik prensiplerden kurtulmaya çalışan "reformcular"dı ve bu manada kalemlerinden ilk kez doktrinsel evrimler çıkmıştı.

Bu sebeple "Protestan Reformu"nu harekete geçiren ve modern kapitalist ruhun öncülerini teşvik eden ekonomik doktrinlerin ideolojik kaynağı üzerine daha fazla düşünmeye değer. Ünlü Alman sosyal bilimci Max Weber'in, tartışmalı da olsa meşhur tezini hazırlamasının üzerinden bir yüzyıl geçti. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu) eseri şu paragraflarla başlamaktadır:[17]

> "Mezhepler bakımından karışık bir bileşimi olan bir ülkenin mesleki istatistiklerine göz atıldığında, dikkat çekici bir sıklıkta Katolik basını ve edebiyatında, Almanya'nın Katolik kongrelerinde hararetli tartışmalara yol açan şöyle bir manzara ortaya çıkar: Sermaye sahipleri ve işverenler, hatta işçi sınıfının eğitim görmüş yüksek tabakası, özellikle modern iş kollarında yüksek düzeyde teknik ya da ticari eğitim görmüş personeller ezici olarak Protestandır. Bu, yalnızca Doğu Almanya'da Almanlar ve Polonyalılar arasındadır; mezhep farkları

16 W. Sombart 1916, C. 1, s. 62.

17 M. Weber 1958, s. 35.

ile milliyet farklarının ve buna bağlı olarak kültürel gelişmelerin çakıştığı durumlar için geçerli değildir. Gelişme dönemindeki kapitalizmin, nüfusun ihtiyaçlarına göre toplumsal ve mesleki tabakalaşmayı düzenlemek için serbest gelişme döneminde elini uzattığı her yerde söz konusudur ki, serbestlik ne derece fazlaysa, etkisi de o kadar berrak olarak görülür."

Weber'in analizi, varsayılan bu gerçekliğin hakikatte neden böyle olduğuna dair cevaplar aramaya devam ediyor. Onları; -Orta Çağ Katolikliğinin sermaye çoğaltma arayışını "açgözlülük" olarak yasaklamasının aksine- "kâr peşinde koşan kapitalizmi" ayrı bir dinî erdeme çeviren -eşit derecede bir kurtuluş işareti ve bir inanç eylemi olarak- Kalvinist doktrinde bulmaya çalışıyor. Bu yüzden Kalvinizmin, manastırların kapılarını arkalarından sonsuza kadar kapatarak, pazarı bir şapel hâline getirdiğini ileri sürüyor. Çünkü Kilise, *Eski Ahit*'in "Tesniye" kitabındaki ayete dayanarak Orta Çağ'da "kâr saikini" ve "kirli kazanç arayışını" *-turpe lucrum, auri sacri fames-* gerçekten boğmuştur: [18]

"Kardeşine faizle vermeyeceksin! Paranın faizi, ürünün faizi, faiz üzerine ödünç verilen her şeyin faizi..."

10./16. yüzyıl Kalvinistleri, "Sözler Kitabı"nın manevi müsaadesi ile durumu kurtardı:

"İşinde gayretli bir adam görün; kralların önünde duracaktır."

Calvin çalışkan işçilerin, Tanrı'nın benzerliğinde yaratılmış "Tanrı'nın piyadeleri" olduğunu iddia etmiştir. [19] Onun görüşü, "Matta" 5:16'ya dayanan bir destek olarak kabul edilmiştir:

"Işığınız insanların önünde o kadar parlasın ki, iyi işlerinizi görsünler ve cennetteki Babanızı yüceltsinler."

---

18 "Tesniye", Bölüm 23, ayet 19.

19 "Sözler", Bölüm 22, ayet 29; ve ayrıca bkz. Bölüm 13, ayet 22: "Günahkârın serveti doğru yoldakiler için yığılmıştır." Bu ayetlerle şunlar arasındaki paralelliklere dikkat edin:

"Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler." (Fatir Suresi, 29. ayet); ve zikredilen hadisler:

"Meşru kazanç aramak her Müslümanın görevidir;" ve

"En iyi kazanç, dürüst ticaretten ve bir adamın kendi elleriyle yaptığı işten elde edilendir."

ve "Matta"nın 7:12'nin öğüdüyle doruğa ulaşmıştır:[20]

"Meyvelerinden onları tanıyacaksınız."

O hâlde (Hz.) İsa'nın "Yeteneklerin Hikâyesi" kıssasının, artık Protestan *İncil*'inde en tercih edilen kutsal metin hâline gelmesi şaşırtıcı değildir. Basitçe ifade etmek gerekirse, reformistlerin gözünde "alım satım işi" Tanrı'nın işiydi ve her biri dürüst bir kâr elde ettiğinde, o, Rabb'in işini yapıyordu (!). Ya da Calvin'in "Genesis"in ikinci bölümünde ifade ettiği gibi: "Herkes sahip olduğu her şeyde, kendisinin Tanrı'nın hizmetçisi olduğunu hatırlamalıdır."

Buna göre kâr elde etmek, artık dindarlık için sadece bir zorunluluk veya kişinin "günlük ekmeğini" kazanma çabası değil, Benjamin Franklin'in öğütlerinde ifade ettiği üzere kapitalist bir yükümlülük hâline gelmişti:[21] "Zamanın nakit olduğunu unutmayın. Boş durarak beş şilin değerinde zaman kaybeden beş şilin kaybeder ve bu kimse, tıpkı tutumlu olduğu hâlde denize beş şilin atan gibidir."

Çalışkan emek böylelikle, hem dinî bir ritüel hem de erken dönem Batı kapitalizminin temel bir unsuru hâline geldi. Çünkü Calvin kurtuluşun ön koşulu olarak, "ekonomik erdem"in rolünü, yüce bir statüye yükseltiyordu. Nitekim "özgür irade" pazarında -yine hem İslam hem de Calvinist Hristiyanlık için geçerli ve ortak bir ilke olarak- kâr elde etmeye çabalarken, insanın kurtuluşa seçildiğinin işaretlerini gösteriyor ve bunu yaparken, *in majorem gloriam Dei* olarak, Tanrı'nın büyük ihtişamını ifade ediyordu.[22]

Kalvinizm kendi kendine hizmet eden, amaçları bu şekilde onaylayıp yücelterek, insanın yalnızca fakir olduğu için çalışacağı şeklindeki zihniyetin

---

[20] Yine bu görüşleri Şeybânî'yle karşılaştıralım: "Geçim kaynağı aramak her Müslümana yüklenen bir zorunluluktur."

[21] Kalvinist doktrinin benzer yansımaları kısa zaman sonra Richard Steele'in 17. yüzyıldaki çığır açan broşüründe ortaya çıkacaktı: *The Tradesman's Calling;* burada endüstri ve ticaret hem uygun hem de değerli olarak savunuluyordu. "Sık sık ve gereksiz yere meyhanelere gitmekten" onları kurtararak tüccarlara yardım edeceklerini ve "onu, Tanrı'nın huzurunu ve kutsamalarını bekleyebileceğiniz dükkânına bağlayacaklarını" belirtmiştir (Steele'den alıntı R. Tawney 1970, s. 245).

[22] Ya da daha kısaca söylemek gerekirse: "Tanrı kendilerine yardım edenlere yardım eder!" Bkz. M. Weber 1958, s. 117-118.

üstesinden geldi. Çünkü gerçek zamanlı "hayat piyasası" içinde aktif olarak faaliyet gösteren burjuva girişimcilerden oluşan ve onlar için oluşturulmuş bir dindi bu. Kapitalist ruha ilham verecek olan bu doktrin, "büyük ihtimalle yelkenlerini yakacak (!) olsa da kazanç için cehenneme gideceğini" iddia eden Hollandalı deniz kaptanının güçlü kararlılığında tezahür ediyordu. Bu nedenle Calvin'den sonra İngiliz ekonomi tarihçisi R.H. Tawney'in sözleriyle:[23] "İyi Hristiyan artık 'ekonomik insan'dan pek de farklı değildi."

Yine de Calvin, Hristiyan Batı'ya has son derece pragmatik bir ekonomik doktrin sunsa da öncü değildi. Çünkü sözde "Protestan ahlakının" temel unsurları, eşit derecede gayretli diğer "teokratik seçkinler"in çeşitli doktrin ve dogmalarında da bulunabilir. Bunların arasında İslam, daha önce gösterildiği gibi, takipçilerini üretken emeğin en üst düzeyine teşvik eder. Yahudiliğin ilkeleri de geleneksel olarak dindarlığını karakterize eden çalışkanlıkta önemli bir rol oynamıştır. Kâr peşinde koşan Yahudiler, Akdeniz havzası çevresinde "para tüccarları" hâline gelirken, Müslüman ve Hristiyan meslektaşları ise dinlerinin ayrı sermaye üretme yasakları altında ağır bir şekilde çalışmıştır. 8./14. yüzyılda faiz getiren işlemler hakkındaki Hristiyan yasağının tamamen çökmesine kadar da öyle kalmıştır.

Zira Yahudiler, büyük sermaye likiditesi ve coğrafi dağılımları nedeniyle o dönem uluslararası ticaret ve finansta önemli avantajlar elde ettiler. Küresel ekonomi içinde hem bankacılığın hem de ticaretin genişlemesinin arkasındaki büyük bir kuvvet hâline geldiler. Maimonides gibi tanınmış Orta Çağ Yahudi bilim adamlarının yazdığı *dispensa*'da tanımlanan türden güçlü bir dinî doktrin temeline sahip olarak, pek çok ekonomik başarılar elde ettiler. Öyleyse bu şekilde, üç büyük "semavi din" -Musevilik, Hristiyanlık ve İslam-, Tanrı'nın ekonomik planında, tarihsel olarak, "üretkenlik" ve "kurtuluş"u bilahare birbirine bağlamıştır.

Nitekim Calvin ve Maimonides gibi, 8./14. yüzyılda yaşamış meşhur İslam âlimi İbn Teymiyye de müminlerin, Tanrı'nın cennetlik seçkinleri olarak, ekonomik bakımdan başarılı olma yükümlülüklerini ifade eder. Aynı zamanda bunun, değerli ekonomik faaliyet ve insanlığa hizmet yoluyla O'nun rızasını kazanmak için, Müslümanların kutsal bir sorumluluğu olduğunu

[23] R. Tawney 1960, s. 253; ayrıca bkz. M. Weber 1958, s. 57, 139, 154.

iddia eder. Çünkü iyi niyetler ve işler, "O'nun büyük tasarımının bir sonucu ve kurtuluş için O'nun büyük planının ruhsatıdır." [24]

Bu nedenle gezegene hâkim olan son iki büyük medeniyetin -"Müslüman Doğu" ve "Hristiyan Batı"nın- her ikisinin de aynı amansız itici güç olan "kâr amacı" tarafından yönlendirilmiş olması muhtemeldir. Çünkü "Protestan ahlakı" ve "İslam ahlakı", insanın kazanma hırsı içgüdülerini yakalamada birbirlerine hitap ediyordu. Aslında birbirlerinin ayna görüntülerini teşkil ediyorlardı.

Modern Batı kapitalizminin büyük ve klasik tanımlayıcısı Adam Smith şu tavsiyede bulunur: "Ekmeğini sırf fırıncının veya bakkalın iyilikseverliğinden değil, onu kendi çıkarının peşinde koşan herkesten alır insan." Diğer tarafta İslami muadili İbn Haldûn, nasihatlerinde kendine hizmet etme duygusuna aynı şekilde hitap eder: [25] "Ucuza al ve pahalıya sat. Budur sizin için ticaret!"

Her durumda motivasyon aynıdır.

[24] İbn Teymiyye 1976, s. 100 vd.; (Kuveyt 1983 ed.), s. 88 vd., 91 vd., 117 vd.

[25] İbn Khaldûn 1978, Bölüm 5:9, s. 394-395.

KAYNAKLAR

Kaynak Analizi

I. Orta Çağ İslami Ekonomik Doktrinsel Literatür

İslami doktrin tarafından onaylanan ve erken dönem Müslüman idareci ve tüccarlar tarafından kullanılan çok çeşitli ticaret ve iş araçları, Orta Çağ kaynaklarında net bir biçimde belgelenmiştir. Nitekim Bölüm 3.2, Orta Çağ'daki Müslüman idarecilerin, o dönemde "çağdaş" ekonomik ve mali politika olarak kabul edilen şeyi anlamalarının yanı sıra, uygulamada onlara rehberlik edecek kılavuzlara da sahip olduklarını açıkça ortaya koymaktadır.[1]

3./9. yüzyıl gibi erken bir zamanda Belâzürî, meşhur tarih kitabı *Fütûhu'l-Büldân*'ın kapanış bölümünü, çağdaş para biriminin etkileşimi ve mali politikaya ayırmıştır.[2] Aynı yüzyılda el-Câhiz, sıklıkla kendisine atfedilen *Ticarete Açık Bir Bakış* (*Et-Tebessür bi't-Ticare*)[3] adlı eserin yanı sıra, *Tüccarlara Övgü ve Bürokratların Kınanışı* adlı oldukça aydınlatıcı bir risaleyi de ortaya koymuştur. Her çalışmasında, devlet memurlarının tahakkümünden özel sektörün bağımsızlığını korumanın kritik önemini vurgulayarak, gün-

---

1 Cf. Ebû Ubeyd 1953, birçok yerde; Ebû Ya'lâ 1974, birçok yerde; Ebû Yûsuf 1927-1928, birçok yerde; İbn Be'ra 1966, birçok yerde; İbn Mammâtî 1943, birçok yerde; El-Câhiz 1914, birçok yerde; El-Mâverdî 1909, birçok yerde; El-Mahzûmî n.d., birçok yerde; El-Kalkaşendî, 1914-1921, birçok yerde; Kudame b. Ca'fer 1889, birçok yerde; Yahyâ b. Âdem 1979, birçok yerde.

2 Bkz. El-Belâzürî 1978, s. 452 vd.

3 Belirtildiği gibi, bazıları bu eserin Câhiz'e atfedilmesi konusunda şüphe duymaktadır.

cel piyasa endişelerini ifade etmiştir. *Laissez faire* pazarının kutsallığını tam olarak korumaya kararlı olarak esnaflara mallarının sürekli kalitesini sağlamaları için de uyarıda bulunmuştur.

Bu arada Ebû Ubeyd ufuk açıcı eseri *Kitâbü'l-Emvâl*'i, çeşitli vergilendirme türlerinin etkileri ve ekonomik kalkınmada kamu sektörü politikasının faydası gibi çeşitli konulara ayırmıştır. Benzer bir türün diğer ilgili katkıları arasında Ebû Yusûf, Kudâme b. Ca'fer ve Yahyâ b. Adem, hepsi aynı isimde *Kitâbü'l-Harâç*; İbn Haldûn'un meşhur eseri *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber*'in "Giriş" (*el-Mukaddime*) bölümünün analitik tarihinin ekonomik kısımları[4], El-Kalkaşendi'nin *Subhü'l-Aş'â fî Sinâ'ati'l-İnşâ*"nın detaylı mali bölümleri; İbn Memmâti'nin devlet işleri kılavuzu *Kavânînü'd-Devâvin*; ve el-Mahzûmi'nin Mısır vergi politikası üzerine incelemesi *Kitâbü'l-Minhec fî ilm Haraci'l-Mısr* bu nevi konuları ihtiva etmektedir.

Evvelce belirtildiği üzere *Kütübü'l-Hiyel ve'l-Mehâric,* erken İslami serbest piyasa doktrininin kesin evrimini algılamak için vazgeçilmezdir. Çünkü "hiyel", geleneksel olarak yaptırım uygulanmış hukuk konularında başka türlü kolayca gerçekleştirilemeyecek ekonomik amaçlara ulaşmak için, Müslüman hukukçular tarafından açıkça rasyonalize edilmiş hukuk dışı araçlardı.

Bu analizle özellikle ilgili olan bir başka ekonomi filozofu da Ebu'l-Fazl ed-Dımeşkî'dir.[5] Arap *laissez faire* ekonomisinin öncüsü olarak tanınan, *Ticaretin Erdemlerine İşaret* (El-İşâre ilâ Mahâsini't-Ticâre), aşağıdakiler de dâhil olmak üzere, mevcut çok sayıda ticari kaygıya hitap eder:

- İş bölümü için gerekçeler;

- "Fiyat" ve "değer" ile "değer" ve "piyasa fiyatı" arasındaki farklar;

- Optimal sermaye oluşumu için gerekli ön koşullar;

---

4 Bkz. İbn Haldûn tarihsiz, özellikle B. 5.

5 *El-İşâre ilâ Mahâsini't-Ticâre*'nin yazarı (Kahire 1977). Menşei ve kesin tarihi belirsizdir. "Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye"de bulunan el yazmasının bir nüshası, büyük ihtimalle 570/1175'te tamamlandığını göstermektedir. Bununla birlikte yazılarının temeli, muhtemelen 3./9. yüzyılın sonu, 4./10. yüzyılın başları bağlamında yazdığını gösteriyor. Bu metnin tam başlığı, onun ekonomik kapsamının geniş bir odak noktasını yansıtıyor: *Ticaretin Erdemlerine ve Güzel/Kusurlu Malların Tanınmasına Dair Bir Örnek ve Dürüst İşlem Yapmayanların Dolandırıcılığı.*

- Para biriminin çeşitli işlevleri ve dalgalanmaları (hem paranın hızına hem de "Gresham Yasası"na ilişkin ileriye dönük erken görüşler dâhil);
- "Sermaye kaçmasının" nedenleri ve teklif edilen çözümler;
- Piyasa fiyatı ile piyasada bulunabilirlik arasındaki genel sabit ilişkiler;
- Hazır bulunuş, yani "arz ve talep yasası";
- Tekelin fiyat üzerindeki etkileri; ve
- Aldatıcı ticaret uygulamalarının piyasa güçlükleri.

Özellikle eserinin 9. Bölümü, hem doğrudan piyasa müdahalesinin karmaşıklıklarını hem de özel sektör piyasa rekabetinin erdemlerini ele alarak, ekonomik olayların akışında hükûmete uygun rolleri tanımlamayı amaçlamaktadır.

Benzer şekilde; güçlü serbest piyasa eğilimleri gösteren çok erken dönem bir Arap ekonomi filozofu da 2./8. yüzyılda yaşamış olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 188/804)'dir. Onun tarafından kaleme alınan *Kitâbü'l-İktisâb fi'r-rızki'l-Mustatâb*'da,[6] işin kazançla ilişkisi, "kâr güdüsünün" doğası ve bireylerin üretken çabalarının karşılığını almaları için doğuştan sahip oldukları haklar arasındaki ilişki gösterilerek ortaya konulmaktadır. Nitekim Şeybânî'nin gözünde bir geçim kaynağı, sadece arzu edilen önemli bir amaç değil, bütün gerçek müminlere düşen bir görevdir ve el-Câhiz ve ed-Dımeşkî gözünde olduğu gibi, ticaretten elde edilen kazanç, hükûmet faaliyetlerinden kazanılanlardan daha şereflidir. İbn Haldûn'un *el-Mukaddime*'sinin 5. Bölümü de, aynı şekilde o dönemdeki ekonomik kaygıların bastırılmasına ayrılmıştır. Onun ilgisini çeken konular:

- Bir tüccarın nasıl kâr elde ettiği;
- Yanıltıcı "ekonomik özgürlük" ilkesi ve tekelin ticaret üzerindeki etkileri;
- "İş ortamı"nın temel unsurları ve hükûmetin "piyasa müdahalesi" üzerinde bunların etkileri;
- Arz ve talebin işleyişi üzerindeki kısıtlamalar;

---

6 Eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-İktisâb fi'r-rızki'l-Mustatâb,* Ed. Muhammad 'Arnûs. Kahire: 1938.

- Emek ve ekonomik değeri;

- Parasal genişleme ve ekonomik büyüme ilişkileri;

- Fiyat teorisi; ve

- Nüfus artışının uzun vadeli ekonomik sonuçları.

Ed-Dımeşkî gibi, İbn Haldûn da "sermaye kaçışının" can sıkıcı meseleleriyle derinden ilgileniyordu. Çünkü kontrol edilmediği sürece, özellikle Arap toplumu içindeki geleneksel yüksek hareketlilik düzeyi, şayet kontrol edilmezse, işte bu tür istenmeyen sermaye kaçışına sebep olabilir. Bu da İslam devletlerini kaçınılmaz bir şekilde, sürekli derinleşen ekonomik bunalımın içine çekecek ve yerleşik otoritenin dört aşamalı bir süreçte dağılmasına yol açacaktır:

- Başlangıçta ekonomik belirsizlik ve huzursuzluk doğurması;

- Bunun da endüstriyel üretkenliğin kaybına yol açması;

- Böylelikle devlet gelirlerinin hızla düşmesiyle sonuçlanması;

- Sonuçta devletin ekonomik yıkımına neden olması.

Bu evrimsel süreci detaylandırırken İbn Haldûn, eş zamanlı olarak sabit vergilerden üretilen vergi gelirlerinin hacminin, vergiler zamanla tamamlandıkça azalacağı teorisini ileri sürmektedir[7] ki bu, 21. yüzyıl kamu sektörü gelir getirilerinin yörüngelerini doğru bir şekilde tanımlayan ve sıklıkla iktibas edilen bir teoridir.

Kullanılan eserlerin her biri, günümüzde modern olarak kabul edilen o zamanki güncel ekonomik tartışmaların ilmî bir çeşidini ele alıyor. İslami ticaret ve iş prototiplerini Batılı mukabilleri ile karşılaştıran birincil kaynak analizi için: Şemseddîn es-Serahsî'nin *Mebsût*'u;[8] Muhammed Hasan eş-Şeybânî'nin *Kitâb el-Mahâric fi'l Hiyal*; ve *Kitâbü'l-Asl*, (*Kitâbü'ş-Şerike*);[9] El-Kâsânî'nin *Bedâi'u's-Sanâi' fi tertibi'ş-Şerâi*;[10] el-Keşşâf'ın *Kitabu'l-Hiyal ve'l-Mahâric*;[11] ve benzer türdeki eserleri önemli değerdedir.

---

7 İbn Haldûn tarihsiz, s. 279-280.

8 Bkz. Es-Serahsî 1986, birçok yerde.

9 Bkz. Eş-Şeybânî 1930, 1938, ve tarihsiz, hepsinde birçok yerde.

10 El-Kâsânî 1910, birçok yerde.

11 El-Keşşâf 1923, birçok yerde.

Burada Geniza belgeleri, erken dönem Müslümanlarının iş uygulamalarındaki pragmatik faaliyetleri fark etmede benzer şekilde faydalıdır. Çünkü Orta Çağ ticari belgelerinde, şimdiye kadar ele alınan ve daha önceki İslami içtihat literatüründe öngörülmeyen/ima edilmeyen, asli ayrıntılara çok az yer verilmiştir.

II. Orta Çağ Avrupa Ekonomi Tarihi

Orta Çağ Müslümanlarının İtalyan şehir devletlerindeki ticaret ve iş uygulamalarının evrimi üzerindeki etkisinin anlaşılması için, bu ticarete katılan tüccarların ticari enstrümanlarının incelenmesi yerinde olacaktır.

Günümüzde bu tür belgeler, Avrupa ve diğer yerlerdeki çeşitli kütüphanelerde dağınık hâlde kalırken, M. Amari ve L. de Mas Latrie tarafından derlenen çok uzun derlemeler, eski olmasına rağmen mevcut en iyi referanslardan olmaya devam etmektedir.[12] Orta Çağ noterlik kayıtlarının (*cartularia*) muhtelif koleksiyonları da 5./11. yüzyılda başlayan İtalyan ticaret devrimine karşılık gelen, Doğu-Batı Orta Çağ ekonomik uygulamasının anlaşılmasını sağlamaktadır.

Daha genel Avrupa tarihi için sırasıyla Gregory of Tours'un *Historia Francorum*'u;[13] ve hem metinsel hem de belgesel birincil kaynakların 120 ciltlik özeti ve *Monumenta Germaniae Historica (MGH)*[14], vazgeçilmez standart tarihsel referanslar olmaya devam etmektedir.

Özetle, aşağıdaki Kaynakçanın da gösterdiği gibi, Arap ticaretinin erken yükselişi ve İslam'ın ticari doktrininin eş zamanlı gelişimi, her iki olgunun da Hristiyan Batı'nın "Karanlık Çağları'nın" derin bunalımından endüstriyel olarak iyileşmesine derin katkılar sağlamaktadır. Bu katkıyı ortaya koyan bu çalışmada, Müslüman ekonomik sisteminin yükselişi ve Orta Çağ ticaretini şekillendirmedeki rolünü algılama arayışında çok çeşitli kaynaklara başvurulmuştur.

---

12 M. Amari 1863, birçok yerde; L. De Mas Latrie, birçok yerde.

13 Gregory of Tours 1884, birçok yerde.

14 *Monumenta Germaniae Historica (MGH)*, 1835 vd., 120 cilt, birçok yerde.

BİBLİYOGRAFYA

Bu bibliyografya, yalnızca mevcut eserin metni veya notlarında belirtilen unsurları içermektedir. Latin harfleriyle yazılmış bazı Arapça isimleri ve başlıkları alfabetik olarak sıralarken, bir girişin başındaki Arapça belirlilik takısı (el-), Arapça hemze (ʾ) ve ayn (ʿ) harfi için harf çevirisi sembolleri ve farklı harfler arasındaki çeşitlilik, aynı Latin karakterleri (örneğin d ve d, A ve A) alfabetik sıraya koyma amacıyla göz ardı edilmiştir.

Kaynakçada Kullanılan Kısaltmalar

ANS	*American Numismatic Society*
BAS	*Bibliotheca Arabo-Sicula (Leipzig, 1857)*
BSOAS	*British School of African and Oriental Studies*
CHI	*Cambridge History of Islam*
EI	*Encyclopaedia of Islam, original edition*
EI²	*Encyclopaedia of Islam, new edition*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
"SS"	*Scriptores Sacri*

I. Orta Çağ Yakın Doğu Birincil Kaynakları

Ebû Fidâ'. *El-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. Kahire: 1908

Ebû Şâme. *Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*. Ed. 'A. Sa'ûd. Kahire: 1879

Ebû 'Ubeyd. *Kitâbü'l-Emval*. Kahire: 1953. Ed. M. Hirâs. Kahire: 1975

Ebû Yûsuf. *Kitâbü'l-HarâC*. Kahire: 1927-28, 1973

Ebû Zeyd. *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persians dans l'Inde et la Chine. Tr. J. R. Reinaud*. Paris: 1845

Menbiçli Agapius. *Kitâbü'l-Unvân*. Ed. A. Vasiliev. Beyrut: 1901

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Kahire: 1895

El-Ensârî. *Nükbetü'd-Dehr fî 'Acâ'ibü'l-Berr ve'l-Bar*. Leipzig: 1923

El-Antâkî, Yahyâ b. Sacîd. *Et-Tarîhü'l-Mecmû' 'ale'l-Tahkîk ve'l-Tasdîk*, Ed. L. Cheiko. Kahire: 1909

'Arîb b. Sa'd. *Sılatü Târîhi't-Taberî*. Kahire: 1885.

'Arrâm es-Sülemî. *Kitâb Esmâ' Cibâl Tihâme ve Sukkânihâ*. Kahire: 1953; Beyrut: 1990

El-Ezdî. *Tâ'rihü'l-Mevsil*. Ed. 'A. Habîbe. Kahire: 1967

El-Ezrakî, *Ahbâr-ü Mekke*, Ed. F. Wüstenfeld. Leipzig 1857.; Hildesheim: 1981, Mekke: 1953

– *Ta'rih-i Mekke*. Mekke: 1995.

El-Bagdâdî. *Hizânatü'l-Edeb*. Kahire: 1928

El-Bekrî. *El-Mağrib fî Zikr Bilâd-i İfrîkıyye ve'l- Mağrib*. Ed. M. de Slane. Paris: 1911, Bağdat tarihsiz

– *Mu'cem mesta'cem min Esmâil-Bilâdî ve'l-Mevâdî*. Ed. M. el-Sakkâ. Kahire: 1945

– *Relatio Ibrāhīm ibn Jackūb de Itinere Slavico*, quae Traditur apud al-Bekrī. Ed. T. Kowalski. Latince ve Polonya diline çev., notlarla birlikte, Monumenta Polo Historica'da, yeni seri. Krakow: 1946

El-Belâzürî. *Futûhü'l-Büldân*. Ed. M. de Goeje. Leiden: 1866

– *Ensâbü'l-Eşrâf*. Ed. M. Hamîdullah. Kahire: 1959 (C. 1)

– *Ensâbü'l-Eşrâf* Ed. M. Schloessinger. Kudüs: 1938 (cilt 4A)

– *Ensâbü'l-Eşrâf* Kudüs: 1938 (ciltler: 4, 6, 8)

– *Futûhü'l-Büldân*. Ed. R. Radvân. Beyrut: 1978

El-Beyhakî. *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-Mesâvi'*. Kahire: 1961

Bibliotheca Arabo-Sicula (BAS). Leipzig: 1857

El-Bîrûnî. *El-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir*. Haydarabad: 1936; Kahire: tarihsiz.

El-Buhturî. *Dîvânü'l-Buhturî*. Konstantinopolis: 1882

Ed-Debbî. *Buğyetü'l-Multamis fî Ta'rîhi'r-Ricâlü'l Endülüs*. Ed. F. Codera ve J. Ribera. Madrid: 1884-85

Ed-Dârimî. *El-Müsned*. Delhi: 1919

Derbend-Nâme. Tr. M. Kazem Beg. St. Petersburg: 1851

Ed-Dımeşkî, Ebu'l-Fazl. *El-İşâre ilâ Mahâsin et-Ticâre*. Kahire: 1977.

Ed-Dîneverî. Kitâb Ahbârü't-Tivâl. Ed. I. Kratchkovsky. Leiden: 1912

El-Gazzâlî. *El-Vecîz fî Fıkhi'l-İmâm Şâfi'î*. Kahire: 1889

– *İhyâ 'Ulûmü'd-Dîn*. Kahire: 1872; Londra: 1957

El-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. Ed. M. de Goeje. Leiden: 1885

El-Hamdânî. *Sıfatü Cezireti'l-Arab*. Ed. M. el-'Akvâ. Riyad: 1977

El-Harbî. *Kitâb el-Menâsik ve emâkinü turuki'l-hac ve me'âlimü'l- Cezîre*. Beyrut: 1969; Riyad: 1981

El-Hillî, M. *Kitâb Şerâ'i'ü'l-İslâm*. Kalküta: 1839

İbn 'Abdü'l-Hakem. *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*. New Haven: 1922; Ed. A. M. Amir. Kahire: 1960.

– *Sîret-ü 'Ömer b. Abdülaziz*. Kahire: 1927; Ed. A. 'Ubeyd. Beyrut: 1964, 1994; Şam: 1967

İbn 'AbdüRabbih. *El-Ikdü'l-Ferîd*. Kahire: 1885, 1965

İbn 'Abdürrahîm. *Tuhfetü'l-Elbâb*, Bibliothèque Nationale, ms. 2167. Paris: tarihsiz.

İbnü'l-'Adîm. *Zübdetü'l-Haleb fî Ta'rîhü'l-Haleb*. Ed. S. el-Dahhân. Şam: 1951.

İbnü'l-Esîr. *El-Kâmil fi't-Tarîh*. Ed. C. J. Tornberg. Leiden: 1851-56

– *Üsdü'l-Gâbe fî Mârifeti's-Sahabe*. Kahire: 1864

İbn Be'ra. *Keşfü Esrâri'l-'ilmiyye bi-Dâri'd-Darbü'l-Mısriyye*. Kahire: 1966.

İbn Fadlân. *Risâlet İbn Fadlân*. Ed. S. el-Dahhân. Şam: 1959

İbnü'l-Fakîh. *Muhtasar Kitâbü'l-Büldân*. Leiden: 1855

İbn Hacer. *Kitâbü'l-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe*. Kahire: 1906

İbn Hammâd. *Ahbâr u Mulûk Benî 'Ubeyd ve Sîretuhum*. Ed. M. Vonderheyden. Cezayir: 1927

İbn Havkal. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Ed. M. de Goeje. Leiden: 1872

– *Kitâb Sûretü'l-Arz*. Ed. J.H. Kramers. Leiden: 1938, 1967

İbn Hişâm. *Das Leben Muhammed's nach Muhammad Ibn Ishâk*. Ed. F. Wüstenfeld. Göttingen: 1858-59

İbn 'İzârî. *Kitabü'l-beyânü'l-mugrib fi ahbâri'l-Magrib*. Ed. R. Dozy. Leiden: 1851

İbn İshâk. *The Life of Muhammad* (İbn İshâk'ın *Sîretü Resulullah*'ının bir tercümesi). Oxford: 1848-1851

İbn İyâs. *Bedâ'i'ü'z-Zuhûr*. Kahire: 1893, 1960

İbnü'l-Cevzî. *Menâkibu'l-Bağdâd*. Bağdat: 1923.

İbn Cübeyr. *Rıhlet-i İbn Cübeyr*. Leiden: 1907.

İbn Kesîr. *El-Bidâye ve'n-Nihâye*. Kahire: 1932; Riyad: 1966

İbn Haldûn. *El-Mukaddime: Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber*. Kahire: 1867; Beyrut: 1878, tarihsiz.

İbn Hallikân. *Vefâyatü'l-A'yân ve Enbâ' Ebnâ'ü'z-Zamân*. Ed. M. de Slane. Paris: **1843-61; Kahire: 1882; Beyrut: 1969**

İbn Hurdâzbih. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Leiden: 1889, 1906

İbn Mâce. *Sünen İbn Mâce*. Ed. M. Bâkî. Kahire: 1895, 1954

İbn Memmâtî. *Kavânînü'd-Devâvîn*. Ed. 'A. S. 'Atîyye. Kahire: 1943

İbnü'l-Mücâvir. *Tarîhü'l-Müstebser*. Ed. O. Löfgren. Leiden: 1951-54

İbn Müyesser. *Kitâb Ahbâr-ü Mısr*. Ed. H. Masse. Kahire: 1919

İbnü'l-Kalânisî. *Zeyl Tarîh-ü Dımeşk*. Ed. H. F. Amedroz. Beyrut: 1908

İbn Kuteybe. *Kitâbü'l-İmâme ve's-Siyâse*. Kahire: 1904 (atıf tartışmalıdır)

– *'Uyûnü'l-Ahbâr*. Kahire: 1963

– *Kitâbü'l-Ma'ârif*. Beyrut: 1970

İbn Rüsteh. *El-A'lâku'n-Nefîse*. Ed. M. de Goeje. Leiden: 1892

İbn Sa'd. *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Ed. E. Sachau. Leiden: 1904-27; Ed. A. 'Abbâs. Beyrut: tarihsiz.

İbn Sa'id. *Kitâbü'l-Mugrib fî Hulâü'l-Magrib*. Ed. L. Tallquist. Leiden: 1899

İbnü's-Sayrafî. *El-İşâre ilâ Men Nâlâü'l-Vizâre*. Ed. 'A. Muhlis. Kahire: 1924

İbn Tagrîbirdî. *En-Nucûm ez-Zâhire fî Ahbâr Mısr ve'l-Kahire*. Kahire: 1929-72

İbn Teymiyye. *El-Fetâvâü'l-Kübrâ*. Kahire: 1961-66

İbn Tıktakâ'. *El-Fahrî fi'l-Adâbü's-Sultânîye*. Ed. H. Derenbourg. Paris: 1895

İbn Vâsil. *Müferrecü'l-Kürûb fî Ahbâr benî Eyyûb*, Ed. J. D. Eş-Şeyyâl. Kahire: 1953-60

El-İsfahânî, el-Hasan. *Bilâdü'l-'Arab*. Ed. H. el-Câsir. Riyad: 1968

El-İstahrî. *Kitâb Mesâlik ve'l-Memâlik*. Ed. M. de Goeje. Leiden 1870, 1892, 1927

El-Câhiz. *Mecmû'at Risâ'il el-Câhiz*. Kahire: 1906

– *Resâ'il el-Câhiz*. Ed. H. Sandûbî. Kahire: 1933

– *Et-Tebessür fi't-Ticâre*. Kahire: 1935 (atıf tartışmalıdır)

– *Kitâbü'l-*Hayavân. Kahire: 1943

– *Mecmû'at Resâ'il el-Câhiz*. Beyrut: 1972

El-Cahşiyârî. *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Kütâb*. Leipzig: 1926

El-Kâsânî. *Bedâ'i'ü's-Sanâ'i' fi Tertîbü'ş-Şerâ'i'*. Kahire: 1910

El-Keşşâf. *Kitâbü'l-Hiyal ve'l-MahâriC*. Ed. J. Schacht. Hanover: 1923

El-Kindî. *The Governors and Judges of Egypt*. Ed. R. Guest. Leiden: 1873, 1912

– *Kitâb Fedâ'il Mısr*. Kahire: 1971

Maimonides. *Responsa*. Ed. J. Blau. Kudüs: 1957-61

El-Mahzûmî. *Kitâbü'l-Minhâc fi 'ilm Harâc Mısr*, ms. no. add. 23483, British Museum. Londra: Tarihsiz

Mâlik b. Enes. *El-Müdevvene*. Kahire: 1905, 1951

– *El-Muvatta' li'l-İmâm Mâlik*. Beyrut: 1985

El-Makrîzî. *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikrü'l-Hitat ve'l-Âsâr*. Kahire: 1853; Beyrut 1959

– *ez-Zehebü'l-mesbûk fi zikri men Hacce mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk*. Kahire: 1955

– *İtti'âz el-Hunefâ Bi-Ahbâr el-Eimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*. Ed. J. D. Eş-Şeyyâl. Kahire: 1948

– *Kitâbü'l-İgaset el-Umme bi-Keşfü'l-Gimme*. Ed. J. D. Eş-Şeyyâl ve M . Ziyâde. Kahire: 1957

– *Şüzûrü'l-'ukûd fi zikri'n-nukûd*. Ed. M. el-'Ulûm. En-Necef: 1967

El-Mervazî. *Fi's-Sîn ve't-Türk ve'l-Hind*. Londra: 1942

El-Mes'ûdî. *Murûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. Ed. A. C. De Meynard. Paris: 1981-77

– *Kitâbü'l-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Ed. M. de Goeje. Leiden: 1893

El-Mâverdî. *El-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Kahire: 1909

Miskeveyh. *Kitâb Tecâribü'l-Ümem*. Kahire: 1914; Ed. H. F. Amedroz ve D.S. Margoliouth. Oxford: 1920-21

El-Mü'eyyed fi Dîn Allah eş-Şîrâzî. *Sîret el-Mü'eyyed fi Dîn Allah eş-Şîrâzî*, Dâ'iü'l-Du'ât. Ed. M. K. Hüseyin. Kahire: 1949

El-Müberred. *El-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb*. Ed. Muhammed İbrâhîm. Kahire: tarihsiz.

El-Mukaddesî (çev. notu: Makdisî). *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifetü'l-Akâlim*. Ed. M. de Goeje. Leiden: 1877, 1906

El-Muttakî el-Hindî. *Kenzü'l-'Ummâl fî Sünenü'l-Akvâl* ve'l-Af'âl. Haydarabad: 1894.

En-Nâblusî. *Kitâb Lüma' el-Kavânîn el-Mudîye fî Devâvinü'd-diyâr el-Mudîye*. Ed. C. Becker and C. Cahen. Bulletin d'Études Orientales, C. 16. Şam: 1961

Nâsir-i Hüsrev. *Sâfer-nâme*. Ed. C. Schafer. Paris: 1881; Ed. Y. El-Keşşâb. Kahire: 1945 (Arapça tr.)

En-Nevâcî. *Halbetü'l-Kümeyt*. Kahire: 1882

En-Nevevî. *Minhâcü't-Tâlibîn*. Kahire: 1955

En-Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Arab fî Fünûnü'l-Edeb*. Kahire: 1924

El-Kâdî en-Nu'mân. *De'âimü'l-İslam: "Kitâbü'l-Ferâ'id."* Ed. A. Faydâ' (A. Fyzee). Kahire: 1951, 1960

– *Kitâbü'l-İktisâr*. Şam: 1957

El-Kalkaşendî. *Subhü'l-A'şâ*. Kahire: 1914-21, tarihsiz.

El-Kazvînî. *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'İbâd*. Beyrut: 1969

El-Kayravânî. *Cema'ü'l-Cevâhir fi'l-Milh ve'n-Nevâdir*. Kahire: 1953

Kudâme b. Ca'fer. *Kitâbü'l-Harâc*. Leiden: 1889

El-Kudûrî. *Muhtasarü'l-Kudûrî*. İstanbul: 1901

Ebû Raşîd b. Zübeyr. *Kitâbü'z-Zehâ'ir ve't-Tuhaf*. Ed. M. Hamidullah. Kuveyt: 1959

El-Rüzrâverî. *Zeylü Tacâribi'l-Ümem*. Ed. H. F. Amedroz. Kahire: 1916

Es-Sâbî. *Kitâbü Ta'rîhi'l-Vüzerâ'*. Ed. H. F. Amedroz. Leiden: 1904

Es-Samhûdî. *Vefâ'ül-Vefâ fî Ta'rîhi Dari'l-Mustafa*. Beyrut: 1973, 1981

Es-Serahsî. *Kitâbü'l-Mebsût*. Kahire: 1906; Beyrut 1986

Es-Sayrafî. Ez-Zeyl 'alâ Kitâbü Silsilat et-Tevârîh. Paris: 1811

Eş-Şâfi'î. *Kitâbü'l-Ümm*. Kahire: 1903-07

Eş-Şevkânî. *Fethü'l-Kadîrü'l-Câmi' beyne fenâü'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: 1979

Eş-Şeybânî, Muhammed b. Hassan. *Kitâbü'l-Mehâric fi'l-Hiyel*, Ed. J. Schacht. Leipzig: 1930

– *Kitâbü'l-İktisâb fi'r-Rızku'l-Müstetâb*. Ed. Muammad 'Arnûs. Kahire: 1939

– *Kitabü'l-Asl*, "Kitâbü'ş-Şerike," "Fıkhu Hanefi," no. 34. Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye. Kahire: tarihsiz

Es-Sînî. *El-'Alâkât beyne'l-'Arab ve's-Sîn*. Kahire: 1950

Süleymân et-Tâcir. *Silsiletü't-Tevârîh*. Ed. M. Langlès. Paris: 1811

Es-Suyûtî. *Ta'rîhü'l-Hülefâ'*. Kahire: 1887, 1932

Et-Taberî. Tâ'rîhü'r-rusul ve'l-Mulûk. Ed. M. de Goeje. Leiden: 1879-1901

Et-Tanûhî. *El-Ferec ba'de'ş-Şidde*. Kahire: 1904

– *Nişverü'l-Muhâdara*. Ed. D.S. Margoliouth. Londra: 1921-31

Et-Tartuşî. *Sirâcü'l-Mulûk*. Kahire: 1901

Et-Tayâlisî. *El-Müsned*. Haydarabad: 1894

Es-Se'âlebî. *Letâ'ifü'l-Ma'ârif*. Ed. P. De Jong. Leiden: 1867

– *Simârü'l-Kulûb*. Kahire: 1866, 1875

Et-Tirmizî. *Es-Sahîh*. Kahire: 1866, 1875

Anonim. *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind*. Ed. J. Sauveget. Paris: 1948

– *Hudûdü'l-'Âlem*. Tr. V. Minorsky ve Ed. C. Bosworth. Oxford: 1937; Londra: 1970

El-Vâhidî. Esbâbü'n-Nuzûl. Kahire: 1968

El-Vâkidî. *Kitâbü Megâzî Resulullah*. Ed. A. Von Kremer. Calcutta: 1855-1856; Ed. M. Jones. Londra: 1965

El-Vâsıtî. *Ta'rîhü'l-Vâsıtî*. Bağdat: 1967

Yahyâ b. Âdem. *Kitâbü'l-HarâC*. Beyrut: 1979

El-Ya'kûbî. *Ta'rîhü'l-Ya'kûbî*. Ed. M. -Th. Houtsma. Leiden: 1883

– *Kitâbü'l-Büldân*. Ed. M. de Goeje. Leiden: 1892, 1906

Yâkût. *Mu'cemü'l-Büldân*. Ed. F. Wüstenfeld. Leipzig: 1866-73; Kahire: 1906; Beyrut:1957, tarihsiz.

– *İrşâdü'l-Arîb*. Ed. D.S. Margoliouth. Londra: 1907

Zeyd b. 'Alî. *Mecmû'ul-Fıkh*. Ed. E. Griffini. Milano: 1919

Ez-Zübeyr b. Bekkâr. *Cemheretu Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ*. Ed. M. Şâkir. Kahire: 1961

Ez-Zübeyrî. *Kitâbu Nesebi Kureyş*. Ed. E. Levi Provençal. Kahire: 1953

Ez-Zürkânî. *Şerhüz-Zürkânî 'alâ Muvatta'ul-İmâm Mâlik*. Kahire: 1936, tarihsiz.

II. Orta Çağ Gayr-i Müslim Birincil Kaynakları

AelfriC. *Dictionarium Saxonico-Latino-Anglicum*. Menston: 1970

Agobard. *De Insolentia Judaeorum, in Patrologiae Cursus Completus*. Series Latina. Ed. J. P. Milne. Paris: 1844-64

Amari, M. *Storia dei Musulmani di Sicilia*. Firenze: 1854; Katanya: 1933

– *I Diplomati Arabi del Regio Archivio Fiorentino*. Firenze: 1863

Bonaini, *F. Statuti Inediti della Città di Pisa dal XI al XIV Secolo*. Floransa: 1854-70

Bonvillano (1198). Ed. J. Eirman, H. Krueger, and R. Reynolds. Cenova: 1939

Chau-Ju-Kua, Chu-Tan-Chi. Tr. F. Hirth and W. Rochill. St. Peterburg: 1911

Constantine VII Porphyrogenitos. *De Administrado Imperio.* Ed. I. Becker. Bonn: 1840

Cosmos Indicopleustes. *Topographie Chrétienne*. Paris: 1968-71

Denzinger, J. *Enchiridion Symbolorum*. Freiburg: 1947

Diodorus Siculus. *Bibliotheca Historica.* Ed. C. H. Oldfather. Londra: 1933-67

Dionysios. *Chronique de Denys de Tell Mahre*. Ed. J. Chabot. Paris: 1895

Diplomata Karolinorum I: Pépin le Bref, Carloman, Charlemagne. Ed. F. Lot. Paris: 1940

Documenti del Commercio Veneziano nei Secoli XI–XIII. R. Morozzo della Roca and A. Lombardo. Torino: 1940

Einhardus. *MGH: Annales Francorum:* G. Teulet. Paris: 1840

— *MGH: Annales Regni Francorum:* Ed. G. H. Pertz ve F. Kurze. Hanover: 1895

— *MGH: Scriptores Einhardus Vita Karoli Magni Imperatoris*. Ed. L. Halphen. Paris: 1923

Filangieri, R. "Codex Diplomaticus Cavensis," *Codice Diplomatico Amalfitano.* Napoli: 1917

Gregory of Tours. *Opera, Pars I, Historica Francorum*, in *MGH: Scriptores rerum Merovingicarum.* Ed. I. W. Arndt ve B. Krusch. Hanover: 1884

— *Historia Francorum.* Middlesex: 1986

Guglielmo Cassinese, 1190–1192. Ed. M. Hall, H. Kreuger, ve R. Reynolds. Cenova: 1939

Herodotus. *History, Book 3.* Ed. and Tr. A. H. Sayce. Londra: 1883

Histoire des Conciles. Ed. C. J. Hefele. Paris: 1907-08

Historia Patria Monumenta:

— C. 6, *Chartarum (HPM Chartarum).* Torino: 1853

— C. 7, *Liber Jurium Republicae Genuensis: "Liber Jurium."* Torino: 1857

Suriyeli Michael. *Chronique de Michel le Grand*. Tr. ve Ed. V. Langlois. Venedik: 1868

Milne, J. P. *Patrologiae Cursus Completus*, C. 214. Paris: 1855

Monk of St. Gaul ("Monachus Sangallensis"). *MGH: Gesta Karoli Magna: Scriptores Sacri II*: Hanover: 1884

Monumenta Germaniae Historica (MGH):

— *MGH: Annales Francorum.* Ed. J. Teulet. Paris: 1840

— *MGH: Annales Regni Francorum.* Ed. G. H. Pertz and F. Kurze. Hanover: 1895

— *MGH: Canones Apostolorum et Conciliorum Saecularum, IV, V, VI, VII, Pars Altera.* Ed. H. Th. Bruns. Berlin: 1839

— *MGH: Contra Judices, Poeta Latina Medii Aevi.* Hanover: 1884

— *MGH: Epistolae Selectae: Boniface.* Ed. M. Tangl. Berlin: 1916

— *MGH: Epistolae Karolini Aevi.* Ed. E. Dümmler. Berlin: 1891

— *MGH: Epistolae Merovingici et Karolini Magni.* Ed. W. Gundlach. Berlin: 1892

— *MGH: Formulae Imperiales e Curia Ludovici Pii.* Ed. K. Zeumer. Hanover: 1886

— *MGH: Gesta Dagoberti: Scriptores rerum Merovingicarum.* Ed. B. Krusch. Hanover: 1884

— *MGH: Legum Capitularia Regum Francorum.* Ed. A. Boretius and V. Krause. Hanover: 1883, 1897

— *MGH: Scriptores Einhardus Vita Karoli Magni Imperatoris.* Ed. L. Halphen. Paris: 1923

— *MGH: Scriptores rerum Merovingicarum: Chronique de Pseudo Frédégaire, Continuatio.* Ed. B. Krusch. Hanover: 1888

— *MGH: Scriptores rerum Merovingicarum:* Opera, Pars I, Historica Francorum. Ed. I. W. Arndt and B. Krusch. Hanover: 1885

Patrologiae Cursus Completus, Series Latina. Ed. J.P. Migne. Paris: 1844-1855

— Agobard, Bishop of Lyon. *De Insolentia Judaeorum*, C. 54

— Sancti Odonis Abbatis Cluniacensis II: *De Vita Sancta Geraldi Aurilliacensis Comitus*, C. 133

Periplus. Anonim. *Periplus of the Erythraean Sea.* Tr. W. Schoff. Philadelphia: 1927

Photius. *Bibliothèque.* Ed. R. Henry, C. 7. Paris: 1974

Pliny. *Natural History.* Ed. A. H. Rackham. Cambridge: 1938-62

Polybius. *The Histories.* Ed. W. Paton. Londra: 1922-27

Procopius. *Book of the Persians Wars*. Bonn: 1833–38

Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Orientaux, L'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris: 1872

Recueil des Historiens des Gaules et de la France. Ed. M. Bouquet. Paris: 1760

Regesta Pontificum Romanorum ad Annum 1098. Ed. P. Jaffé. Roma: 1885–88

Regesto di Farfa. Ed. I. Georgi and U. Balzani. Roma: 1879

Select English Documents of the Ninth and Tenth Centuries. Ed. P. E. Harmer. Cambridge: 1914

St. Augustine. De Civitate Dei. Ed. P. de Labriolle. Paris: 1941–46

Strabo. *Geography*. Ed. ve Tr. H. L. Jones. Londra: 1917–32

Theodolphus. *(MGH): Carmina Contra Judices, Poeta Latina Medii Aevi*. Hanover: 1884

Theophanes. *Chronographia*. Ed. C. de Boor. Leipzig: 1883

Tobler, T. and Molinier, A. *Itinera Hierosolymitana et Descriptiones Terrae Sanctae*. Cenevre: 1879

Ughelli, F. *Italia Sacra*. Venedik: 1730

Al-'Umarī. "Al-'Umarī: *Condizioni Degli Stati Cristiani dell'Occidente Secondo: Una Relazione di Domenichino Doria de Genova*. Ed. M. Amari. *Atti R. Acad. LinC. Mem.*, no. 11. Cenova: 1883

III. Modern Yakın Doğu İkincil Kaynakları

Ashtor, E. A. "Quelques Indications sur les Revenues dans l'Orient au Haut Moyen Âge", *JESHO*, C. 2, 1959

— *Histoire des Prix et des Salaries dans l'Orient Médiéval*. Paris: 1969

— "Quelques Observations d'un Orientalist sur la Thèse de Pirenne," *JESHO*, C. 13, 1970

— *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. Londra: 1976

—"Banking Instruments between the Muslim East and the Christian West," *East-West Trade in the Medieval Mediterranean* içinde. Londra: 1986

— "Apercussur les Rādhānites," *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, art. 3. Londra: 1987

'Ashur, F. H. M. *Al-'Alāqah bayna al-Bunduqīyah wa al-Sharq al-Adnā al-Islāmī fi al-'Asr al-Ayyūbī*. Alexandria: 1980

'A. S. 'Atīyah. *The Crusade in the Later Middle Ages*. Londra: 1938

– *Crusade, Commerce, and Culture*. Bloomington: 1962

Bacharach, J. "Monetary Movements in Medieval Egypt, 1171-1517," *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World* içinde. Durham: 1983

Balog, P. "History of the Dirham in Egypt from the Fātimid Conquest until the Collapse of the Mamlūk Empire: 358/968–922/1517," *Revue Numismatique*, seri 6, no. iii, 1961

"Fātimid Glass Jetons: Token Currency or Coin-Weights?" *JESHO*, C. 24, s. 1, 1979

Balog, P. and Yvon, J. "Monnaies à Légendes Arabes de l'Orient Latin," *Revue Numismatique*, 6. seri, C. 1, 1958

El-Berrāwî, R. *Hālat Misr al-Iqtisādîyah fi Ahd al-Fātimîyîn*. Kahire: 1948

Bates, M. "Thirteenth Century Crusader Imitations of Ayyūbid Silver Coinage," *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy, and History* içinde. Ed. D. Kouymijian. Beyrut: 1974

— "The Function of Fātimid and Ayyūbid Glassweights," *JESHO*, C. 26, s. 1, 1981

Becker, C. *Islamstudien*. Leipzig: 1924

Bolin, S. "Muhammad, Charlemagne, and Ruric," *Scandanavian Economic History Review*, C. 1, 1953

de Boüard, M. "Sur l'Évolution Monétaire de l'Égypte Médiévale," *L'Égypt Contemporaine* içinde, C. 30, 1939

Brockelmann, C. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Leiden: 1937

Caetani, L. *Chronographia Islamica*. Paris: 1912

Cahen, C. "L'Histoire Économique et Sociale de l'Orient Musulman Médiéval", *Studia Islamica*, C. 3, 1955

— "A Propos et Autour d"Ein Arabisches Handbuch der Handelswissenschaft", *Oriens*, C. 15, 1962

— "L'Alum Avant Phocée," *Revue d'Histoire Économique*, 1963

— "Douanes et Commerce dans les Ports Mediterranéens de l'Égypt Médiévale d'Après le'Minhā dj' d'al-Makhzūmî," *JESHO*, C. 4, 1964

— "Quelques Problèmes Concernant l'Expansion Économique Musulmane au Haut Moyen Âge," *Settimane di Studio del Centro Italiano sull Alto M*edioevo, C. 12; *Les Peuples Musulmans dans l'Histoire Médiévale* içinde tekrar basım. Şam: 1977e

— "Un Text Peu Connu Relatifau Commerce Oriental d'Amalfi au XeSiècle," *Archivio Storico Napoletano*, yeni seri, C. 34, 1965a

— "Government, Society, and Economic Life Under the 'Abbāsids and Fātimids," *Cambridge Medieval History*, C. 4, s. 1. Cambridge: 1966

— "Islamic Society and Civilization: Economy, Society, Institutions," *Cambridge History of Islam,* C. 2. Cambridge: 1970

— "Tari, Mancus, et Amiral," *JESHO*, C. 14, no. 2, 1971

— "L'Histoire Économique et Sociale de l'Orient Musulman Médiéval," *Les Peuples Musulmans dans l'Histoire Médiévale* içinde. Şam: 1977a

— "Quelques Mots sur le Déclin Commercial du Monde Musulman àla Fin du Moyen Âge," *Les Peuples Musulmans dans l'Histoire Médiévale* içinde. Şam: 1977b

— "L'Évolution de l'Iqta¯c du IXe au XIIe Siècle, in Les Peuples Musulmans sique?" *Les Peuples Musulmans dans l'Histoire Médiévale* içinde. Şam: 1977c

— "Y-a-til des Corporations Professionelles dans le Monde Musulman Classique?" *Les Peuples Musulmans dans l'Histoire Médiévale* içinde. Şam:1977d

— "Quelques Problèmes Concernant l'Expansion Économique Musulman au Haut Moyen Âge," *Les Peuples Musulmans dans l'Histoire Médiévale* içinde. Şam: 1977e

— "Commercial Relations Between the Near East and Western Europe from the VIIth to the XIth Centuries," *Islam and the Medieval West* içinde. Ed. K. Semaan. Albany: 1981 s. 1, 1981

— Orient et Occident au Temps des Croisades. Paris: 1983

Casanova, M. "Une Mine d'Or au Hidja¯z," *Comité des travaux historiques et scientifiques. Bulletin de la Section de géographie* içinde. Paris: 1920

Chittick, N. "East African Trade with the Orient," *Islam and the Trade of Asia* içinde. Ed. D.S. Richards. Oxford: 1970

Cohen, M. *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*. Princeton: 1980

Cook, A.S. "Ibn Fadlān's Account of Scandinavian Merchants on the Volga," *Journal of English and Germanic Philology*, C. 22, 1923

Cook, M. A. "Economic Developments," *The Legacy of Islam* içinde. Ed. J. Schacht and C. E. Bosworth. Oxford: 1974

Crone, P. *Meccan Trade and the Rise of Islam*. Princeton: 1987

DiMeglio, R. "Arab Trade with Indonesia and the Malay Peninsula from the 8th to the 16th Centuries," *Islam and the Trade of Asia* içinde. Ed. D.S. Richards. Oxford: 1970

Donner, F. "Mecca's Food Supply and Muhammad's Boycott," *JESHO*, C. 20, 1977

— *The Early Islamic Conquests*. Princeton: 1981

Dozy, R. *Supplément aux Dictionnaires Arabes*. Leiden: 1881

— Histoire des Musulmans d'Espagne, E. Lévi Provençal tarafından gözden geçirilmiştir. Leiden: 1932

Dunlop, D. M. "Scotland According to al-Idrīsī," C. A.D. 1154," *Scottish Historical Review*, C. 26, no. 102. Edinburgh: 1947

— *The History of the Jewish Khazars*. Princeton: 1954

— "Sources of Gold and Silver in Islam according to al-Hamdānī," *Studia Islamica*, C. 8, 1957

Ed-Dûrî, A. *El-Asrü'l- Abbâsi'l-Evvel*. Bağdat: 1945

— "Nuşu'l-Esnâf ve'l-Hiraf fi'l-İslâm," *Bulletin of the College of Arts Irāqī*, C. 13, 1966

— *Ta'rîhü'l-'Irâk el-İktisâdî fi'l-Karnü'r-Râbi' el-Hicrî*. Beyrut: 1974

Ehrenkreutz, A. S. "Extracts from the Technical Manual of the Ayyūbid Mint in Cairo," *BSOAS*, C. 15, s. 3, 1953

— "The Standard of Fineness of Gold Coins Circulating in Egypt at the Time of the Crusades," *JAOS*, C. 24, s. 3, 1954

— "The Crisis of the Dīnār in the Egypt of Saladin, *JAOS*, C. 76, 1956

— "Studies in the Monetary History of the Near East in the Middle Ages: the Standard of Fineness of Some Types of Dīnārs," *JESHO*, C. 2, 1959

— "Byzantine Tertartera and Islāmic Dīnārs," *JESHO*, C. 4, s. 2, 1961

— "Studies in the Monetary History of the Near East in the Middle Ages: the Standard of Fineness of Western and Eastern Dı¯na¯rs before the Crusades," JESHO, C. 6, s. 3, 1963

and Sciences, C. 1. Bağdat: 1959

— "Al-Jughrāfiyīn al-'Arab wa Rūsīyah," *Majallat al-Majma' al-Ilmī al-Irakī*, C. 13, 1966

— "Arabic Dīnārs Struck by the Crusaders: a Case of Ignorance or Economic Subversion," *JESHO*, C. 7, 1964

— "Early Islamic Mint Output," *JESHO*, C. 9, 1966

— "Monetary Aspects of Medieval Near East Economic History," *Studies in the Economic History of the Near East* içinde, Ed. M. A. Cook. Londra: 1970

— "Another Orientalist's Remarks Concerning the Pirenne Thesis," *JESHO*, C. 15, s. 1, 1972

— "Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamlūke Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century," *The Islamic Middle East: 700-1900: Studies in Economic and Social History* içinde. Princeton: 1981

— "The Fātimids in Palestine: Unwitting Promoters of the Crusades," *Egypt and Palestine: a Millennium of Association.* Kudüs: 1984

— *Monetary Change and Economic History in the Medieval Muslim World.* Aldershot and Burlington: 1992

Enan, M. *Decisive Moments in the History of Islam.* Lahore: 1939

Fahmy, A. M. Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Centuries. Londra: 1950

— *Al-Nuqūd al-'Arabīyah: Mādīhā wa Hādiruhā.* Kahire: 1964

Fischel, W. "The Origins of Banking in Mediaeval Islam," *JRAS*, 1933

— *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam.* Londra: 1968

Fisk, V. *Bankakten aus dem Faijum.* Göteberg: 1931

Freytag, G. *Lexicon Arabico-Latinum.* Beirut: 1975

Fyzee, A. "The Fātimid Law of Inheritances," *Studia Islamica*, C. 9, 1957

Gaiani, A. "The Juridical Nature of the Muslim *Qirād*," *East and West*, C. 4, no. 2, 1953

Gibb, H. A. R. "Chinese Records of the Arabs in Central Asia," *BSOAS*, C. 2, 1921

— "A New Interpretation of Islamic History," Cahiers d'Histoire Mondiale, C. 1; *Studies in the Civilization of Islam içinde* tekrar basım. Londra ve Boston: 1961

— *The Life of Saladin.* Oxford: 1973

Gil, M. "Maintenance, Building Operations, and Repairs in the House of the Qodesh in Fustāt," *JESHO*, C. 14, s. 2, 1971

"Dhimmī Donations and Foundations for Jerusalem (638–1099)," *JESHO*, C. 27, s. 2, 1984

Golius, J. Lexicon Arabico-Latinum, art. "Dirham." Leiden: 1653

Goitein, S.D. "From the Mediterranean to India," *Speculum*, C. 29, no. 2, s. 1, 1954

— "The Rise of the Near Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times," *Cahiers d'Histoire Mondiale*, C. 3, 1957

— "The Main Industries of the Mediterranean Area as Reflected in the Records of the Cairo Geniza," *JESHO*, C. 4, s. 2, 1961

— *Jews and Arabs: Their Contacts Through the Ages.* New York: 1964

— "Commercial and Family Partnerships in Medieval Islam," *Islamic Studies*. Karaçi: 1964a

— "The Exchange Rate of Gold and Silver Money in Fātimid and Ayyūbid Times," *JESHO*, C. 8, 1965

— "Bankers' Accounts from the Eleventh Century A.D.," *JESHO*, C. 9, 1966

— "Mediterranean Trade Preceding the Crusades: Some Facts and Problems," *Diogenes*, C. 59, 1967

— *A Mediterranean Society*. Berkeley: 1967-88 (beş cilt)

— *Studies in Islamic History and Institutions*. Leiden: 1968

— "Cairo: an Islamic City in Light of the Geniza Documents," *Middle Eastern Cities* içinde. Ed. I. Lapidus. Los Angeles: 1969

— "Mediterranean Trade in the Eleventh Century: Facts and Problems," *Studies in the Economic History of the Middle East in the Middle Ages* içinde. Ed. M. A. Cook. Londra: 1970

— *Letters of Medieval Jewish Traders*. Princeton: 1973

— "Changes in the Middle East (950–1150) as Illustrated in the Geniza Documents," *Islamic Civilization: 950–1150* içinde. Ed. D.S. Richards. Oxford: 1973a

— "From Aden to India," *JESHO*, C. 23, s. 1 ve 2, 1980

Gottheil, R. and Worrell, W. *Fragments from the Geniza Documents in the Freer Collection*. New York: 1927

Grasshoff, R. *Das Wechselrecht der Araber*. Berlin: 1899

— *Die Suftajah und Hawālah der Araber, Ein Beitrag zur Geschichte des Wechsels*. Göttingen: 1899a

Hamdānī, A. "The Fātimid-'Abbāsid Conflict in India," *Islamic Culture*, C. 41, no. 3. Haydarabad: 1967

Hamīdullāh, M. "Nouveaux Documents sur les Rapports de l'Europe avec l'Orient Musulman au Moyen Âge," *Arabica*, C. 7, 1960

— "Le Monde Musulman devant l'Économie Moderne," *Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée*, supp. 120, ser. 5, no. 3, 1961

— *Majmūʿat al-Wathāʾiq al-Siyāsīyah liʾl-Ahd al-Nabawī*. Beyrut: 1983

— "Embassy of Queen Bertha to Caliph al-Muktafī Billah in Bağdat," *Journal of the Pakistan Historical Society*, C. 1, 1953

Hassan, H. I. *Taʾrīkh al-Dawlah al-Fātīmīyah fī al-Maghrib wa Misr wa Sūrīyah wa Bilād al-Arab*. Kahire: 1958

Hassan, H. I. and Sharaf, T. A. *Al-Mucizz li-Dīn Allāh*. Kahire: 1963

Hayes, J., Ed. *The Genius of Arab Civilization*. Londra: 1983

Heck, G. (with A. S. Ehrenkreutz). "Additional Evidence of the Fātimid Use of Dīnārs for Propaganda Purposes," *Studies in Islamic History in Honor of Professor David Ayalon* içinde." Ed. M. Sharon. Jerusalem: 1986

— "Gold Mining in Arabia and the Rise of the Islamic State," *JESHO*, C. 42, s. 3, 1999

— *The Precious Metals of West Arabia: and Their Role in Forging the Economic Dynamic of the Early Islamic State*. Riyad: 2003

Heyd, W. C. *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Âge*. Leipzig: 1885; Amsterdam: 1959

Hitti, P. *Makers of Arab History*. New York: 1968

— *History of the Arabs*. Londra: 1970

— *Capital Cities of Islam*. Minneapolis: 1973

Hodgson, M. *The Venture of Islam*. Chicago: 1974

Holt, P. M. *The Age of the Crusades: the Near East from the Eleventh Century to 1517*. Londra: 1986

Hourani, G. *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Medieval Times*. Beyrut: 1963

Hughes, T. P. *Dictionary of Islam*. New Delhi: 1982

Humphreys, S. *Islamic History: a Framework for Inquiry*. Princeton: 1991

Husayn, A. A. *Al-Muqāranāt al-Tashrī'iyah bayna al-Qawānīn al-Wadaīyah al-Madanīyah wa al-Tashrī al-Islāmī: Muqāranāt bayna al-Qanūn al-Faransī wa Madhhab al-Imām Mālik bin Anas*. Kahire: 1947

Ibrahim, M. *Merchant Capital and Islam*. Austin: 1990

Al-Jāsir, H. "Kutub al-Manāzil min Rawāfid al-Dirāsāt 'an Jughrāfīyat Jazīrat al-Arab," *Al-Nadwah al- Alamīyah al- Ulā li-Dirāsāt Ta'rīkh al-Jazīrah al-Arabīyah* içinde. Riyad: tarihsiz

Khaddūrī, M. *Al-Silāt al-Diblūmāsīyah bayna Hārūn al-Rashīd wa Shārlamān*. Bağdat: 1939

Kramers, J. H. "Geography and Commerce," *The Legacy of Islam*. Ed. T. Arnold ve A. Gillaume. Oxford: 1931

— "Islamic Geography and Commerce," *The Islamic World and the West: A.D. 622-1492* içinde. Ed. A. Lewis. Londra: 1970

Labīb, S. "Capitalism in Medieval Islam," *Journal of Economic History*, C. 29, no. 1, 1969

— "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages," Studies in the Economic History of the Middle East içinde. Ed. M. A. Cook. Londra: 1970

Lampton, A. *Landlord and Peasant in Persia*. Londra: 1953

— "Reflections on the Iqtāc, *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton Gibb* içinde. Ed. G. Makdasi. Cambridge: 1965

Lane-Poole, S. *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, C. 4, Londra: 1879

— *Catalogue of the Collection of Arabic Coins in the Khedival Library at Cairo*. Londra: 1893

Lapidus, I. "Grain Economy of Mamlūk Egypt," *JESHO*, C. 12, 1980

— "Arab Settlement and Iraq in the Age of the Umayyad and Early Abbāsid Caliphs," *The Islamic Middle East: 700–1900* içinde. Ed. A.L. Udovitch. Princeton: 1981

— *A History of Islamic Societies*. Cambridge: 1988

Lavoix, H. *Monnaies à Légendes Arabes Frappées en Syrie par les Croisés*. Paris: 1877

Levtzion, N. "Ibn Hawqal, the Cheque, and Awghadost," *Journal of African History*, C. II, 1968

Lewicki, T. "Les Premiers Commerçants en Chine," *Rocznik Orientalistyczny*, C. 6, 1935

— "Écrivains Arabes du Siècle IX au XVI Traitant de l'Ambre Jaune de la Baltique et de son Importation en Pays Arabes," *Folia Orientalia*, C. 4, 1962

— "L'Apport des Sources Arabes Médiévales (IX-X Siècles) à la Connaissance de l'Europe Central et Orientale," *L'Occident col'Islam nell'Alto Medioevo içinde*. Spoleto: 1965

Lewis, B. *The Origins of Ismācīlism*. Cambridge: 1940

— "The Fātimids and the Route to India," *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istabul*, no. 1-4, 1949-50

— *Orientalism and History*. Ed. D. Sinor. Cambridge: 1954

— *The Arabs in History*. New York: 1966a

— "Government, Society, and Economic Life under the 'Abbāsids and Fatimids," *Cambridge Medieval History*, C. 4. Cambridge: 1966b

— "The Arabs in Eclipse," *The Economic Decline of Empires* içinde. Ed. C. M. Cipolla. Londra: 1970

— "Sources for the Study of Islamic History," *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde. Ed. M. A. Cook. Londra: 1970a

— *The Muslim Discovery of Europe*. Londra ve New York: 1982

Lombard, M. "L'Or Musulman du VIe au XIe Siècle," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 2, 1947

— *The Golden Age of Islam*. New York: 1975

Mājid, A. M. *Zuhūr al-Khilāfah al-Fātimīyah wa Suqūtuhā fi Misr*. İskenderiye: 1967

Mann, J. *Jews in Egypt and Palestine Under the Fātimid Caliphs*. Oxford: 1920-22

Massignon, L. "L'Influence d'Islam au Moyen Âge sur la Fondation et l'Essor des Banques Juives," *Bulletin d'Études Orientales de l'Institut Français de Damas*. Şam: 1931

Meilink-Roelofsz, M. "Trade and Islam in the Malay-Indonesian Archipelago Prior to the Arrival of the Europeans," *Islam and the Trade of Asia* içinde. Ed. D.S. Richards. Oxford: 1970

Messier, R. "The Almoravids: West African Gold and Gold Currency of the Mediterranean Basin," *JESHO*, C. 17, 1974

Mez, A. *Die Renaissance des Islams*. Heidelberg: 1922

— *Al-Hadārah al-Islāmīyah fi al-Qarn al-Rābic al-Hijrî* (Arapça tr.). Beyrut: 1961

Minorsky, V. *Marvazi on China, the Turks, and India*. Londra: 1945

Miquel, A. "L'Europe Occidentale dans la Relation Arabe de Ibrāhīm b. Ya'qūb," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 21, 1966

Al-Misrī, H. *Tijārat al-'Irāq fi al-Asr al-'Abbāsī*. İskenderiye: 1982

Mushrifah, A. *Nuzum al-Hukum bi-Misr fi Asr al-Fātimīyīn*. Kahire: n.d.

Nasr, S. N. *Islamic Science: an Illustrated Study*. Kent: 1976

Pellat, C. "Le Kitāb al-Tabassur bil-Tigārah Attribué a Gāhiz," Arabica, C. 1, 1954

Peters, F. E. "The Commerce of Mecca Before Islam," *A Way Prepared: Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder*. Ed. F. Kazemi ve R. McChesney. New York and Londra: 1988

— *Mecca: a Literary History of the Muslim Holy Land*. Princeton: 1994

Pirenne, H. *Mohammed and Charlemagne*. Londra: 1974a

Pryor, J. H. "The Origins of the Commenda Contract," *Speculum*, C. 2, no. 1, 1967

— "Mediterranean Commerce in the Middle Ages: a Voyage Under Contract of Commenda," *Viator*, C. 14, 1983

Al-Qūsī, M. *Tijārat Misr fī al-Bahr al-Ahmar hattā Suqūt al-Dawlah al- Fātimīyah, Risālah Duktūrāh, Jāmi at al-Qāhirah*, no. 1149. Kahire: tarihsiz

Rabbinowitz, L. *Jewish Merchant Adventurers*. Londra: 1948

Rabī', H. (Rabie, H.). *Al-Nuzum al-Mālīyah fī Misr Zaman al-Ayyūbīyīn*. Kahire: 1964

— *The Financial System of Egypt: A.H. 564-741 / A.D. 1169-1341* Londra: 1972

Al-Rāshid, S. *Darb Zubaydah*. Riyad: 1980

Raymond, A. and Weit, G. *Les Marchés du Caire*. Kahire: 1979

Richards, D.S. "Arabic Documents from the Karaite Community in Cairo," *JESHO*, C. 15, s. 1-2, 1972

Rodinson, M. "Le Marchand Musulman," *Islam and the Trade of Asia* içinde. Oxford: 1970

— *Islam and Capitalism*. Londra: 1978

Al-Samad, W. *Al-Sināçāt wa al-Hiraf 'inda al-'Arab fī al-'Asr al-Jāhilī*. Beyrut: 1981

Samadi, S.B. "Social and Economic Aspects of Life Under the Abbāsid Hegemony at Baghdad," *Islamic Culture*, 1955

Samarrai, A. "Some Geographical and Political Information on Western Europe in the Medieval Arabic Sources," *Muslim World*, C. 62, no. 4, 1972

Santillana, D. *Istituzioni di Diritto Musulmano Malichita*. Roma: 1938

Al-Sayf, A. *Al-Hayāh al-Iqtisādīyah wa al-Ijtimā'īyah fī al-Najd wa al-Hijāz fī al-Asr al-Umawī*. Riyad: 1983

Sayous, A. "Un Manual Arabe du Parfait Commerçant (XIe Siècle de Notre Ère)," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, no. 12, 1931

Scanlon, G. "Egypt and China: Trade and Imitation," *Islam and the Trade of Asia* içinde. Ed. D.S. Richards. Oxford: 1970

Schacht, J. *The Legacy of Islam*. Oxford: 1931

— "The Schools of Islamic Law and Later Development of Jurisprudence," *Law in the Middle East*, C. 1, 1955

— *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: 1964

Serjeant, R. B. "Meccan Trade and the Rise of Islam," *JAOS*, C. 60, no. 111, 1990

Shaban, M. *Islamic History: a New Interpretation*. Londra: 1971

— *Islamic Civilization: a New Interpretation*. Londra: 1976

Sharrāb, M. *Al-Madīnah fī al-'Asr al-Umawī*. Şam: 1984

Simon, R. "Hums et Ilāf, Commerce sans Guerre," *Acta Orientalia Academiae Hungaria*, no. 23, 1970

— *Meccan Trade and Islam: Problems of Origin and Structure.* Budapeşte: 1989

Sinor, D., Ed. *Orientalism and History.* Cambridge: 1954

Sourdel-Thomine, J. and Sourdel, D. "Trois Actes de Vente Damascains du Début du IVe/Xe Siècle," *JESHO*, C. 8, pt. 2, 1965

Sprenger, A. *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, C. 3, Berlin: 1869

Spüler, B. "Ibrāḥīm b. Jacqūb Orientalistische Bemerkungen," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, C. 3, 1938

— *The Muslim World: the Age of the Caliphs.* Leiden: 1960

— "Trade in the Eastern Islamic Countries in the Early Centuries," *Islam and the Trade of Asia* içinde. Ed. D.S. Richards. Oxford: 1970

Stern, S.M. "Ramisht of Sīrāf," *JRAS*, 1967

— "An Original Document from the Fātimid Chancery Concerning Italian Merchants," *Coins and Documents from the Medieval Middle East* içinde, art. 5. Londra: 1986

Stevenson, W. "Al-Idrīsī's Map of Scotland," *Scottish Historical Review*, C. 27, no. 104, 1948

Stillman, N. "The Eleventh Century Merchant House of Ibn 'Awkal," *JESHO*, C. 16, s. 1, 1975

Sulaymān, 'A. Al-'Alaqāt al-Hijāzīyah-al-Misrīyah Zaman Salātīn al-Mamālīk. Kahire: 1973

— *Al-Muslimūn wa al-Bizantīyūn.* Kahire: 1982

— *Al-Nishāt al-Tijārīyah fi al-Jazīrah al-'Arabīyah fi al-'Usūr al-Wustā*, Risālah Duktūrāh, Jāmi at al-Qāhirah, no. 1335. Kahire: tarihsiz.

Surūr , M . *Al-Dawlah al - Fātimīyāh fi Misr*. Kahire: 1965-66

— *Misr fi Asr al-Dawlah al-Fātimīyah*. Kahire: 1967

— *Siyāsat al-Fātimīyīn al-Khārijīyah*. Kahire: 1967

Al-Thunānī, M.H.M. *Al-'Alāqāt bayna Januwah wa al-Fātīmīyīn fi al-Sharq al-Adna.* Kahire: 1981

Tibbetts, G. R. "Pre-Islamic Arabia and Southeast Asia," *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society,* C. 19, s. 3, 1956

Torrey, C. C. *The Commercial Theological Terms in the Koran.* Leiden: 1892

Udovitch, A. "At the Origins of the Western Commenda: Islam, Israel, or Byzantium?" *Speculum*, C. 37, 1962

— "Credit as a Means of Investment in Medieval Islamic Trade, *JAOS*, C. 3, 1967

— "The 'Law Merchant' of the Medieval Islamic World," *Logic in Classical Islamic Culture* içinde. Ed. G. von Grunebaum. Berkeley: 1967a

— "Theory and Practice of Islamic Law: Some Evidence from the Geniza," *Studia Islamica*, C. 32, 1970a

— "Introductory Remarks," *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde. Ed. M. A. Cook. Londra: 1970b

— *Partnership and Profits in Medieval Islam*. Princeton: 1970c

— "Commercial Techniques in Early Islamic Trade," *Islam and the Trade of Asia*. Ed. D.S. Richards. Oxford: 1970d

— "Reflections on the Institutions of Credit and Banking in the Medieval Islamic Near East," *Studia Islamica*, C. 41, 1975

— "A Tale of Two Cities: Commercial Relations between Cairo and Alexandria during the Second Half of the Eleventh Century," *The Medieval City* içinde. Ed. H. Miskimin, D. Herlihy, and A. Udovitch. New Haven ve Londra: 1977

Al-Umarī, *A. Al-Hiraf wa al-Sināćāt fi al-Hijāz fi Asr Rasūl Allāh* Riyad: 1985

Waines, D. "The Third Century Internal Crisis of the 'Abbāsids," *JESHO*, C. 20, s. 3, 1977

Walker, J. *Catalogue of Muhammadan Coins*. Londra: 1941, 1956

Watt, M. *Muhammad at Mecca*. Oxford: 1953

— *Muhammad at Medina*. Oxford: 1956

— *The Majesty That Was Islam*. New York: 1974

— *Muhammad: Prophet and Statesman*. Oxford: 1974a

— "Hums," *EI*², C. 3, 1986

— "Makkah as the Spring board for the Call of Islam," *Studies in the History of Arabia: Arabia in the Age of the Prophet and the Four Caliphs*, C. 3, s. 1. 1989

Wehr, H. *A Dictionary of Modern Written ArabiC*. Wiesbaden: 1974

Wiet, G. *Cairo: City of Art and Commerce*. Kahire ve Beyrut: 1948

Zambaur, E. *Die Münzprägungen des Islams*. Wiesbaden: 1968

Zaytūn, A. *Al-Alāqāt al-Iqtisādīyah bayna al-Sharq wa al-Gharb fi al-Usūr al-Wustā*. Şam: tarihsiz

Ziyādah, N. *Al-Jughrāfiyah wa al-Rihlāt 'inda al-'Arab*. Beyrut: 1962

IV. Modern Batı İkincil Kaynakları

Abuafia, D. "Asia, Africa, and the Trade of Medieval Europe," *Cambridge Economic History of Europe*. Cambridge: 1983

— "Crocuses and Crusaders: San Gimignano, Pisa, and the Kingdom of Jerusalem," *Italy, Sicily, and the Mediterranean: 1100–1400* içinde. Londra: 1987a

— "Maometto et Carlo Magno: Le Due Aree Monetario Italiano dell'Oro e dell'Argento," *Italy, Sicily, and the Mediterranean, 1100–1400* içinde. Londra: 1987b

— "Marseilles, Acre, and the Mediterranean," *Italy, Sicily, and the Mediterranean* 15 içinde. Londra: 1987c

— *Commerce and Conquest in the Mediterranean: 1100–1500*. Aldershot and Burlington: 1993

— *Mediterranean Encounters: Economic, Religious, Political*. Aldershot and Burlington: 2000

Adelson, H. Medieval Commerce. New York: 1962

— "Early Medieval Trade Routes," *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision* içinde. Ed. A. F. Havighurst. Londra: 1969

Akerman, J. "The Gold Mancus," *Numismatic Chronicle*, C. 5, 1843

Allan, J. "Offa's Imitation of an Arab Dīnar," *Numismatic Chronicle*, 4. seri, C. 14, 1914

Amari, M. *Storia dei Musulmani di Sicilia*. Firenze: 1854

Aronius, J. *Regesten zur Geschichte der Juden*. Berlin: 1902

Astuti, G. *Origini e Svolgimento Storico della Commenda Fino al Secolo XIII*. Milano: 1933

Bach, E. *La Cité des Gênes au XIIe Siècle*. Kopenhag: 1955

Baecheler, J. *The Origins of Capitalism*. Oxford: 1975

Balard, M. "Les Génois en Romanie Entre 1204 et 1262," *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, C. 78, 1966

Bark, W. *The Origins of the Medieval World*. Stanford: 1958

Barnes, H. E. *An Economic History of the Western World*. New York: 1937

Bautier, R. "Les Grands Problèmes Politiques et Économiques de la Méditerranée Médiévale," *Revue Historique*, C. 233, 1965

— *The Economic Development of Medieval Europe*. Londra: 1971

Baynes, N. "M. Pirenne and the Unity of the Mediterranean World," *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision* içinde. Ed. A. F. Havighurst. Londra: 1969

Beaud, M. *History of Capitalism: 1500–1980*. Londra: 1984

Beeston, A. "Al-Idrīsī's Account of the British Isles," *BSOAS*, C. 12, s. 2, 1950

Belgrano, L. T. *Annali Genovesi de Caffaro e de suoi Continuatori dal MXCIX al MCCXCII*. Roma: 1890–91

Beltran, P. "Introduction del 'Mancuso' en la Economia Carolingia," *Centennial Publication of the American Numismatic Society*. Ed. H. Ingholt. New York: 1958

Benvenisti, M. *The Crusaders in the Holy Land*. Kudüs: 1970

Bensa, E. *Francesco di Marco da Prato*. Milano: 1928

Bernardi, A. "The Economic Problems of the Roman Empire at the Time of Its Decline," The Economic Decline of Empires içinde. Ed. C. M. Cipolla. Londra: 1970

Bishop, M. *The Middle Ages*. New York: 1985

Blancard, L. *Essai sur les Monnaies de Charles Ier*. Paris: 1868

— Les Millarès. Marseilles: 1876

— "Le Besant d'Or Sarrazinas Pendant les Croisades," *Mémoires de l'Académie des Sciences, Lettres, et Beaux-Arts de Marseilles*. Marseilles: 1879-80

Blanchet, A. "Les Monnaies dans la Chanson de Roland," *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres*. Marseilles: 1942

Bloch, M. "Le Capitalisme: Genèse et Manifestations," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 31, 1931

— "Le Problème de l'Or au Moyen Âge," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 5, 1933

— "Capitalistes Italiens du 'Trecento,'" *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 35, 1935

— "Capitalistes et Commerçants à Venice," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 36, 1936

— "Économie Naturale et Économie Argent," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 1, 1939a

— *La Société Féodale*. Paris: 1939b

— *Equisse d'une Histoire Monétaire de l'Europe*. Paris: 1954

— *Feudal Society*. Chicago: 1961

Blunt, C. E. "The Coinage of Offa," *Anglo-Saxon Coins* içinde. Ed. R. H. M. Dolley. Londra: 1961

Boeles, P. C. "Les Trouvailles de Monnaies Carolingiennes dans les Pays-Bas", *Bulletin des Musées Royaux des Arts Décoratifs et Industriels à Bruxelles*, no. 10, 1911

Böhmer, E.F. and Mühlbacher, E. *Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern*. Innsbruck: 1908

Bolin, S. "Muhammad, Charlemagne, and Ruric," *Scandanavian Economic History Review*, C. 1, 1953

Boissonnade, P. *Life and Work in Medieval Europe*. New York: 1927, 1959, 1987

Botet y Sisó, J. *Las Monedas Catalanes*. Barcelona: 1909

Bratianu, G. *Recherches sur le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe Siècle*. Paris: 1929

Bréhier, L. "Les Colonies d'Orientaux en Occident," *Byzantinische Zeitschrift*, C. 12, 1903

Breysig, T. *Jahrbücher des Fränkischen Reichs: Die Zeit Karl Martels*. Leipzig: 1869

Bronsted, J. *The Vikings*. New York: 1960

Brutzkus, J. "Trade with Eastern Europe, 1800-1200," *Economic History Review*, C. 13, 1943

Buckler, F. *Harunu'l-Rashid and Charles the Great*. Cambridge: 1931

Bury, J. *A History of the Later Roman Empire*. Londra: 1889, 1923

Byrne, E. "Commercial Contracts of the Genoese in the Syrian Trade of the Twelfth Century, *Quarterly Journal of Economics*, C. 31, 1917

— "Easterners in Genoa, *JAOS*, C. 38, s. 3, 1919

— "Genoese Trade with Syria in the Twelfth Century," *American Historical Review*, C. 25, 1920

— "The Genoese Colonies in Syria," *The Crusades and Other Historical Essays: Presented to Dana C. Munro by His Former Students*. Ed. L. Paetow. New York: 1928

— *Genoese Shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Cambridge: 1930

Calhoun, G. "Risk in Sea Loans in Ancient Athens", *Journal of Economic and Business History*, C. 2, no. 4, 1930

Cambridge Illustrated History of the Middle Ages, Ed. R. Fossier. Cambridge: 1989

Canabiss, J. "Agobard of Lyons," *Speculum*, C. 26, 1951

Canard, M. "La Relation du Voyage d'Ibn Fadlān chez les Bulgares de la Volga," *Annales de l'Institut d'Études Orientales*, C. 16, 1958

— "Arabes et Bulgares au Debut du Xe Siècle," *Byzance et les Musulmans du Proche Orient*, art. 5. Londra: 1973a

— "Byzance et Arabs: Relations Politiques," *Byzance et les Musulmans du Proche Orient*, art. 6. Londra: 1973b

— "Al-Hākim bi-Amri Allāh, *EI*², C. 3, 1986

Cantor, N.F. *Medieval History: the Life and Death of a Civilization*. New York: 1967

Cardini, F. *Europe and Islam*. Oxford: 2002

Casaretto, P. F. ***La Moneta Genovese in Confronto con le Altre Valute Mediterranee.*** Cenova: 1928

Chatfield, M. *A History of Accounting Thought*. New York: 1977

Chiaudano, M. and Moresco, M. *Il Cartolare di Giovanni Scriba*. Torino: 1935

Cipolla, C.M. *Money, Prices, and Civilization in the Mediterranean World*. New York: 1967

— *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy*, 1000-1700. Londra: 1976

Citarella, A. "The Relations of Amalfi with the Arab World before the Crusades," *Speculum*, C. 2, no. 2, 1967

— "Patterns in Medieval Trade: the Commerce of Amalfi before the Crusades," *Journal of Economic History*, C. 28, no. 4, 1968

Christmas, H. "Discovery of Anglo-Saxon Coins at White Horse, near Croyden," *Numismatic Chronicle*, yeni seri, C. 2, 1862

Claster, J. N. *The Medieval Experience: 300-1400*. New York ve Londra: 1982

Clough, S. B. *European Economic History: Economic Development of Western Civilization*. New York ve Londra: 1959, 1968

— *The Rise and Fall of Civilization*. Westport: 1951

Clough, S. B. and Cole, C. *Economic History of Europe*. Boston: 1952

Constable, G. "The Financing of the Crusades in the Twelfth Century," *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem*. Kudüs: 1982

Cox, O. *The Foundations of Capitalism*. New York: 1959

Davis, R. H. C. *A History of Medieval Europe*. Oxford: 1970

Dennett, D. "Pirenne and Muhammad," *Speculum*, C. 23, no. 2, 1948

Depping, B. Histoire du Commerce entre Levant et l'Europe. Paris: 1830; New York: 1970

Devic, C. and Vaissete, J. Histoire de LanguedoC. Toulouse: 1872–94

Devisse, J. "La France Carolingienne: Un Nouvel Essor," *Histoire de France*. Larousse: 1954

Diehl, C. *Essai sur l'Administration Byzantine dans l'Exarchat de Ravenna*. Paris: 1899

Dill, S. "Rome and Byzantium," *The Quarterly Review*, no. 383, 1900

Dobb, M. *Studies in the Development of Capitalism*. New York: 1947

Doehaerd, R. *Les Relations Commerciales entre Gènes, la Belgique, et l'Outremer d'après les Archives Notariales Génoises*. Roma: 1941

— "Les Réformes Monétaires Carolingiennes," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 7, 1952

Dolley, R. M. H. *Anglo-Saxon Coins*. Londra: 1961

Dopsch, A. *The Economic and Social Foundations of Europe*. Londra: 1937, 1953

Duby, G. *The Early Growth of the European Economy*. New York: 1974

Dunlop, D. "Scotland According to al-Idrīsī," Scottish Historical Review, C. 26, no. 102, 1947

Duplessy, J. "La Circulation des Monnaies Arabes in Europe Occidentale du VIIIe au XIIIe Siècle," *Revue Numismatique*, no. 18, 1956

von Ebengreuth, A. "Der Denar der Lex Salica," *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, no. 163, 1909

Edler, E. F. *Glossary of Mediaeval Terms of Business (Italian Series), 1200–1600*. Cambridge: 1934

Endemann, W. *Studien in der Romanisch-Kanonistischen Wirtschaftslehre*. Berlin: 1883

Evans, J. "A New Saxon Mint, Weardbyrig," *Numismatic Chronicle*, yeni seri, C. 13, 1893

Falco, G. "Appunti di Diritto Marittimo Medievale," *Il Diritto Marittimo*, C. 29, 1927

Febvre, L. "Un Critique Utile: Les Origines du Capitalisme Moderne à Gènes et W. Sombart," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 15, 1832

Fraehn, C. M. "Erklärung der im Jahr 1830 bei Steckborn im Thurgau Ausgegrabenen Münzen," *Bulletin Scientifique*, C. 2, publié par l'Académie Impériale des Sciences des Saint-Petersbourg, 1837

Fryde, E.B. ve M. M. "Public Credit, with Special Reference to Northwest Europe," *Cambridge Economic History of Europe*, C. 3. Cambridge: 1965

Ganshof, L. "Notes sur les Ports de Provence du VII au X Siècle," *Revue Historique*, 1938

— *Feudalism*. New York, Londra: 1963

Germaine, L. A. *De la Monnaie Mahométane Attribuée à un Évêque de Maguelone*. Montpelier: 1854

Gibbon, E. A. *The Decline and Fall of the Roman Empire*. Londra: 1969

Goldschmidt, L. Universalgeschichte des Handelsrechts. Stuttgart: 1891 Grice-Hutchinson, M. Early Economic Thought in Spain: 1177–1740. Londra: 1978

Grieg, S. Vikingetidens Skattefund, Universitetets old-Saksamlings Skrifter, C. 2, Oslo: 1929

Grierson, P. "A Rare Crusader Bezant with the 'Christus Vincit' Legend," Museum Notes, ANS, C. 6. New York: 1954

— "Commerce in the Dark Ages: a Critique of the Evidence," *Transactions of the Royal Historical Society*, 5. seri, C. 9, 1959

— "The Monetary Reforms of 'Abd Al-Malik," *JESHO*, C. 3, 1960

— "The Origins of the Grosso and of Gold Coinage in Italy," *Numismaticky Sborník*, C. 12, 1973

— *Later Medieval Numismatics (11th to 16th Centuries)*. Londra: 1979

— "Carolingian Europe and the Arabs: the Myth of the Mancus," *Dark Age Numismatics* içinde, art. 3, Londra: 1979a; *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* içinde, art. 32, 1954

— "Money and Coinage Under Charlemagne," *Dark Age Numismatics* içinde, art. 18, Londra: 1979b

Hall, K. "International Trade and Foreign Diplomacy in Early Medieval South India," *JESHO*, C. 6, s. 1, 1963

Hall, M. W. "Early Bankers in the Genoese Notarial Records," *Economic History Review*, C. 6, 1935–36

Halphen, *L. Études Critiques sur l'Histoire de Charlemagne*. Paris: 1921

Hansen, I.L. and Wickham, C. Eds. *The Long Eighth Century: Production, Distribution, and Demand*. Leiden: 2000

Hartmann, M. *Untersuchungen zur Geschichte der Byzantinischen Verwaltung in Italien*. Leipzig: 1889

— *Geschichte Italiens im Mittelalter*. Gotha: 1908

— *Der Islamische Oriente, C. 2: Die Arabische Frage*. Leipzig: 1909

Haskins, C. "The Renaissance of the Twelfth Century," *The Islamic World and the West: A.D. 622–1492* içinde. Ed. A. R. Lewis. Londra: 1970

Havighurst, A. F., Ed. *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision*. Boston: 1958; Londra: 1969

Hawkins, E. "An Account of Coins and Treasure Found in Cuerdale," *Numismatic Chronicle*, C. 5, 1842

Heaton, H. *Economic History of Europe*. Londra: 1948

Heer, F. *The Medieval World*. Londra ve New York: 1961

Herlihy, D. "Pisan Coinage and the Monetary Development of Tuscany," *Museum Notes*, ANS, C. 6, 1954

— "Treasure Hoards in the Italian Economy, 960–1139," *Economic History Review*, C. 10, no. 1, 1957–58

— *Pisa in the Early Renaissance: a Study in Urban Growth*. New Haven: 1958

— "Church Property on the European Continent, 701–1200," *The Social History of Italy and Western Europe*, art. 5. Londra: 1978

— "Asia, Africa, and the Trade of Medieval Europe," *The Cambridge Economic History of Europe*, C. 2, 1987

Hildebrand, B. "Natural-, Geld-, und Creditwirtschaft," *Jahrbuch der Nationalökonomie*. Berlin: 1864

Hilton, R. "Capitalism – What's in a Name?" *The Transition from Feudalism to Capitalism* içinde. Ed. R. Hilton. Londra: 1976

Himly, F. "Y-a-til eu Emprise Musulmane sur l'Économie des États Européens du VII au X Siècle?" *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, C. 5, pt. 1, 1955

Hodges, R. "Trade and Market Origins in the Ninth Century: an Archaeological Perspective of Anglo-Carolingian Relations," *Charles the Bald: Court and Kingdom* içinde. Ed. M. Gibson ve J. Nelson. New York: 1981

— *Dark Age Economics: the Origins of Towns and Trade*, A.D.600–1000. New York: 1982

Hodges, R. and Whitehouse, D. *Muhammad, Charlemagne, and the Origins of Europe*. Londra: 1983

Hodgett, G. *A Social and Economic History of Medieval Europe*. Londra: 1972

Höhlbaum, K. *Hansisches Urkundenbuch*. Halle: 1876

Holmboe, C. A. "Le Mancus des Anglo-Saxons," *Numismatic Chronicle*, C. 20, 1859

Hoover, C. "The 'Sea Loan' in Genoa in the Twelfth Century," *Quarterly Journal of Economics*, C. 40, 1926

Hovén, B. "Ninth Century Dirham Hoards from Sweden," *Journal of Baltic Studies*, C. 2, no. 3, 1982

Jacob, G. "Arabische Berichte von Gesandten an Germanische Füstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert," *Quellen zur Deutschen Volkskunde*, C. 1, Berlin and Leipzig: 1927

Jecklin, F. "Der Langobardisch-Karolingische Münzfund bei Ilanz," *Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft*, no. 25, 1906–07

Jones, J. *A History of the Vikings*. Oxford: 1986

Kennedy, P. *The Rise and Fall of the Great Powers*. New York: 1987

Kenyon, J. "Discovery of Ancient Coins and Other Treasures Near Preston," *Numismatic Chronicle*, C. 3, 1840

Knight, M. *The Economic History of Europe Until the End of the Middle Ages*. New York: 1926

Kohler, J. Die Commenda im Islamitischen Rechte. Würzburg: 1885

Kovalevskii, A. P. *Kniga Axmeda Ibn Fadlana o Ego Putes˙estvii na Volga v 921-922 gg*. Xarkiv: 1956

Kreuger, H. "Genoese Trade with Northwest Africa in the Twelfth Century," *Speculum*, C. 8, no. 3, 1933

— "Economic Aspects of Expanding Europe," *Twelfth Century Europe and the Foundations of Modern Society. Ed. M. Claggett* içinde. Madison: 1961

Lambrechts, P. "Le Commerce des 'Syriens' en Gaule du Haut-Empire à l'Époque Mérovingienne, *L'Antiquite Classique*, C. 6, 1936

Landra, A. *Corso di Storia del Commercio*. Torino: 1916

Lane, F.C. "Recent Studies on the Economic History of Venice," *Journal of Economic History*, C. 23, no. 3, 1963

— "Family Partnerships and Joint Ventures," *Venice and History: the Collected Papers of F. C. Lane*. Baltimore: 1966

— *Venice: a Maritime RepubliC*. Londra: 1973

— *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*. Londra: 1985

— "Double Entry Bookkeeping and Resident Merchants, *Studies in Venetian Social and Economic History* içinde, art. 5, Londra: 1987

— "Gino Luzzatto's Contributions to the History of Venice," *Studies in Venetian Social and Economic History* içinde. Ed. B. Kohl ve R. Müller. Londra: 1987a

— "The First Infidelities of the Italian Lira," *Studies in Venetian Social and Economic History. Eds. B. Kohl and R. Müller* içinde. Londra: 1987b

Lane, F.C. ve Hodgson, M.A. *The Early History of Venice from its Foundation to the Conquest of Constantinople,* A.D. 1204. Londra: 1901

Lanfranchi, L., Ed. S. *Georgio Maggiore*. Venedik: 1968, C. 2

LaTouche, R. *The Birth of Western Economy*. Londra: 1967

— "The So-Called 'Grand Commerce of the Merovingian Period," in The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision. Ed. A. F. Havighurst. Londra: 1969

Laurent, H. "Les Travaux de M. Henri Pirenne," *Byzantion*, C. 7, s. 2, 1932 — "Aspects Économiques dans la Gaule Franque: Marchands du Palais et Marchands d'Abbayes," *Revue Historique*, no. 183, 1938

Lestocquoy, J. "The Tenth Century," *Economic History Review*, C. 17, 1947

Lévi Provençal, E. "Un Échange d'Ambassades entre Cordove et Byzance au IXe Siècle," *Byzantion*, C. 12, 1937

Levillain, L. "Éxamen Critique des Dhartes Mérovingiennes et Carolingiennes de l'Abbaye de Corbie," *Mémoires et Documents Publiés par la Société de l'École des Dhartes*, C. 5, no. 14. Paris: 1902

Lewis, A. Naval Power and Trade in the Mediterranean: A.D. 500–1100. Princeton: 1951

— "Le Commerce et la Navigation sur les Côtes Atlantiques de la Gaul du Ve au VIIIe Siècle," *Le Moyen Âge*, 4. seri, C. 9,1953

— *The Northern Seas: Shipping and Commerce in Northern Europe, A.D. 300–1100*. New York: 1978

Lieber, A. "Eastern Business Practices and Medieval European Commerce," *Economic History Review*, 2. seri, C. 21, no. 2, 1968

Linden, U. S. "Ein Upplandsk Silverskatt frön 800-Talst," *Nordisk Numismatisk Arsskrift*, 1938

— "Ein Grosserfund Arabischer Münzen aus Stora Velinge, Gotland," *Nordisk Numismatisk Arsskrift*, 1941

Linder Welin, U. "The First Arrival of Oriental Coins in Scandanavia and the Inception of the Viking Age in Sweden," *Fornwännen*, C. 69, 1974

— "Oriental Coins and the Beginning of the Viking Period," *Fornvännen*, C. 71, 1976

Little, L.K. *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*. Ithaca: 1983

Littleton, A. C. *Accounting Evolution to 1900*. Birmingham: 1980

Littleton, A.C. ve Yamey, B. *Studies in the History of Accounting*. Homewood: 1956

Lombard. M. "Le Problème de l'Or au Moyen Âge," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 5, 1933

— "Les Bases Monétaires d'une Suprématie Économique: l'Or Musulman du VIIe au XIe Siècle," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, no. 2, 1947

— "Mahomet et Charlemagne, Le Problème Èconomique," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 1, no. 1, 1948

— *The Golden Age of Islam*. New York: 1975

de Longpérier, A. "Les Millarès: Étude sur un Monnaie du XIIIe Siècle," *Journal des Savants*, 1876

Lopez, R. S. *Studi sull'Economia Genovese nel Medio Evo*. Torino: 1936

— "Silk Industry in the Byzantine Empire," *Speculum*, C. 20, no. 1, 1945

— "In Search of a Business Class in Thirteenth Century Genoa," *Journal of Economic History, supp*., 1945a

— "Italian Leadership in the Medieval Business World," *Journal of Economic History*, C. 8, no. 1, 1948

— "The Dollar of the Middle Ages," *Journal of Economic History*, C.11, 1951

— "Still Another Renaissance?" *American Historical Review*, C. 57, no. 1, 1951a

— "L'Éveil Économique de l'Occident," *Cahiers d' Histoire Mondiale*, C. 1, no. 3, 1954

— *Settecento Anni Fa: il Ritorno all'Oro nell'Occidente Duecentesco*. Napoli: 1955

— "Back to Gold, 1252," *Economic History Review*, 2. seri, C. 9, no. 2, 1957

— "East and West in the Early Middle Ages," *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision* içinde. Ed. A. Havighurst. Boston: 1958

— "Alle Origini del Capitalismo Genovese," *Storia dell'Economia Italiana*. Ed. C. M. Cipolla. Einaudi: 1959

— "Trade in Seventh Century Byzantium," *Dumbarton Oak Papers*, no. 13, 1959a

— *Naissance de l'Europe*. Paris: 1962

— "Market Expansion: the Case of Genoa," *Journal of Economic History*, C. 24, 1964

— *The Birth of Europe*. New York: 1967

— Muhammad and Charlemagne: a Revision, *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision* içinde, Ed. A. Havighurst. Londra: 1969

— *The Commercial Revolution of the Middle Ages: 950-1350*. Cambridge: 1976

— "The East and West in the Middle Ages", The Shape of Medieval Monetary History içinde, art. 6, Londra: 1986

— "The Trade of Medieval Europe: the South," Cambridge Economic History of Europe, 2nd ed., C. 2., 1987

Lopez, R. S., ve Raymond, I. W. *Medieval Trade in the Mediterranean World*. Londra ve New York: 1955–56

Lopez, R.S. ve dğr. "England to Egypt: Long Term Trends in Long Distance Trade," *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, Ed. M. A. Cook. Londra: 1970

Loseby, S. T. "Marseille and the Pirenne Thesis II: "Ville Morte," *The Long Eighth Century: Production, Distribution, and Demand* içinde. Ed. I. L. Hansen ve C. Wickham. Leiden: 2000

Lot, F. La Fin du Monde Antique et le Début du Moyen Âge. Paris: 1927

— The End of the Ancient World and the Beginnings of the Middle Ages. Londra: 1931

Luzzatto, G. Breve Storia Economica d'Italia Medievale. Picolla: 1958

— *An Economic History of Italy from the Fall of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century*. Tr. P. Jones. Londra ve New York: 1961

— *Dai Servi della Gleba agli Albori del Capitalismo: Saggi di Storia Economica*. Bari: 1966

Lyon, B. "Historical Reality," *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision* içinde. Ed. A. F. Havighurst. Londra: 1969

Markov, A. *Topografia Kladov Vostochnykh Monet: Sasanidskikh i Kufischeskikh*. St. Petersburg: 1910

de Mas-Latrie, L. *Traités de Paix et de Commerce et Documents Divers Concernant les Relations des Chrétiens avec les Arabes d'Afrique Septentrionale au Moyen Âge*. Paris: 1866

Mateu y Llopis, F. "Le Repoblación Musulmana del Reino deValencia en el Siglo XIII y las Monedas de Tipo Al-Mohade," *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, C. 28, 1952

McCartney, C. *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge: 1938

McLaughlin, T. "The Teachings of the Canonists on Usury", *Medieval Studies*, s. 1: 1939, s. 2: 1940

Miles, G. "Byzantine Miliaresion and Arab Dirham," *Museum Notes*, ANS, no. IX, 1970

Miskimin, H. "Two Reforms of Charlemagne: Weights and Measures in the Middle Ages," *Economic History Review*, C. 1, no. 1, 1967

— *The Economy of Early Renaissance Europe*. New Jersey: 1969

Mitchell, W. *Essay on the Early History of the Law Merchant*. New York: 1969

Molmenti, P. *Venice: Its Individual Growth from the Earliest Beginnings of the Republic to the Fall of the RepubliC*. Tr. H. F. Brown. Chicago: 1906

Morrison, K. "Numismatics and Carolingian Trade: a Critique of the Evidence," *Speculum*, C. 38, no. 3, 1963

Moss, H. St. L. B. *The Beginning of the Middle Ages*. New York: 1931

— "Economic Consequences of the Barbarian Invasions," *Economic History Review*, C. 7, 1936–37

— *The Birth of the Middle Ages: 395-814*. Oxford: 1965

— "Economic Consequences of the Barbarian Invasions, *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision* içinde, Ed. A.F. Havighurst. Londra: 1969

Munro, D. and Sellery, G. *Medieval Civilization*. New York: 1914, 1964

Müller, G. *Documenti sulle Relazioni delle Città Toscane coll'Oriente Christiano*. Firenze: 1879

Noonan, T. "Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and the Surrounding Regions: the Use of the Fals in Early Islamic Trade with Eastern Europe," *JAOS*, C. 94, no. 4, 1974

— "Pre-1970 Dirham Hoards from Estonia and Latvia," *Journal of Baltic Studies*, C. 8, no. 3, art. 1, 1977, ve C. 9, no. 2, art. 4, 1978

— "When Did the First Dirhams Reach the Ukraine?" *Harvard Ukranian Studies*, C. 2, no. 1, 1978

— "When and How Dirhams First Reached Russia, a Numismatic Critique of Evidence," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, C. 1, s. 3 ve 4, 1980

— "Ninth Century Dirham Hoards from European Russia: a Preliminary Analysis," Viking Age Coinage in the Northern Lands içinde. Ed. M. Blackburn ve D. Metcalf. Oxford: 1981

— "Did the Khazars Possess a Monetary Economy? An Analysis of the Numismatic Evidence," *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, no. 2, 1982a

— "Ninth Century Dirham Hoards from Northwestern Russia and the Southeastern Baltic," *Journal of Baltic Studies*, C. 23, no. 2, 1982b

— "Why Dirhams First Reached Russia: the Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* içinde, C. 4, 1984a

— "The Regional Composition of Ninth-Century Dirham Hoards from European Russia," *Numismatic Chronicle*, no. 144, 1984b

— "Early 'Abbāsid Mint Output," *JESHO*, C. 29, 1986

Okey, T. *Venice and Its Story*. Londra: 1930

Oliver, E. H. *Roman Economic Conditions to the Close of the RepubliC.* Toronto: 1907

Oman, C. *The Dark Ages: 476–918*. Londra: 1959

— *The Coinage of England*. Oxford: 1961

Origo, I. *The Merchant of Plato*. New York: 1957

Painter, S. A *History of the Middle Ages: 284-1500*. Londra: 1972

Papadopoli, N. *Le Monete di Venezia*. Venedik: 1893

Phillips, K. *Boiling Point*. New York: 1993

Pigulevskaya, H. B. Araby u Granits Vizantii i Irana v. IV-VI (Arabs on the Boundary of Byzantium in the 4th to 6th Centuries). Moskova: 1964

Pirenne, H. "The Stages in the Social History of Capitalism," *American Historical Review*, C. 19, 1914

— *Les Villes du Moyen Âge*. Brussels: 1927

— "Le Commerce du Papyrus dans la Gaule Mérovingienne," *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1928

— *Economic and Social History of Medieval Europe*. Londra: 1972

— *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*. Princeton: 1974a

— *Muhammad and Charlemagne*. Londra: 1974b

Postan, M. M. "Credit in Medieval Trade," *Economic History Review*, C. 1, 1927–28

— "The Rise of a Monetary Economy," *Essays in Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy* içinde. Cambridge: 1973

— *Medieval Trade and Finance*. Cambridge: 1973a

Pounds, N.J.G. *An Economic History of Medieval Europe*. New York: 1974

Prawer, J. *The World of the Crusaders*. New York: 1972

— *The Latin Kingdom of Jerusalem*. Londra: 1972a

Pritsak, O. "An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century," *Folia Orientalia*, C. 12, 1970

— "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," Studies in Medieval Eurasian History içinde, art. 9. Londra: 1981a

— *The Origins of Rūs*. Cambridge: 1981b

— "The Name of the Third Kind of Rūs and Their City," Studies in Medieval Eurasian History içinde, C. XII. Londra: 1982

Prou, M. "Les Monnaies Mérovingiennes," *Catalogue des Monnaies Françaises de la Bibliothèque Nationale*. Paris: 1892

— "Les Monnaies Carolingiennes," *Catalogue des Monnaies Françaises de la Bibliothèque Nationale*. Paris: 1896

Pryor, J. H. "The Origins of the Commenda Contract," *Speculum*, C. 52, 1977

— "Commenda: the Operation of the Contract at Marseilles," *Journal of European Economic History*, C. 13, no. 4, 1984

— "Mediterranean Commerce in the Middle Ages: a Voyage Under Contract of Commenda," Commerce, Shipping, and Naval Warfare in the Medieval Mediterranean içinde, art. 3. Londra: 1987

— "The Working Method of a Thirteenth Century French Notary: the Example of Giraud Amalric and the Commenda Contract," *Commerce, Shipping, and Naval Warfare in the Medieval Mediterranean* içinde, art. 1. Londra: 1987a

Renouard, Y. *Les Hommes d'Affaires Italiens au Moyen-Âge*. Paris: 1949

Reynolds, R. "Genoese Trade in the Late Twelfth Century, Particularly in Cloth from the Fairs of Champagne," *Journal of Economic and Business History*, C. 3, no. 3, 1931

— *Europe Emerges: Transition Toward an Industrial Worldwide Society*. Madison: 1961

Richardson, A. B. "Notice of a Hoard of Broken Silver Ornaments and Anglo-Saxon and Oriental Coins found in Skye," *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 1891–92

Riising, A. "The Fate of Pirenne's Theses on the Consequences of the Islamic Expansion," *Classica et Medievalia*, C. 13, 1952

Robbert, L. B. "The Venetian Money Market, 1150 to 1229," *Studi Veneziani*, C. 8, 1971

— "Monetary Flows – Venice, 1150–1400," *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World* içinde. Ed. J. F. Richards. Durham: 1983

Roberts, P. C. "The Pirenne Thesis: Toward Reformulation," in The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Review. Ed. A. F. Havighurst. Londra: 1975

Rogers, M. "China and Islam – the Archaeological Evidence in al-Mashriq," Islam and the Trade of Asia içinde. Ed. D.S. Richards. Oxford: 1970

de Roover, R. "Partnership Accounts in Twelfth Century Genoa," *Bulletin of the Business Historical Society*, no. 15, s. 6, 1941

— *L'Evolution de la Lettre de Change, XIVe-XVIIIe Siècles.* Paris: 1953

— "The Concept of 'Just Price:' Theory and Economic Policy," *Journal of Economic History*, C. 18, 1958

— "The Organization of Trade," *Cambridge Economic History of Europe*, C. 3. Cambridge: 1965

— *The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397–1494.* New York: 1966

— "The 'Cambium Maritimum' Contract According to the Genoese Notarial Records of the Twelfth and Thirteenth Centuries," *Economy, Society, and Government in Medieval Italy* içinde, Ed. D. Herlihy. Kent: 1969

— "Partnership Accounts in Twelfth Century Genoa," *The History of Accounting* içinde. Ed. A. C. Littleton and B. Yamey. New York: 1978

Rostovtzeff, M. *The Social and Economic History of the Roman Empire.* Oxford: 1926

Rovelli, A. "Some Considerations on the Coinage of Lombard and Carolingian Italy," *The Long Eighth Century: Production, Distribution, and Demand* içinde. Ed. I. L. Hansen and C. Wickham. Leiden: 2000

Rowling, M. *Everyday Life in Medieval Times.* New York: 1968

Runciman, S. *A History of the Crusades.* Cambridge: 1966

Sabbe, É. "Quelques Types de Marchands des IXe et Xe Siècles," *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, C. 13, 1934

— "L'Importation des Tissus Orient auxen Europe Occidentale," *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, C. 14, 1935

Sambon, G. *Repertorio Generale delle Monete Coniate in Italia*, s. 1. Paris: 1912

Sapori, A. "Il Guisto Prezzo Nella Dottrina di San Tommaso," *Studi di Storia Economica Medievale.* Sansoni: 1946

Savoli, G. *Il Capitalismo Antico.* Bari: 1929

Sawyer, P. *The Age of the Vikings.* Londra: 1921

— *Kings and Vikings.* New York: 1982

Sayous, A. "Les Transformations des Méthodes Commerciales dans l'Italie Médiévale," *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, C. 1, no. 2, 1929

Schaube, A. *Handelsgeschichte des Romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge.* Munich: 1906

Scheffer-Boichorst, P. "Kleinere Forschungen zur Geschichte des Mittelalters IV: Zur Geschichte der Syrer im Abendland," *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. C. 4, 1885

Schulte, A. *Geschichte des Mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig*, C. 1. Munich: 1900

Scott, M. *Medieval Europe*. Oxford: 1964

Shahid, I. *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. Washington D.C.: 1995

Skovmand, R. *De Danske Skattefund*. Copenhagen: 1942

Smith, A. "On Anglo-Saxon Coins Found in Ireland," *Numismatic Chronicle*, yeni seri, C. 3, 1863

Sombart, W. *Der Moderne Kapitalismus*. Munich: 1916

Spufford, P. *Money and Its Uses in Medieval Europe.* Cambridge: 1988

Stevenson, W. "Al-Idrīsī's Map of Scotland," *Scottish Historical Review*, C. 27, no. 104, 1948

Strayer, J. *Western Europe in the Middle Ages: a Short History*. New York: 1955

Strayer, J. ve Munro, D. *The Middle Ages: 395–1500*. Londra, 1942; New York: 1959

Tafel, G. ve Thomas, G. *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom 9. bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts.* Viyana: 1856

Tawney, R. *Religion and the Rise of Capitalism.* Londra: 1970

Taylor, R. E. *No Royal Road: Luca Pavioli and His Times.* Chapel Hill: 1942

Thompson, J.W. "The Commerce of France in the Ninth Century," *Journal of Political Economy*, C. 23, 1915

— *Economic and Social History of the Middle Ages*. New York: 1959

Thompson, J. W. ve Johnson, E. N. *An Introduction to Medieval Europe*. New York: 1937

Togan, A. Z. V. *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Leipzig: 1939

Trevor-Roper, H. *The Rise of Christian Europe*. New York: 1965

di Tucci, R. *Studi sull'Economia Genovese del Secolo Decimosecondo, II: La Banca Privata.* Torino: 1933

di Tucci, R. and Dunbar, C. "The Bank of Venice," *Quarterly Journal of Economics*, C. 6, 1961

Usher, A.P. "The Origins of Banking: the Primitive Bank of Deposit, 1200-1600," *Economic History Review*, C. 4, 1932–34

— *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, New York: 1943

Vaux, W. S. W. "On the Discovery of Kufic Coins in Sweden and on the Shores of the Baltic," *Numismatic Chronicle*, C. 13, 1853

— "An Account of a Find of Coins in the Parish of Goldborough," *Numismatic Chronicle*, yeni seri, C. 1, 1861

Vasiliev, A. "Economic Relations Between Byzantium and Old Russia," *Journal of Economic and Business History*, C. 4, no. 2, 1932

— *Byzance et les Arabes: la Dynastie d'Amorium, A.D. 820–867*. Brussels: 1935

Vercautern, F. "L'Intreprétation Économique d'une Trouvaille de Monnaies Carolingiennes faite après d'Amiens," *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, C. 13, 1934

Verdansky, G. *A History of Russia*. New Haven: 1933

Verlinden, C. *L'Esclavage dans Europe Médiévale*. Bruges: 1955

della Vida, G. Levi. "La Correspondenza di Berta di Toscana col Califfo Muktafi ," *Revista Storica Italiana*, 1954

de Villard, M. "La Montezione nell'Italia Barbarica,' *La Revista Italiana di Numismatica*, C. 32, 1919; C. 33, 1920; C. 34, 1921

— "La Montezione nell'Etát Barbarica, La Revista Italiana di Numismatica, C. 38, 1926

Vitale, V. "Documenti sul Castello di Bonifacio nel Secolo XIII," *Atti della Società Ligure de Storia Patria*, C. 65, 1936

Waley, D. *The Italian City Republics*. New York: 1969

Walker, T. "The Italian Gold Revolution of 1252: the Shifting Currents in the Mediterranean Flow of Gold," *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World* içinde. Ed. J. F. Richards. Durham: 1983

Wallace-Hadrill, J. *Early Medieval History*. Oxford: 1975

Walmsley, A. "Production, Exchange, and Regional Trade in the Islamic Eastern Mediterranean," *The Long Eighth Century: Production, Distribution, and Demand* içinde. Ed. I. L. Hansen and C. Wickham. Leiden: 2000

Watson, A. M. "Back to Gold – and Silver," *Economic History Review*, C. 20, no. 1, 1967

Weber, M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: 1958

Webster, A. A *General History of Commerce*. Boston: 1903

White, L. "The Northward Shift of Europe's Focus", *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision. Ed. A. F. Havighurst* içinde. Londra: 1969

Wildavsky, A. and Weber, C. A *History of Taxation and Expenditure in the Western World*. New York: 1986

Woolf, A. *A Short History of Accounting and Accountancy*. Londra: 1912

İNDEKS

Kabul edilen alfabetik düzenlemede, bir girişin başında Arapça belirlilik takısı *(el-)*, Arapça hemze (ʾ) ve ʿayn (ʿ) harflerinin transliterasyon sembolleri ve çevrilen farklı harfler arasındaki ayrımlar, aynı Latince karakter ile (örn. d ve ḍ, A ve Â) alfabetik olarak sıralanması amacıyla göz ardı edilmiştir.

A

Abbâs b. Abdülmuttalib 125, 321
Abbâsî 11, 71, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 125, 132, 133, 134, 137, 156, 157, 188, 197, 198, 199, 202, 205, 206, 219, 246, 288, 289, 291, 293, 297, 299, 301, 303, 304, 305
Adam Smith 107, 239, 342, 352
Aden 74, 78, 79, 95, 96, 292, 312, 373
Admonitio Generalis 47
Ahmed b. Fadlân 301
Amr b. As 65, 78, 83, 311
Antakya 96, 211, 220, 224, 284, 323
Arz ve talep 160, 163, 336, 355
Ascalon 218

B

Bağdat 71, 74, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 132, 133, 197, 199, 219, 287, 288, 291, 292, 294, 298, 300, 301, 311, 312, 323, 335, 360, 362, 365, 371, 373, 374
Barcelona 382
Bari 197, 286, 305, 390, 394
Basra 13, 62, 63, 68, 74, 80, 81, 84, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 131, 133, 139, 292, 293, 294, 295, 308, 309, 312, 323
Benû Sehl 172
Bertha 197, 289, 373
Bulgarlar 285, 298, 300, 301

C

Caesarea 217, 241
Cenova 23, 213, 217, 218, 221, 223, 229, 234, 243, 246, 248, 254, 267, 268, 272, 345, 366, 368, 383
Cevher es-Sıkıllî 148
Charlemagne 11, 12, 17, 20, 26, 40, 50, 182, 285, 366, 369, 376, 382, 385, 386, 389, 390, 391, 392

Cidde 74, 76, 77, 78, 79, 95, 308, 309, 310, 312
Clovis 285
Collegantia (colleganza) 256, 257
Cremona Liutprand Piskoposu 198

D

Dârü'l-İslâm 22, 23, 28, 34, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 79, 81, 83, 84, 86, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 101, 103, 113, 119, 120, 132, 138, 180, 181, 186, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 199, 201, 203, 205, 208, 209, 238, 239, 252, 274, 275, 276, 293, 301, 304, 305, 312, 333, 335, 336
Devâvînü'n-nazar ve't-tahkîk 142
Dimyat 68, 91, 149, 158
Dînâr 327
Dindar Louis 48, 195, 197, 207, 285, 289, 338
Dirhem 64, 65, 67, 84, 88, 126, 130, 132, 151, 156, 157, 158, 160, 168, 201, 203, 303, 319, 320, 321
Dîvânü'l-Cihâd 139
Ducat ("ducatus") 248

E

El-Anbâr 95
El-Câr 74, 310, 323
El-Faramâ' 96, 323
El-hazzân 240, 316
El-Kâdî en-Nu'mân 150, 151, 364
El-Kulzüm 74, 96, 312, 323
El-mu'izziyye (dinarı) 157, 158
El-mücehhiz 240
El-Ubullâh 84, 89, 95
Elvira Konseyi 43
Emevîler 79, 130, 135
Er-rakkâd 155, 240
Es-Sirreyn 74, 76, 77, 309, 310, 312
Eş-Şu'eybe 309, 310
Eyyûbî 212, 250

F

Fâtımî 12, 58, 98, 99, 100, 129, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 175, 179, 180, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 224, 237, 247, 249, 250, 251, 274
Feodalizm 99, 183, 232, 239
Floransa 234, 248, 270, 366
Fustât 62, 74, 80, 89, 90, 95, 100, 136, 148, 149, 157, 158, 211, 309, 311

G

Gaeta 23, 211, 217, 229, 245, 286, 305
Gazze 95, 183, 187, 189, 223
Geniza belgeleri 143, 144, 145, 146, 149, 153, 172, 174, 188, 213, 215, 242, 357
Gresham Yasası 163, 194, 250, 355

H

Haçlılar 161, 225
Halep 96, 305
Hâlid b. Velîd 321
Halife el-Mansûr 88, 287
Halife El-Mansûr 197
Halife el-Mu'izz 160
Halife el-Mustansır 136
Halife Osman b. Affân 70, 310
Halife Ömer b. el-Hattâb 305
Hanbelî (Ekolü) 108

Hanefî (Ekolü) 114, 119, 126, 128, 167, 272, 364
Havâle 129, 131, 170, 236
Hazarlar 94, 285, 298, 299, 301
Heraklius 193
Holy See (Kutsal Makam/Vatikan) 204, 205, 225, 227, 236
H. Pirenne 40, 44, 46, 48, 49, 55, 81, 97, 183, 184, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 201, 229, 233, 271, 276, 302
Humrân 294

İ

İbdâ'a / vedî'a 129
İbn 'Avkal 144, 153
İbn Teymiyye 108, 351, 352, 362
İddihâr 145
İkinci Lateran Konseyi 57
İktâ 70
İskâ' 117, 261
İskenderiye 65, 78, 81, 84, 91, 95, 96, 145, 149, 171, 210, 211, 212, 214, 219, 221, 269, 286, 325, 326, 376
İstikrâz 118

J

John Calvin 339
John Tzimisces 210
Just Price 56, 394

K

Kâdisîye 89
Kahire 29, 98, 100, 135, 136, 139, 143, 148, 149, 152, 153, 161, 211, 213, 323, 354, 355, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 369, 372, 374, 376, 377, 378, 379
Karolenj 25, 39, 40, 47, 49, 52, 53, 54, 184, 189, 190, 194, 195, 196, 197, 199, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 238, 245, 255, 264
Katalonya 221
Kesb 239, 240, 315, 316
Keşiş Alcuin 41
Keşiş Gratian 44
Kudüs 71, 198, 211, 218, 220, 221, 224, 288, 360, 363, 372, 381, 383
Kûfe 62, 71, 74, 87, 90, 96, 131, 308, 312, 323
Kutsal Roma İmparatorluğu 41, 46, 56, 58, 184, 195, 207, 253

L

Langensteinli Henry 56
Lothar (İmparator) 255, 289

M

Maimonides 169, 351, 363
Mainz Piskoposu 196
Mâlikî (Ekolü) 128
Mancus 203, 204, 207, 235, 337, 338, 370, 380, 385, 387
Marsilya 23, 221, 223, 245, 246, 260, 329, 330
Maskat 95, 294, 295
Max Weber 348
Medâin 70
Medine 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 111, 131, 308, 309, 310, 311, 320
Mekâsib 240, 316
Mekke 63, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 89, 111, 112, 118, 131, 188, 308, 309, 310, 311, 323, 360
Memlûk 213, 220
Merovingian 388

Mu'âmelât 114
Mudârebe/commenda 167
Muhammed (Hz) 11, 22, 26, 28, 34, 38, 75, 76, 101, 104, 105, 110, 111, 114, 119, 125, 183, 184, 185, 194, 239, 315, 320, 321, 339, 340, 355, 356, 361, 363, 364
Muhâtara 132, 247, 252, 263, 264, 265, 269, 270, 319
Muvatta' 365

N

Nahrey b. Nassîm 144
Napoli 286, 305, 366, 389

O

Offa (Mercia Kralı) 204, 205, 246, 380, 382
Orleans Konseyi 43

P

Papa I. Adrian 204
Papa III. Leo 41
Papa IV. Innocent 259
Papa VIII. John 204
Pax Islamica 277, 344
Pax Romana 21, 184
Peter's Pence 51
Pisa 23, 211, 212, 217, 218, 229, 245, 248, 288, 345, 366, 380, 386
Puvatya Savaşı 37, 38

R

Rabbü'l-mâl 124
Radhanit Yahudileri 94, 293, 294, 323
Rakka 70, 87, 88, 89, 91, 92, 95, 96
Remle 89, 90, 172, 323
Respublica Romana 194
Rızk 240, 316
Ribâ 321, 344
Ribh 107, 112, 154, 342
Roma 11, 21, 24, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 44, 45, 46, 49, 56, 58, 61, 73, 78, 80, 81, 99, 130, 183, 184, 185, 191, 193, 195, 197, 199, 204, 207, 217, 232, 237, 238, 246, 253, 254, 263, 272, 277, 283, 285, 286, 288, 289, 293, 300, 311, 330, 345, 368, 377, 381, 384

S-Ş

Salerno 246, 286, 330
Samarrâ' 90, 195, 215
Sâsânî 193, 194, 302, 303
Selâhaddîn el-Eyyûbî 219
Sicilya 84, 144, 186, 248, 284, 326, 327, 328, 329, 335
Sîrâf 89, 93, 94, 95, 292, 294, 295, 312
Societas maris 117, 242
St. Augustine 43, 44, 368
St. Boniface 39, 40
St. Gaul Keşişi 197
St. Jerome 44
St. Thomas Aquinas 233
St. Wilfred 39
Şâfi'î (Ekolü) 361, 364
Şam 68, 74, 79, 80, 90, 95, 220, 222, 299, 309, 323, 361, 364, 369, 370, 376, 377, 379
Şeriketü'l-'akd 119
Şeriketü'l-'amel 120, 122
Şeriketü'l-emvâl 120
Şeriketü'l-mülk 119
Şeriketü'l-vücûh 120, 123

T

Tahsîlü'r-ribh 154
Tarentum 286
Theodolphus 190, 191, 196, 197, 368
Tinnîs 68, 149
Trablus 86, 220, 224
Trabzon 305, 306
Troyes 270, 271
Tyre 192, 211, 214

U

Ukâz 74
Urafâ 142
Uşmûneyn 158
Üçüncü Lateran Konseyi 57

V

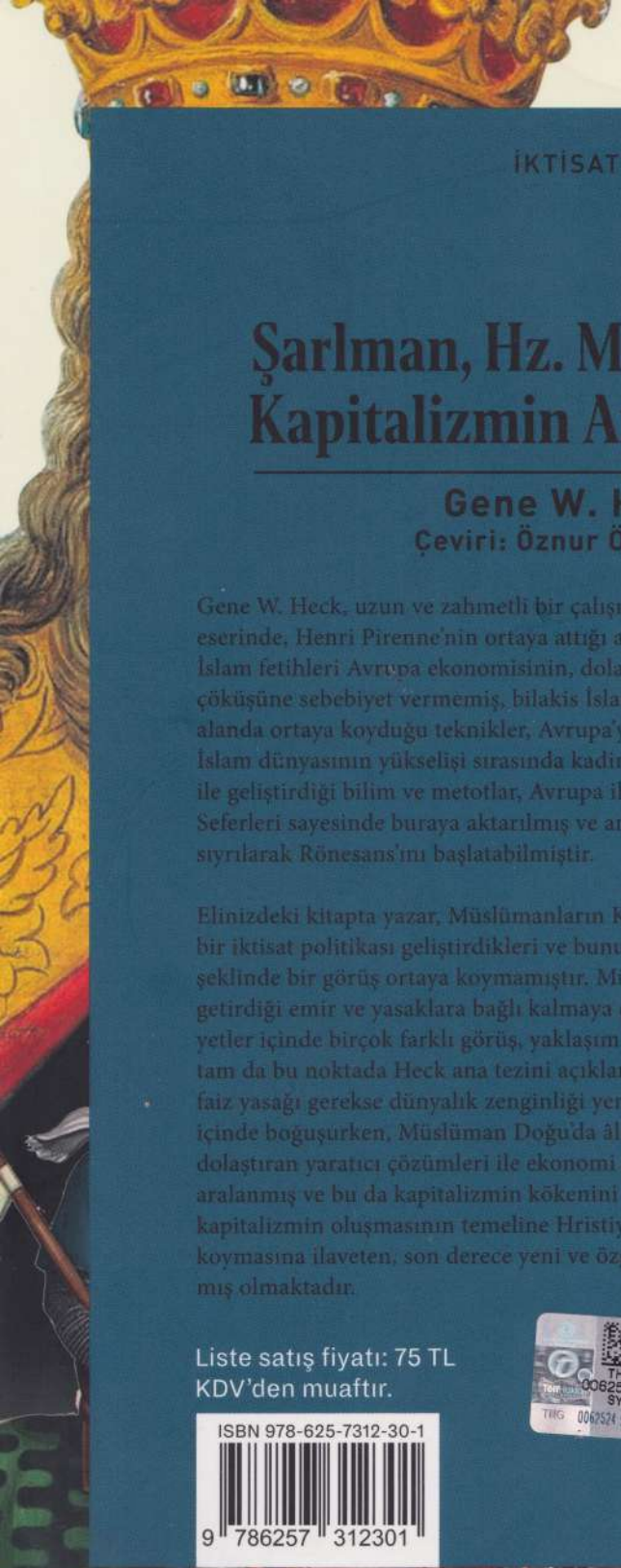
Vâsıt 62, 71, 87, 89, 90
Venedik 23, 180, 201, 210, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 222, 229, 233, 234, 236, 245, 248, 255, 256, 264, 267, 270, 305, 335, 345, 366, 368, 388, 392

W

Warmund (Kudüs Patriği) 218

Y

Yakûb b. Killis 139

İKTİSAT

Şarlman, Hz. Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri

Gene W. Heck

Çeviri: Öznur Özdemir

Gene W. Heck, uzun ve zahmetli bir çalışmanın ürünü olan bu kapsamlı eserinde, Henri Pirenne'nin ortaya attığı ana teze karşı çıkmaktadır. Ona göre İslam fetihleri Avrupa ekonomisinin, dolayısıyla da Roma Avrupası'nın çöküşüne sebebiyet vermemiş, bilakis İslam'ın yükselişi, yayılışı ve iktisadi alanda ortaya koyduğu teknikler, Avrupa'yı büyük bir yıkımdan kurtarmıştır. İslam dünyasının yükselişi sırasında kadim medeniyetlerden devraldığı miras ile geliştirdiği bilim ve metotlar, Avrupa ile olan ticari ilişkiler ve hatta Haçlı Seferleri sayesinde buraya aktarılmış ve ardından Avrupa karanlık çağlardan sıyrılarak Rönesans'ını başlatabilmiştir.

Elinizdeki kitapta yazar, Müslümanların Kur'an'ın prensipleriyle birebir uyumlu bir iktisat politikası geliştirdikleri ve bunu da Batı'ya bu şekilde aktardıkları şeklinde bir görüş ortaya koymamıştır. Müslüman Doğu, her ne kadar Kur'an'ın getirdiği emir ve yasaklara bağlı kalmaya çalışsa da asırlar boyu farklı medeniyetler içinde birçok farklı görüş, yaklaşım ve uygulama ortaya çıkartmıştır. İşte tam da bu noktada Heck ana tezini açıklamıştır: Hristiyan Batı, kilisenin gerek faiz yasağı gerekse dünyalık zenginliği yermesi sebebiyle ekonomik çıkmazlar içinde boğuşurken, Müslüman Doğu'da âlimlerin yasakların çevresinden dolaştıran yaratıcı çözümleri ile ekonomi dünyasının kapıları sonuna kadar aralanmış ve bu da kapitalizmin kökenini oluşturmuştur. Böylelikle Weber'in kapitalizmin oluşmasının temeline Hristiyanları, Sombart'ın da Yahudileri koymasına ilaveten, son derece yeni ve özgün bir tez daha literatüre kazandırılmış olmaktadır.

Liste satış fiyatı: 75 TL
KDV'den muaftır.

ISBN 978-625-7312-30-1

9 786257 312301

alBaraka Yayınları

albarakakultur.com